



ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας & Εφαρμοσμένων
Οικονομικών

ΤΜΗΜΑ Γεωγραφίας

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ Εφαρμοσμένη Γεωγραφία
και Διαχείριση του Χώρου

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Διαχείριση Φυσικών και Ανθρωπογενών Κινδύνων και
Καταστροφών

Διπλωματική Εργασία

***Θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για την πανδημία του COVID-19:
κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια***

Όνομα φοιτητή: Αθανάσιος Θεοφιλόπουλος

Αθήνα, 2021



ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΣΧΟΛΗ Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας & Εφαρμοσμένων
Οικονομικών**

ΤΜΗΜΑ Γεωγραφίας

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ Εφαρμοσμένη Γεωγραφία
και Διαχείριση του Χώρου**

**ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Διαχείριση Φυσικών και Ανθρωπογενών Κινδύνων και
Καταστροφών**

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Γεώργιος Κρητικός (Επιβλέπων)

Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Γεώργιος Μπάλιας

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Γεώργιος Μαυρομμάτης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Ο Θανάσης Θεοφιλόπουλος

δηλώνω υπεύθυνα ότι:

- 1)** Είμαι ο κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της πρωτότυπης αυτής εργασίας και από όσο γνωρίζω η εργασία μου δε συκοφαντεί πρόσωπα, ούτε προσβάλλει τα πνευματικά δικαιώματα τρίτων.
- 2)** Αποδέχομαι ότι η ΒΚΠ μπορεί, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενο της εργασίας μου, να τη διαθέσει σε ηλεκτρονική μορφή μέσα από τη ψηφιακή Βιβλιοθήκη της, να την αντιγράψει σε οποιοδήποτε μέσο ή/και σε οποιοδήποτε μορφότυπο καθώς και να κρατά περισσότερα από ένα αντίγραφα για λόγους συντήρησης και ασφάλειας.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Καθηγητή μου κ. Γεώργιο Κρητικό που δέχτηκε χωρίς κανέναν δισταγμό να αναλάβει την επίβλεψη της παρούσας εργασίας, με περίεβαλε και με τίμησε με την εμπιστοσύνη του και με καθοδήγησε σοφά σε ακόμα ένα υπέροχο ταξίδι νέας γνώσης. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστώ πολύ τα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής μου - κ. Γεώργιο Μπάλια, Αναπληρωτή Καθηγητή και κ. Γεώργιο Μαυρομμάτη, Επίκουρο Καθηγητή - για τις εποικοδομητικές τους παρατηρήσεις και προτάσεις.

Ακόμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω πολύ όλους-ες όσοι-ες δέχτηκαν να μου παραχωρήσουν συνέντευξη, καθώς και τις διοικήσεις των φορέων ή υπηρεσιών αυτών (για όσους-ες εκπροσώπησαν φορείς/υπηρεσίες) για τη συνεργασία και την εμπιστοσύνη. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω όλους-ες όσοι-ες αφιέρωσαν λίγο από τον χρόνο τους για να λάβουν μέρος στη διαδικτυακή έρευνά μου καθώς και όλους-ες όσοι-ες είχαν την ευγένεια και το συνεργατικό πνεύμα να προβάλλουν/προωθήσουν την έρευνά μου. Τους/τις ευγνωμονώ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη στα Ελληνικά	7
Abstract ή Περίληψη στα Αγγλικά.....	8
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	9
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ	12
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	14
ΚΕΦ.1: Εννοιολογικές διασαφηνίσεις	16
1.1. Θεωρίες συνωμοσίας.....	16
1.2. Παραπληροφόρηση [«disinformation»] και εσφαλμένη πληροφόρηση [«misinformation»].....	18
1.3. Πανδημία και πανδημία του κορωνοϊού (COVID-19).....	19
1.4. Ασφάλεια [security]	20
ΚΕΦ.2: Θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για την πανδημία του COVID-19: κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια. Βιβλιογραφική επισκόπηση.....	30
2.1. Γενεσιουργά αίτια, παράγοντες ενίσχυσης, μέσα διάδοσης.....	30
2.1.1. Περίοδοι κρίσεων και καταστροφές: θερμοκήπιο θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης και παραπληροφόρησης.....	30
2.1.2. Κοινωνικά – δημογραφικά χαρακτηριστικά, κοινωνικο-οικονομική κατάσταση.....	34
2.1.3. Πολιτικές – ιδεολογικές πεποιθήσεις και κομματική συμμετοχή	37
2.1.4. Ο ρόλος της ψυχολογικής – ψυχικής κατάστασης	40
2.1.5. Ο (συνωμοτικός) τρόπος σκέψης.....	44
2.1.6. Χαμηλή εμπιστοσύνη στην επιστημονική κοινότητα	45
2.1.7. Πολιτικοί-ές ηγέτες-ιδες, κυβερνήσεις και κρατικά ελεγχόμενα ΜΜΕ ως πηγή (ανά)παραγωγής του φαινομένου	48
2.1.8. Ο ρόλος των παραδοσιακών ΜΜΕ, του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων	52
2.1.9. Ο ρόλος του πολωμένου πολιτικού και μιντιακού περιβάλλοντος	57
2.2. Κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια	57
2.2.1. Στίγμα, στοχοποίηση, διακρίσεις και ρατσιστικές επιθέσεις	58
2.2.2. Η δημόσια υγεία εν κινδύνω	70
2.2.3. Στοχοποίηση, απειλές και επιθέσεις κατά εγκαταστάσεων 5G και εργαζομένων του τομέα τηλεπικοινωνιών	74
2.2.4. Κυβερνοέγκλημα και καταναλωτικές απάτες	79
2.2.5. Οργανωμένες κρατικές εκστρατείες παραπληροφόρησης στο εξωτερικό	80
2.2.6. Έλεγχος των ΜΜΕ και λογοκρισία, φίμωση της κοινής γνώμης και στοχοποίηση ελεγκτών-γκτριών γεγονότων	100

2.2.7. Ενίσχυση της προπαγάνδας ή/και της βίαιης δράσης εξτρεμιστικών και τρομοκρατικών οργανώσεων	103
2.2.8. Δυσφήμιση πολιτικών και οικονομικών παραγόντων.....	114
2.3. Παραδείγματα απόκρισης	114
2.3.1. Απόκριση της ΕΕ	115
2.3.2. Απόκριση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας	122
2.3.3. Απόκριση των πλατφορμών κοινωνικών δικτύων	127
2.4. Σύνοψη - κύρια συμπεράσματα βιβλιογραφικής επισκόπησης	139
ΚΕΦ.3: Αποτελέσματα κύριας πρωτογενούς έρευνας.....	142
3.1. Ημιδομημένες προσωπικές συνεντεύξεις	142
3.1.1. Η ερευνητική μέθοδος.....	142
3.1.2. Η περίοδος διεξαγωγής των συνεντεύξεων	147
3.1.3. Προκλήσεις και προβλήματα	150
3.1.4. Ερευνητικά αποτελέσματα: κατανόηση των εννοιών «θεωρία συνωμοσίας» - «παραπληροφόρηση» και προσωπικές εμπειρίες.....	152
3.1.5. Ερευνητικά αποτελέσματα: γενεσιουργά αίτια, παράγοντες διάδοσης και σοβαρότητα του φαινομένου στην Ελλάδα (και ευρύτερα)	167
3.1.6. Ερευνητικά αποτελέσματα: κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια από τη διάδοση θεωριών συνωμοσίας και την παραπληροφόρηση για την πανδημία στην Ελλάδα (και ευρύτερα)	214
3.1.7. Ερευνητικά αποτελέσματα: εφαρμοζόμενα μέτρα ανάσχεσης του φαινομένου στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και προτάσεις αντιμετώπισης	222
3.2. Ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο (διαδικτυακή έρευνα) ατομικής συμπλήρωσης.....	243
3.2.1. Η ερευνητική μέθοδος.....	243
3.2.2. Η περίοδος διεξαγωγής της διαδικτυακής έρευνας.....	247
3.2.3. Προκλήσεις και προβλήματα	248
3.2.4. Ερευνητικά αποτελέσματα: κοινωνικά – δημογραφικά χαρακτηριστικά συμμετεχόντων-ουσών	251
3.2.5. Ερευνητικά αποτελέσματα: γνώση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία	253
3.2.6. Ερευνητικά αποτελέσματα: απόψεις και συνήθειες	258
3.3. Σύνοψη - κύρια συμπεράσματα πρωτογενούς έρευνας	308
ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	317
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	325
Παράρτημα Α' - Ερωτηματολόγιο συνεντεύξεων	349
Παράρτημα Β' - Φόρμα συναίνεσης.....	351
Παράρτημα Γ' - Διαδικτυακή έρευνα	355

Περίληψη στα Ελληνικά

Η πανδημία του κορωνοϊού συνοδεύτηκε από μια πανδημία θεωριών συνωμοσίας, παραπληροφόρησης και εσφαλμένης πληροφόρησης. Σε καταστάσεις κρίσεων - όπως είναι και οι πανδημικές κρίσεις - όπου επικρατεί ο φόβος και η αγωνία και οι άνθρωποι αναζητούν γρήγορες ή/και εύκολες εξηγήσεις, αντίστοιχα φαινόμενα ήταν συχνά παρόντα. Η μελέτη αυτή εξερεύνησε τα αίτια εμφάνισης, τους παράγοντες ενίσχυσης, τα μέσα διάδοσης και τις πηγές προέλευσης τους, καθώς και τους κινδύνους ασφάλειας που απορρέουν από αυτές, ενώ αναζήτησε και τρόπους απόκρισης. Η μελέτη εστίασε ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας – η οποία, δεν είχε διερευνηθεί ακόμα αρκετά – εξετάζοντας την κατάσταση μέσα από πρωτογενή έρευνα - που συνδύασε ημιδομημένες συνεντεύξεις με εκπροσώπους και στελέχη θεσμικών φορέων και υπηρεσιών πρώτης γραμμής, εκπροσώπους και ειδικούς-ές εμπειρογνώμονες από τον ακαδημαϊκό-ερευνητικό χώρο και την κοινωνία των πολιτών (ποιοτική έρευνα) με διαδικτυακή έρευνα (ποσοτική έρευνα - ερωτηματολόγιο αυτόματης συμπλήρωσης) – και συγκρίνοντας την με την κατάσταση σε άλλες χώρες. Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, προϋπάρχουσες πεποιθήσεις και συνθήκες καθιστούν ορισμένους ανθρώπους ιδιαίτερα ευάλωτους απέναντι σε θεωρίες συνωμοσίας, παραπληροφόρηση ή εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό, ειδικότερα δε εντός μιας κατάστασης κρίσης. Συγκεκριμένοι πολιτικοί-ιδεολογικοί χώροι, εγκληματικά κυκλώματα, κυβερνήσεις και κρατικές υπηρεσίες, ΜΜΕ – και ειδικά όσον αφορά την Ελλάδα – ομάδες αρνητών του κορωνοϊού και κατά των περιοριστικών μέτρων, χρήστες και ομάδες στο διαδίκτυο και στα κοινωνικά δίκτυα, Εκκλησία αλλά και η επιστημονική κοινότητα, παίζουν βασικό ρόλο στην ανά-παραγωγή του φαινομένου. Κοινωνικά δίκτυα, ΜΜΕ στο διαδίκτυο αλλά και διαπροσωπικές επαφές είναι στην Ελλάδα τα βασικά μέσα διάδοσης. Ποικίλοι-ες κίνδυνοι και απειλές για την δημόσια υγεία, την εσωτερική και την εξωτερική/διεθνή ασφάλεια συνδέονται με ανά-παραγωγή αυτών των θεωριών, των εσφαλμένων ή των ψευδών/παραπλανητικών πληροφοριών ή ειδήσεων. Η κατάσταση στην Ελλάδα είναι μάλλον ανησυχητική και σε παρόμοια επίπεδα με άλλες χώρες του δυτικού κόσμου, εντούτοις είναι καλύτερη σε ορισμένους τομείς όπως για παράδειγμα σε επίπεδο καταναλωτικών απατών για «θαυματουργές θεραπείες» ή οργανωμένων συγκεντρώσεων αρνητών του κορωνοϊού. Η ανάγκη λήψης συγκεκριμένων μέτρων σε διάφορα επίπεδα και τομείς είναι επιτακτική.

Λέξεις κλειδιά: Θεωρίες συνωμοσίας, παραπληροφόρηση, πανδημία, κορωνοϊός, ασφάλεια

Abstract ή Περίληψη στα Αγγλικά

The coronavirus pandemic was accompanied by a pandemic of conspiracy theories, disinformation and misinformation. In crisis situations - such as pandemic crises - where fear and anxiety prevail and people seek for quick and / or «easy» explanations, similar phenomena were often present. This study explored the factors that contribute to their occurrence and enhancement as well as their spreading means, sources and the security risks arising from them, while identifying ways to respond. The study focused particularly on the case of Greece - which has not yet been sufficiently investigated - examining the situation in the country through primary research - which combined semi-structured interviews with representatives and staff members of state institutions and frontline services as well as representatives and experts from the academic-research community and the civil society sector (qualitative research) with an online research (quantitative research / autocomplete questionnaire) - and comparing it with the situation in other countries. Certain characteristics and pre-existing beliefs make some people particularly vulnerable to conspiracy theories, disinformation or misinformation about the coronavirus, especially during in a crisis situation where fear and anxiety prevail and people seek for quick and/or easy answers. Specific parts of the political spectrum, criminal organizations, governments and state services, the media - and especially in Greece – groups of coronavirus deniers and against restrictive measures, internet and social media users and groups, the Church and even the scientific community, play a key role in the reproduction of the phenomenon. Social networks, online media and interpersonal contacts are the main means of dissemination in Greece. A variety of risks and threats for public health, internal and external/international security are associated with these theories, false or fake/misleading information or news. The situation in Greece is rather worrying and on similar levels with other countries in the western world, however it is better in terms of consumer scams related to “miracle cures” or organized protests by coronavirus “deniers”. The need for specific measures in different areas is imperative. The need for concrete measures at various levels and sectors is imperative.

Keywords: conspiracy theories, disinformation, pandemic, covid-19, security

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πιν.1: Σε ποιο στάδιο της κρίσης βρισκόμαστε (ΔιαΝΕΟσις).....	170
Πιν.2: Συναισθήματα στην πανδημία (ΔιαΝΕΟσις).....	171
Πιν.3: Εμπιστοσύνη προς τους/τις επιστήμονες και επιστημονικούς οργανισμούς (ΔιαΝΕΟσις).....	179
Πιν.4: Εμπιστοσύνη προς επιστήμονες και τεχνοκράτες (ΔιαΝΕΟσις).....	179
Πιν.5: Ηλικιακή ομάδων συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα.....	251
Πιν.6: Ταυτότητα φύλου συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα.....	252
Πιν.7: Εκπαιδευτικό επίπεδο συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα.....	252
Πιν.8: Επαγγελματική κατάσταση συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα.....	252
Πιν.9: «Δεν υπάρχει κορωνοϊός». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	253
Πιν.10: «Ο κορωνοϊός είναι μια συνηθισμένη μορφή γρίπης και τίποτε άλλο». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	253
Πιν.11: «Ο τρόπος καταγραφής των νεκρών από κορωνοϊό είναι λανθασμένος/προβληματικός, διότι πολλοί από αυτούς στην πραγματικότητα πέθαναν από άλλα αίτια». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	254
Πιν.12: «Ο κορωνοϊός κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	254
Πιν.13: «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού ξεκίνησε από ένα ατύχημα διαρροής/διαφυγής του ιού από κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	255
Πιν.14: «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού είναι στην πραγματικότητα ένα πείραμα ή σχέδιο που υλοποιείται με κάποιον-ους συγκεκριμένο-ους σκοπό-ούς». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	255
Πιν.15: «Ο αριθμός των κρουσμάτων ή/και των νεκρών από τον κορωνοϊό είναι μικρότερος αλλά μεγεθύνεται επίτηδες για κάποιον-ους σκοπό-ούς». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	255
Πιν.16: «Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό – αν όχι αποκλειστικά – για τη διάδοση του κορωνοϊού στη χώρα μας». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	256
Πιν.17: «Υπάρχει ήδη θεραπεία ή εμβόλιο για τον κορωνοϊό αλλά την/το κρατάνε μυστική-ό για κάποιον-ους λόγο-ους». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	256
Πιν.18: «Υπάρχουν συγκεκριμένες τροφές, η κατανάλωση των οποίων μας προστατεύει από τον κορωνοϊό». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	257
Πιν.19: «Μέτρα – όπως ο περιορισμός των μετακινήσεων ή η εργασία από το σπίτι (τηλεργασία) – δεν έχουν ως σκοπό την προστασία μας από τον κορωνοϊό (COVID 19) αλλά τη συμμόρφωσή μας με έναν άλλο / νέο τρόπο ζωής ή τάξη πραγμάτων». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	257
Πιν.20: «Η χρήση μάσκας είναι επικίνδυνη για την υγεία». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	257
Πιν.21: «Η χρήση μάσκας μπορεί να προκαλέσει ακόμα και τον θάνατο κάποιων ανθρώπων». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	257
Πιν.22: «Οι μάσκες περιέχουν κάποιον κρυφό μηχανισμό - π.χ. μικροσίπ ή μικρή κεραία – με σκοπό την παρακολούθηση ή/και τον έλεγχο μας». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	258

Πίν.23: «Σκοπός του εμβολίου για τον κορωνοϊού - όταν αυτό διατεθεί - δεν θα είναι η προστασία μας από αυτόν, αλλά η εμφύτευση ενός μικροτσιπ». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.....	258
Πίν.24: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών.....	259
Πίν.25: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.....	261
Πίν.26: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.....	262
Πίν.27: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	264
Πίν.28: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	266
Πίν.29: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.....	267
Πίν.30: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.....	269
Πίν.31: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών.....	270
Πίν.32: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.....	271
Πίν.33: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.....	272
Πίν.34: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	274
Πίν.35: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	275
Πίν.36: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.....	278
Πίν.37: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.....	279
Πίν.38: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών.....	280
Πίν.39: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.....	280

Πίν.40: Σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.....	281
Πίν.41: Σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	282
Πίν.42: Σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	282
Πίν.43: Σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.....	283
Πίν.44: Σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.....	284
Πίν.45: Ευθύνη για την σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών.....	284
Πίν.46: Ευθύνη για την σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.....	286
Πίν.47: Ευθύνη για την σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.....	287
Πίν.48: Ευθύνη για την σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	289
Πίν.49: Ευθύνη για την σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	291
Πίν.50: Ευθύνη για την σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	293
Πίν.51: Ευθύνη για την σύγκρουση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	294
Πίν.52: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών.....	295
Πίν.53: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό (ΔιαΝΕΟσις).....	297
Πίν.54: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.....	299
Πίν.55: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.....	300
Πίν.56: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	302
Πίν.57: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.....	303
Πίν.58: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.....	306
Πίν.59: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.....	308

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ

Σχ.1.: «Αριθμός εργαστηριακά επιβεβαιωμένων κρουσμάτων COVID-19 στην Ελλάδα, 28 Φεβρουαρίου 2021» (ΕΟΔΥ).....	149
Σχ.2.: «Αριθμός εργαστηριακά επιβεβαιωμένων θανάτων με COVID-19 στην Ελλάδα, 28 Φεβρουαρίου 2021» (ΕΟΔΥ).....	150

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΓΓ	Γενικός-ή Γραμματέας
ΓΓΠΠ	Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΣΡ	Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης
ΕΛΑΣ	Ελληνική Αστυνομία
ΕΟΔΥ	Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας
ΗΕ	Ηνωμένα Έθνη
ISIS/DAESH	Ισλαμικό Κράτος του Ιράκ και του Λεβάντε
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΠΟΥ	Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας
WHO	World Health Organization

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Μάρτιο του 2020 η νόσος του κορωνοϊού COVID-19 αναγνωρίστηκε ως «πανδημία». Μερικές μέρες πριν και, συγκεκριμένα, στις 15 Φεβρουαρίου, ο Γενικός Διευθυντής του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας (ΠΟΥ) Tedros Adhanom Ghebreyesus, απευθυνόμενος σε μια συγκέντρωση ειδικών σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας στο Μόναχο, προειδοποίησε σε δραματικούς τόνους: «(...) δεν πολεμούμε απλώς μια επιδημία, πολεμούμε μια επιδημία πληροφοριών [«infodemic»]».¹ Οι ψευδείς ειδήσεις [«fake news»] διασπείρονται γρηγορότερα και πιο εύκολα από τον ιό και είναι το ίδιο επικίνδυνες» (WHO, 2020 Φεβρουάριος 15).

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση των εξής πέντε βασικών ερωτημάτων:

1. Ποιοι είναι οι λόγοι εμφάνισης και ενίσχυσης των θεωριών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης και της εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό για την πανδημία του κορωνοϊού στην Ελλάδα και στον κόσμο; Ποιες είναι οι πηγές προέλευσης και τα μέσα διάδοσης τους;
2. Πόσο σοβαρή είναι η έκταση του φαινομένου Ελλάδα και στο εξωτερικό; Υπάρχουν διαφορές και εάν ναι, ποιες;
3. Ποιοι είναι οι πιθανοί κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια που προκύπτουν από την διάδοση θεωριών συνωμοσίας, την παραπληροφόρηση ή την εσφαλμένη πληροφόρηση για την πανδημία του κορωνοϊού στην Ελλάδα και στον κόσμο;
4. Ποια είναι τα εφαρμοζόμενα μέτρα απόκρισης (ή οι σχετικές καλές πρακτικές) απέναντι στο φαινόμενο των θεωριών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης και της εσφαλμένης πληροφόρησης και των κινδύνων ασφαλείας που προκύπτουν από αυτές, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό;
5. Ποια μέτρα πρόληψης ή/και αντιμετώπισης του φαινομένου και των κινδύνων ασφαλείας που απορρέουν από αυτό, θα πρέπει να εφαρμοστούν στη χώρα μας από την Πολιτεία ή/και από άλλους φορείς;

¹ Σύμφωνα με τον ΠΟΥ: «Μια επιδημία πληροφοριών είναι πάρα πολλές πληροφορίες, συμπεριλαμβανομένων ψευδών ή παραπλανητικών πληροφοριών σε ψηφιακά και φυσικά περιβάλλοντα κατά τη διάρκεια μιας επιδημίας» (στο World Health Organization – WHO (χ.χ.). «Infodemic». Ανακτήθηκε από: https://www.who.int/health-topics/infodemic#tab=tab_1

Στο Κεφάλαιο 1 θα αναλύσω ορισμένες βασικές έννοιες. Στο Κεφάλαιο 2 θα πραγματοποιήσω μια επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας αναφορικά με τα γενεσιουργά αίτια, τους παράγοντες ενίσχυσης, τα μέσα διάδοσης και τις πηγές προέλευσης των θεωριών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης και τη εσφαλμένη πληροφόρηση για την πανδημία του κορωνοϊού, τους κίνδυνους και τις απειλές ασφάλειας που προκύπτουν από αυτές καθώς και παραδειγμάτων μέτρων απόκρισης παραγόντων των οποίων ο ρόλος είναι κρίσιμος στη διαχείριση της κατάστασης. Στο Κεφάλαιο 3, παρουσιάζω και αναλύω την κατάσταση στην Ελλάδα μέσα από έναν συνδυασμό ημιδομημένων συνεντεύξεων - με εκπροσώπους και στελέχη σχετικών φορέων χάραξης πολιτικής και λήψης αποφάσεων, ειδικούς-ές εμπειρογνώμονες και εκπροσώπους της ακαδημαϊκής-ερευνητικής κοινότητας και της κοινωνίας των πολιτών - και διαδικτυακής έρευνας που απευθυνόταν στο γενικό κοινό. Η εργασία κλείνει με τα γενικά συμπεράσματα και τη βιβλιογραφία.

Οφείλω μια εξήγηση στον/στην αναγνώστη-στρια αναφορικά με την χρήση μόνο του όρου «παραπληροφόρηση» [«disinformation»] στον τίτλο της παρούσας εργασίας και όχι και του όρου «εσφαλμένη πληροφόρηση» [«misinformation»]. Αρχικά η έρευνα προσανατολιζόταν στην θεωρίες συνωμοσίας και στην παραπληροφόρηση, πίσω από την οποία βρίσκεται πάντα μια σκοπιμότητα, γεγονός που την διακρίνει από την εσφαλμένη πληροφόρηση. Εντούτοις, κατά την διαδικασία της έρευνας διαπίστωσα ότι, αρκετές φορές, είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς/καμία αν πίσω από μια πληροφορία υπάρχει ένας σκοπός. Επιπλέον, η έκταση του φαινομένου της εσφαλμένης πληροφόρησης είναι ιδιαίτερα μεγάλη και επίσης επικίνδυνη όπως οι οργανωμένες δράσεις παραπληροφόρησης από κρατικές υπηρεσίες, εγκληματικά κυκλώματα κ.ά. Επομένως, κατά τη διεξαγωγή της έρευνάς μου, αποφάσισα να συμπεριλάβω τον όρο και να τον χρησιμοποιώ όταν αναφέρομαι σε αναληθείς πληροφορίες (έναντι των ψευδών/παραπλανητικών για την παραπληροφόρηση) πίσω από τις οποίες δεν κρύβεται κάποια σκοπιμότητα.

ΚΕΦ.1: Εννοιολογικές διασαφηνίσεις

1.1. Θεωρίες συνωμοσίας

Οι θεωρίες συνωμοσίας αναφέρονται στην «πεποίθηση ότι ορισμένα γεγονότα ή καταστάσεις αποτελούν αντικείμενο μυστικού και παρασκηνιακού χειρισμού από ισχυρές δυνάμεις με κακή πρόθεση» (UNESCO & European Commission, 2020). Παρομοίως, ο Taguieff (2015:35) υποστηρίζει ότι, όταν αναφερόμαστε σε τέτοιες θεωρίες

εννοούμε τις αφελείς εξηγήσεις – ή υποτιθέμενα αφελείς - , οι οποίες, αντιτιθέμενες εν γένει στις επίσημα υποστηριζόμενες θέσεις, θέτουν στο προσκήνιο μία ή περισσότερες ομάδες που δρουν στη σκιά ή εν κρυπτώ για να πραγματοποιήσουν ένα σχέδιο κυριαρχίας, εκμετάλλευσης ή εξόντωσης, με τους συνωμότες να κατηγορούνται ότι βρίσκονται στη ρίζα των αρνητικών, συγκλονιστικών, συνταρακτικών ή τραυματικών γεγονότων προκисμένων με κοινωνική σημασία.

Αυτές οι «δυνάμεις» (UNESCO & European Commission, 2020) ή «ομάδες» (UNESCO & European Commission, 2020; Taguieff, 2015:35) που δρουν στο παρασκήνιο και στις οποίες αποδίδονται σκοτεινά, συνωμοτικά σχέδια, μπορεί να είναι «δρώσες μειονότητες (επαναστατικές ομάδες, ανατρεπτικές δυνάμεις)» ή ακόμα και «κατεστημένες εξουσίες (κυβερνήσεις, μυστικές υπηρεσίες κ.λπ.) (Taguieff, 2015:36-37). Τα γεγονότα ή καταστάσεις που είναι αποτέλεσμα των ενεργειών και σχεδιασμών αυτών των «δυνάμεων» ή «ομάδων», μπορεί να είναι πολλά και διαφορετικά καθώς:

εκτείνονται από τη φυσική καταστροφή, που καταγγέλλεται ως μη φυσική, μέχρι τον θάνατο από ατύχημα μιας διάσημης προσωπικότητας, ο οποίος κρίνεται ύποπτος, περνώντας από τις επιδημίες των οποίων η αφετηρία έχει ταυτοποιηθεί με σαφήνεια, τις οικονομικές κρίσεις, τις πολιτικές δολοφονίες, τις αιματηρές επαναστάσεις και τις τρομοκρατικές επιθέσεις (Taguieff, 2015:35-36).

Παρατηρούμε ότι UNESCO και Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020) καθώς και ο Taguieff, όρισαν τις «θεωρίες» συνωμοσίας και όχι τη «θεωρία» συνωμοσίας. Όπως εξηγεί ο Taguieff (2015:36), αν αναφερόμαστε σε «θεωρία συνωμοσίας» και όχι σε «θεωρίες», τότε «υποθέτουμε» «την μοναδικότητά της και την ενότητά της», ενώ αντίθετα «είναι προτιμότερο να μιλάμε για συνωμοσιολογική νοοτροπία ή, ακόμα, για συνωμοσιολογική σκέψη». Ο Taguieff (2015:36) επίσης προτιμά την χρήση του όρου «συνωμοσιολογικές αφηγήσεις» αντί του όρου «θεωρίες

συνωμοσίες», τις οποίες, ορίζει ως «παρανοϊκές ερμηνείες για ό,τι συμβαίνει στον κόσμο, για ερμηνείες που παίρνουν αρνητική μορφή, που μεταδίδονται ως θρύλοι ή ως φήμες, και που παρουσιάζονται προικισμένες με εξηγητική αξία» (Taguieff, 2015:36).

Οι θεωρίες συνωμοσίας έχουν συχνά ως αφετηρία τους κάποια «υπόνοια» ενώ «θέτουν ερωτήματα, όπως ποιος επωφελείται από το γεγονός ή την κατάσταση και, με τον τρόπο αυτό, εντοπίζουν συνωμότες» (UNESCO & European Commission, 2020). Τα «στοιχεία» που εντοπίζονται παρουσιάζονται με τέτοιον τρόπο ώστε να «κουμπώνουν» με τη συγκεκριμένη θεωρία συνωμοσίας (UNESCO & European Commission, 2020). Αφού πλέον «ριζώσουν», οι θεωρίες αυτές «εξαπλώνονται ταχύτατα», ενώ όποιος προσπαθήσει να τις «αντικρούσει», αυτομάτως «θεωρείται συμμετέχων της συνωμοσίας» (UNESCO & European Commission, 2020).

Η UNESCO και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020), έχουν εντοπίσει 6 βασικά «κοινά χαρακτηριστικά» των θεωριών αυτών:

1. Μια υποτιθέμενη μυστική πλεκτάνη.
2. Μια ομάδα συνωμοτών.
3. «Στοιχεία» που φαίνεται να υποστηρίζουν τη θεωρία συνωμοσίας.
4. Δηλώνουν ψευδώς ότι τίποτε δεν συμβαίνει κατά τύχη και ότι δεν υπάρχουν συμπτώσεις· τίποτε δεν είναι αυτό που φαίνεται και τα πάντα συνδέονται.
5. Χωρίζουν τον κόσμο σε καλούς και κακούς.
6. Καθιστούν ανθρώπους και ομάδες αποδιοπομπαίους τράγους.

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, όσοι-ες διαδίδουν θεωρίες συνωμοσίας δεν πιστεύουν απαραίτητως πάντα σε αυτές. Κάποιες φορές, οι θεωρίες συνωμοσίας μπορεί να γίνουν ένα εργαλείο στα χέρια εκείνων που «επιθυμούν σκοπίμως να προκαλέσουν, να χειραγωγήσουν ή να στοχεύσουν άτομα για πολιτικούς ή οικονομικούς λόγους» (UNESCO & European Commission, 2020). Το ζήτημα αυτό αναλύεται στο **ΚΕΦ. 2**.

1.2. Παραπληροφόρηση [«disinformation»] και εσφαλμένη πληροφόρηση [«misinformation»]

«Η παραπληροφόρηση» [«disinformation»] σύμφωνα με το ευρωπαϊκό Σχέδιο Δράσης κατά της παραπληροφόρησης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:1) **«νοείται ως επαληθεύσιμα ψευδής ή παραπλανητική πληροφορία που δημιουργείται, παρουσιάζεται και διαδίδεται για οικονομικό όφελος ή για την εσκεμμένη εξαπάτηση του κοινού και μπορεί να προκαλέσει δημόσια ζημία».**² Η «δημόσια ζημία» μπορεί να περιλαμβάνει «απειλές για τις δημοκρατικές διαδικασίες, καθώς και για δημόσια αγαθά όπως η υγεία, το περιβάλλον ή η ασφάλεια των πολιτών της Ένωσης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:1).

Τι **δεν** είναι παραπληροφόρηση; Η παραπληροφόρηση «δεν περιλαμβάνει τα ακούσια λάθη, τη σάτιρα και την παρωδία ή τις απόψεις και τον σχολιασμό που έχουν σαφή κομματική ταυτότητα» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:1). Επιπλέον, στην «Κοινή Ανακοίνωση» της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ύπατου Εκπροσώπου της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, με θέμα «Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης για την COVID-19 - Αγώνας για τη σωστή παρουσίαση των γεγονότων» (2020 Ιούνιος 10:4), επισημαίνεται ότι, «ένα από τα διδάγματα που αντλήθηκαν από την τρέχουσα κρίση είναι η ανάγκη που αποκάλυψε η πανδημία παραπληροφόρησης για σαφή διαφοροποίηση μεταξύ των ποικίλων μορφών ψευδούς ή παραπλανητικού περιεχομένου, καθώς και για αντίστοιχη κατάλληλη απόκριση».

Έτσι, «είναι σημαντικό καταρχάς να γίνεται διάκριση μεταξύ του παράνομου περιεχομένου, όπως ορίζεται από τον νόμο, και του περιεχομένου που είναι μεν επιβλαβές, αλλά όχι παράνομο» και, δεύτερον, «είναι σημαντικό να προσδιορίζεται κατά πόσον υπάρχει πρόθεση εξαπάτησης, πρόκλησης δημόσιας ζημίας ή άντλησης οικονομικού οφέλους» (Ευρωπαϊκή

² Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Επιτροπή & Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2020 Ιούνιος 10:4). Εφόσον αυτή η πρόθεση δεν υπάρχει – όπως «όταν οι πολίτες ανταλλάσσουν εν αγνοία τους και καλόπιστα πληροφορίες με φίλους και συγγενείς» - τότε «το συγκεκριμένο περιεχόμενο μπορεί να θεωρηθεί ως εσφαλμένη πληροφόρηση [«misinformation»]», ενώ, σε αντίθετη περίπτωση, «η παρουσία τέτοιας πρόθεσης θα μπορούσε να χαρακτηρίσει το περιεχόμενο ως παραπληροφόρηση [«disinformation»]» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2020 Ιούνιος 10:4-5).

Με άλλα λόγια, η **εσφαλμένη πληροφόρηση («misinformation»)** αναφέρεται «σε αναληθείς πληροφορίες που τα άτομα διαδίδουν χωρίς καμία πρόθεση να παραπλανήσουν», εντούτοις «τα αποτελέσματα μιας τέτοιας εσφαλμένης πληροφόρησης μπορεί να εξακολουθούν να είναι επιβλαβή» (Pamment, 2020 Σεπτέμβριος 24). Στο πλαίσιο αυτό, είναι ανάγκη να τονιστεί ότι, όταν αναφερόμαστε σε εσφαλμένη πληροφόρηση («misinformation»), τυχόν αναφορά σε «εκστρατεία» λανθασμένης πληροφόρησης θα ήταν λανθασμένη «επειδή η έλλειψη πρόθεσης υποδηλώνει ότι η εξάπλωσή της δεν είναι συντονισμένη» (Pamment, 2020 Σεπτέμβριος 24).

Με βάση τα παραπάνω και στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας, όταν αναφέρομαι σε «εσφαλμένες» πληροφορίες ή ειδήσεις θα εννοώ την εσφαλμένη πληροφόρηση (μη σκόπιμη), ενώ όταν αναφέρομαι σε «ψευδείς»/«παραπλανητικές» πληροφορίες ή ειδήσεις θα εννοώ την παραπληροφόρηση (σκόπιμη).

1.3. Πανδημία και πανδημία του κορωνοϊού (COVID-19)

Η πανδημία («pandemic») είναι «η παγκόσμια εξάπλωση μιας νέας ασθένειας» (WHO, 2010 Φεβρουάριος 24) ή «μια πολύ μεγάλη επιδημία»: η τελευταία ορίζεται ως «η μη αναμενόμενη, εκτεταμένη αύξηση της συχνότητας εμφάνισης μιας ασθένειας σε δεδομένο χρόνο», ενώ (McMillen, 2020:13). Μια πανδημία μπορεί να είναι ένα «μεμονωμένο γεγονός» αλλά μπορεί να είναι και «εμμένουσα»: δηλαδή να έχει επίδραση σε «τεράστια τμήματα του πλανήτη μας» και να οδηγεί στο θάνατο «εκατομμύρια επί εκατομμυρίων κάθε χρόνο» (McMillen, 2020:13-14).

Ο Π.Ο.Υ. (WHO, 2020 Ιούνιος 29), στις 11 Μαρτίου 2020, «ανησυχώντας βαθιά τόσο από τα ανησυχητικά επίπεδα εξάπλωσης όσο και από τη σοβαρότητα και από τα ανησυχητικά επίπεδα αδράνειας», ανακοίνωσε ότι η νόσος του κορωνοϊού COVID-19 «θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πανδημία». Η νόσος αναφέρεται σε μια «μολυσματική ασθένεια που προκαλείται από τον πιο πρόσφατα ανακαλυφθέντα κορωνοϊό» (WHO, 2020 Απρίλιος 17). Οι ιοί αυτοί «μπορεί να προκαλέσουν ασθένεια σε ζώα ή ανθρώπους» - στους τελευταίους, «αρκετοί κορωνοϊοί είναι γνωστό ότι προκαλούν αναπνευστικές λοιμώξεις που κυμαίνονται από το κοινό κρυολόγημα έως τις πιο σοβαρές ασθένειες όπως το αναπνευστικό σύνδρομο της Μέσης Ανατολής (MERS) και το Σοβαρό Οξύ Αναπνευστικό Σύνδρομο (SARS)» (WHO, 2020 Απρίλιος 17). Τόσο αυτός ο κορωνοϊός όσο και η ασθένεια COVID-19 «ήταν άγνωστοι πριν ξεκινήσει το ξέσπασμα στο Γουχάν της Κίνας, τον Δεκέμβριο του 2019» (WHO, 2020 Απρίλιος 17).

1.4. Ασφάλεια [security]

Η ασφάλεια θα μπορούσε να οριστεί γενικά ως «η κατάσταση του να είναι κάποιος ασφαλής από κάθε κακό ή απειλές, συνήθως εννοούμενη ως «ελευθερία από τον φόβο», υποδηλώνοντας σωματική βλάβη» (Heywood, 2014:508). Με άλλα λόγια, η ασφάλεια έχει την έννοια της «απουσίας κινδύνου, φόβου ή ανησυχίας» (Heywood, 2014:508).

Συμβατικά, διακρίνουμε μεταξύ «της ασφάλειας στο εσωτερικό» και της «διατήρησης της ασφάλειας στη διεθνή σφαίρα» (Heywood, 2014:508).

Η ασφάλεια στο εσωτερικό ή εσωτερική ασφάλεια «αναφέρεται στην ικανότητα του κράτους να διατηρεί την έννομη τάξη εντός των ορίων της επικράτειάς του, χρησιμοποιώντας τα όργανα του κατασταλτικού κράτους, δηλαδή την αστυνομία και, κατά καιρούς, τον στρατό». (Heywood, 2014:508). Υπό αυτή την έννοια, η ασφάλεια «έχει να κάνει με τη σχέση μεταξύ κράτους και μη κρατικών δρώντων διαφόρων ειδών, που εκτείνονται από εγκληματικές συμμορίες μέχρι ομάδες αντιφρονούντων και κινήματα διαμαρτυρίας» (Heywood, 2014:508). Το κράτος, υπό αυτό το πρίσμα, «διαθέτει μεγάλο πλεονέκτημα ότι, στις περισσότερες

περιπτώσεις, η κυριαρχική του εξουσία του επιτρέπει να βρίσκεται υπεράνω όλων των άλλων οργανισμών και ομάδων της κοινωνίας, τελικά χάρη στο μονοπώλιο του μέσου που ο Max Weber (...) το αποκάλεσε «νομιμοποιημένη βία»» (Heywood, 2014:508).

Όσον αφορά την «ασφάλεια στη διεθνή σφαίρα» ή «ασφάλεια στο εξωτερικό», αυτή «αναφέρεται στην ικανότητα του κράτους να παρέχει προστασία ενάντια σε απειλές προερχόμενες εκτός των συνόρων του, ιδιαίτερα δε στη δυνατότητα των ενόπλων δυνάμεων τους να διεξάγουν πολέμους (...) και να αντιστέκονται σε στρατιωτική επίθεση» (Heywood, 2014:508). Υπό αυτή την έννοια, η ασφάλεια

έχει να κάνει παραδοσιακά με τις σχέσεις του κράτους με άλλα κράτη, αποτυπώνοντας τη συμβατική παραδοχή ότι μόνο τα κράτη κατέχουν τους υλικούς και στρατιωτικούς πόρους για να εμπλακούν σε πολεμικές επιχειρήσεις και, συνεπώς, να ασκούν σημαντική καταναγκαστική επιρροή στη διεθνή σκηνή (Heywood, 2014:508).

Σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη περί κρατικής ασφάλειας - η αρχή της συζήτησης για την οποία εντοπίζεται στον 17^ο αιώνα - «το κράτος θα μονοπωλούσε τα δικαιώματα και τα μέσα για την προστασία των πολιτών του» (Commission on Human Security, 2003:2). Έτσι, «η κρατική εξουσία και η κρατική ασφάλεια θα καθιερωθούν και θα επεκταθούν για να διατηρήσουν την τάξη και την ειρήνη» (Commission on Human Security, 2003:2). Η κρατική ασφάλεια θα επικεντρώνεται «κυρίως, στην προστασία τους κράτους – των συνόρων, των θεσμών, των αξιών, των ανθρώπων του – από εξωτερικές επιθέσεις» (Ogata, 2003:5). Γενικά, η έννοια της «ασφάλειας» [security], για μεγάλο χρονικό διάστημα – έως και τον Ψυχρό πόλεμο - θα διαμορφώνεται από διακρατικές συγκρούσεις και θα ταυτίζεται με απειλές στα σύνορα - εξωτερικές απειλές (Ginwala, 2003:3; United Nations Development Programme, 1994:3). Έτσι, αναζητούνταν όπλα για την προστασία της ασφάλειας των εθνών (United Nations Development Programme, 1994:3).

Όμως, «η περίοδος μετά τον Ψυχρό Πόλεμο έγινε μάρτυρας (...) της εμφάνισης νέων απειλών για τη διεθνή και παγκόσμια ασφάλεια» (Heywood, 2014:531). Για τους περισσότερους ανθρώπους, η όποια ανασφάλεια πρόκυπτε από τις έγνοιες σχετικά με την καθημερινότητά τους: η «εργασιακή», η «εισοδηματική», η «περιβαλλοντική» ασφάλεια, η «ασφάλεια υγείας» καθώς και η «ασφάλεια από το έγκλημα» ήταν πλέον «οι αναδυόμενες ανησυχίες για την ανθρώπινη ασφάλεια σε όλο τον κόσμο» (United Nations Development Programme, 1994:3).

Τον 21^ο αιώνα, «οι προκλήσεις τόσο για την ασφάλεια όσο και για τους προστάτες της έχουν γίνει πιο περίπλοκες» (Commission on Human Security, 2003:2).

Επιπλέον, «η περίοδος μετά τον Ψυχρό Πόλεμο έγινε μάρτυρας (...) και της ανάδυσης νέων τρόπων σκέψης γύρω από την ασφάλεια» (Heywood, 2014:531). Σύμφωνα με την Ogata (2003:5):

Τις τελευταίες δεκαετίες, η κατανόησή μας για την κρατική ασφάλεια και τους πολλούς τύπους απειλών έχουν διευρυνθεί. Εκτός από τη διασφάλιση συνόρων, ανθρώπων, αξιών και θεσμών, έχουμε καταλάβει τους κινδύνους της περιβαλλοντικής ρύπανσης, της διακρατικής τρομοκρατίας, των μαζικών μετακινήσεων πληθυσμού και τέτοιων μολυσματικών ασθενειών όπως ο HIV / AIDS. Το πιο σημαντικό, υπάρχει αυξανόμενη αναγνώριση του ρόλου των ανθρώπων – των ατόμων και των κοινοτήτων - στην εξασφάλιση της δικής τους ασφάλειας.

Αυτή η διεύρυνση της ασφάλειας αντικατοπτρίζει το μεταβαλλόμενο διεθνές και εθνικό περιβάλλον. Οι εσωτερικές συγκρούσεις έχουν ξεπεράσει τους διακρατικούς πολέμους ως τις μεγαλύτερες απειλές για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης έχει μεταμορφώσει βαθιά τις σχέσεις μεταξύ και εντός των κρατών. Αν και περισσότεροι άνθρωποι από ποτέ έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες και βασικά κοινωνικά αγαθά, τα κενά μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών - και μεταξύ πλούσιων και άπορων ανθρώπων - δεν ήταν ποτέ μεγαλύτερα από σήμερα. Ο αποκλεισμός και η στέρηση ολόκληρων κοινοτήτων ανθρώπων από τα οφέλη της ανάπτυξης, φυσικά, συμβάλλουν στις εντάσεις, τη βία και στις συγκρούσεις εντός των χωρών.

Με άλλα λόγια, «η βασική μετατόπιση» στον τρόπο σκέψης σχετικά με την ασφάλεια ήταν, σύμφωνα με τον Heywood (2014:531), «από τη θεώρηση της ασφάλειας ουσιαστικά ως ιδιότητας ενός κράτους (όπως «κρατική ασφάλεια» ή «εθνική ασφάλεια») στη θεώρηση της ασφάλειας ως θέματος που έχει να κάνει με το άτομο». Βέβαια, το κράτος μπορεί να εξακολουθεί να είναι «ο θεμελιώδης φορέας ασφάλειας», εντούτοις, «συχνά αποτυγχάνει να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις ασφάλειας - και κατά καιρούς έχει γίνει ακόμη πηγή απειλής για τους ίδιους τους ανθρώπους του» (Commission on Human Security, 2003:2).

Ήδη από την περίοδο σύστασης των Ηνωμένων Εθνών, οι ιδρυτές τους «έδιναν πάντα την ίση σημασία στην ασφάλεια των ανθρώπων και στην εδαφική ασφάλεια» (United Nations Development Programme, 1994:3). Τον Ιούνιο του 1945, ο τότε Υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ Edward Reilly Stettinius Jr., στην αναφορά του προς την αμερικανική κυβέρνηση για τα αποτελέσματα της διεθνούς ιδρυτικής διάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών στο Σαν Φρανσίσκο (ΗΠΑ, 1945), δήλωσε:

Η μάχη της ειρήνης πρέπει να διεξαχθεί σε δύο μέτωπα. Το πρώτο είναι το μέτωπο ασφαλείας όπου η νίκη απεικονίζει την ελευθερία από το φόβο. Το δεύτερο είναι το οικονομικό και κοινωνικό μέτωπο όπου η νίκη σημαίνει ελευθερία από την ανάγκη. Μόνο η νίκη και στα δύο μέτωπα μπορεί να εξασφαλίσει στον κόσμο μια διαρκή ειρήνη Καμία διάταξη που να μπορεί να γραφτεί στον Χάρτη δεν θα επιτρέψει στο Συμβούλιο Ασφαλείας να κάνει τον κόσμο ασφαλή από τον πόλεμο εάν άνδρες και γυναίκες δεν έχουν ασφάλεια στα σπίτια τους και στις δουλειές τους (παρατίθεται στο Grimm, 2004: United Nations Development Programme, 1994:1).

Τα βασικά συστατικά στοιχεία της εννοίας της ανθρώπινης ασφάλειας είναι αυτές οι ελευθερίες - η ελευθερία από τον φόβο και η ελευθερία από την ανάγκη – κάτι που αναγνωρίστηκε ήδη από τη σύσταση του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Development Programme, 1994:24). Όμως, η ανθρώπινη ασφάλεια θα «κλίνει» αργότερα υπέρ του πρώτου συστατικού της (United Nations Development Programme, 1994:24). Επομένως, ήταν πια καιρός «να κάνουμε μια μετάβαση από τη στενή έννοια της εθνικής ασφάλειας [national security] στην καθολική έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας [human security]» (United Nations Development Programme, 1994:24).

«Η ανθρώπινη ασφάλεια», σύμφωνα με τον Heywood (2014:531), «αντικατέστησε την έννοια της ασφάλειας, λαμβάνοντας υπόψη την ιδέα της **ανθρώπινης ανάπτυξης**,³ η οποία χρησιμοποιείται στις Εκθέσεις για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη των Ηνωμένων Εθνών από το 1994 και μετά».

Πιο αναλυτικά, «μια εξέταση της βασικής έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας», σύμφωνα με το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη (United Nations Development Programme, 1994:22), «θα πρέπει να εστιάζει σε τέσσερα από τα βασικά χαρακτηριστικά της». Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι ότι πρόκειται για ένα ζήτημα «παγκοσμίου» ενδιαφέροντος και ανησυχίας (United Nations Development Programme, 1994:22). Αφορά όλους τους ανθρώπους σε όλο τον κόσμο – είτε κατοικούν σε πλούσιες είτε κατοικούν σε φτωχές χώρες. Πολλές απειλές για την ανθρώπινη ασφάλεια - όπως η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η μόλυνση του περιβάλλοντος ή το έγκλημα - είναι οι ίδιες για όλους τους ανθρώπους, με διαφοροποιήσεις ανά χώρα π.χ. ως προς την ένταση (United Nations Development

³ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Programme, 1994:22). Πρόκειται για απειλές «πραγματικές και αυξανόμενες» (United Nations Development Programme, 1994:22).

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι τα στοιχεία της είναι «αλληλεξαρτώμενα», δηλαδή, «όταν η ασφάλεια των ανθρώπων κινδυνεύει οπουδήποτε στον κόσμο, είναι πιθανό να εμπλακούν όλα τα έθνη» (United Nations Development Programme, 1994:22). Φαινόμενα όπως «η πείνα, οι ασθένειες, η ρύπανση, το λαθρεμπόριο ναρκωτικών, η τρομοκρατία, οι εθνοτικές διαφορές και η κοινωνική διάλυση» δεν είναι «μεμονωμένα» που «περιορίζονται στα εθνικά σύνορα», αλλά «οι συνέπειές τους ταξιδεύουν στον κόσμο» (United Nations Development Programme, 1994:22).

Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι ότι (η ανθρώπινη ασφάλεια) μπορεί να διασφαλιστεί πιο εύκολα - και με μικρότερο κόστος - μέσω δράσεων «έγκαιρης πρόληψης» παρά μέσω δράσεων «μετέπειτα παρέμβασης» (United Nations Development Programme, 1994:22). Θα πρέπει να έχουμε υπόψιν μας ότι, «η βραχυπρόθεσμη ανθρωπιστική βοήθεια δεν μπορεί ποτέ να αντικαταστήσει τη μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή υποστήριξη» (United Nations Development Programme, 1994:3). Το τέταρτο χαρακτηριστικό είναι ότι έχει ως επίκεντρο της τον άνθρωπο: «ασχολείται με το πώς οι άνθρωποι ζουν και αναπνέουν σε μια κοινωνία, πόσο ελεύθερα ασκούν τις πολλές επιλογές τους, πόση πρόσβαση έχουν στην αγορά και στις κοινωνικές ευκαιρίες και αν ζουν εν μέσω μιας σύγκρουσης ή υπό καθεστώς ειρήνης» (United Nations Development Programme, 1994:23).

Έχει επιχειρηθεί από «αρκετούς αναλυτές» η απόδοση ενός «αυστηρού» ορισμού στην ανθρώπινη ασφάλεια, «όμως, όπως και με άλλες θεμελιώδεις έννοιες – σαν την ανθρώπινη ελευθερία - η ανθρώπινη ασφάλεια αναγνωρίζεται ευκολότερα μέσω της απουσίας της παρά της παρουσίας της» (United Nations Development Programme, 1994:23). Γενικά, «οι περισσότεροι άνθρωποι καταλαβαίνουν ενστικτωδώς τι σημαίνει ασφάλεια/προστασία [security]» (United Nations Development Programme, 1994:3). Είναι η «ασφάλεια [safety] από τις συνεχείς απειλές της πείνας, των ασθενειών, του εγκλήματος και της καταστολής» καθώς και η «προστασία από ξαφνικές και οδυνηρές διαταραχές στο μοτίβο της καθημερινής μας

ζωής - είτε στα σπίτια μας, στις δουλειές μας, στις κοινότητές μας ή στο περιβάλλον μας» (United Nations Development Programme, 1994:3).

Στις πλούσιες χώρες, οι άνθρωποι αναζητούν προστασία από απειλές όπως η εργασιακή ανασφάλεια, το έγκλημα ή η μόλυνση του φυσικού περιβάλλοντος, ενώ στις φτωχότερες οι άνθρωποι – επιπλέον των απειλών που συναντούμε στις πλουσιότερες χώρες - έχουν να αντιμετωπίσουν και την φτώχεια και την πείνα (United Nations Development Programme, 1994:24). «Σε διεθνές επίπεδο», μετά τη λήξη του ψυχρού πολέμου, «η ανθρώπινη ασφάλεια δεν σημαίνει πλέον προσεκτικά κατασκευασμένες διασφαλίσεις έναντι της απειλής ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος» (United Nations Development Programme, 1994:24). Πλέον, σημαίνει την αντιμετώπιση απειλών όπως η φτώχεια, ο HIV, η κλιματική αλλαγή, η τρομοκρατία ή η παράνομη μετανάστευση (United Nations Development Programme, 1994:24). Σε αντίθεση με την απειλή ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος - μια «προοπτική συλλογικής αυτοκτονίας μέσω μιας παρορμητικής προσφυγής σε πυρηνικά όπλα» η οποία «ήταν πάντα υπερβολική» - «η απειλή της φτώχειας που πλήττει όλες τις ανθρώπινες ζωές - σε πλούσια έθνη και σε φτωχά - είναι πραγματική και επίμονη» (United Nations Development Programme, 1994:24). Για την προστασία της ανθρώπινης ασφάλειας από αυτές τις «πραγματικές» απειλές «δεν υπάρχουν παγκόσμιες διασφαλίσεις» (United Nations Development Programme, 1994:24).

Με βάση τα παραπάνω, η έννοια της ασφάλειας έπρεπε να τροποποιηθεί με τους εξής τρόπους: μετατόπιση «από μια έμφαση αποκλειστικά στην εδαφική ασφάλεια προς μια πολύ μεγαλύτερη έμφαση στην ασφάλεια των ανθρώπων» και μετατόπιση «από την ασφάλεια μέσω των [στρατιωτικών] εξοπλισμών στην ασφάλεια μέσω της βιώσιμης ανθρώπινης ανάπτυξης» (United Nations Development Programme, 1994:24).

Το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη (United Nations Development Programme, 1994:24) έχει αναγνωρίσει πολλές απειλές για την ανθρώπινη ασφάλεια, οι οποίες θα μπορούσαν να ενταχθούν στις ακόλουθες επτά βασικές κατηγορίες: απειλές για την «οικονομική ασφάλεια» («economic security»), την «επισιτιστική ασφάλεια» («food security») την «ασφάλεια υγείας» («health security»), την «περιβαλλοντική ασφάλεια» («environmental

security»), την «προσωπική ασφάλεια» («personal security»), την «κοινοτική ασφάλεια» («community security») και, τέλος, την «πολιτική ασφάλεια» («political security») (United Nations Development Programme, 1994:24-25). Συνοπτικά, παραδείγματα απειλών - ανά κατηγορία - για την ανθρώπινη ασφάλεια είναι:

- οικονομική ασφάλεια - «επίμονη φτώχεια, ανεργία, έλλειψη πρόσβασης σε πιστώσεις και άλλες οικονομικές ευκαιρίες»
- επισιτιστική ασφάλεια - «πείνα, λιμός, ξαφνική αύξηση των τιμών των τροφίμων»
- ασφάλεια υγείας - «επιδημίες, υποσιτισμός, κακή υγιεινή, έλλειψη πρόσβασης σε βασική υγειονομική περίθαλψη»
- περιβαλλοντική ασφάλεια - «περιβαλλοντική υποβάθμιση, εξάντληση πόρων, φυσικές καταστροφές»
- προσωπική ασφάλεια - «σωματική βία σε όλες τις μορφές της, εμπορία ανθρώπων, παιδική εργασία»
- κοινοτική ασφάλεια - «ενδο-εθνικές, θρησκευτικές και άλλες εντάσεις που βασίζονται στην ταυτότητα, έγκλημα, τρομοκρατία»
- πολιτική ασφάλεια - «πολιτική καταστολή, παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έλλειψη κράτους δικαίου και δικαιοσύνης» (United Nations Trust Fund for Human Security, 2016 Ιανουάριος:7).

Το 2001 συστάθηκε η Επιτροπή για την Ανθρώπινη Ασφάλεια, ως απάντηση στο κάλεσμα του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ κατά τη Σύνοδο Κορυφής της Χιλιετίας (2000), για την επίτευξη των στόχων της «ελευθερίας από τον φόβο» και της «ελευθερίας από την ανάγκη» (Commission on Human Security, 2003:153).

Η Επιτροπή όρισε την ανθρώπινη ασφάλεια ως:

προστασία του ζωτικού πυρήνα όλων των ανθρώπινων ζωνών με τρόπους που ενισχύουν τις ανθρώπινες ελευθερίες και την ανθρώπινη εκπλήρωση. Η ανθρώπινη ασφάλεια σημαίνει προστασία των θεμελιωδών ελευθεριών - ελευθεριών που είναι η ουσία της ζωής. Σημαίνει την προστασία των ανθρώπων από κρίσιμες (σοβαρές) και διεισδυτικές (διαδεδομένες) απειλές και καταστάσεις. Σημαίνει τη χρήση διαδικασιών που βασίζονται στις δυνάμεις και τις φιλοδοξίες των ανθρώπων. Σημαίνει τη δημιουργία πολιτικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών, οικονομικών, στρατιωτικών και πολιτιστικών συστημάτων που μαζί δίνουν στους ανθρώπους τα δομικά στοιχεία της επιβίωσης, των μέσων διαβίωσης και της αξιοπρέπειας (Commission on Human Security, 2003:4).

Όπως διευκρινίζεται, ως «ζωτικός πυρήνας της ζωής, νοείται ένα σύνολο στοιχειωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών που απολαμβάνουν οι άνθρωποι» (Commission on Human Security, 2003:4). Επισημαίνεται ότι, «αυτό που οι άνθρωποι θεωρούν ως «ζωτικής σημασίας» - αυτό που θεωρούν «από την ουσία της ζωής» και «εξαιρετικά σημαντικό» - διαφέρει ανάλογα με τα άτομα και τις κοινωνίες», έτσι «οποιαδήποτε έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας πρέπει να είναι δυναμική» (Commission on Human Security, 2003:4). Για τον λόγο αυτό η Επιτροπή αποφεύγει να προτείνει «μια λεπτομερή λίστα με αυτά που αποτελούν την ανθρώπινη ασφάλεια» (Commission on Human Security, 2003:4).

Η ανθρώπινη ασφάλεια «συμπληρώνει» την «κρατική» (state security) από τις εξής απόψεις:

- Το μέλημά της είναι το άτομο και η κοινότητα και όχι το κράτος.
- Οι απειλές για την ασφάλεια των ανθρώπων περιλαμβάνουν απειλές και συνθήκες που δεν χαρακτηρίζονται πάντα ως απειλές κατά της κρατικής ασφάλειας.
- Το εύρος των φορέων επεκτείνεται πέρα από το κράτος μόνο.
- Η επίτευξη ανθρώπινης ασφάλειας περιλαμβάνει όχι μόνο την προστασία των ανθρώπων, αλλά και την ενδυνάμωση των ανθρώπων για να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους (Commission on Human Security, 2003:4).

Πιο αναλυτικά, ενώ η κρατική ασφάλεια «επικεντρώνεται σε άλλες πολιτείες με επιθετικά ή ανταγωνιστικά σχέδια» και δημιουργούνται «ισχυρές δομές ασφαλείας» ώστε τα κράτη «να αμυνθούν - τα όριά τους, τους θεσμούς τους, τις αξίες τους, τους αριθμούς τους», η ανθρώπινη ασφάλεια μετατοπίζει την εστίασή της από την «εξωτερική επιθετικότητα» προς την «προστασία των ανθρώπων από μια σειρά απειλών» (Commission on Human Security, 2003:6). Ακόμα, ενώ η κρατική ασφάλεια αφορά στην «προστασία των εδαφικών ορίων με - και από - ένστολα στρατεύματα», η ανθρώπινη «περιλαμβάνει επίσης την προστασία των πολιτών από τη ρύπανση του περιβάλλοντος, τη διεθνή τρομοκρατία, τις μαζικές μετακινήσεις του πληθυσμού, τις μολυσματικές ασθένειες όπως το HIV / AIDS και τις μακροχρόνιες συνθήκες καταπίεσης και στέρησης» (Commission on Human Security, 2003:6).

Επίσης, το φάσμα των φορέων που εμπλέκονται στην ανθρώπινη ασφάλεια είναι ευρύτερο από αυτό της κρατικής ασφάλειας (Commission on Human Security, 2003:6). Έτσι, για την ανθρώπινη ασφάλεια δεν εμπλέκονται μόνο κράτη, αλλά διάφοροι περιφερειακοί ή διεθνείς οργανισμοί, μη κυβερνητικές οργανώσεις κ.ά. που «συμμετέχουν στη διαχείριση ζητημάτων ασφάλειας - όπως στην καταπολέμηση του HIV / AIDS, στην απαγόρευση των ναρκών ξηράς

και στις μαζικές κινητοποιήσεις υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» (Commission on Human Security, 2003:6). Τέλος, «η ασφάλεια των ανθρώπων συνεπάγεται επίσης την ενδυνάμωση των ανθρώπων και των κοινωνιών» (Commission on Human Security, 2003:6). Οι άνθρωποι, σε ουκ ολίγες περιπτώσεις, «μπορούν να συμβάλουν άμεσα στον εντοπισμό και την εφαρμογή λύσεων στο τέλμα της ανασφάλειας» - για παράδειγμα, μετά από μια ένοπλη σύγκρουση, «η συγκέντρωση διαφορετικών συστατικών για την ανοικοδόμηση των κοινοτήτων τους μπορεί να λύσει προβλήματα ασφάλειας» (Commission on Human Security, 2003:6).

Εν κατακλείδι:

Η ανθρώπινη ασφάλεια και η κρατική ασφάλεια αλληλοενισχύονται και εξαρτώνται η μία από την άλλη. Χωρίς ανθρώπινη ασφάλεια, η κρατική ασφάλεια δεν μπορεί να επιτευχθεί και το αντίστροφο. Η ανθρώπινη ασφάλεια απαιτεί ισχυρούς και σταθερούς θεσμούς. Ενώ η κρατική ασφάλεια επικεντρώνεται, η ανθρώπινη ασφάλεια είναι ευρεία (Commission on Human Security, 2003:6).

Τον Σεπτέμβριο του 2012, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών ενέκρινε το Ψήφισμα A/RES/66/290 (δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο): πρόκειται για ακόμα ένα «σημαντικό ορόσημο για την εφαρμογή της ανθρώπινης ασφάλειας» (United Nations Trust Fund for Human Security, 2016 Ιανουάριος:6). Με την παράγραφο 3 του Ψηφίσματος A/RES/66/290, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών «συμφωνεί ότι η ανθρώπινη ασφάλεια είναι μια προσέγγιση που βοηθά τα κράτη μέλη στον εντοπισμό και την αντιμετώπιση διαδεδομένων και οριζόντιων προκλήσεων για την επιβίωση, τα μέσα διαβίωσης και την αξιοπρέπεια των λαών τους». Με βάση την προσέγγιση αυτή

(...) μια κοινή αντίληψη για την έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας περιλαμβάνει τα ακόλουθα:

(α) Το δικαίωμα των ανθρώπων να ζουν με ελευθερία και αξιοπρέπεια, χωρίς φτώχεια και απόγνωση. Όλα τα άτομα - ιδίως οι ευάλωτοι άνθρωποι - έχουν δικαίωμα στην ελευθερία από το φόβο και στην ελευθερία από την ανάγκη, με την ίδια ευκαιρία να απολαμβάνουν όλα τα δικαιώματά τους και να αναπτύσσουν πλήρως το ανθρώπινο δυναμικό τους.

(β) Η ανθρώπινη ασφάλεια απαιτεί ανθρωποκεντρικές, ολοκληρωμένες, ειδικές για το περιβάλλον και προσανατολισμένες στην πρόληψη απαντήσεις που ενισχύουν την προστασία και την ενδυνάμωση όλων των ανθρώπων και όλων των κοινοτήτων ·

(γ) Η ανθρώπινη ασφάλεια αναγνωρίζει τις διασυνδέσεις μεταξύ της ειρήνης, της ανάπτυξης και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και λαμβάνει υπόψη εξίσου τα αστικά, πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα ·

(δ) Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας διαφέρει από την ευθύνη προστασίας και εφαρμογής της ·

ε) Η ανθρώπινη ασφάλεια δεν συνεπάγεται απειλή ή χρήση βίας ή καταναγκαστικά μέτρα. Η ανθρώπινη ασφάλεια δεν αντικαθιστά την κρατική ασφάλεια.

(στ) Η ανθρώπινη ασφάλεια βασίζεται στην εθνική ιδιοκτησία. Δεδομένου ότι οι πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες για την ανθρώπινη ασφάλεια διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των χωρών και εντός των χωρών και σε διαφορετικά χρονικά σημεία, η ανθρώπινη ασφάλεια ενισχύει τις εθνικές λύσεις που είναι συμβατές με τις τοπικές πραγματικότητες.

(ζ) Οι κυβερνήσεις διατηρούν τον πρωταρχικό ρόλο και την ευθύνη για τη διασφάλιση της επιβίωσης, των μέσων διαβίωσης και της αξιοπρέπειας των πολιτών τους. Ο ρόλος της διεθνούς κοινότητας είναι να συμπληρώνει και να παρέχει την απαραίτητη υποστήριξη στις κυβερνήσεις, κατόπιν αιτήματός τους, προκειμένου να ενισχυθεί η ικανότητά τους να ανταποκρίνονται στις τρέχουσες και τις αναδυόμενες απειλές. Η ανθρώπινη ασφάλεια απαιτεί μεγαλύτερη συνεργασία και εταιρική σχέση μεταξύ κυβερνήσεων, διεθνών και περιφερειακών οργανισμών και της κοινωνίας των πολιτών.

(η) Η ανθρώπινη ασφάλεια πρέπει να εφαρμόζεται με πλήρη σεβασμό για τους σκοπούς και τις αρχές που κατοχυρώνονται στον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, συμπεριλαμβανομένου του πλήρους σεβασμού της κυριαρχίας των κρατών, της εδαφικής ακεραιότητας και της μη παρέμβασης σε θέματα που είναι ουσιαστικά εντός της εσωτερικής δικαιοδοσίας των Κρατών. Η ανθρώπινη ασφάλεια δεν συνεπάγεται πρόσθετες νομικές υποχρεώσεις εκ μέρους των κρατών.

ΚΕΦ.2: Θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για την πανδημία του COVID-19: κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια. Βιβλιογραφική επισκόπηση

2.1. Γενεσιουργά αίτια, παράγοντες ενίσχυσης, μέσα διάδοσης

2.1.1. Περίοδοι κρίσεων και καταστροφές: θερμοκήπιο θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης και παραπληροφόρησης

Τον Δεκέμβριο του 1917 στο λιμάνι του Χάλιφαξ (Καναδάς), η καταστροφική έκρηξη στο γαλλικό φορτηγό πλοίο «SS Mont Blac» - το οποίο μετέφερε 2300 τόνους πικρικού οξέος, 200 τόνους τρινιτροτολουόλης (TNT), 10 τόνους βαμβακοπυρίτιδας καθώς και βαρέλια βενζολίου – είχε ολέθριες συνέπειες: περίπου 2000 άτομα – μεταξύ των οποίων και παιδιά – κάηκαν, πνίγηκαν ή διαμελίστηκαν, 9000 τραυματίστηκαν, 130 εκτάρια γης κατακάηκαν, 25000 άτομα έμειναν άστεγα ενώ οι υλικές ζημιές υπολογίστηκαν στο αστρονομικό ποσό των 35 εκατομμυρίων δολαρίων (Bourke, 2011:106-107). Σύμφωνα με την Bourke (2011:107), πρόκειται «για τη μεγαλύτερη ανθρωπογενή έκρηξη έως το βομβαρδισμό της Χιροσίμα, το 1945».

Η καταστροφή και οι συνέπειες της προκάλεσαν κύμα απελπισίας και φόβου στους πολίτες (Bourke, 2011:108). Όσοι-ες επέζησαν «αδυνατούσαν να καταλάβουν τι συνέβαινε» (Bourke, 2011:110). Ορισμένοι-ες από αυτούς-ές νόμιζαν ότι είχαν δει γερμανικά Ζέπελιν να εξαπολύουν επιθέσεις από τον αέρα, ενός άνδρας υποστήριζε ότι άκουσε να περνά δίπλα του μια γερμανική οβίδα (Bourke, 2011:110). Τέτοιοι ισχυρισμοί είχαν τη βάση τους στην προκαταστροφική φημολογία περί πιθανής επίθεσης από τη Γερμανία (Bourke, 2011:110). Άλλοι-ες πάλι επιζήσαντες-σασες θεωρούσαν ότι είχε πλέον έρθει το τέλος του κόσμου (Bourke, 2011:110). Κάποιος ισχυρίστηκε ότι είδε το πρόσωπο του Χριστού στα σύννεφα και έτσι κάτοικοι άρχισαν να πέφτουν στα γόνατα και να προσεύχονται (Bourke, 2011:110).

Ο κοινωνιολόγος Samuel Prince (Σάμιουελ Πρινς) που μελέτησε την καταστροφή αυτή και τις συνέπειές της στη διδακτορική διατριβή του (1920) με θέμα *Καταστροφή και Κοινωνική*

Αλλαγή Με βάση μια Κοινωνιολογική Μελέτη της Καταστροφής του Χάλιφαξ (Catastrophe and Social Change Based Upon a Sociological Study of the Halifax Disaster) στο Πανεπιστήμιο Columbia, σημείωσε ότι η καταστροφή είχε ως αποτέλεσμα τη διάρρηξη των δεσμών εντός της κοινότητας: όπως γλαφυρά σημειώνει ο Prince - και παραθέτει η Bourke (2011:109) – «Η πόλη έπαψε να είναι πόλη, οι πολίτες της μια μάζα από ανοργάνωτα άτομα – που πάλευαν για ασφάλεια, καταφύγιο, ρουχισμό και ψωμί». Το πλιάτσικο σε σπίτια και καταστήματα, οι κλοπές από ετοιμοθάνατους-ες ή από πτώματα, η κερδοσκοπία βρίσκονταν πλέον στην ημερήσια διάταξη (Bourke, 2011:110). Επιπλέον, σύμφωνα πάντα με τον Prince - και παραθέτει η Bourke (2011:110) – οι επιζήσαντες-σασες υπέφεραν από «ανεξήγητο νευρικό κλονισμό» και για μεγάλο χρονικό διάστημα ζούσαν «στα πρόθυρα της τρέλας», ενώ «έχαναν το μυαλό τους με κάθε ξέσπασμα πάθους ή αισθήματος»: για παράδειγμα, μετά την καταστροφή, η φημολογία περί επικείμενου κινδύνου, είχε ως αποτέλεσμα την εκκένωση σχολείων δύο φορές, υπό συνθήκες πανικού με γονείς και παιδιά να ποδοπατούνται.

Οι καταστάσεις κρίσεων είναι το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο αυξάνονται κατακόρυφα και οι θεωρίες συνωμοσίας:

Οι περίοδοι στη διάρκεια των οποίων πολλαπλασιάζονται οι συνωμοσιολογικές αφηγήσεις ανταποκρίνονται σε στιγμές κρίσης, οι οποίες, βιωμένες μέσα στην αδυναμία, κλονίζουν τα θεμέλια της κοινωνικής ζωής, όπου οι αξίες γίνονται δυσδιάκριτες και δεν μπορούν πλέον να γίνουν αντικείμενο ιεράρχησης, όπου οι αντιθέσεις ανάμεσα σε αρνητικές και θετικές αξίες θολώνουν ή σβήνουν, όπου το καλό συγχέεται με το κακό, και το αληθινό με το ψευδές. Μπορούμε, επίσης, να τις προσεγγίσουμε ως καταστάσεις που χαρακτηρίζονται από την ανάδυση «ηθικών πανικών» (Taguieff, 2015:65).

Για παράδειγμα, σε μια πανδημία μπορεί να προκληθεί πανικός που θα οδηγήσει στην εμφάνιση και διάδοση «συνωμοσιολογικών αφηγήσεων»: έτσι, το AIDS, παρουσιάστηκε ως προϊόν κατασκευής σε κάποιο εργαστήριο και δήθεν διαδόθηκε από «σκοτεινά ισχυρά δίκτυα» με ανομολόγητους στόχους «δημογραφικής τάξης ή ρατσιστικής και ομοφοβικής έμπνευσης» και, συγκεκριμένα, «την γενοκτονία των λαών του Τρίτου Κόσμου (ή των «φτωχών χωρών»), την εξάλειψη των ομοφυλοφίλων, των χρηστών ναρκωτικών, των Μαύρων, κλπ.» (Taguieff, 2015:66).

Ειδικά όσον αφορά τις επιδημίες, σύμφωνα με τον McMillen (2020:17), αυτές «χαρακτηρίζονται από φόβο και τρόμο». Έτσι, τον 19^ο αιώνα, «η χολέρα προκάλεσε μεγάλο

πανικό», ενώ πιο, πρόσφατα (2014), «κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Έμπολα, επικράτησε στις ΗΠΑ «κλίμα φόβου» το οποίο «ήταν δυσανάλογο του πραγματικού κινδύνου» (McMillen, 2020:17). Αντιθέτως, η πιο θανατηφόρα γρίπη – υπεύθυνη για 50 εκατομμύρια θανάτους κατά την πανδημία του 1918 - «σπάνια προκαλεί ιδιαίτερη ανησυχία» (McMillen, 2020:17-18). Για να επιστρέψω στο παράδειγμα του AIDS, σύμφωνα με τον McMillen (2020:18), ο μεγάλος φόβος που προκαλείται κατά τη διάρκεια μιας επιδημίας/πανδημίας, σχετίζεται και με τον τρόπο που αυτή «προκαλείται»: για παράδειγμα, «ο HIV περιπλέκεται με τις περιπλοκότητες της ανθρώπινης σεξουαλικότητας, ενώ πολλοί θεωρούν ότι τα αίτια του είναι ριζωμένα στην κοινωνικά αποκλίνουσα συμπεριφορά, συμπεριλαμβανομένης της ενδοφλέβιας χρήσης ναρκωτικών» (McMillen, 2020:18).

Ένας από τους λόγους για τους οποίους φοβόμαστε για κάποιες ασθένειες ενώ για άλλες όχι «συχνά οφείλεται στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται μια ορισμένη ασθένεια»: για παράδειγμα, «η χολέρα είναι μια φρικτή νόσος, τα συμπτώματά της οποίας είναι δραματικά και για τους περισσότερους αποκρουστικά». (McMillen, 2020:18), Ακόμα και «ο τρόπος προέλευσης μιας ασθένειας μπορεί να επηρεάζει τελικά αν αυτή θα προξενήσει φόβο ή όχι»: για παράδειγμα, «η ελονοσία, που αποτελεί σταθερά πλέον μια τροπική νόσο στον αναπτυσσόμενο κόσμο, καταφθάνει ως άλλος τρομακτικός και εξωτικός εισβολέας κάθε φορά που εμφανίζεται περιστατικά στον ανεπτυγμένο Βορρά» (McMillen, 2020:18).

Μέσα στο κλίμα γενικευμένου φόβου που επικρατεί σε πανδημικές περιόδους, κάνουν την εμφάνισή τους μύθοι, προκαταλήψεις και φήμες. Για παράδειγμα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι Νοτιοαφρικανοί αντιμετωπίζονταν ως «φυλετικά ευπαθείς στη φυματίωση», σε σχέση με τους λευκούς (McMillen, 2020:18). Παλαιότερα, η νόσηση με πανώλη θεωρούνταν ορισμένες φορές ως θεϊκή τιμωρία για κάποιο αμάρτημα (McMillen, 2020:18). Ακόμα και επιστήμονες της εποχής αναγνώριζαν την θεϊκή προέλευση των πανδημιών: για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1348 – ενώ ο Μαύρος Θάνατος ήδη σκόρπιζε τον όλεθρο στην Ευρώπη – το Τμήμα Ιατρικής του Παρισιού σημείωνε: «Δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι κάθε λοιμός πηγάζει από τη θεία βούληση, η συμβουλή μας ως εκ τούτου δεν μπορεί παρά να είναι να στραφούμε με ταπείνωση στον Θεό» (παρατίθεται στο McMillen, 2020:27). Την ίδια περίοδο, κατά τα τέλη του 14ου αιώνα, ο Ιμπν αλ-Χατίμπ – Άραβας συγγραφέας – υποστήριξε

με σαφήνεια την ιδέα περί της μετάδοσης της πανώλης, ερχόμενος σε αντίθεση με την κοινή πεποίθηση του μουσουλμανικού κόσμου περί θεϊκής προέλευσης (McMillen, 2020:37). Η ιδέα περί μετάδοσης προϋπήρχε ήδη από την εποχή του Γαληνού, ο οποίος είχε δημιουργήσει μια θεωρία περί μολυσματικών σπερμάτων (McMillen, 2020:37).

Εντούτοις, η θεωρία περί μετάδοσης «συνοδευόταν συχνά από το μίasma» ενώ και ο Θεός «συνέχισε να είναι παρών» (McMillen, 2020:37). Για παράδειγμα, αιώνες αργότερα, το φθινόπωρο του 1630, όταν η πανώλη θα χτυπήσει το χωρίο Μόντε Λούπο στην Τοσκάνη, θρησκευτικοί και κοσμικοί ηγέτες θα έρθουν σε σύγκρουση, αναφορικά με τα αίτια και την θεραπεία της: οι μεν πρώτοι επιδίωκαν τον εξευμενισμό του Θεού μέσω θρησκευτικών πομπών, ενώ οι δεύτεροι, θεωρώντας ότι η πανώλη είναι μεταδοτική, θα προσπαθήσουν να περιορίσουν τέτοιες συγκεντρώσεις και να οδηγήσουν τους ασθενείς και τις οικογένειες αυτών στην απομόνωση (McMillen, 2020:38). Το αποτέλεσμα των διαφορετικών αυτών απόψεων ήταν διαδηλώσεις συνοδευόμενες από βία (McMillen, 2020:38).

Μέσα σε αυτό το χάος και τον φόβο των συγκυριών «συνολικής κρίσης ή βαθιών ανατροπών της κοινωνικής τάξης, που κλονίζουν το θεμέλιο αξιών και των νορμών» εμφανίζονται οι θεωρίες συνωμοσίας (Taguieff, 2015:66). Υπό αυτές τις συνθήκες, οι άνθρωποι αναζητούν απαντήσεις, προσπαθήσουν να ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν αυτό που συμβαίνει: έτσι, εμφανίστηκαν «περισσότερο ή λιγότερο παραληρηματικές (αν και ορθολογίζουσες) ερμηνείες θεμελιωμένες στην ιδέα της συνωμοσίας, ερμηνείες που επιτρέπουν να ξαναδοθεί νόημα και (φαινομενική) συνοχή στην πορεία της Ιστορίας, υπερβολικά χαοτικής για να είναι υποφερτή» (Taguieff, 2015:66-67). Οι θεωρίες συνωμοσίας «εμφανίζονται ως η λογική εξήγηση δυσεξήγητων γεγονότων ή καταστάσεων και δημιουργούν μια ψευδή αίσθηση ελέγχου των πραγμάτων» (UNESCO & European Commission, 2020). Η ανάγκη αυτή για μια «σαφή εξήγηση» μεγαλώνει ακόμα περισσότερο «σε καιρούς αβεβαιότητας» όπως συμβαίνει σήμερα με την πανδημία του κορωνοϊού (UNESCO & European Commission, 2020).

2.1.2. Κοινωνικά – δημογραφικά χαρακτηριστικά, κοινωνικο-οικονομική κατάσταση

Οι De Coninck κ.ά. (2021 Απρίλιος 16:1,3-4) πραγματοποίησαν διαδικτυακή έρευνα σε ΗΠΑ, Καναδά, Βέλγιο, Αγγλία, Ελβετία, Φιλιππίνες, Χόνγκ Κόνγκ και Νέα Ζηλανδία, με τη συμμετοχή 8806 ενηλίκων και βασικό αντικείμενο τη σύνδεση μεταξύ της πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας / εσφαλμένη πληροφόρηση («misinformation») για τον κορωνοϊό και της κατάθλιψης και της ανησυχίας / του άγχους. Η έρευνα διεξήχθη μεταξύ 29 Μαΐου και 12 Ιουνίου 2020, περίοδος κατά την οποία σε άλλες χώρες και περιοχές του δείγματος – όπως διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και το Χονγκ Κονγκ – είχαν ήδη συναντήσει την «πρώτη κορυφή» του αριθμού των νεκρών από την πανδημία, σε άλλες χώρες του δείγματος – όπως στις ΗΠΑ – οι νεκροί συνέχιζαν να αυξάνονται.

Η έρευνα κατέληξε ότι, η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό εντοπίζεται πιο συχνά σε μικρότερες ηλικίες (18-34 και 35-54 ετών) (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:6). Ως προς την πίστη σε εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό και πάλι αυτή εντοπίζεται πιο συχνά σε μικρότερες ηλικίες (18-34) (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:6). Σύμφωνα με τους ερευνητές-τριες, καθώς μεγαλώνει ένας άνθρωπος «αναπτύσσει κάποιου είδους ανθεκτικότητα» απέναντι σε θεωρίες συνωμοσίας και εσφαλμένη πληροφόρηση (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:9).

Παρομοίως, από τη διαδικτυακή έρευνα που διεξήχθη στη Ρουμανία από την Ipsos Interactive Services SRL Romania, κατά το διάστημα 7 έως 11 Μαΐου 2020, με δείγμα 500 ατόμων από ολόκληρη τη χώρα που επιλέχθηκε τυχαία από μια ομάδα 2000 χρηστών του διαδικτύου στη χώρα ηλικίας 18–70 ετών (Stoica & Umbres, 2021:S251), διαπιστώθηκε ότι, η ηλικία επηρεάζει θετικά την πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία (Stoica & Umbres, 2021:S255). Μια πιθανή εξήγηση για αυτό είναι ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο οι νεότεροι ή οι μεγαλύτεροι σε ηλικία άνθρωποι μπορεί να σχετίζονται με το χώρο του διαδικτύου ή το χρησιμοποιούν: συγκεκριμένα «οι παλαιότερες γενιές μπορεί να είναι αρκετά ανεπαρκώς εξοπλισμένες για να χρησιμοποιούν εναλλακτικές, ανταγωνιστικές πηγές για να ελέγχουν πραγματικά τις πληροφορίες που κυκλοφορούν στο διαδίκτυο» (Stoica & Umbres, 2021:S255). Μια δεύτερη εξήγηση είναι ότι αυτή η σχέση μεταξύ ηλικίας και πίστης σε θεωρίες

συνωμοσίας να βρίσκει εφαρμογή συγκεκριμένα στη χώρα και, μάλιστα στο παρελθόν της: καθώς ο λόγος του καθεστώτος Τσαουσέσκου ήταν προπαγανδιστικός και απείχε από την πραγματικότητα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι περισσότεροι πολίτες δεν εμπιστεύονταν το κράτος τους και η φημολογία έβρισκε εύφορο έδαφος (Stoica & Umbres, 2021:S255). Έτσι, «οι εμπειρίες γηραιότερων Ρουμάνων πριν από το 1990 θα μπορούσαν να τους κάνουν να μην εμπιστεύονται τις πληροφορίες που προέρχονται από επίσημες πηγές, εξ ου και να είναι και περισσότερο επιρρεπείς στο να υποστηρίξουν εναλλακτικές, συνωμοτικές απόψεις για την πανδημία» (Stoica & Umbres, 2021:S255).

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο, έρευνες σε διαφορετικά πλαίσια κατέληξαν σε διαφορετικά συμπεράσματα. Η έρευνα των Georgiou κ.ά. (2020:5) τον Απρίλιο του 2020 σε 640 ενήλικες - κατά κύριο λόγο ηλικίας 18-34 ετών, στο Ηνωμένο Βασίλειο, στις ΗΠΑ και στην Ηπειρωτική Ευρώπη - κατέληξε ότι, το χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο σχετιζόταν με αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό. Σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα «όσοι-ες είναι πιο μορφωμένοι-ες είναι πιο πιθανό να εκτεθούν σε αναλυτικές ή κριτικές δεξιότητες σκέψης που τους/τις επιτρέπουν να βρουν ελαττώματα στις ενδείξεις/στοιχεία» (Georgiou κ.ά., 2020:5).

Παρομοίως, στη Ρουμανία εντοπίστηκε σχέση μεταξύ της φοίτησης σε γυμνάσιο/λύκειο ή πανεπιστήμιο και στην αυξημένη πίστη στις θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία (Stoica & Umbres, 2021:S255). Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα,

μπορεί να οφείλεται στα χαρακτηριστικά της υπό εξέταση εκδήλωσης (δηλαδή που σχετίζεται με την επιστήμη), η οποία μπορεί να κάνει τους/τις αποφοίτους-ες γυμνασίου και πανεπιστημίου υπερβολικά σίγουρους ως προς την ικανότητά τους να αξιολογήσουν το εύλογο των επίσημων εξηγήσεων σχετικά με τον COVID-19 (Stoica & Umbres, 2021:S257).

Υπάρχει όμως και μια άλλη πιθανή εξήγηση η οποία μπορεί να σχετίζεται με το συγκεκριμένο εθνικό-κοινωνικό πλαίσιο (Ρουμανία): συγκεκριμένα, όταν ξέσπασε η πανδημική κρίση στη χώρα, «τα τοπικά μέσα ενημέρωσης παρουσίασαν εκτενώς τις απόψεις διαφόρων αναλυτών-τριών, πολιτικών και «ειδικών» που είτε ελαχιστοποίησαν την πανδημία είτε την έκριναν φάρσα» (Stoica & Umbres, 2021:S257). Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και ο Πρόεδρος της Ρουμανικής Ακαδημίας υιοθέτησε μια αμφιλεγόμενη θέση, ενώ ο Αντιπρόεδρος προχώρησε

περισσότερο, υποστηρίζοντας ότι τα χαρακτηριστικά του κορωνοϊού μοιάζουν σε ποσοστό είναι 95% με αυτά ενός βιολογικού όπλου (Stoica & Umbres, 2021:S257). Μια τρίτη πιθανή εξήγηση είναι ότι οι περισσότεροι μορφωμένοι-ες Ρουμάνοι-ες, δείχνουν και μικρότερη εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση – και μάλιστα ανεξαρτήτως της πολιτικής κατεύθυνσης αυτής - όπως έχουν δείξει σχετικές έρευνες (Stoica & Umbres, 2021:S257). Έχει προταθεί να διερευνηθεί εάν η σχέση μεταξύ της εκπαιδευτικού επιπέδου και των θεωριών συνωμοσίας εξαρτάται από την χρονική περίοδο π.χ. διεξαγωγής της έρευνας ή εάν έχει σχέση με την «ιδιαιτερότητα» του ίδιου του «συμβάντος» (Stoica & Umbres, 2021:S257).

Από την άλλη πλευρά, η έρευνα των Uscinski κ.ά. (2020:8) με 2023 συνεντεύξεις ενηλίκων στις ΗΠΑ, κατά το διάστημα 17 και 19 Μαρτίου 2020, κατέδειξε ότι, δεν υφίστατο συσχέτιση μεταξύ του εκπαιδευτικού επιπέδου και της πίστης ότι «η απειλή του COVID-19 είναι υπερβολική» και ότι «ο COVID-19 διαδόθηκε σκοπίμως», υποδηλώνοντας ότι «αυτές οι πεποιθήσεις δεν είναι απλώς προϊόν ανεπαρκούς εκπαίδευσης σε θέματα υγείας» (Uscinski κ.ά., 2020:4). Επίσης, τα ευρήματα των De Coninck κ.ά. (2021) σε ΗΠΑ, Καναδά, Βέλγιο, Αγγλία, Ελβετία, Φιλιππίνες, Χόνγκ Κόνγκ και Νέα Ζηλανδία ήταν ανάμεικτα όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο: ενώ παρατηρήθηκε ότι όσο πιο ψηλό είναι αυτό τόσο πιο χαμηλή είναι η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό, εντούτοις «η αντίθετη τάση» - «αν και όχι σημαντική» - εντοπίστηκε αναφορικά με την εσφαλμένη πληροφόρηση (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:9). Όπως εξηγούν οι ερευνητές-τριες:

σε αντίθεση με την πίστη στις θεωρίες συνωμοσίας, οι εσφαλμένες πληροφόρησης πεποιθήσεις είναι σε μικρότερο βαθμό ζήτημα του επιπέδου εκπαίδευσης ενός ατόμου ή του γραμματισμού στα μέσα ενημέρωσης. Στην πραγματικότητα, τα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο δεν πιστεύουν ουσιαστικά λιγότερο στις αφηγήσεις εσφαλμένης πληροφόρησης από ότι τα άτομα με χαμηλή εκπαίδευση. Ωστόσο, το ερώτημα γιατί συμβαίνει αυτό παραμένει αναπάντητο (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:9).

Ως προς άλλα χαρακτηριστικά ή κατάσταση, η έρευνα των De Coninck κ.ά. (2021) κατέδειξε ότι, η πίστη σε εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό εντοπίζεται πιο συχνά σε γυναίκες (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:6). Εντούτοις, από την έρευνα που διεξήχθη στη Ρουμανία διαπιστώθηκε ότι το φύλο αλλά και η κοινωνική θέση (όπως αυτή προσδιορίζεται από τους ίδιους τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνα), η διαμονή σε πόλη και η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό δεν επηρέαζαν ιδιαίτερα την πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας σχετικά με την πανδημία (Stoica & Umbres, 2021:S255). Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, ο κοινωνικός

αποκλεισμός σχετίζεται με αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία (Stoica & Umbres, 2021:S256).

Τέλος, στην περίπτωση της Ελλάδας, δεν εντοπίστηκε – ίσως όχι ακόμα – κάποια συσχέτιση μεταξύ κοινωνικών/δημογραφικών χαρακτηριστικών, της οικονομικής κατάστασης, της αυξημένης ευαλωτότητας έναντι της πανδημίας ή/και των (αυξημένων) συνεπειών αυτής στις συνθήκες διαβίωσης ενός ανθρώπου και της πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό. Συγκεκριμένα, η διαδικτυακή έρευνα του Γεμενή (2020:101) που διεξήχθη στην Ελλάδα κατά το διάστημα 13-20 Μαΐου 2020, με σκοπό να διερευνηθεί «η αποδοχή των θεωριών συνωμοσίας γύρω από τον νέο κορωνοϊό από τους χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην Ελλάδα», συγκέντρωσε 2612 «πλήρως συμπληρωμένα ερωτηματολόγια». Από την έρευνα προκύπτει, ότι

τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, η οικονομική κατάσταση (...) καθώς και οι παράγοντες που σχετίζονται άμεσα με την πανδημία (ευπαθής ομάδα, πληγέντες εργαζόμενοι), στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν αποτελούν στατιστικά σημαντικούς παράγοντες ερμηνείας της απήχησης των θεωριών συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό (Γεμενή, 2020:102-103).

Στην Ελληνική «περίπτωση», όπως και σε άλλες περιπτώσεις, υπάρχουν άλλοι παράγοντες - θα τους δούμε παρακάτω - που παίζουν αυξημένο ρόλο στην πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένες ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για τον κορωνοϊό.

2.1.3. Πολιτικές – ιδεολογικές πεποιθήσεις και κομματική συμμετοχή

Η έρευνα του Γεμενή (2020:102-103) στην Ελλάδα, έδειξε ότι, οι «πολιτικές πεποιθήσεις» στην πλειοψηφία των περιπτώσεων δεν συνιστούν παράγοντα «ερμηνείας της απήχησης των θεωριών συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό». Δεν ισχύει όμως το ίδιο και σε άλλες χώρες.

Σύμφωνα με την έρευνα της Miller (2020:328) σε 3019 Αμερικανούς ενήλικες, που διεξήχθη μεταξύ 24 και 28 Απριλίου 2020 αναφορικά με την πίστη σε 11 θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό, Ρεπουμπλικάνοι-ες οι ανεξάρτητοι-ες είναι πιο πιθανό - σε σχέση με τους/τις Δημοκρατικούς-ές - να πιστέψουν σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό (Miller, 2020:329-330). Η έρευνα των Uscinski κ.ά. (2020) (επίσης) στις ΗΠΑ βρήκε επίσης συσχέτιση μεταξύ

ρεπουμπλικανικής/συντηρητικής ιδεολογίας και κομματισμού και πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό, εντοπίζοντας όμως συγκεκριμένες θεωρίες συνωμοσίες που είναι ακόμα πιο δημοφιλείς μεταξύ ρεπουμπλικάνων/συντηρητικών καθώς και παράγοντες που αυξάνουν την πίστη των εν λόγω πολιτών προς τέτοιες θεωρίες.

Συγκεκριμένα, η συμφωνία με τη θεωρία συνωμοσίας περί σκόπιμης διάδοσης του κορωνοϊού σχετιζόταν «πολύ αδύναμα με την κομματισμό και την ιδεολογία (...) δεδομένης της σχετικής έλλειψης προσοχής σε αυτήν τη θεωρία συνωμοσίας από πολιτικές ελίτ και mainstream μέσα ενημέρωσης» (Uscinski κ.ά., 2020:5). Όμως η εικόνα είναι διαφορετική όσον αφορά την συμφωνία με τη θεωρία συνωμοσίας ότι η απειλή του κορωνοϊού είναι «υπερβολική», καθώς εντοπίζεται μεγαλύτερη συσχέτιση μεταξύ αυτής και του κομματισμού και της ιδεολογίας (Uscinski κ.ά., 2020:5).

Αυτές οι «κομματικές και ιδεολογικές διασυνδέσεις (...) είναι πιθανότατα συνέπεια του Προέδρου Τραμπ και άλλων ρεπουμπλικάνων / συντηρητικών ελίτ που δημοσίως πρόσφεραν την εμπιστοσύνη τους σε αυτήν την ιδέα [ότι η απειλή είναι υπερβολική]» (Uscinski κ.ά., 2020:5). Επίσης, «δεδομένης της δυνατότητας των ελίτ να επηρεάζουν τη μαζική γνώμη, είναι θεωρητικά λογικό νόημα ότι οι Ρεπουμπλικάνοι και οι συντηρητικοί - στο μαζικό κοινό - είναι πιο πιθανό να πιστεύουν ότι η απειλή είναι υπερβολική» (Uscinski κ.ά., 2020:5). Ακόμα, η συμφωνία με θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό, συνδέεται με την πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας που «έχουν παρόμοιες ιδιότητες» (Uscinski κ.ά., 2020:5).

Για παράδειγμα, όσοι-ες συμφωνούν με τη θεωρία ότι η απειλή του κορωνοϊού είναι «υπερβολική» συμφωνούν σε μεγαλύτερο βαθμό - από εκείνους-ες που πιστεύουν ότι ο κορωνοϊός «διαδόθηκε σκοπίμως» - με τη - χρησιμοποιημένη στον λόγο των συντηρητικών/ρεπουμπλικανικών ελίτ - θεωρία συνωμοσίας ότι, ο Δημοκρατικός πρόεδρος Μπαράκ Ομπάμα, «πλαστογράφησε την υπηκοότητα του για να γίνει Πρόεδρος» (Uscinski κ.ά., 2020:5). Το αντίστροφο συμβαίνει με την - μη χρησιμοποιούμενη ευρέως από κομματικές ελίτ - θεωρία συνωμοσίας περί «σκόπιμης» διάδοσης του κορωνοϊού (Uscinski κ.ά., 2020:5). Με άλλα λόγια:

Η πεποίθηση ότι ο ιός εξαπλώθηκε σκόπιμα σχετίζεται περισσότερο με το συνωμοσιολογικό τρόπο σκέψης και είναι λίγο πιο συγκεντρωμένη μεταξύ των

αυτοπροσδιοριζόμενων Ρεπουμπλικάνων και των συντηρητικών από τους Δημοκρατικούς και τους φιλελεύθερους. Αυτό είναι πιθανώς συνέπεια του γεγονότος ότι μόνο λίγες, λιγότερο εμφανείς κομματικές ελίτ έχουν υποστηρίξει αυτήν τη θεωρία. (Uscinski κ.ά., 2020:2).

Η ίδια έρευνα κατέδειξε ότι οι συμπαθούντες προς τον ρεπουμπλικάνο Πρόεδρο των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ ήταν ουδέτεροι-ες ή θετικοί-ές απέναντι στη συνωμοσιολογία για τον κορωνοϊό, ενώ όσοι-ες ήταν αντίθετοι-ες στον Πρόεδρο «κατά μέσο όρο» διαφωνούσαν με την εν λόγω συνωμοσιολογία (Uscinski κ.ά., 2020:7). Επίσης, διαπιστώθηκε ότι «η ισχύς της σχέσης μεταξύ της υποστήριξης του Τραμπ και της συνωμοσίας για τον COVID-19 είναι μεγαλύτερη για άτομα που παρακολουθούν στενά την πολιτική» (Uscinski κ.ά., 2020:7). Σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα:

Όσο περισσότεροι άνθρωποι δίνουν προσοχή στην πολιτική, τόσο πιο πιθανό είναι να εκτεθούν σε μηνύματα των ελίτ, αυξάνοντας έτσι την πιθανότητα να υιοθετήσουν αυτά τα μηνύματα ως πεποιθήσεις. Καθώς ο Τραμπ αρχικά υποβάθμισε τον COVID-19, τα άτομα που στράφηκαν σε αυτόν για καθοδήγηση, ακολούθησαν σε μεγαλύτερο βαθμό το παράδειγμά του από αυτούς που δεν τον το έκαναν [δεν στράφηκαν σε αυτόν] (π.χ. Δημοκρατικοί [ή/και] εκείνοι που δίνουν λιγότερη προσοχή στην πολιτική) (Uscinski κ.ά., 2020:7-8).

Τέλος, η διαδικτυακή έρευνα των Plohl & Musil (2021:3-4) σε 525 ενηλίκους ηλικίας 18 έως 74 ετών σε Βόρεια Αμερική (48,1%), Ευρώπη και χώρες με εδάφη σε Ευρώπη και Ασία (38,5), Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία (5,5%), φανέρωσε ότι, ο πολιτικός συντηρητισμός συνδέεται και με χαμηλότερη εμπιστοσύνη προς τους/τις επιστημονικούς-ές εμπειρογνώμονες, γεγονός που οδηγεί με τη σειρά του σε μικρότερη τήρηση των μέτρων πρόληψης και προστασίας από τον κορωνοϊό (Plohl & Musil, 2021).

Αντίθετα, στη Ρουμανία, η υιοθέτηση ακροαριστερών θέσεων δεν δείχνει να επηρεάζει την πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία, ενώ η υιοθέτηση ακροδεξιών θέσεων μεταφραζόταν σε μικρότερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας: το εύρημα αυτό ενδεχομένως να μπορεί να ερμηνευτεί αν κατανοήσουμε ότι οι όροι «αριστερά» και «δεξιά» έχουν ένα «ιδιόμορφο» νόημα στην Ανατολική και στην Κεντρική Ευρώπη (Stoica & Umbres, 2021:S255).

Συγκεκριμένα, αν και στην Ανατολική Ευρώπη όσοι-ες ψηφίζουν αριστερά κόμματα υποστηρίζουν «αναδιανεμητικές οικονομικές πολιτικές» όπως συμβαίνει και στη Δυτική

Ευρώπη, εντούτοις, οι ψηφοφόροι αυτοί «τείνουν να είναι λιγότερο μορφωμένοι και πιο προσκολλημένοι σε έννοιες όπως η παράδοση, το έθνος, η τάξη και η εξουσία», έννοιες που «ωστόσο, αγκαλιάζονται ευρέως στη Δύση από υποστηρικτές των δεξιών πολιτικών κομμάτων» (Stoica & Umbres, 2021:S258). Επίσης, οι αριστεροί-ές Ρουμάνοι-ες «τείνουν να είναι πιο θρησκευόμενοι-ες και λιγότερο προοδευτικοί-ές και να υποστηρίζουν κόμματα που συνδέονται με το πλέον ανενεργό Κομμουνιστικό Κόμμα» (Stoica & Umbres, 2021:S258).

Στην Ανατολική Ευρώπη, όσοι-ες κλίνουν προς την Δεξιά υποστηρίζουν την ελεύθερη αγορά και τον ιδιωτικό τομέα - όπως κάνουν όσοι-ες στη Δύση έχουν ίδιες πεποιθήσεις – παράλληλα, όμως, οι δεξιόί-ές Ρουμάνοι-ες είναι «υπέρ της ΕΕ, υπέρ της παγκοσμιοποίησης, λιγότερο θρησκευόμενοι-ες, λιγότερο εθνικιστές-στριες» (Stoica & Umbres, 2021:S258). Επομένως, αυτές οι διαφορές μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης ως προς το περιεχόμενο του διπόλου δεξιά / αριστερά, μπορεί να εξηγεί την μειωμένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό από ανθρώπους με ακροδεξιές πεποιθήσεις» (Stoica & Umbres, 2021:S258). Εντούτοις, ειδικά όσον αφορά τη Ρουμανία, η σχέση μεταξύ θεωριών συνωμοσίας για τον κορωνοϊό και πολιτικών πεποιθήσεων «θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω στο πλαίσιο της Ρουμανίας λαμβάνοντας υπόψη άλλες μεταβλητές που σχετίζονται με την εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση, τον κομματισμό, την ιδεολογία και την κοινωνική τάξη» (Stoica & Umbres, 2021:S258).

Ακόμα, η ύπαρξη «συλλογικού ναρκισσισμού» - δηλαδή ένας ακραίος συλλογικός αυτοθαυμασμός που ψάχνει διαρκώς επιβεβαίωση και σχετίζεται και με την «τάση» θυματοποίησης ενός έθνους ως θύμα των συνωμοσιολογικών θεωριών κάποιων «άλλων» - σχετίζεται με την αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία «που θυμίζουν ισχυρές απειλητικές οντότητες εκτός της χώρας» (Stoica & Umbres, 2021:S256).

2.1.4. Ο ρόλος της ψυχολογικής – ψυχικής κατάστασης

Η προαναφερθείσα έρευνα των De Coninck κ.ά. (2021 Απρίλιος 16:1,7) σε ΗΠΑ, Καναδά, Βέλγιο, Αγγλία, Ελβετία, Φιλιππίνες, Χόνγκ Κόνγκ και Νέα Ζηλανδία κατέληξε ότι, με την εξαίρεση του Χονγκ Κονγκ, δεν εντοπίστηκε σχέση μεταξύ ανησυχίας / άγχους με πίστη σε

θεωρίες συνωμοσίας ή εσφαλμένη πληροφόρηση στις υπόλοιπες χώρες και περιοχές του δείγματος (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:7).

Παρομοίως, οι Georgiou κ.ά. (2020:5) διερευνώντας (και) τη σχέση μεταξύ επιπέδου άγχους και πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό, επίσης δεν βρήκαν κάποια επίδραση του πρώτου στη δεύτερη. Όμως, η έρευνά τους είχε κάποιους περιορισμούς και διεξήχθη κάτω από ορισμένες συνθήκες που, ενδεχομένως, δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή ιδιαίτερα ασφαλών συμπερασμάτων ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα. Συγκεκριμένα, όπως οι ίδιοι αναφέρουν:

το δείγμα ήταν αρκετά νεαρό και έτσι οι ερωτηθέντες-είσες μπορεί να μην είχαν αντιληφθεί σημαντική απειλή από τη νόσο του COVID-19. Η μελέτη διεξήχθη επίσης νωρίς στην περίοδο απαγόρευσης της κυκλοφορίας [lockdown] σε πολλές χώρες, έτσι ώστε να ήταν πολύ νωρίς για να ανιχνευθούν οι επιπτώσεις των παρατεταμένων περιόδων απομόνωσης. Μερικοί-ές ερωτηθέντες-είσες μπορεί να θεωρούσαν την κοινωνική απομόνωση και τον αποκλεισμό ως απαραίτητες στρατηγικές δημόσιας υγείας και ένιωθαν ασφαλείς από την ασθένεια, έτσι ώστε η πλήξη - και όχι το άγχος - να ήταν ένα ισχυρότερο συναίσθημα (Georgiou κ.ά., 2020:5)

Φαίνεται όμως ότι υφίσταται σχέση μεταξύ αυξημένης πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας και κατάθλιψης. Σύμφωνα με την έρευνα των De Coninck κ.ά. (2021 Απρίλιος 16:1,7), διαπιστώθηκε ότι, σε όλες τις χώρες και περιοχές του δείγματος, τα μεγαλύτερα αισθήματα κατάθλιψης συνοδεύονται και με μεγαλύτερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας ή εσφαλμένη πληροφόρηση. Παρομοίως, από την έρευνα των Fountoulakis κ.ά. (2021) για την διερεύνηση «του ποσοστού της κλινική κατάθλιψης στον ενήλικο πληθυσμό 18-69 ετών στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της απαγόρευσης κυκλοφορίας [lockdown]», προέκυψε επίσης συσχέτιση μεταξύ κατάθλιψης και πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό.

Πιο αναλυτικά, η επιδημιολογική ανάλυση της ερευνητικής ομάδας έδειξε ότι, η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας «φαίνονται ευρέως διαδεδομένες», εκτός των πιο «παράξενων» εξ αυτών όπως π.χ. η ύπαρξη κάποιας σχέσης μεταξύ των ασύρματων δικτύων 5^{ης} γενιάς και του κορωνοϊού (Fountoulakis κ.ά., 2021:626). «Ωστόσο», σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα, «κατά μέσο όρο, τουλάχιστον οι μισές περιπτώσεις δέχτηκαν τουλάχιστον σε μέτριο βαθμό κάποια συνωμοσία που δεν ήταν παράξενη, συμπεριλαμβανομένης της σκόπιμης απελευθέρωσης του ιού ως βιο-όπλου για τη σκόπιμη δημιουργία παγκόσμιας κρίσης»

(Fountoulakis κ.ά., 2021:626). Ακόμα, βρέθηκε ότι όσοι-ες είχαν κατάθλιψη πιστεύαν σε μεγαλύτερο βαθμό - σε σχέση με όσους-ες δεν είχαν - ότι, υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ κορωνοϊού και ασύρματων δικτύων 5^{ης} γενιάς, η θνησιμότητα είναι πιο μικρή από αυτήν που αναφέρεται επισήμως και ότι κάποια θεϊκή δύναμη βρίσκεται πίσω από το ξέσπασμα της πανδημίας» (Fountoulakis κ.ά., 2021:626).

Εντούτοις, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, δεν εντοπίστηκε «καμία σχέση μεταξύ **ιστορικού**⁴ κατάθλιψης, αυτοτραυματισμών ή αυτοκτονικών προσπαθειών και οποιωνδήποτε πεποιθήσεων συνωμοσίας σχετικά με τον COVID-19» (Fountoulakis κ.ά., 2021:626). Σύμφωνα με τους/τις ερευνητές-τριες, «καθώς η συσχέτιση δεν συνεπάγεται αιτιώδη συνάφεια, οι θεωρίες συνωμοσίας θα μπορούσαν είτε να είναι η αιτία της κατάθλιψης είτε, αντίθετα, ένας μηχανισμός αντιμετώπισης κατά της κατάθλιψης» (Fountoulakis κ.ά., 2021:628). Οι ερευνητές-τριες, λαμβάνοντας υπόψιν «ότι και στο οικογενειακό περιβάλλον η έκφραση του θυμού φάνηκε να είναι προστατευτικός παράγοντας», θεωρούν ότι, η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας «είναι ένας μηχανισμός αντιμετώπισης κατά της εμφάνισης της κατάθλιψης» (Fountoulakis κ.ά., 2021:628).

Η επιστημονική έρευνα εντόπισε και συσχέτιση μεταξύ πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας σχετικά με τον κορωνοϊό και αισθημάτων απουσίας ελέγχου και προσωπικής αβεβαιότητας.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις διαδικτυακές έρευνες των Oleksy κ.ά. (2021:3) που διεξήχθησαν στην Πολωνία στις 13-15 Μαρτίου και 19-24 Μαρτίου 2020 με 2726 ενήλικες, διαπιστώθηκε ότι και η «έλλειψη [προσωπικού/ατομικού] ελέγχου» και η έλλειψη «συλλογικού ελέγχου» συνδέονταν με αυξημένη πίστη σε «γενικές θεωρίες συνωμοσίας» αναφορικά με τον κορωνοϊό (Oleksy κ.ά., 2021:4). Η «έλλειψη [προσωπικού/ατομικού] ελέγχου» μελετήθηκε μέσω διερεύνησης του βαθμού συμφωνίας/διαφωνίας με προτάσεις όπως «Η πανδημία του κορωνοϊού με έκανε να αισθάνομαι ότι ελέγχω λιγότερο τη ζωή μου», ενώ η «έλλειψη συλλογικού ελέγχου», μελετήθηκε μέσω διερεύνησης του βαθμού συμφωνίας/διαφωνίας συμφωνίας με προτάσεις όπως «Οι Πολωνοί-ές είναι πιο ικανοί-ές από άλλα έθνη να προστατεύσουν τους εαυτούς τους από την πανδημία», ενώ οι «γενικές θεωρίες

⁴ Η έμφαση δική μου.

συνωμοσίας» για τον κορωνοϊό, μελετήθηκε μέσω διερεύνησης του βαθμού συμφωνίας/διαφωνίας με προτάσεις όπως «Νομίζω ότι η ανάπτυξη της επιδημίας μπορεί να είναι επωφελής για ορισμένες ομάδες των οποίων τα συμφέροντα δεν γνωρίζουμε» (Oleksy κ.ά., 2021:3).

Επίσης, ενώ η «έλλειψη [προσωπικού/ατομικού] ελέγχου» συνδεόταν με αυξημένη πίστη και σε «σχετικές με την κυβέρνηση θεωρίες συνωμοσίας για τον COVID-19» (θετική σχέση), η έλλειψη συλλογικού ελέγχου δεν συνδεόταν με αυξημένη πίστη σε τέτοιες θεωρίες (αρνητική σχέση) (Oleksy κ.ά., 2021:4). Οι «σχετικές με την κυβέρνηση θεωρίες συνωμοσίας για τον COVID-19» μελετήθηκαν μέσω διερεύνησης του βαθμού συμφωνίας/διαφωνίας με προτάσεις όπως «Νομίζω ότι η κυβέρνηση θέλει να περιορίσει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών χρησιμοποιώντας το πρόσχημα της καταπολέμησης της πανδημίας» (Oleksy κ.ά., 2021:3). Σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα:

Η σχέση μεταξύ συναισθημάτων συλλογικού ελέγχου και πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας μπορεί να εξαρτάται από το περιεχόμενο αυτών των θεωριών. Αυτά τα αποτελέσματα ενδέχεται να αντιμετωπίσουν εν μέρει τα συχνά αντιφατικά ευρήματα ότι οι απειλές κατά του ελέγχου σχετίζονται με την συνωμοτική σκέψη για την κυβέρνηση και ταυτόχρονα, η έλλειψη ελέγχου μπορεί να αυξήσει την υποστήριξη για την ίδια κυβέρνηση (...) είναι πιθανό ότι η υποστήριξη της κυβέρνησης σε περιόδους αβεβαιότητας μπορεί να προέρχεται από μια ενισχυμένη αίσθηση συλλογικού ελέγχου παρά από την έλλειψη ατομικού ελέγχου (Oleksy κ.ά., 2021:5).

Τέλος, στις ΗΠΑ, η διαδικτυακή έρευνα της Miller (2020:328) αναφορικά με την πίστη σε 11 θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό - που διεξήχθη μεταξύ 24 και 28 Απριλίου 2020 σε 3019 Αμερικανούς ενήλικες - κατέδειξε ότι, η «προσωπική αβεβαιότητα» («personal uncertainty») - η οποία υπολογίστηκε με το «πόσο αβέβαιοι άνθρωποι ένιωθαν επί του παρόντος για: (1) τους εαυτούς τους, (2) τη θέση τους στον κόσμο και (3) το μέλλον τους, αυτή τη στιγμή» - ήταν ένας ακόμα παράγοντας που συμβάλλει στην πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό (Miller, 2020:329). Επίσης, διαπιστώθηκε ότι όσο υψηλότερη η «ανθεκτικότητα» («resilience») ενός ατόμου - η οποία μετρήθηκε με το βαθμό συμφωνίας/διαφωνίας με προτάσεις όπως «Τείνω να επανακάμπτω γρήγορα μετά από δύσκολες στιγμές» - τόσο μικρότερη η πιθανότητα πίστης σε πάνω από τις μισές θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό, για τις οποίες ρωτήθηκαν οι συμμετέχοντες-ουσες (Miller, 2020:329). Η ανθεκτικότητα είναι ένας «αποσβεστήρας» («buffer») κατά των θεωριών συνωμοσίας για τον κορωνοϊό (Miller, 2020:332).

Διαπιστώθηκε ότι, σε ανθρώπους που αισθάνονται αβεβαιότητα σχετικά με τις ζωές τους ενισχύεται ο συνωμοτικός τρόπος σκέψης (Miller, 2020:330). Με άλλα λόγια, «μια κατάσταση - όπως μια πανδημία - που προκαλεί συναισθήματα αβεβαιότητας, ενισχύει την επίδραση της συνωμοτικής σκέψης σε πεποιθήσεις ΘΣ [θεωριών συνωμοσίας] για τον COVID-19» (Miller, 2020:330). Επιπλέον διαπιστώθηκε ότι ο συνδυασμός αισθημάτων αβεβαιότητας και συνωμοτικού τρόπου σκέψης, έχει ισχυρή επίδραση μεταξύ των Ρεπουμπλικάνων – δηλαδή ενισχύει την πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό – και όχι μεταξύ των Δημοκρατικών (Miller, 2020:330-332). Αυτός ο συνδυασμός – συνωμοτικού τύπου σκέψης, υποστήριξης προς το Ρεπουμπλικανικό κόμμα και αβεβαιότητας – συγκροτούν μαζί «έναν ακόμη πιο τρομερό εχθρό» (Miller, 2020:332).

Σε αυτόν τον τρόπο σκέψης, θα αναφερθώ στην αμέσως επόμενη υποενότητα.

2.1.5. Ο (συνωμοτικός) τρόπος σκέψης

Η έρευνα των Georgiou κ.ά. (2020:4-5) εντόπισε σχέση μεταξύ προϋπάρχουσας πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας (γενικά) και της αυξημένης πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό. Η έρευνα του Γεμενή (2020:103) στην Ελλάδα, κατέδειξε επίσης ότι, «ο κατεξοχήν ερμηνευτικός παράγοντας των στάσεων απέναντι στις σχετικές με τον νέο κορωνοϊό θεωρίες συνωμοσίας είναι ο βαθμός αποδοχής των θεωριών συνωμοσίας που αφορούν εντελώς διαφορετικά θέματα». Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γεμενής (2020:104), «ενώ οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας αποκαλούν όσους αποδέχονται τις κυρίαρχες (mainstream) ερμηνείες «πρόβατα», οι ίδιοι φαίνεται πως γίνονται, σχεδόν αυτόματα και χωρίς δεύτερη σκέψη, οπαδοί κάθε νέας θεωρίας συνωμοσίας που εισέρχεται στο πολιτικό προσκήνιο». Η «ιδιαίτερη σταθερότητα» που εντοπίστηκε στη συσχέτιση μεταξύ των εξεταζόμενων θεωριών συνωμοσίας στην έρευνα με την πίστη σε άλλες – μη σχετικές το θέμα – θεωρίες συνωμοσίας, «φανερώνει πως οι πεποιθήσεις γύρω από τις θεωρίες συνωμοσίας έχουν βαθύτερα ψυχολογικά αίτια», γεγονός που «καταδεικνύει πως οι συνωμοσιολογικές πεποιθήσεις των

«κατά συρροή» συνωμοσιολόγων είναι βαθειά⁵ ριζωμένες και, κατά συνέπεια, δεν μεταβάλλονται τόσο εύκολα όσο άλλες πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις».

Παρομοίως, η διαδικτυακή έρευνα της Miller (2020:328) σε 3019 Αμερικανούς ενήλικες, που διεξήχθη μεταξύ 24 και 28 Απριλίου 2020 αναφορικά με την πίστη σε 11 θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό, κατέδειξε ότι, ο συνωμοτικός τρόπος σκέψης («conspiratorial thinking») είναι ένας παράγοντας υιοθέτησης των εν λόγω θεωριών συνωμοσίας (Miller, 2020:329). Όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στην επόμενη υποενότητα, ο συνωμοτικός τρόπος σκέψης συνδέεται με χαμηλότερη εμπιστοσύνη προς τους/τις επιστημονικούς-ές εμπειρογνώμονες, γεγονός που οδηγεί με τη σειρά του σε μικρότερη τήρηση των μέτρων πρόληψης και προστασίας από τον κορωνοϊό (Plohl & Musil, 2021).

Τέλος, έχει καταδειχθεί και η σχέση μεταξύ «ανοιχτότητας» της σκέψης και της πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία του κορωνοϊού. Έρευνα στη Ρουμανία κατά το διάστημα 7 έως 11 Μαΐου 2020, με τη συμμετοχή 500 ατόμων από ολόκληρη τη χώρα (τυχαία επιλογή από ομάδα 2000 χρηστών του διαδικτύου στη χώρα ηλικίας 18 έως 70 ετών) κατέδειξε ότι, άνθρωποι με «ανοιχτά μυαλά» / ανοιχτό πνεύμα, εμφανίζουν μειωμένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία: «Αυτό υποδηλώνει ότι η επιστημονική ταπεινοφροσύνη κάνει τους ανθρώπους να εμπιστεύονται περισσότερο την εξειδικευμένη γνώση που δυσφημίζει τις ΘΑ [θεωρίες συνωμοσίας]. Αντίθετα, η αδικαιολόγητη εμπιστοσύνη στις απόψεις και τις διαισθήσεις κάποιου δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την πίστη στις περιθωριακές θεωρίες» (Stoica & Umbres, 2021:S256). Επιπλέον, σύμφωνα με την ίδια έρευνα στη Ρουμανία η ύπαρξη αναλυτικής σκέψης συνδέεται με χαμηλότερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία (Stoica & Umbres, 2021:S256).

2.1.6. Χαμηλή εμπιστοσύνη στην επιστημονική κοινότητα

Η πίστη στις «θεωρίες συνωμοσίας», σύμφωνα με τον Taguieff (2015:81), «προϋποθέτει την απόρριψη της γνώσης των «επίσημων» ειδημόνων, που θεωρείται ότι λένε ψέμματα για να εξαπατούν το λαό».

⁵ Διατηρείται η ορθογραφία του πρωτότυπου.

Από την έρευνα των Uscinski κ.ά. (2020:8) στις ΗΠΑ διαπιστώθηκε ότι, τα άτομα που είναι πιο πιθανό να απορρίψουν τις συστάσεις των ειδικών και των αρχών αναφορικά με την πανδημία του κορωνοϊού, είναι ουδέτερα ή θετικά απέναντι σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό όπως ότι αυτή διαδόθηκε σκοπίμως, ενώ τα άτομα που είναι λιγότερο πιθανό να απορρίψουν αυτές τις συστάσεις, είναι και πιο πιθανό να διαφωνήσουν με την εν λόγω θεωρία συνωμοσίας (Uscinski κ.ά., 2020:5). Στο ίδιο πνεύμα – και σύμφωνα με την έρευνα των De Coninck κ.ά. (2021 Απρίλιος 16:1) σε ΗΠΑ, Καναδά, Βέλγιο, Αγγλία, Ελβετία, Φιλιππίνες, Χόνγκ Κόνγκ και Νέα Ζηλανδία - η έκθεση των πολιτών σε ειδικούς-ές εμπειρογνώμονες σε θέματα υγείας συνδέεται μόνο με χαμηλότερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας. Πιο αναλυτικά, σε όλες τις χώρες και γεωγραφικές περιοχές του δείγματος πλην μόνο της Ελβετίας, η έκθεση σε ειδικούς-ές εμπειρογνώμονες για θέματα υγείας συνδεόταν με χαμηλότερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας και εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:7). Όπως κατέληξαν οι ερευνητές-τριες, «οι πληροφορίες από παράγοντες υγείας ήταν πιο πιθανό να σχετίζονται με χαμηλότερες [λιγότερες] συνωμοσιολογικές ή εσφαλμένης πληροφόρησης πεποιθήσεις για εκείνους-ες που αναφέρουν υψηλή εμπιστοσύνη σε αυτούς τους παράγοντες» (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:7).

Ποιοι-ες όμως είναι αυτοί-ές που απορρίπτουν τις θέσεις των ειδικών;

Οι Plohl & Musil (2021:3-4) διεξήγαγαν μια διαδικτυακή έρευνα σε 525 ενηλίκους ηλικίας 18 έως 74 ετών σε Βόρεια Αμερική (48,1%), Ευρώπη και χώρες με εδάφη σε Ευρώπη και Ασία (38,5), Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία (5,5%) σκοπός της οποίας ήταν η μελέτη των διαφορετικών τρόπων απόκρισης «στις οδηγίες πρόληψης του COVID-19» - στο θεωρητικό μοντέλο των ερευνητών «δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στο ρόλο της εμπιστοσύνης στην επιστήμη, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μεσολαβητής μεταξύ πιο γενικών κοινωνιοψυχολογικών δεικτών πρόβλεψης και της συμμόρφωσης σε προληπτικά μέτρα που σχετίζονται με τον COVID-19».

Οι ερευνητές συμπέραναν ότι, η εμπιστοσύνη προς την επιστήμη, «συσχετίζεται θετικά με την εκπαίδευση και την πνευματική περιέργεια» ενώ «συσχετίζεται αρνητικά με τον πολιτικό

συντηρητισμό, τη θρησκευτική ορθοδοξία και τον συνωμοτικό ιδεασμό» (Plohl & Musil, 2021:7). Επιπλέον, διαπίστωσαν, ότι η «αντίληψη του κινδύνου [«risk perception»] του COVID-19 (...) σχετίζεται θετικά με την εμπιστοσύνη στην επιστήμη» (Plohl & Musil, 2021:7). Ακόμα, βρήκαν ότι μεταξύ όλων των προαναφερθεισών μεταβλητών, η «συμμόρφωση» με τα μέτρα προστασίας από/πρόληψης του κορωνοϊού «συσχετίζεται στενότερα με την εμπιστοσύνη στην επιστήμη και την αντίληψη κινδύνου για τον COVID-19» (Plohl & Musil, 2021:7).

Με άλλα λόγια, «άτομα που θεωρούν τον COVID-19 ως σοβαρή απειλή και εκείνα που έχουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην επιστήμη και στους/στις επιστήμονες-ισσες είναι πιο πιθανό να ενεργήσουν σύμφωνα με τις προτεινόμενες οδηγίες [προστασίας από τον κορωνοϊό]» (Plohl & Musil, 2021:8). Επίσης, «ο πολιτικός συντηρητισμός, η θρησκευτική ορθοδοξία, ο συνωμοτικός ιδεασμός και η πνευματική περιέργεια δεν επηρεάζουν άμεσα τη συμμόρφωση με τις κατευθυντήριες γραμμές πρόληψης του COVID-19, αλλά το κάνουν έμμεσα μέσω της εμπιστοσύνης στην επιστήμη» (Plohl & Musil, 2021:8-9). Δηλαδή, άτομα που είναι συντηρητικά πολιτικά, θρησκευτικά ορθόδοξα και έχουν συνωμοτικό ιδεασμό «εμπιστεύονται την επιστήμη σε μικρότερο βαθμό, το οποίο με τη σειρά του οδηγεί σε χαμηλότερο επίπεδο συμμόρφωσης με τα προληπτικά μέτρα», ενώ «το αντίθετο ισχύει στην περίπτωση της πνευματικής περιέργειας» καθώς «οι συμμετέχοντες-ουσες με υψηλή πνευματική περιέργεια εμπιστεύονται περισσότερο την επιστήμη, κάτι που με τη σειρά του οδηγεί σε υψηλότερο επίπεδο συμμόρφωσης με τις οδηγίες πρόληψης του COVID-19» (Plohl & Musil, 2021:9).

Όπως προαναφέρθηκε, η εκπαίδευση σχετίζεται θετικά με την εμπιστοσύνη προς την επιστήμη (Plohl & Musil, 2021:7). Εντούτοις, η σχέση αυτή δεν είναι ισχυρή. Συγκεκριμένα, το εκπαιδευτικό επίπεδο «δεν επηρέασε σημαντικά την εμπιστοσύνη στην επιστήμη ή οποιαδήποτε από τις σχετικές με το COVID-19 μεταβλητές», ενώ «έδειξε μόνο αδύναμους συσχετισμούς με την εμπιστοσύνη στην επιστήμη, την αντίληψη κινδύνου και τη συμμόρφωση με τις οδηγίες πρόληψης του COVID-19» (Plohl & Musil, 2021:9). Βέβαια, όπως παραδέχονται οι ερευνητές, μόλις το 2,5% των συμμετεχόντων-ουσών στην έρευνα τους δηλώσαν ότι είχαν ολοκληρώσει μόνο την «πρωτοβάθμια ή χαμηλότερη» ή «χαμηλότερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση» (Plohl & Musil, 2021:9).

2.1.7. Πολιτικοί-ές ηγέτες-ιδες, κυβερνήσεις και κρατικά ελεγχόμενα ΜΜΕ ως πηγή (ανά)παραγωγής του φαινομένου

Ήδη κατά το πρώτο πανδημικό κύμα, ακόμα και πολιτικοί και ηγέτες-ιδες κρατών ενεπλάκησαν ενεργά στην (ανά)παραγωγή θεωριών συνωμοσίας και ψευδούς/εσφαλμένης πληροφόρησης σχετικά με τον κορωνοϊό.

Στις ΗΠΑ, ο Αμερικάνος Πρόεδρος Ντόναλντ Τραμπ, θα αναφέρεται δημόσια στον κορωνοϊό ως ο «κινεζικός ιός», προσπερνώντας την έντονη κριτική που θα δέχεται ότι, με αυτόν τον τρόπο καλλιεργεί κλίμα αντικινεζικής ξενοφοβίας και προξενεί ένταση στις sino-αμερικανικές σχέσεις (Rogers, κ.ά. 2020 Μάρτιος 18). Ο Πρόεδρος απάντησε στην κριτική με δύο τρόπους: πρώτον, ότι δεν πρόκειται για ρατσιστικό ισχυρισμό καθώς ο ίδιος αναφερόταν στη γεωγραφική προέλευση του ιού και, δεύτερον, ότι ο ισχυρισμός αυτός έρχεται ως απάντηση στην εκστρατεία παραπληροφόρησης του Πεκίνου περί αμερικανικής προέλευσης του ιού⁶ (Rogers, κ.ά. 2020 Μάρτιος 18). Ως προς το δεύτερο ισχυρισμό, διαφαίνεται η επιθυμία του Αμερικανού Προέδρου να αντεπιτεθεί στην παραπληροφόρηση με παραπληροφόρησή. Ως προς τον πρώτο ισχυρισμό, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO, 2015 Μάιος 8) έχει από καιρό δημοσιεύσει «καλύτερες πρακτικές για την ονοματοδοσία νέων μολυσματικών ασθενειών του ανθρώπου» επισημαίνοντας μεταξύ άλλων ότι:

Οι όροι που πρέπει να αποφεύγονται σε ονόματα ασθενειών περιλαμβάνουν γεωγραφικές τοποθεσίες (π.χ. Αναπνευστικό Σύνδρομο Μέσης Ανατολής, Ισπανική Γρίπη, πυρετός του Rift Valley), ονόματα ανθρώπων (π.χ. νόσος Creutzfeldt-Jakob, νόσος Chagas), είδη ζώων ή τροφών (π.χ. γρίπη των χοίρων, γρίπη των πτηνών, ευλογιά των πιθήκων), πολιτιστικές, πληθυσμιακές, βιομηχανικές ή επαγγελματικές αναφορές (π.χ. λεγεωνάριοι) και όροι που υποκινούν αδικαιολόγητο φόβο (π.χ. άγνωστος, θανατηφόρος, επιδημία).

Ο Αμερικανός Πρόεδρος δεν έμεινε μόνο εκεί καθώς θα υποστηρίξει – και πάλι δημόσια και χωρίς να έχει αποδειχθεί επιστημονικά – ότι η χλωροκίνη και η υδροxyχλωροκίνη θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν στην καταπολέμηση του κορωνοϊού (Cyranoski, 2020 Μάιος 6; Waldrop κ.ά., 2020 Μάρτιος 25).

⁶ Για το θέμα των εκστρατειών παραπληροφόρησης από κυβερνήσεις και κρατικές υπηρεσίες θα αναφερθώ αναλυτικά στην **υποενότητα 2.2.5.**

Στο Ιράν, οι αρχές της χώρας παρουσίασαν μια συσκευή που δήθεν εντόπιζε τον κορωνοϊό (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 24). Στη Μαδαγασκάρη, ο Πρόεδρος Andry Rajoelina, ισχυριζόταν ότι ένα ποτό με βότανα είχε θεραπευτική ιδιότητα για τον κορωνοϊό (Cyranoski, 2020 Μάιος 6). Παρομοίως, στην Κίνα, η κυβέρνηση δεν δίσταζε να προωθεί παραδοσιακά κινεζικά φάρμακα ως αποτελεσματικά κατά του κορωνοϊού - παρά την απουσία σχετικής επιστημονικής τεκμηρίωσής της ασφάλειας και της - και μάλιστα να τα αποστέλλει και σε άλλες χώρες – όπως στην Ιταλία και στο Ιράν – στο πλαίσιο παροχής βοήθειας για την αντιμετώπιση του κορωνοϊού (Cyranoski, 2020 Μάιος 6). Κρατικά κινεζικά ΜΜΕ και κυβέρνηση παρουσίαζαν παραδοσιακά κινεζικά φάρμακα να μειώνουν τα συμπτώματα της νόσου του κορωνοϊού, ακόμα και τους θανάτους, χωρίς να υπάρχουν σχετικά δεδομένα (Cyranoski, 2020 Μάιος 6).

Στην Ινδία, μέλος της νομοθετικής συνέλευσης του κυβερνώντος κόμματος Μπαράτιγια Τζανάτα (Ινδικό Λαϊκό Κόμμα) υποστήριξε δημόσια ότι, τα ούρα και η κοπριά αγελάδας μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την θεραπεία όσων νοσούν από τον κορωνοϊό (Nath, 2020 Μάρτιος 2). Στην Τανζανία, ο Πρόεδρος της χώρας John Magufuli αμφισβητούσε τη χρησιμότητα των масκών για την προστασία τον κορωνοϊό και των διαγνωστικών τεστ για την διάγνωσή του, χλεύαζε γειτονικές χώρες για τα προληπτικά/περιοριστικά μέτρα που λάμβαναν και πρότεινε τη χρήση βοτάνων αλλά και την προσευχή για την προστασία από τον κορωνοϊό, προτρέποντας – εν μέσω της πανδημίας - τους ανθρώπους να γεμίσουν τζαμιά και εκκλησίες για να προσευχηθούν (BBC, 2021 Μάρτιος 18). Από τον Μάιο του 2020, η χώρα θα σταματήσει να δημοσιεύει στοιχεία για νέα κρούσματα ενώ τον Ιούνιο ο Πρόεδρος Magufuli θα υποστηρίξει ότι ο κορωνοϊός δεν υπάρχει πλέον στην χώρα (BBC, 2021 Μάρτιος 18). Παρομοίως, στη Ρουμανία, ορισμένα μέλη των Σοσιαλδημοκρατών – δηλαδή της αξιωματικής αντιπολίτευσης της χώρας – άρχισαν να αμφισβητούν δημόσια τη σοβαρότητα της πανδημικής κρίσης, ενώ ορισμένοι πολιτικοί δεν δίστασαν να σταματήσουν να φορούν προστατευτικές μάσκες και να υποστηρίζουν θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία (Stoica & Umbres, 2021:S249).

Στη Ρωσία, εκπρόσωπος της κυβέρνησης δήλωσε ότι δεν υπάρχει επιδημία στη χώρα (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). ΜΜΕ που

πρόκεινται στο Κρεμλίνο ενεπλάκησαν επίσης συστηματικά σε παραπληροφόρηση αναφορικά με τον κορωνοϊό. Το τσέχικο παράρτημα του *Sputnik*, υποστήριξε ακόμα ότι τα ποσοστά θνησιμότητας από τον κορωνοϊό είναι «ασήμαντα» (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάρτιος 30). Επίσης, στο αγγλικό παράρτημα του ρωσικού MME RT υποστηρίχθηκε να χρησιμοποιηθεί άμεσα η υδροξυχλωροκίνη για την αντιμετώπιση του κορωνοϊού και να μην αναμένονται οι σχετικές επιστημονικές δοκιμές (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάρτιος 26). Στο αραβικό παράρτημα του RT, υποστηρίχθηκε ακόμα ότι, η κατανάλωση τροφίμων με ψευδάργυρο ενεργοποιεί κύτταρα-δολοφόνους που εξοντώνουν τα κύτταρα που έχουν μολυνθεί με τον κορωνοϊό (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Απρίλιος 3). Σε παγκόσμιο επίπεδο, το γερμανικό παράρτημα του *Sputnik*, διέδιδε στα κοινωνικά δίκτυα Facebook και Twitter ότι το πλύσιμο των χεριών δεν προστατεύει από τον κορωνοϊό (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Παρόμοιους ισχυρισμούς έκανε και το γερμανικό παράρτημα του ρωσικού MME RT (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάρτιος 23).

Έχουν εντοπιστεί επίσης και θεωρίες συνωμοσίας κατά των εμβολίων με κάποια κοινά σημεία με την παραπληροφόρηση από (φιλο)ρωσικές πηγές. Για παράδειγμα, σύμφωνα με μια θεωρία συνωμοσίας, μέσω των εμβολίων (τα οποία μπορεί να περιέχουν έναν παράγοντα που θα αποδυναμώνει τον εγκέφαλο, μια νόσο που θα πλήξει την επόμενη γενιά, έναν παράγοντα πρόκλησης αργού θανάτου κ.λπ.) και της τοποθέτησης ενός μικρό-τσιπ στους πολίτες (ταυτόχρονα με τον εμβολιασμό τους) θα επιτευχθεί ο πλήρης έλεγχος των πολιτών από πανίσχυρους οικονομικά ανθρώπους που ελέγχουν ακόμα και τον Πρόεδρο των ΗΠΑ και τους ηγέτες των χωρών της ΕΕ - όπως φαρμακοβιομηχανίες, οι οικογένειες Gates (του ιδρυτή της Microsoft Bill Gates), Rockefeller και Rothschild (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάρτιος 13). Το κοινό σημείο με τις σχετικές φιλορωσικές αφηγήσεις αφορά στην ύπαρξη μιας σκοτεινής πανίσχυρης κυβέρνησης που κινεί τα νήματα (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάρτιος 13). Σε μια ανάλογης «λογικής» θεωρίας συνωμοσίας, ο στόχος των οικογενειών Gates, Rockefeller κ.ά. για μείωση του πληθυσμού γίνεται πλέον πραγματικότητα μέσω της οικονομικής καταστροφής και των συνακόλουθων επιπτώσεων αυτής στο επίπεδο διαβίωσης και στην υγεία των πολιτών που πλέον δεν θα μπορούν να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες τους και να επιβιώσουν, ταυτόχρονα δε όσες μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις έχουν απομείνει θα εξαγοραστούν από επιχειρηματικούς κολοσσούς, κάποιοι εκ των οποίων μπορεί και να συγχωνευτούν (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Απρίλιος 6). Όσοι πολίτες επιβιώσουν, θα εξαναγκαστούν σε εμβολιασμό

με τοξίνες και πρωτεΐνες που θα αλλάζουν το DNA τους, ενώ ένα μικρο-τσιπ θα τους εμφυτεύεται και μέσω αυτού θα ελέγχονται όλες οι κινήσεις και δραστηριότητές τους (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Απρίλιος 6). Εδώ, το κοινό σημείο με τις σχετικές φιλορωσικές αφηγήσεις, αφορά και πάλι στην ύπαρξη «μυστικών ελίτ» που κινούν τα νήματα (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Απρίλιος 6).

Η ανάλυση των Brennen κ.ά. (2020 Απρίλιος 7) σε δείγμα 225 αγγλόγλωσσων κειμένων, εικόνων, videos κ.λπ. με ψευδή πληροφόρηση⁷ για τον κορωνοϊό που δημοσιεύτηκαν από τον Ιανουάριο έως και τα τέλη του Μαρτίου 2020, κατέδειξε ότι, «υψηλόβαθμοι πολιτικοί, διασημότητες ή άλλες εξέχουσες δημόσιες προσωπικότητες παρήγαγαν ή διέδωσαν μόνο το 20% της εσφαλμένης πληροφόρησης»⁸ του δείγματος, εντούτοις, η εσφαλμένη πληροφόρηση από αυτές τις πηγές ήταν εκείνη που προσέλκυσε τη μεγαλύτερη συμμετοχή [«engagement»] των χρηστών στα κοινωνικά δίκτυα. Ένα σημαντικό ποσοστό αυτής της ψευδούς πληροφόρησης προερχόταν απευθείας από τους ίδιους τους/τις πολιτικούς και όχι μέσω περιεχόμενου που ανέβαινε στα κοινωνικά δίκτυα: «36% της εσφαλμένης πληροφόρησης από τα πάνω προς τα κάτω επίσης περιλαμβάνει πολιτικούς να μιλούν δημόσια ή στα ΜΜΕ» (Brennen κ.ά., 2020 Απρίλιος 7).

Επιπλέον, «η εσφαλμένη πληροφόρηση⁹ από τα πάνω προς τα κάτω στα κοινωνικά δίκτυα», έφτανε το υψηλό ποσοστό 69% επί του συνόλου της συμμετοχής/εμπλοκής στα κοινωνικά δίκτυα, «καθοδηγούμενη εν μέρει από πολύ υψηλά επίπεδα εμπλοκής με εσφαλμένη πληροφόρηση που δημοσιεύεται ή διαδίδεται από υψηλού επιπέδου εκλεγμένους-ες αξιωματούχους, διασημότητες και άλλες σημαντικές δημόσιες προσωπικότητες» (Brennen κ.ά., 2020 Απρίλιος 7). Γενικά, οι ερευνητές κατέληξαν ότι «εξέχουσες δημόσιες προσωπικότητες συνεχίζουν να διαδραματίζουν πολύ μεγάλο ρόλο στη διάδοση εσφαλμένης πληροφόρησης¹⁰ σχετικά με τον COVID-19» (Brennen κ.ά., 2020 Απρίλιος 7).

⁷ Οι ερευνητές αναφέρουν ότι χρησιμοποιούν τον όρο «misinformation» για να περιγράψουν κάθε είδους «ψευδούς πληροφόρησης» [«false information»], συμπεριλαμβανομένης της «παραπληροφόρησης» [«disinformation»] (στο Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K.. (2020 Απρίλιος 7). Types, sources and claims of COVID-19 misinformation. Reuters Institute, Υποσημείωση 1. Ανακτήθηκε από: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/types-sources-and-claims-covid-19-misinformation>).

⁸ Όπ. π.

⁹ Όπ. π.

¹⁰ Όπ. π.

Στο ίδιο πνεύμα, η προαναφερθείσα έρευνα των De Coninck κ.ά. (2021 Απρίλιος 16:1) σε ΗΠΑ, Καναδά, Βέλγιο, Αγγλία, Ελβετία, Φιλιππίνες, Χόνγκ Κόνγκ και Νέα Ζηλανδία, κατέληξε ότι η μεγαλύτερη έκθεση των πολιτών σε πολιτικά πρόσωπα (ως πηγές πληροφόρησης) συνδέεται με πιο υψηλή εμπιστοσύνη σε εσφαλμένη πληροφόρηση ή θεωρίες συνωμοσίας. Πιο αναλυτικά, σε Φιλιππίνες, Χόνγκ Κόνγκ και ΗΠΑ η έκθεση των πολιτών σε πολιτικούς παράγοντες συνδεόταν με μεγαλύτερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας και σε όλες τις χώρες και περιοχές του δείγματος - πλην Βελγίου και Καναδά - η έκθεση των πολιτών σε πολιτικούς παράγοντες συνδεόταν με μεγαλύτερη πίστη σε εσφαλμένη πληροφόρηση (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:7). Όπως συμπέραναν οι ερευνητές-τριες,

είναι ακριβώς εκείνα τα άτομα που εμπιστεύονται περισσότερο τους πολιτικούς και είναι πιο εκτεθειμένα σε αυτούς, τα οποία θα αισθανθούν τη μεγαλύτερη ανάγκη να πιστέψουν σε - μερικές φορές - παραπλανητικές θεωρίες για να κατανοήσουν τις διφορούμενες ή αντιφατικές πληροφορίες που λαμβάνουν τακτικά κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης. (...) Καταναλώνουν πολλές (αντικρουόμενες) πληροφορίες από πηγές πληροφοριών που εμπιστεύονται, οι οποίες διεγείρουν το άγχος, το άγχος και τον φόβο. Για να κατανοήσουν αυτήν την κατάσταση - και έτσι να μειώσουν το άγχος - δημιουργούν ή πιστεύουν εναλλακτικές εξηγήσεις για αυτήν την πληροφοριακή ασάφεια (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:9-10).

Τέλος, όπως θα δούμε στην **υποενότητα 2.2.5.**, κυβερνήσεις, κρατικά ΜΜΕ και υπηρεσίες γίνονται μέρος του προβλήματος, καθώς εμπλέκονται σε επιχειρήσεις και εκστρατείες παραπληροφόρησης, για την προώθηση εσωτερικών πολιτικών ή/και εξωτερικών – γεωπολιτικών συμφερόντων.

2.1.8. Ο ρόλος των παραδοσιακών ΜΜΕ, του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων

Το φαινόμενο της παραπληροφόρησης μεγεθύνεται «στο πλαίσιο του τομέα των μέσων ενημέρωσης που υπόκειται σε βαθιά μεταμόρφωση», καθώς η ενίσχυση των πλατφορμών στα ΜΜΕ «έχει επηρεάσει βαθιά τους δημοσιογράφους και τις επαγγελματικές επιχειρήσεις μέσων ενημέρωσης, που ακόμη γενικά επιδιώκουν να προσαρμόσουν τα επιχειρηματικά τους μοντέλα και να βρουν νέους τρόπους προκειμένου να αξιοποιούν χρηματικά το περιεχόμενό τους» ενώ, «ορισμένες πλατφόρμες έχουν αναλάβει λειτουργίες οι οποίες παραδοσιακά συνδέονται με τα μέσα ενημέρωσης, και εισέρχονται στην δραστηριότητα της διακίνησης

ειδήσεων ως κόμβοι συγκέντρωσης και διανομής περιεχομένου» αλλά, «χωρίς απαραίτητα να συμπεριλαμβάνουν το συντακτικό πλαίσιο και τις δυνατότητες τέτοιων πρακτορείων» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018 Απρίλιος 26:5). Η επιδίωξη οικονομικού κέρδους, οδηγεί τις πλατφόρμες αυτές «να προσελκύσουν μια μεγάλη βάση χρηστών εκμεταλλευόμενες τα αποτελέσματα του δικτύου και να μεγιστοποιούν τον χρόνο που δαπανούν οι χρήστες στις υπηρεσίες τους», όμως «δίνοντας πλεονέκτημα στην ποσότητα πληροφοριών σε σχέση με την ποιότητα, ανεξάρτητα από τον αντίκτυπο» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018 Απρίλιος 26:5-6).

Με βάση τα παραπάνω, δεν προξενεί έκπληξη ότι, η έρευνα των De Coninck κ.ά. (2021 Απρίλιος 16:1) σε ΗΠΑ, Καναδά, Βέλγιο, Αγγλία, Ελβετία, Φιλιππίνες, Χόνγκ Κόνγκ και Νέα Ζηλανδία, κατέληξε ότι η μεγαλύτερη έκθεση των πολιτών σε παραδοσιακά ΜΜΕ (εφημερίδες, τηλεόραση, ραδιόφωνο) ως πηγές πληροφόρησης συνδέεται με πιο χαμηλή εμπιστοσύνη σε εσφαλμένη πληροφόρηση ή θεωρίες συνωμοσίας, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει όταν η έκθεση των πολιτών είναι μεγαλύτερη σε ψηφιακά μέσα ενημέρωσης. Από τις χώρες και περιοχές του δείγματος, μόνο σε Βέλγιο και Ελβετία η έκθεση σε παραδοσιακά ΜΜΕ συνδεόταν με μεγαλύτερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας και εσφαλμένη πληροφόρηση (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:7).

Επίσης, σε όλες τις χώρες και περιοχές του δείγματος, η έκθεση των πολιτών σε ψηφιακά μέσα ενημέρωσης συνδέθηκε με μεγαλύτερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας και εσφαλμένη πληροφόρηση για την πανδημία (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:7). Σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα, «οι πληροφορίες από ψηφιακά μέσα ήταν πιο πιθανό να σχετίζονται με υψηλότερες [μεγαλύτερες] συνωμοσιολογικές ή εσφαλμένης πληροφόρησης πεποιθήσεις από εκείνους που αναφέρουν υψηλή εμπιστοσύνη σε αυτά τα μέσα» (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:7). Όπως συμπέραναν οι ερευνητές-τριες, ό,τι ισχύει για την έκθεση σε / πληροφόρηση από πολιτικούς παράγοντες (**βλ. προηγούμενη υποενότητα**) ισχύει και για την έκθεση / εμπιστοσύνη σε ψηφιακά μέσα:

είναι ακριβώς εκείνα τα άτομα που εμπιστεύονται περισσότερο τους πολιτικούς και είναι πιο εκτεθειμένα σε αυτούς, τα οποία θα αισθανθούν τη μεγαλύτερη ανάγκη να πιστέψουν σε - μερικές φορές - παραπλανητικές θεωρίες για να κατανοήσουν τις διφορούμενες ή αντιφατικές πληροφορίες που λαμβάνουν τακτικά κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης. Το ίδιο ισχύει για άτομα με υψηλή έκθεση και εμπιστοσύνη σε ψηφιακά μέσα και προσωπικές επαφές - αναφέρουν μεγαλύτερες [περισσότερες] εσφαλμένης πληροφόρησης πεποιθήσεις. Καταναλώνουν πολλές (αντικρουόμενες) πληροφορίες από πηγές πληροφοριών που εμπιστεύονται, οι οποίες διεγείρουν το άγχος, το άγχος και τον

φόβο. Για να κατανοήσουν αυτήν την κατάσταση - και έτσι να μειώσουν το άγχος - δημιουργούν ή πιστεύουν εναλλακτικές εξηγήσεις για αυτήν την πληροφοριακή ασάφεια (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:9-10).

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι - και στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης - προκύπτουν πολλαπλά οφέλη από τη διάδοση της χρήσης του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων. Για παράδειγμα, η επικοινωνία από τις επίσημες αρχές «δεν ήταν ποτέ τόσο γρήγορη και διαδεδομένη όσο κατά την τρέχουσα [πανδημική] κρίση, χάρη σε μεγάλο βαθμό στα κοινωνικά μέσα και τις διαδικτυακές πλατφόρμες» (Tambo κ.ά, 2021:47). Όμως, ο «κατακλυσμός πληροφοριών» κατά τη διάρκεια μιας «ταχέως εξελισσόμενη κρίση δημόσιας υγείας», συνιστά «πρόκληση» για την «διασφάλιση υψηλής ποιότητας επικοινωνίας» (Tambo κ.ά, 2021:48). Επιπλέον, αυτός ο τεράστιος αριθμός διακινούμενων πληροφοριών έχει πρόσθετα μειονεκτήματα:

Από τη μία πλευρά, αυτή η υπερφόρτωση πληροφοριών μπορεί να έχει αποτρέψει ακούσια τους ανθρώπους να συμπεριφέρονται σύμφωνα με τις οδηγίες για τη δημόσια υγεία. Από την άλλη πλευρά, η συνεχής δημόσια αποστολή μηνυμάτων φόβου και αρνητικών ειδήσεων - ιδίως μέσω νέων πλατφορμών μέσων - είχε επίσης σοβαρό αντίκτυπο στα επίπεδα άγχους των ανθρώπων και στην ψυχική υγεία (Tambo κ.ά, 2021:47).

Παρομοίως, σύμφωνα με την Eurorol (2020 Απρίλιος 3:12), οι καταναλωτές/χρήστες των ειδήσεων και των πληροφοριών «γίνονται ευάλωτοι και δεκτικοί στην παραπληροφόρηση και στις ψευδείς ειδήσεις εξαιτίας του παράδοξου υπερκορεσμού διαθέσιμων πληροφοριών» σε συνδυασμό βέβαια και με άλλους παράγοντες και, συγκεκριμένα, «με μια αντιληπτή έλλειψη αξιόπιστων πηγών ειδήσεων που ενισχύουν μερικές από τις προκαταλήψεις και τις πεποιθήσεις των χρηστών». Επιπλέον, η χρήση των «διαδικτυακών πλατφορμών» και των «κοινωνικών μέσων» είχε και άλλο ένα μειονέκτημα: μια «άνευ προηγούμενου εσφαλμένη πληροφόρηση [«misinformation»], η οποία έχει υπονομεύσει τις παγκόσμιες προσπάθειες για τον περιορισμό του ιού και την προστασία των ανθρώπων» (Tambo κ.ά, 2021:47).

Κατά την περίοδο της πανδημίας του κορωνοϊού, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν καθοριστικό ρόλο στη διάδοση της παραπληροφόρησης:

Ο κοινωνικός περιορισμός έχει αναγκάσει εκατομμύρια ανθρώπους να παραμείνουν στα σπίτια τους, γεγονός που αυξάνει τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, μεταξύ άλλων ως μέσου πρόσβασης στην πληροφόρηση, ενώ οι διαδικτυακές πλατφόρμες, οι ελεγκτές γεγονότων και οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης αναφέρουν

εκατομμύρια ψευδείς ή παραπλανητικές αναρτήσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας στην «Κοινή Ανακοίνωσή» τους, 2020 Ιούνιος 10:1).

Είχε διαπιστωθεί ήδη πριν από το ξέσπασμα της πανδημίας παραπληροφόρησης που συνόδευσε την πανδημία του κορωνοϊού ότι, ένα «σημαντικό μέσο διάδοσης της παραπληροφόρησης» είναι τα «μέσα κοινωνικής δικτύωσης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:5). Ακόμα, είχε ήδη διαπιστωθεί ότι «οι ιδιωτικές υπηρεσίες ανταλλαγής μηνυμάτων χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο για τη διάδοση παραπληροφόρησης», ενώ στις «σχετικές τεχνικές» περιλαμβάνονταν «η παραποίηση βίντεο («deep fakes») και η πλαστογράφηση επίσημων εγγράφων, η χρήση διαδικτυακού αυτοματοποιημένου λογισμικού (μποτ)» με σκοπό «τη διάδοση και εξάπλωση διχαστικού περιεχομένου και συζητήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης» καθώς και «οι επιθέσεις τrol σε προφίλ μέσων κοινωνικής δικτύωσης και η κλοπή πληροφοριών» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:5). Όμως και πιο παραδοσιακά μέσα όπως «η τηλεόραση, οι εφημερίδες» αλλά και «οι ιστότοποι και οι αλυσίδες μηνυμάτων» συνέχιζαν «να έχουν σημαντική επιρροή σε πολλές περιοχές» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:5).

Ακόμα, «οι τεχνολογίες κοινωνικής δικτύωσης χειραγωγούνται, προκειμένου να διανέμουν την παραπληροφόρηση μέσω μιας σειράς διαδοχικών σταδίων» που περιλαμβάνουν τη «δημιουργία της παραπληροφόρησης», την «ενίσχυσή» της και την «διάδοσή» της από τους/τις χρήστες-στριες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018 Απρίλιος 26:6). Η παραπληροφόρηση «είναι ένα ισχυρό και φθηνό -και συχνά οικονομικά επωφελές εργαλείο επιρροής» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018 Απρίλιος 26:6). Τα πιο γνωστά παραδείγματα παραπληροφόρησης περιλαμβάνουν «γραπτά άρθρα, τα οποία μερικές φορές συμπληρώνονται από αυθεντικές εικόνες ή οπτικοακουστικό περιεχόμενο που διαχωρίζεται από το πλαίσιο του» αλλά, πλέον, «είναι διαθέσιμη νέα, οικονομική και εύχρηστη τεχνολογία για τη δημιουργία ψευδών εικόνων και οπτικοακουστικού περιεχομένου (τις λεγόμενες «βαθιές ψευδείς πληροφορίες»)» που προσφέρει «ισχυρότερα μέσα χειραγώγησης της κοινής γνώμης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018 Απρίλιος 26:6).

Κατόπιν, η παραπληροφόρηση ενισχύεται «μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και άλλων μέσων του διαδικτύου» και την «διάδοσή», «βάσει αλγορίθμου»,¹¹ «τεχνολογίας»¹² ή «λόγω διαφήμισης».¹³ Οι χρήστες-στριες του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων παίζουν σημαντικό ρόλο «στη διάδοση της παραπληροφόρησης» που «τείνει να ταξιδεύει γρηγορότερα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης λόγω της ροπής των χρηστών να μοιράζονται περιεχόμενο χωρίς οποιαδήποτε προηγούμενη επαλήθευση» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018 Απρίλιος 26:7). Επιπλέον, «ο συνεχώς αυξανόμενος όγκος και η ταχύτητα ροής του περιεχομένου στο διαδίκτυο αυξάνει τον κίνδυνο αδιάκριτης ανταλλαγής της παραπληροφόρησης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018 Απρίλιος 26:7).

Τέλος, τόσο το διαδίκτυο γενικότερα όσο και τα κοινωνικά δίκτυα ειδικότερα, συμβάλουν αποφασιστικά τόσο στην «εμφάνιση» όσο και στην «επιβολή» των «αντιπροσώπων μιας εναλλακτικής πραγματογνωμοσύνης» (Taguieff, 2015:81). Είναι οι «συνωμοσιολόγοι θεωρητικοί» οι οποίοι «παρουσιάζονται ως κυρίαρχοι της αλήθειας, μεγάλοι μύστες, που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους προς μύηση υποψηφίους» (Taguieff, 2015:81).

¹¹ «Βάσει αλγορίθμου: τα κριτήρια που χρησιμοποιούν οι αλγόριθμοι ώστε να δίνουν προτεραιότητα ως προς την εμφάνιση των πληροφοριών καθορίζονται από το επιχειρηματικό μοντέλο των πλατφορμών και τον τρόπο με τον οποίο αυτό ευνοεί το εξατομικευμένο και εντυπωσιοθηριακό περιεχόμενο, το οποίο και είναι περισσότερο πιθανόν να προσελκύσει την προσοχή και να μοιραστεί ανάμεσα στους χρήστες. Μέσω της διευκόλυνσης της διαμοίρασης εξατομικευμένου περιεχομένου μεταξύ ομοιοσύνων χρηστών, οι αλγόριθμοι εμμέσως οδηγούν την πόλωση στα ύψη και ενδυναμώνουν τις επιπτώσεις της παραπληροφόρησης» (στο Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018 Απρίλιος 26). ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ «Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο: μια Ευρωπαϊκή Προσέγγιση» COM(2018) 236 final, Βρυξέλλες, σ. 6. Ανακτήθηκε από:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0236&from=el>).

¹² «Βάσει της τεχνολογίας Οι επιγραμμικές τεχνολογίες όπως οι αυτοματοποιημένες υπηρεσίες (οι οποίες αναφέρονται ως μποτς «bots») αυξάνουν τεχνητά τη διάχυση της παραπληροφόρησης. Οι μηχανισμοί αυτοί διευκολύνονται από προσομοιώσεις προφίλ (ψευδείς λογαριασμούς) που δεν αντιστοιχούν σε αυθεντικό χρήστη, και μερικές φορές ενορχηστρώνονται σε μαζική κλίμακα (που αναφέρονται ως «εργοστάσια τρολαρίσματος»))» (στο ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ «Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο: μια Ευρωπαϊκή Προσέγγιση» COM(2018) 236 final, όπ. π., σ. 7).

¹³ «Λόγω διαφήμισης: το σύγχρονο μοντέλο ψηφιακής διαφήμισης βασίζεται συχνά στα κλικ που απονέμουν εντυπωσιοθηριακό και εξαιρετικά δημοφιλές (viral) περιεχόμενο. Αυτό το μοντέλο βασίζεται σε διαφημιστικά δίκτυα που διαχειρίζονται γραφεία που εξασφαλίζουν συγχρονική τοποθέτηση των διαφημίσεων βάσει της αλγοριθμικής λήψης αποφάσεων. Αυτό διευκολύνει την τοποθέτηση διαφημίσεων σε ιστοχώρους που δημοσιεύουν εντυπωσιοθηριακό περιεχόμενο που προσφέυγει στα συναισθήματα των χρηστών, μεταξύ άλλων και στην παραπληροφόρηση» (στο ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ «Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο: μια Ευρωπαϊκή Προσέγγιση» COM(2018) 236 final, όπ. π., σ. 6).

2.1.9. Ο ρόλος του πολωμένου πολιτικού και μιντιακού περιβάλλοντος

Τέλος, η προαναφερθείσα έρευνα των De Coninck κ.ά. (2021 Απρίλιος 16:5) κατέληξε ότι, μεταξύ 8 χωρών και γεωγραφικών περιοχών, σε ΗΠΑ, Φιλιππίνες και Χονγκ Κονγκ εντοπίστηκαν η μεγαλύτερη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό, ενώ σε Ελβετία, Καναδά, και Νέα Ζηλανδία η χαμηλότερη. Όσον αφορά την πίστη σε εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό και πάλι η μεγαλύτερη πίστη εντοπίστηκε σε ΗΠΑ, Φιλιππίνες και Χονγκ Κονγκ, ενώ η χαμηλότερη σε Νέα Ζηλανδία, Καναδά και Βέλγιο (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:5-6). Όπως συμπεράναν οι ερευνητές-τριες:

οι ερωτηθέντες από χώρες με υποστηρικτικό προς τα ΜΜΕ και συναινετικό πολιτικό σύστημα σε αυτήν τη μελέτη (Βέλγιο, Ελβετία, Καναδάς, Αγγλία) αναφέρουν μερικές από τις χαμηλότερες πεποιθήσεις συνωμοσίας / παραπληροφόρησης, αν και οι βαθμολογίες για τους Άγγλους ερωτηθέντες είναι σημαντικά υψηλότερες από αυτές των άλλων χωρών σε αυτό σύμπλεγμα. Αντίστροφα, επιβεβαιώνουμε επίσης ότι οι πεποιθήσεις συνωμοσίας είναι υψηλότερες μεταξύ των ερωτηθέντων σε χώρες με πολωμένο πολιτικό και μιντιακό περιβάλλον (De Coninck κ.ά., 2021 Απρίλιος 16:6).

2.2. Κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τον Υπατο Εκπρόσωπο της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2020 Ιούνιος 10:3), οι θεωρίες συνωμοσίας όπως, «συνωμοσίες και μυθεύματα σχετικά με τη διάδοση της COVID-19 μέσω εγκαταστάσεων 5G» ή «σχετικά με κάποια συγκεκριμένη εθνική ή θρησκευτική ομάδα που αποτελεί την πηγή της διάδοσης της COVID-19» - για παράδειγμα, παρατηρείται «ανησυχητική αύξηση αντισημιτικού περιεχομένου σχετικά με την COVID-19» - μπορούν «να θέσουν σε κίνδυνο την ανθρώπινη υγεία, να βλάψουν τη συνοχή των κοινωνιών μας, να οδηγήσουν σε φαινόμενα διασάλευσης της δημόσιας τάξης και να προκαλέσουν κοινωνικές αναταραχές». Επιπλέον, η «πανδημία παραπληροφόρησης» δύναται να έχει «σοβαρές συνέπειες» και, συγκεκριμένα:

μπορεί να κατευθύνει τους ανθρώπους να αγνοήσουν τις επίσημες συμβουλές για την υγεία και να επιδοθούν σε επικίνδυνες συμπεριφορές, ή να έχει αρνητικές επιπτώσεις στους δημοκρατικούς θεσμούς, τις κοινωνίες, καθώς και την οικονομική και χρηματοπιστωτική κατάστασή μας. Η κρίση άνοιξε την πόρτα σε νέους κινδύνους, όπως το να πέσουν οι πολίτες θύματα εκμετάλλευσης ή εγκληματικών πρακτικών, ενώ στοχευμένες εκστρατείες παραπληροφόρησης από ξένους και εγχώριους παράγοντες επιδιώκουν να υπονομεύσουν τις δημοκρατίες μας και την αξιοπιστία της ΕΕ και των εθνικών ή

Στις επόμενες ενότητες αναλύω διαφορετικούς κινδύνους και απειλές ασφαλείας που συνοδεύουν, προκύπτουν ή/και ενισχύονται από θεωρίες συνωμοσίας, παραπληροφόρηση ή εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό.

2.2.1. Στίγμα, στοχοποίηση, διακρίσεις και ρατσιστικές επιθέσεις

Όσον αφορά την πανδημία του κορωνοϊού, σύμφωνα με τον ΠΟΥ, τη Διεθνή Ομοσπονδία Συλλόγων Ερυθρού Σταύρου και Ερυθράς Ημισελήνου και τη UNICEF (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1), στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης, έχει παρατηρηθεί «κοινωνικό στίγμα και συμπεριφορές που εισάγουν διακρίσεις κατά ανθρώπων συγκεκριμένων εθνικών καταγωγών» (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1). Πως ορίζεται όμως το κοινωνικό στίγμα στο πλαίσιο της πανδημίας; Σύμφωνα με τον ΠΟΥ, τη Διεθνή Ομοσπονδία Συλλόγων Ερυθρού Σταύρου και Ερυθράς Ημισελήνου και της UNICEF (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1):

Το κοινωνικό στίγμα στο πλαίσιο της υγείας είναι η αρνητική σχέση μεταξύ ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων που έχουν ορισμένα χαρακτηριστικά και μια συγκεκριμένη ασθένεια. Σε ένα ξέσπασμα [επιδημίας/πανδημίας], αυτό μπορεί να σημαίνει ότι οι άνθρωποι ετικετάρονται, στερεοτυπώνονται, υφίστανται διακρίσεις, αντιμετωπίζονται ξεχωριστά ή/και αντιμετωπίζουν απώλεια [κοινωνικού] στάτους λόγω της θεωρούμενης σχέσης [τους] με μια ασθένεια (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1).

Το μέγεθος του στίγματος γύρω από τον κορωνοϊό βασίζεται στους εξής παράγοντες: «1) είναι μια νέα ασθένεια και για την οποία υπάρχουν ακόμα πολλά άγνωστα [δεδομένα] 2) φοβόμαστε συχνά το άγνωστο. Και 3) είναι εύκολο να συνδέουμε αυτόν τον φόβο με τους/τις «άλλους-ες» » (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1). Οι παράγοντες αυτοί είναι υπεύθυνοι και για την τροφοδότηση «επιβλαβών στερεοτύπων» (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1).

Επιπλέον, σύμφωνα με την Audrey Azoulay, Γενική Διευθύντρια της Εκπαιδευτικής Επιστημονικής και Πολιτιστικής Οργάνωσης των Ηνωμένων Εθνών (UNESCO), οι θεωρίες συνωμοσίας επίσης ενισχύουν «τα στερεότυπα που μπορούν να τροφοδοτήσουν τη βία»

(παρατίθεται στο UNESCO, 2020). Θεωρίες συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό «ενδέχεται (...) να βλάψουν τη συνοχή των κοινωνιών μας, να οδηγήσουν σε φαινόμενα διασάλευσης της δημόσιας τάξης και να προκαλέσουν κοινωνικές αναταραχές» όπως, για παράδειγμα, συνωμοσίες «σχετικά με κάποια συγκεκριμένη εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα που αποτελεί την πηγή της διάδοσης της COVID-19, όπως η ανησυχητική αύξηση αντισημιτικού περιεχομένου σχετικά με την COVID-19» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας έχουν επίσης, 2020 Ιούνιος 10:3). Έχει κάνει πλέον την εμφάνισή της «παράνομη ρητορική μίσους» - για παράδειγμα, «ως αποτέλεσμα παραπληροφόρησης σχετικά με συγκεκριμένη εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα που κατηγορείται για τη διάδοση της COVID-19, όπως η ανησυχητική αύξηση ρατσιστικού και ξενοφοβικού περιεχομένου σχετικά με την COVID-19» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας έχουν επίσης, 2020 Ιούνιος 10:3).

Από την έρευνα Comerford & Gerster (2021:8-9) του Ινστιτούτου Στρατηγικού Διαλόγου σε Γαλλία και Γερμανία από τον Ιανουάριο του 2020 έως τον Μάρτιο του 2021, διαπιστώθηκε μια διόγκωση της διαδικτυακής αντισημιτική συνωμοσιολογία και παραπληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό. Ενδεικτικά παραδείγματα περιλαμβάνουν ισχυρισμούς και αφηγήματα σύμφωνα με τα οποία ο κορωνοϊός είναι δήθεν ένα όπλο των Σιωνιστών που δεν επηρεάζει τους Εβραίους, σκοπός των εμβολίων είναι δήθεν η στείρωση, ο έλεγχος ή η εξόντωση των μη Εβραίων, οι Εβραίοι τυγχάνουν ευνοϊκής μεταχείρισης κατά την εφαρμογή των περιοριστικών/προστατευτικών μέτρων ενώ δεν λείπει και ο ευτελισμός του Ολοκαυτώματος για παράδειγμα, μέσω απαράδεκτων συγκρίσεων των προστατευτικών/περιοριστικών μέτρων με τα μέτρα κατά των Εβραίων από τους Ναζί (Comerford & Gerster, 2021:16-19). Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε η χρήση ποινικά κολάσιμης ρητορικής μίσους σε Γαλλία και Γερμανία, όπως για παράδειγμα, η κατηγορία ότι οι Εβραίοι βρίσκονται πίσω από μια «Νέα Παγκόσμια Τάξη» που επιχειρείται να επιβληθεί με όπλο την πανδημία (Comerford & Gerster, 2021:17).

Μια από τις πρώτες πληθυσμιακές ομάδες που ήρθαν αντιμέτωπες με κύμα ξενοφοβίας – το οποίο πήρε κάποιες φορές τη μορφή διακρίσεων, ρητορικής μίσους ακόμα και επιθέσεων –

ήταν και τα άτομα Κινεζικής καταγωγής. Στην Ιταλία, ήδη πριν από την επιβολή αυστηρών περιοριστικών μέτρων μετακίνησης (lockdown) και την κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης

το συναίσθημα προς την κινεζική κοινότητα άλλαξε: τα εστιατόριά τους έμειναν κενά, όλο και περισσότεροι γονείς δεν ήθελαν τα παιδιά τους να πάνε στο σχολείο αν είχαν Κινέζο συμμαθητή-τρια και ένας υψηλόβαθμος πολιτικός πρόσβαλλε τους Κινέζους λέγοντας στην τηλεόραση ότι «εμείς όλοι τους έχουν δει να τρώνε ζωντανά ποντίκια (Adja κ. ά., 2020:39)

Αξίζει να σημειωθεί ότι, ούτε η πολύ υπεύθυνη και σωτήρια συμπεριφορά της κινεζικής κοινότητας ήταν αρκετή για να αποκρούσει την προκατάληψη. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στην πόλη Πράτο - όπου κατοικεί μια από τις πλέον πολυπληθείς κινεζικές κοινότητες στην Ευρώπη - η τήρηση προστατευτικών μέτρων από τα μέλη της κινεζικής κοινότητας σε αντίθεση με την μέχρι τότε ανέμελη συμπεριφορά των Ιταλών, είχε ως αποτέλεσμα η πόλη να είναι μια από τις λιγότερο επηρεασμένες από τον κορωνοϊό (Adja κ. ά., 2020:39).

Στην Ιαπωνία ήδη κατά το πρώτο πανδημικό κύμα, ο ρατσισμός κατά «Κινεζών επισκεπτών-πτριών» στην χώρα «έφτασε σε κρίσιμα επίπεδα» (Shimizu, 2020:685). Διάφορες ψευδείς ειδήσεις οδήγησαν σε αντί-κινεζικό ξέσπασμα ξενοφοβίας (Shimizu, 2020:685). Για παράδειγμα, τον Ιανουάριο του 2020 διαδόθηκε στα ιαπωνικά κοινωνικά δίκτυα ότι Κινέζοι-ες επιβάτες από τη Γουχάν που είχαν πυρετό διέφυγαν της καραντίνας σε ιαπωνικό αεροδρόμιο (Shimizu, 2020:685). Παρά το γεγονός ότι οι αρχές του αεροδρομίου διέψευσαν την είδηση αυτή, η αντί-κινεζική ξενοφοβία εξαπλώθηκε στη χώρα, με το hashtag #ChineseDon'tComeToJapan (Κινέζοι μην έρθετε στην Ιαπωνία») να κυριαρχεί στα κοινωνικά δίκτυα και τους/τις Κινέζους-ες να στιγματίζονται ως «βρώμικοι-ες, αναίσθητοι-ες, ακόμα και βιοτρομοκράτες» (Shimizu, 2020:685-686).

Στις ΗΠΑ, όπως είδαμε και στην **υποενότητα 2.1.7.**, ακόμα και ο ίδιος ο Αμερικανός Πρόεδρος Ντόναλντ Τραμπ, χρησιμοποιούσε μια προβληματική ρητορική περί «κινεζικού» ιού, πυροδοτώντας έντονη κριτική εναντίον του για ξενοφοβία. Στην ίδια χώρα, μόνο κατά το διάστημα 19 Μαρτίου έως 13 Μαΐου 2020 και μόνο από το Συμβούλιο Πολιτικής και Προγραμματισμού Ασίας – Ειρηνικού («Asian Pacific Policy and Planning Council») θα καταγραφούν 1843 περιστατικά καταγράφηκαν περιστατικά ρατσιστικής συμπεριφοράς κατά Ασιατο-Αμερικανών-ιδων λόγω της (θεωρούμενης ή μη) κινεζικής καταγωγής τους και σε σύνδεση με την πανδημία του κορωνοϊού (Borja, M., κ.ά., 2020 Ιούνιος 17:1). Από το σύνολο

το περιστατικών αυτών, το 82,7% περιλάμβαναν (και) «λεκτική παρενόχληση», ενώ 5,2% περιλάμβαναν (και) άσκηση σωματικής βίας σε ποσοστό, ενώ δεν έλλειψαν και περιστατικά που, σε ποσοστό 4,2%, περιλάμβαναν (και) «διακρίσεις στο εργασιακό περιβάλλον» (Borja, M., κ.ά., 2020 Ιούνιος 17:5). Θύματα των περιστατικών αυτών ήταν κυρίως άτομα κινεζικής καταγωγής (41,1%) και, κατόπιν κορεατικής (16,7%), ενώ καταγράφηκαν και περιστατικά και κατά ατόμων από άλλες ασιατικές χώρες όπως Βιετνάμ (8%), Ιαπωνία (6,2%), Φιλιππίνες (6,1%) κ.ά. (Borja, M., κ.ά., 2020 Ιούνιος 17:6).

Σε πολλά από αυτά τα περιστατικά, η σύνδεση με τον κορωνοϊό είναι ιδιαίτερα εμφανής: ενδεικτικά, 31,7% των καταγεγραμμένων περιστατικών περιλάμβαναν λεκτικές επιθέσεις κατά της Κίνας και των Κινέζων ως «πηγή της ασθένειας», 17,5% περιλάμβαναν λεκτικές αναφορές περί «κινεζικού ιού», 12,6% περιλάμβαναν λεκτικές επιθέσεις κατά των κινέζων ως «βρώμικων, άρρωστων και τηρούντων παράξενων διατροφικών συνηθειών» (Borja, M., κ.ά., 2020 Ιούνιος 17:1). Επιπλέον, σε 20,3% των καταγεγραμμένων περιστατικών περιλάμβαναν την απαίτηση προς τους/τις Ασιατο-Αμερικανούς-ίδες «να πάνε πίσω στη χώρα τους», ενώ το 37,5% περιλάμβαναν και «βωμολοχίες και λεκτικούς χλευασμούς» (Borja, M., κ.ά., 2020 Ιούνιος 17:1). Έως τις 3 Ιουνίου, ο αριθμός των καταγεγραμμένων περιστατικών μόνο από τον προαναφερθέντα φορέα, θα ανέλθει σε 2066 (Borja, M., κ.ά., 2020 Ιούνιος 17:1).

Τον Ιανουάριο του 2021, ο νεοεκλεγείς Δημοκρατικός Πρόεδρος Τζο Μπάιντεν, θορυβημένος από την κατάσταση ανασφάλειας και κινδύνου που αντιμετώπιζαν όχι μόνο τα άτομα κινεζικής καταγωγής αλλά και το σύνολο των Ασιατο-Αμερικανών και των Νησιωτών του Ειρηνικού – όλων δηλαδή των ανθρώπων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ή «μοιάζουν» με άτομα κινεζικής καταγωγής – αφού πρώτα επεσήμανε ότι «η εμπρηστική και ξενοφοβική ρητορική έθεσε σε κίνδυνο άτομα, οικογένειες, κοινότητες και επιχειρήσεις των Ασιατο-αμερικανών και των Νησιωτών του Ειρηνικού (AAPI)» και κάλεσε την αμέσως προηγούμενη αμερικανική κυβέρνηση «να αναγνωρίσει ότι έχει διαδραματίσει ρόλο στην προώθηση αυτών των ξενοφοβικών συναισθημάτων μέσω των ενεργειών των πολιτικών ηγετών, συμπεριλαμβανομένων των αναφορών στην πανδημία COVID-19 με τη γεωγραφική θέση της προέλευσής της» διότι «τέτοιες δηλώσεις έχουν προκαλέσει αβάσιμους φόβους και διαιωνίζουν το στίγμα για τους Ασιάτες Αμερικανούς και τους Νησιώτες του Ειρηνικού και

έχουν συμβάλει στην αύξηση των ποσοστών εκφοβισμού, παρενόχλησης και εγκλημάτων μίσους εναντίον ατόμων AAPI», αφηφώντας «τις βέλτιστες πρακτικές και οδηγίες των υπαλλήλων δημόσιας υγείας» και προκαλώντας «σημαντική ζημιά στις οικογένειες και τις κοινότητες της AAPI», κατόπιν υπέγραψε το «Μνημόνιο που καταδικάζει και καταπολεμά τον ρατσισμό, την ξενοφοβία και τη μισαλλοδοξία εναντίον των Ασιατικών Αμερικανών και των κατοίκων του Ειρηνικού στις Ηνωμένες Πολιτείες» [«Memorandum Condemning and Combating Racism, Xenophobia, and Intolerance Against Asian Americans and Pacific Islanders in the United States»] (The White House, 2021 Ιανουάριος 26).

Στο Μνημόνιο περιλαμβάνονται μέτρα πρόληψης του Υπουργείου Υγείας, των εκτελεστικών οργανισμών και υπηρεσιών αλλά και του/της Γενικού-ής Εισαγγελέα για την πρόληψη και αντιμετώπιση των διακρίσεων, του ρατσισμού και της ξενοφοβίας κατά των Ασιατο-αμερικανών και των Νησιωτών του Ειρηνικού (The White House, 2021 Ιανουάριος 26). Θα ακολουθήσουν και επιπλέον μέτρα και πρωτοβουλίες όπως η δημιουργία μιας ειδικής ομάδας δράσης με αντικείμενο την καταπολέμηση αλλά και τον τερματισμό της ξενοφοβίας κατά του Ασιατο-αμερικανικού πληθυσμού, η θετική προβολή της συνεισφοράς των Ασιατο-αμερικανών και των νησιωτών του Ειρηνικού στη χώρα, η χρηματοδότηση επιστημονικών ερευνών για την πρόληψη της ξενοφοβίας και των προκαταλήψεων κατά των Ασιατο-αμερικανών κ.λπ. (The White House, 2021 Ιανουάριος 26), ενώ τον Απρίλιο του 2021, θα ψηφιστεί στη Γερουσία με μεγάλη πλειοψηφία ο «Νόμος για τα εγκλήματα μίσους του COVID-19» («COVID-19 Hate Crimes Act») (The White House, 2021 Απρίλιος 23) ο οποίος θα υπογραφεί από τον Αμερικανό Πρόεδρο τον επόμενο μήνα (The White House, 2021 Μάιος 20).

Και Κινέζοι-ες έχουν κατηγορηθεί για ρατσιστικές συμπεριφορές κατά άλλων εθνικών ομάδων, στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης. Για παράδειγμα, στην Αφρική, πολιτικοί επέκριναν κινέζους διπλωμάτες για την κακομεταχείριση που επιφυλάχθηκε σε ομογενείς στην Κίνα: οι τελευταίοι ήρθαν αντιμέτωποι με «υποψίες» ότι μεταδίδουν τον κορωνοϊό (Cook, 2020 Απρίλιος 26). Μάλιστα, κυκλοφόρησε ευρέως και σχετικό hashtag (#ChinaMustExplain) για την ανάγκη να απολογηθεί η Κίνα για αυτές τις συμπεριφορές (Cook, 2020 Απρίλιος 26). Πιο αναλυτικά, όταν άρχισαν τα εισαγόμενα κρούσματα να γίνονται η βασική πηγή νέων μολύνσεων, παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα αφορούσαν σε επαναπατριζόμενα άτομα

κινεζικής καταγωγής, ήταν οι ξένοι κάτοικοι που άρχισαν να υφίστανται διακρίσεις (Χυ κ. ά., 2021:63).

Το κοινωνικό κλίμα για τους/τις ξένους-ες βάρυνε ακόμα περισσότερο μετά από μια σειρά γεγονότων όπως, για παράδειγμα, η επίθεση σε μια νοσοκόμα στην πόλη Γκουανγκτζόου – περιοχή με μια από τις μεγαλύτερες κοινότητες Αφρικανών στην Ασία – από έναν άνδρα αφρικανικής καταγωγής ο οποίος αρνείτο να τηρήσει τα προστατευτικά μέτρα αλλά και η φημολογία για την επιβολή εγκλεισμού σε κάποιες κοινότητες της πόλης επειδή δύο Νιγηριανοί-ές που, ενώ ήταν θετικοί-ές στον κορωνοϊό, διέφυγαν των περιοριστικών μέτρων (Χυ κ. ά., 2021:63). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσουν να κατηγορούνται οι Αφρικανοί-ές για διασπορά του ιού (Χυ κ. ά., 2021:63). Ορισμένα εστιατόρια στην πόλη άρχισαν να αρνούνται την είσοδο σε άτομα αφρικανικής καταγωγής, ενώ και σε άλλα μέρη της χώρας, οι άνθρωποι αυτοί έρχονταν αντιμέτωποι με περιστατικά παρενόχλησης ακόμα και από τις κατά τόπους κυβερνητικές και αστυνομικές αρχές, τους αρνούνταν η παροχή υγειονομικής περίθαλψης ενώ στο διαδίκτυο και στα κοινωνικά δίκτυα υφίσταντο μηνύματα γεμάτα ρατσισμό και μίσος (Χυ κ. ά., 2021:63). Ένα από τα αποτελέσματα αυτών ήταν και η δημιουργία έντασης μεταξύ της Κίνας και διάφορων αφρικανικών κρατών (Χυ κ. ά., 2021:63-64).

Παρατηρήθηκαν διακρίσεις και ρατσιστικές επιθέσεις υπό το πρίσμα της πανδημικής κρίσης εντός της Κίνας και μεταξύ ατόμων κινεζικής καταγωγής, σαν ένας ιδιότυπος εμφύλιος. Για παράδειγμα, τόσο οι κάτοικοι της πόλης Γουχάν - επίκεντρο της πανδημικής κρίσης - όσο και ευρύτερα οι κάτοικοι της Επαρχίας Χουμπέι - πρωτεύουσα της οποίας είναι η Γουχάν - υφίσταντο διακρίσεις και παρενοχλήσεις από συμπατριώτες τους και ενίοτε και από τις τοπικές αρχές άλλων περιοχών, ενώ ακόμα και τα προϊόντα που παράγονταν στην εν λόγω επαρχία αντιμετώπιζονταν με φόβο και προκατάληψη από τους/τις καταναλωτές (Χυ κ. ά., 2021:56-60).

Αναφορικά με τις προηγούμενες περιπτώσεις, θα πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι, οι ρατσιστικές συμπεριφορές που εκδηλώνονται στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης και με βάση την θεωρούμενη σύνδεση του στοχοποιούμενου υποκειμένου με τον κορωνοϊό, μπορεί να

έχουν τις ρίζες τους σε προϋπάρχουσες προκαταλήψεις ή/και σε άλλους παράγοντες ή συνδυασμό αυτών.

Για παράδειγμα, στον Χονγκ Κονγκ, όπου μια αλυσίδα εστιατορίων αρνήθηκε πλέον να σερβίρει όσους-ες μιλούν μανδαρινικά ως δήθεν μέτρο προστασίας από τον κορωνοϊό, οι ρίζες του εκεί «αντί-κινεζικού συναισθήματος» μπορούν να εντοπιστούν στη δυσφορία των πολιτών για την όλο και πιο περιορισμένη αυτονομία του Χονγκ Κονγκ λόγω του σκληρότερου ελέγχου από το Πεκίνο, που χειροτέρεψε μετά από την καθυστερημένη αντίδραση των κινεζικών αρχών στην αντιμετώπιση του κορωνοϊού (Chung & Li, 2020:686). Επίσης, ο φόβος μόλυνσης και σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες όπως π.χ. η εμφάνιση ελλείψεων σε βασικά μέσα προστασίας ή σε επιστημονικό προσωπικό ή η απουσία θεραπείας, οδηγούσε στον στιγματισμό ανθρώπων ή/και στην διάπραξη εγκλημάτων μίσους εναντίον τους όχι μόνο κατά Κινέζων ή Ασιατο-αμερικανών-ιδων αλλά και κατά μεταναστών στην Κίνα, κατά άλλων Κινέζων εντός της χώρας κ.ο.κ. (Χυ κ. ά., 2021:65). Ακόμα, στις ΗΠΑ, η προκατάληψη έναντι των ατόμων κινεζικής καταγωγής είναι βαθιά και οι ρίζες της ανιχνεύονται στον 19^ο αιώνα, κατά το πρώτο κύμα κινεζικής μετανάστευσης στη χώρα (Χυ κ. ά., 2021:69). Παρομοίως, στην Κίνα, υπήρχε ήδη προκατάληψη έναντι των Αφρικανών μεταναστών-στριών (Χυ κ. ά., 2021:70).

Επιπλέον, «η κρίση του Covid-19 έχει χρησιμεύσει μόνο για να επιδεινώσει μια ανησυχητική τάση όσον αφορά τον online αντισημιτισμό» (Comerford & Gerster, 2021:16-19). Η προγενέστερη έρευνα του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις αντισημιτικές διακρίσεις και τα εγκλήματα μίσους σε 12 κράτη μέλη της ΕΕ στα οποία ζει το 96% του εβραϊκού πληθυσμού της ΕΕ (FRA, 2018:7), είχε καταδείξει ότι, 9 στους/στις 10 ερωτηθέντες-είσες θεωρούσαν ότι ο αντισημιτισμός διογκώθηκε τα τελευταία 5 χρόνια και πάνω από 8 στους/στις 10 θεωρούσαν ο αντισημιτισμός παραμένει ένα σημαντικό πρόβλημα ενώ, όσον αφορά ειδικά το διαδίκτυο, 8 στους/στις 10 είχαν συναντήσει τυχαία αντισημιτικό περιεχόμενο στο διαδίκτυο (FRA, 2018:11).

Παρόμοιες προϋπάρχουσες προκαταλήψεις εντοπίζονται και στο μακρινό παρελθόν. Για παράδειγμα, όταν η Αθήνα χτυπήθηκε από τον λιμό τον 5^ο αιώνα π.Χ., οι Αθηναίοι κατηγορούσαν τους εχθρούς Σπαρτιάτες ότι ευθύνονται αυτοί, διότι δήθεν δηλητηρίασαν το

νερό (Adja κ. ά., 2020:39). Τον 14^ο αιώνα, μετά την επιστροφή πανούκλας στην Ευρώπη - η οποία θα οδηγήσει στον αφανισμό τον μισό (και ίσως και παραπάνω) πληθυσμό της (McMillen, 2020:24) – ξέσπασε πογκρόμ εναντίον των Εβραίων: περίπου χίλιες εβραϊκές κοινότητες καταστράφηκαν από τον όχλο στην Ευρώπη, καθώς ορισμένοι «αναζήτησαν αποδιοπομπαίους τράγους» (McMillen, 2020:17,29). Για παράδειγμα, στη Γερμανία, ομάδες μαστιγωτών - που ήλπιζαν να εξευμενίσουν τον Θεό μαστιγώνοντας ο ένας τον άλλον - καταδίωκαν τους Εβραίους κατηγορώντας τους για την πανώλη, ενώ και στην Πολωνία - η οποία «διέφυγε σχεδόν τελείως τον πρώτο γύρο της πανώλης» - «σημειώθηκαν λαϊκές ταραχές εναντίον των Εβραίων» (McNeill, 2021:174-175). Γενικά, όσοι άνθρωποι κατάφερναν να επιζήσουν από τον Μαύρο Θάνατο, αντιδρούσαν ποικιλοτρόπως και ένας από αυτούς ήταν ότι «κατηγορούσαν τους ξένους» (McMillen, 2020:29).

Πιο πρόσφατα, μετά την καταστροφή στο Λιμάνι του Χάλιφαξ τον Δεκέμβριο του 1917 (**βλ. υποενότητα 2.1.1.**) και στον απόηχο μιας προϋπάρχουσας φημολογίας περί επικείμενης γερμανικής επίθεσης, ξέσπασαν βίαιες επιθέσεις κατά κατοίκων με γερμανικά ονόματα (Bourke, 2011:110). Η Bourke (2011:110-111), αναλύοντας τη «νέα ψυχολογία των καταστροφών» του κοινωνιολόγου Samuel Prince που ασχολήθηκε εκτεταμένα με την καταστροφή αυτή, θα σημειώσει ότι «ένας κακός «άλλος» είχε καθοριστική σημασία στο χειρισμό της καταστροφής» καθώς «το μίσος διέλυε τον τρόπο». Επίσης, κατά την πανδημία της ισπανικής γρίπης του 1918, οι Βραζιλιάνοι-ες την αποκαλούσαν «γερμανική» ενώ οι Σενεγαλέζοι-ες «ισπανική», καταδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο «για κάποιου είδους ανάγκη να κατηγορήσεις κάποιον» (Adja κ. ά., 2020:39).

Επιστρέφοντας στο σήμερα, στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και Βόρειας Αφρικής, ο κορωνοϊός έγινε εργαλείο προώθησης της ρητορικής μίσους και αναζωπύρωσης της αντιπαράθεσης μεταξύ Σουνιτών και Σιιτών (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19). Επιπλέον, σε ορισμένες χώρες της Αφρικής, ξεκίνησαν εκστρατείες μίσους και κατά διαφόρων κοινωνικών και εθνοτικών πληθυσμιακών ομάδων (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

Στην ευρύτερη γειτονιά μας, αντικείμενο στοχοποίησης έγιναν οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί. Η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης είχε εκφράσει την ανησυχία ότι η παραπληροφόρηση για τον κορωνοϊό στην περιοχή των Δυτικών Βαλκανίων «θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως όπλο εναντίων **μεταναστών-στριών**»¹⁴ (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19). Επιπλέον, η Υπηρεσία (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1), επεσήμανε ότι, βασικές πλατφόρμες κοινωνικών δικτύων εξακολουθούσαν να βγάζουν χρήματα από παραπληροφόρηση και θεωρίες συνωμοσίας, εισπράττοντας χρήματα από διαφημίσεις σε σελίδες που παρουσίαζαν τον μεταναστευτικό πληθυσμό ως αιτία του κορωνοϊού.

Στην Πολωνία, σύμφωνα με τις διαδικτυακές έρευνες των Oleksy κ.ά. (2021) που διεξήχθησαν τον Μάρτιο του 2020, η πίστη σε «γενικές θεωρίες συνωμοσίας», συνδεόταν θετικά με την «υποστήριξη ξενοφοβικών πολιτικών» καθώς και με «αρνητικές στάσεις απέναντι σε ανθρώπους από χώρες που τα ΜΜΕ συνδέουν με τη διάδοση του COVID-19» (Oleksy κ.ά., 2021:5). Η «υποστήριξη για ξενοφοβικές πολιτικές» μελετήθηκε μέσω διερεύνησης του βαθμού συμφωνίας/διαφωνίας με προτάσεις όπως «Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, άνθρωποι από άλλες εθνικές ομάδες θα πρέπει να υπόκεινται σε ειδικό έλεγχο και επιτήρηση στην Πολωνία» (Oleksy κ.ά., 2021:3). Δεν διαπιστώθηκε αρνητική συσχέτιση ούτε μεταξύ των – σχετικών με την κυβέρνηση – θεωριών συνωμοσίας και την αποδοχή ξενοφοβικών πολιτικών», άρα, «φαίνεται ότι οι καχύποπτες στάσεις απέναντι στην κυβέρνηση δεν μεταφράστηκαν σε αμφισβήτηση των δυνητικά αντιδημοκρατικών ενεργειών της κυβέρνησης απέναντι στην εξωομάδα και τις μειονότητες» (Oleksy κ.ά., 2021:5).

Επιπλέον, εντοπίστηκε «έμμεση» σχέση μεταξύ του «προσωπικού» αλλά και του «συλλογικού» ελέγχου με «στάσεις απέναντι σε εξωομάδες και ξενοφοβική πολιτική» μέσω της πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας (Oleksy κ.ά., 2021:5-6). Η απουσία του προσωπικού/ατομικού ελέγχου συνδέθηκε με πιο αρνητική στάση «απέναντι σε ομάδες που συνδέονται με τον COVID-19 στα ΜΜΕ» καθώς και με την υποστήριξη «ξενοφοβικής πολιτικής μέσω συνωμοτικού τρόπου σκέψης» (Oleksy κ.ά., 2021:6). Επιπλέον αυτών, «μια αίσθηση

¹⁴ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

συλλογικού ελέγχου σχετίστηκε θετικά με πιο αρνητικές στάσεις και ξενοφοβική πολιτική» (Oleksy κ.ά., 2021:6).

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, δεν στιγματίστηκαν μόνο άνθρωποι συγκεκριμένης (ή θεωρούμενης) καταγωγής αλλά και ασθενείς με κορωνοϊό (Shimizu, 2020:685; Bagcchi, 2020:782) καθώς και επιζώντες ή επαγγελματίες υγείας σε ολόκληρο τον κόσμο (Bagcchi, 2020:782). Οι επιδημίες ή πανδημίες συνοδεύονταν από στιγματισμό και διακρίσεις εναντίον όσων νοσούν (McMillen, 2020:17). Για παράδειγμα, κατά την περίοδο του Μαύρου Θανάτου (14^{ος} αιώνας), τα μέλη μιας οικογένειας που νοσούσαν, αντιμετωπίζονταν από τα υπόλοιπα μέλη «σαν να ήταν σκυλιά» (McMillen, 2020:28). Πιο πρόσφατα, οι οροθετικοί υφίσταντο – και εξακολουθούν να υφίστανται – στίγμα και διακρίσεις (McMillen, 2020:17), φαινόμενο που ανά-τροφοδοτείται από την άγνοια και προκατάληψη γύρω από τον τρόπο μετάδοσης της ασθένειας.

Γενικά, όπως είδαμε και προηγουμένως, μπορεί να έρθει αντιμέτωπος-η με το κοινωνικό στίγμα και τις διακρίσεις που συνδέονται με τον κορωνοϊό «οποιοσδήποτε/οποιαδήποτε θεωρείται ότι έχει έρθει σε επαφή με τον ιό» (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1). Σε αρκετές περιπτώσεις το στίγμα και οι διακρίσεις εξελίχθηκαν ακόμα και σε ωμή βία.

Είναι ενδεικτικό ότι, τον Μάιο του 2020, ισάριθμοι εκπρόσωποι 13 διεθνών ανθρωπιστικών ιατρικών οργανώσεων όπως η Διεθνής Ομοσπονδία Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, οι Γιατροί του Κόσμου, το Διεθνές Συμβούλιο Νοσηλευτών, η Διεθνής Ομοσπονδία Νοσοκομείων κ.ά. προχώρησαν σε κοινή διακήρυξη με αφορμή «περισσότερα από 200 περιστατικά επιθέσεων που σχετίζονται με τον COVID19 - μια τάση που θέτει σε κίνδυνο αυτούς-ές τους/τις ζωτικής σημασίας ανταποκριτές-τριες πρώτης γραμμής και τις κοινότητες που εξυπηρετούν» (Health Care in Danger, 2020 Μάιος). Στην διακήρυξη επισημαινόταν ότι, αν και «οι πρόσφατες επιδείξεις δημόσιας υποστήριξης για τους/τις ανταποκριτές-τριες του COVID-19 είναι συγκινητικές», εντούτοις «πολλοί-ές ανταποκριτές-τριες αντιμετωπίζουν παρόλα αυτά παρενόχληση, στιγματισμό και σωματική βία», ενώ «μερικοί-ές επαγγελματίες υγείας και τα άτομα που φρόντιζαν ακόμη και σκοτώθηκαν» (Health Care in Danger, 2020 Μάιος). Μέχρι εκείνη τη στιγμή, «τουλάχιστον 208 αναφορές για

τέτοια περιστατικά είχαν εμφανιστεί «από την αρχή της πανδημίας» ενώ «κάθε μέρα» καταγράφονταν «νέες ιστορίες εκφοβισμού και βλάβης» (Health Care in Danger, 2020 Μάιος).

Για παράδειγμα, στο Μεξικό, μέλη του ιατρονοσηλευτικού προσωπικού αναγκάστηκαν να μετακινούνται με ποδήλατα καθώς τους αρνούνταν η πρόσβαση στα μέσα μαζικής μεταφοράς, ενώ έρχονταν αντιμέτωπα ακόμα και με βίαιες επιθέσεις (Bagcchi, 2020:782). Παρομοίως, στο Μαλάουι, επαγγελματίες υγείας επίσης εμποδίζονταν να χρησιμοποιούν τα μέσα μαζικής μεταφοράς, δεχόντουσαν λεκτικές επιθέσεις στο δρόμο, ακόμα και υφίσταντο έξωση από τις οικίες τους (Bagcchi, 2020:782). Στην Ινδία, ζητούνταν από επαγγελματίες υγείας που περιέθαλπαν ασθενείς με κορωνοϊό να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους ενώ δέχονταν επιθέσεις ακόμα και εν ώρα εργασίας (Bagcchi, 2020:782). Στην ίδια χώρα μια έγκυος γυναίκα εγκαταλείφθηκε από τους/τις οικείους της όταν γέννησε ένα μωράκι που διαγνώστηκε με κορωνοϊό, ενώ επιζώντες του κορωνοϊού παρακολουθούνταν εξακολουθητικά στα κοινωνικά δίκτυα (Bagcchi, 2020:782). Στη Ζιμπάμπουε, ένας επιζών του κορωνοϊού ανέφερε ότι, ο δρόμος μπροστά από το σπίτι του ονομάστηκε «δρόμος του κορωνοϊού» και, ορισμένοι άνθρωποι έφτασαν στο σημείο να αποφεύγουν να χρησιμοποιήσουν το εν λόγω δρόμο από το φόβο μόλυνσης (Bagcchi, 2020:782).

Στις ΗΠΑ, σύμφωνα με τον Anish Ray, παιδίατρο στο Παιδικό Ιατρικό Κέντρο Cook στο Τέξας, παρατηρήθηκαν «αρκετές περιπτώσεις όπου επαγγελματίες υγείας αντιμετώπισαν παρενόχληση σε δημόσια μέρη επειδή θεωρήθηκαν ότι αποτελούν μεγαλύτερο κίνδυνο μετάδοσης» (παρατίθεται στο Bagcchi, 2020:782). Αντίθετα, στο Ηνωμένο Βασίλειο, η κατάσταση είναι διαφορετική σύμφωνα με τον Rahuldeb Sarkar, σύμβουλος αναπνευστικής ιατρικής στο Ναυτικό Νοσοκομείο Medway στο Κεντ της Αγγλίας: κατά τον ίδιο «στο ΗΒ ήμασταν τυχεροί-ές να μην έχουμε στίγμα γύρω από την πιθανότητα των/τις επαγγελματίες υγείας να κολλήσουν COVID. Αντί να στραφούν εναντίον μας, οι γείτονες-ισσες μας εκτίμησαν πραγματικά την δουλειά που κάναμε» (παρατίθεται στο Bagcchi, 2020:782).

Ο Diptendra Kumar Sarkar, Καθηγητής Χειρουργική στο Ινστιτούτο Μεταπτυχιακών Ερευνών Ιατρικής Εκπαίδευσης στην Καλκούτα (Ινδία) σημείωσε ότι «η πανδημία του COVID-19 έχει δημιουργήσει έναν άνευ προηγουμένου πανικό στο μυαλό των ανθρώπων στην Ινδία και σε

πολλές άλλες χώρες» (παρατίθεται στο Bagcchi, 2020:782). Ο Sarkar, σημείωσε ότι στην Ινδία και στο Μεξικό, οι επαγγελματίες υγείας στιγματίζονται λόγω του γενικευμένου φόβου μόλυνσης, συμπληρώνοντας ότι «οι άνθρωποι δεν έχουν ξεκάθαρη ιδέα σχετικά για τους τρόπους μετάδοσης του ιού» (παρατίθεται στο Bagcchi, 2020:782). Ο Asis Manna, Καθηγητής Μικροβιολογίας στο Γενικό Νοσοκομείο Μολυσματικών Ασθενειών και Beliaghata στην Καλκούτα της Ινδίας, σημείωσε ότι «το κοινωνικό στίγμα στην πανδημία του COVID-19 αποδίδεται στην μη επιστημονική πεποίθηση και μη σωστή κατανόηση από τις κοινές μάζες» (παρατίθεται στο Bagcchi, 2020:782). Ο ίδιος - σύμφωνα με τον Bagcchi (2020:782) - σημείωσε ότι, οι άνθρωποι θεωρούν ότι οι επαγγελματίες υγείας των νοσοκομείων είναι πιθανόν να μεταδίδουν τον ιό, πεποίθηση που εξαπλώνεται για να συμπεριλάβει ακόμα και τους/τις οδηγούς ασθενοφόρων, ασθενείς που νόσησαν με κορωνοϊό και έχουν πάρει πλέον εξιτήριο ή συγγενείς αυτών.

Ο Sarkar πρότεινε «όλες οι προσπάθειες πρέπει να στραφούν ώστε να από-στιγματοποιηθεί ο COVID-19 αντί των θεσπισμένων κηρυγμάτων από νομοθέτες», ενώ ο Ray σημείωσε ότι «η σωστή αγωγή υγείας που στοχεύει το κοινό φαίνεται να είναι η πιο αποτελεσματική μέθοδος πρόληψης των κοινωνικών παρενοχλήσεων τόσο των εργαζομένων στον τομέα της υγείας και όσο και των επιζώντων του COVID-19», συμπληρώνοντας ότι, η αγωγή αυτή «θα βοηθούσε επίσης στην δημιουργία ενός κατάλληλου περιβάλλοντος για να δουλέψουμε ως ομάδα και να περιορίσουμε την πανδημία» (παρατίθεται στο Bagcchi, 2020:782). Τέλος, η διακήρυξη των εκπροσώπων 13 ανθρωπιστικών και ιατρικών οργανώσεων κατέληγε με ένα κάλεσμα σε «όλες τις κυβερνήσεις» ώστε αυτές

να δράσουν κατά της εσφαλμένης πληροφόρησης [«misinformation»] και να διασφαλίσουν ότι η υγειονομική περίθαλψη προστατεύεται από την εγχώρια νομοθεσία, ότι όλοι-ες οι επαγγελματίες υγείας έχουν ένα ασφαλές εργασιακό περιβάλλον και ότι η υποστήριξη ψυχικής υγείας δεν προσφέρεται μόνο στα θύματα βίας, αλλά και σε όσους-ες εργάζονται κάτω από αυξημένα επίπεδα στρες (Health Care in Danger, 2020 Μάιος).

Κλείνοντας την υποενότητα, για την «πρόληψη της αύξησης των διακρίσεων» κατά την πανδημική κρίση, θα πρέπει να εφαρμοστεί «μια πολυεπίπεδη στρατηγική» που περιλαμβάνει:

Πρώτον, περιορισμός της εξάπλωσης της παραπληροφόρησης και της εσφαλμένης πληροφόρησης μέσω της ευρείας διάδοσης αυθεντικών πληροφοριών καθώς και της διεξαγωγής πραγματικών ελέγχων σχετικά με την επικρατούσα εσφαλμένη πληροφόρηση. Δεύτερον, η εκπαίδευση του κοινού σχετικά με τις επιπτώσεις της κατανάλωσης και της

ανταλλαγής ψευδών πληροφοριών. Τρίτον, να έχουμε επίγνωση των ζητημάτων των ανισοτήτων και των προϋπάρχοντων στερεοτύπων προκειμένου να είμαστε σε επιφυλακή εναντίον τους (Chopra & Arora, 2020:285).

2.2.2. Η δημόσια υγεία εν κινδύνω

Οι συνέπειες του στιγματισμού ανθρώπων που (θεωρείται ότι) ήρθαν σε επαφή με τον κορωνοϊό είναι πολλαπλές και θέτουν σε κίνδυνο και τη δημόσια υγεία, καθώς:

μπορεί να υπονομεύσει την κοινωνική συνοχή και να προκαλέσει πιθανή κοινωνική απομόνωση ομάδων, η οποία μπορεί να συμβάλει σε μια κατάσταση όπου ο ιός είναι περισσότερο - όχι λιγότερο - πιθανό να εξαπλωθεί. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε πιο σοβαρά προβλήματα υγείας και δυσκολίες στον έλεγχο της επιδημίας της νόσου (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1).

Επιπλέον, το στίγμα αυτό, μπορεί να αναγκάσει τους νοσούντες ανθρώπους να κρύψουν την κατάστασή τους για να μην έρθουν αντιμέτωποι με διακρίσεις (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1) να αποτρέψει ανθρώπους από το να αναζητήσουν άμεση ιατρική υποστήριξη με κίνδυνο για την υγεία τους (Chung & Li, 2020:686; Chopra & Arora, 2020:285; IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1) να τους αποθαρρύνει να συμπεριφέρονται με τρόπο προστατευτικό και επωφελή για την υγεία τους (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1). Επιπλέον, επηρεάζεται αρνητικά η ψυχολογική κατάστασή τους, εμφανίζουν «αυξημένα συναισθήματα ντροπής και αυτο-αμφιβολίας για τους εαυτούς τους» και, γενικότερα «κακή ποιότητα ζωής» (Chopra & Arora, 2020:285). Επίσης, ο στιγματισμός αυτός που συνοδεύει τον κορωνοϊό δημιουργεί εμπόδια και στην παρακολούθηση της νόσου και στην ιχνηλάτηση, καθώς η «προκατάληψη» κατά ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων, «μπορεί να οδηγήσει σε ντροπή, άγχος και στίγμα που εμποδίζουν τους πραγματικούς φορείς [του κορωνοϊού] να αναφέρουν την κατάστασή τους σε επίσημους φορείς» (Chung & Li, 2020:686).

Σοβαροί κίνδυνοι για την υγεία – ακόμα και θάνατος – προκύπτουν και από δήθεν «θεραπείες» και προληπτικά μέσα κατά του κορωνοϊού. Για παράδειγμα, στην Τουρκία, έκαναν την εμφάνισή τους ψευδο-θεραπείες όπως η κατανάλωση οινόπνευματος ή ισχυρισμοί περί «απρόσβλητων» από τον κορωνοϊό τουρκικών γονιδίων» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Παρομοίως, στα Δυτικά Βαλκάνια και στις

χώρες της Ανατολικής και Νότιας Γειτονίας, εμφανίστηκαν ισχυρισμοί περί «θαυματουργών θεραπειών» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Μάλιστα, στο Ηνωμένο Βασίλειο, σχεδόν 1 στους 3 πολίτες έφτασαν στο σημείο να πιστεύουν ότι η βότκα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αντισηπτικού χεριών (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 24). Στο Ιράν, στην επαρχία Fars, οι νεκροί από κατανάλωση οινοπνεύματος ως δήθεν προληπτικού προστατευτικού μέσου από τον κορωνοϊό, ήταν περισσότεροι από τους νεκρούς από τον ίδιο τον κορωνοϊό: συγκεκριμένα, όπως δήλωσε σε ιρανικά μέσα ο Mohammad Javad Moradian διευθυντής των υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης της επαρχίας, σε αυτήν είχαν πεθάνει – έως τότε - 13 άνθρωποι από κορωνοϊό και 66 από κατανάλωση οινοπνεύματος (Brown, 2020 Μάρτιος 21).

Εσφαλμένες/ψευδείς πληροφορίες γύρω από τον κορωνοϊό βρίσκουν ενίστε υποστήριξη (και νομιμοποίηση) ακόμα και από επίσημα χείλη. Για παράδειγμα, στην Ινδία, μια ομάδα ινδουιστών υπό την ονομασία Παν-ινδική Ένωση Ινδουιστών (Akhil Bharat Hindu Mahasabha, διοργάνωσε πάρτι κατανάλωσης ούρων αγελάδας – η οποία θεωρείται ιερό ζώο – με την πεποίθηση ότι η κατανάλωσή τους κρατάει μακριά τον κορωνοϊό (Siddiqui, 2020 Μάρτιος 14). Στο πάρτι έλαβαν μέρος 200 άτομα και οι διοργανωτές εξέφρασαν την ελπίδα να διοργανώσουν ξανά ανάλογες εκδηλώσεις στη χώρα (Siddiqui, 2020 Μάρτιος 14). Όπως είδαμε στην **υποενότητα 2.1.7.**, πολιτικός του κυβερνώντος κόμματος είχε δημόσια υποστηρίξει την κατανάλωση ούρων αγελάδας για τον σκοπό αυτό.

Οι συνέπειες στην υγεία των συμμετεχόντων-ουσών σε αυτό το «πάρτι» δεν είναι γνωστές, όμως, στην περίπτωση της κατανάλωσης χλωροκίνης, οι συνέπειες ήταν ολέθριες. Στην Αριζόνα των ΗΠΑ, ένας άνδρας έχασε τη ζωή του από κατανάλωση χλωροκίνης και η σύζυγος του θα νοσηλευτεί σε κρίσιμη κατάσταση επίσης λόγω κατανάλωσης της (Waldrop, κ.ά. 2020 Μάρτιος 25). Η τελευταία θα ισχυριστεί ότι αυτή και ο σύζυγός της είχαν ακούσει για πρώτη φορά τη σύνδεση της ουσίας με τον κορωνοϊό σε μια συνέντευξη Τύπου του Αμερικανού Προέδρου (Waldrop, κ.ά. 2020 Μάρτιος 25).

Ακόμα, εμφανίστηκαν και «επικίνδυνα μυθεύματα και παραπλανητικές πληροφορίες υγιεινής με ψευδείς ισχυρισμούς» - για παράδειγμα, «το πλύσιμο των χεριών δεν ωφελεί» ή «ο

κορωνοϊός είναι επικίνδυνος μόνο για τους ηλικιωμένους» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας έχουν επίσης, 2020 Ιούνιος 10:3). Αν και τέτοιο περιεχόμενο «δεν είναι κατ' ανάγκη παράνομο», εντούτοις, «μπορεί να θέσει άμεσα σε κίνδυνο ανθρώπινες ζωές και να υπονομεύσει σοβαρά τις προσπάθειες για ανάσχεση της πανδημίας» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας έχουν επίσης, 2020 Ιούνιος 10:3).

Σοβαροί κίνδυνοι για την υγεία προκύπτουν και από κρατικά οργανωμένες εκστρατείες παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό που συνοδεύονται από προσπάθειες φίμωσης κάθε φωνής που δεν συμβαδίζει με το κεντρικό αφήγημα. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τους Δημοσιογράφους Χωρίς Σύνορα, «χωρίς τον έλεγχο και τη λογοκρισία που επιβάλλουν οι αρχές, τα κινεζικά μέσα ενημέρωσης θα είχαν ενημερώσει το κοινό πολύ νωρίτερα για τη σοβαρότητα της επιδημίας κορωνοϊού, σώζοντας χιλιάδες ζωές και ίσως αποφεύγοντας την τρέχουσα πανδημία» (Reporters Without Borders, 2020 Μάρτιος 24).

Αρκετές φορές, εσφαλμένη πληροφόρηση, παραπληροφόρηση και θεωρίες συνωμοσίας στοχεύουν απευθείας ή/και κυρίως στα περιοριστικά/προστατευτικά μέτρα για τον κορωνοϊό. Για παράδειγμα, στην περιοχή των Δυτικών Βαλκανίων, τοπικοί-ές ελεγκτές-τριες γεγονότων επιβεβαίωσαν την διάδοση θεωριών συνωμοσίας και ψευδοεπιστημονικών ισχυρισμών, στόχος των οποίων ήταν - μεταξύ άλλων - και τα μέτρα προστασίας της υγείας κατά του κορωνοϊού (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζονται και άλλες σοβαρές απειλές και κίνδυνοι για την υγειονομική ασφάλεια, από την σκόπιμη – και ενίοτε οργανωμένη υπό μορφή μαζικών συγκεντρώσεων – παραβίαση - ή ενθάρρυνση παραβίασης - των προληπτικών και προστατευτικών μέτρων, που (ανά)τροφοδοτείται από αυτές τις θεωρίες συνωμοσίας ή/και εσφαλμένη πληροφόρηση ή παραπληροφόρηση για τον κορωνοϊό. Στις συγκεντρώσεις αυτές συχνά συμμετέχουν οργανώσεις και οπαδοί του εξτρεμιστικού δεξιού χώρου, ενίοτε δε έχουν και οργανωτικό ρόλο. Για την δράση όμως των οργανώσεων αυτών θα αναφερθώ πιο αναλυτικά στην **υποενότητα 2.2.8.**

Οι θεωρίες συνωμοσίας πρέπει να καταπολεμηθούν, καθώς, σύμφωνα με την Azoulay, «προκαλούν πραγματική βλάβη στους ανθρώπους, στην υγεία τους και επίσης στη σωματική τους ασφάλεια» (παρατίθεται στο UNESCO, 2020). Για παράδειγμα, η πίστη σε εσφαλμένες πληροφορίες ή θεωρίες συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό επηρεάζουν αρνητικά την ατομική συμπεριφορά – π.χ. την τήρηση ή όχι των προστατευτικών/προληπτικών μέτρων - κατά την πανδημική κρίση, όπως κατέδειξε ή έρευνα των Barua, κ.ά. (2020:5-7) με τη συμμετοχή 483 ενηλίκων Μπαγκλαντεσιανών.

Βέβαια, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, δεν συνδέονται γενικά όλες οι θεωρίες συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό με πιο ανεύθυνη, επικίνδυνη, «χαλαρή» συμπεριφορά. Αντιθέτως, τέτοιες συμπεριφορές μπορεί να συνδέονται με **συγκεκριμένες θεωρίες συνωμοσίας όπως αυτές που αμφισβητούν την ύπαρξή του ή την επικινδυνότητά του, αλλά όχι αυτές που αμφισβητούν την προέλευσή του, εντούτοις αναγνωρίζουν την ύπαρξή του ή/και την επικινδυνότητά του**. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την έρευνα των Imhoff και Lamberty (2020:1116) σε ΗΠΑ και Ηνωμένο Βασίλειο, η πίστη στη θεωρία συνωμοσίας ότι «ο COVID-19 είναι μια απάτη» συνδεόταν με μειωμένη εφαρμογή ατομικών προστατευτικών μέτρων όπως π.χ. το πλύσιμο των χεριών. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, αυτό δεν ίσχυε και για τις θεωρίες συνωμοσίας που αφορούσαν στην προέλευση του κορωνοϊού όπως αυτές που υποστηρίζουν ότι ο ιός κατασκευάστηκε: η πίστη σε αυτές μεταφραζόταν σε μεγαλύτερη υποστήριξη υπέρ μέτρων προετοιμασίας/αυτοπροστασίας (Imhoff & Lamberty, 2020:1116).

Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις, η μη τήρηση των «επίσημων» προστατευτικών/προληπτικών μέτρων μπορεί να μην οφείλεται πάντα σε θεωρίες συνωμοσίας που να αφορούν στον ίδιο τον κορωνοϊό, αλλά **σε απουσία εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση ή/και σε συνδυασμό με πίστη σε εναλλακτικές θεραπείες ή προστασίας από τον κορωνοϊό**. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται π.χ. για άρνηση της ύπαρξης του κορωνοϊού ούτε για άρνηση χρήσης **κάποιων** μέτρων, αλλά **για άρνηση συμμόρφωσης με τα συγκεκριμένα μέτρα λόγω της πηγής επιβολής αυτών**.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις διαδικτυακές έρευνες των Oleksy κ.ά. (2021) που πραγματοποιήθηκαν τον Μάρτιο του 2020 στην Πολωνία, όσοι-ες «πίστευαν σε συνωμοτικές

κυβερνήσεις [δηλ. ότι οι κυβερνήσεις συνωμοτούν] παραδέχθηκαν λιγότερο συχνά ότι χρησιμοποιούσαν μεθόδους πρόληψης, όπως κοινωνικές αποστάσεις ή πλύσιμο χεριών», ενώ «η σχέση μεταξύ των γενικών θεωριών συνωμοσίας και της προστατευτικής συμπεριφοράς ήταν θετική αλλά δεν έφτασε στο επίπεδο της [στατιστικής] σημαντικότητας» (Oleksy κ.ά., 2021:5). Η «προστατευτική συμπεριφορά» μελετήθηκε μέσω διερεύνησης του βαθμού συμφωνίας/διαφωνίας με προτάσεις όπως «Αποφεύγω τις μεγάλες ομάδες ανθρώπων» ή «Δεν πηγαίνω σε εστιατόρια, εμπορικά κέντρα, θέατρα κ.λπ.» (Oleksy κ.ά., 2021:3). Σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα:

μια μειωμένη τάση να συμπεριφερόμαστε υπεύθυνα σε περιόδους πανδημίας μπορεί να οφείλεται στην άρνηση των καλών προθέσεων των αρχών παρά στην πίστη στην ύπαρξη απροσδιόριστων συνωμοσιών που σχετίζονται με την ασθένεια. Είναι πιθανό οι πιστοί στις γενικές θεωρίες συνωμοσίας να εστιάζουν περισσότερο στην αναζήτηση τρόπων προστασίας από τον ιό που αποκλίνουν από αυτούς που προτείνουν οι αρχές. Αυτή η δυνατότητα θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί από προηγούμενες μελέτες σχετικά με τον αντίκτυπο της πίστης στις θεωρίες συνωμοσίας στη χρήση εναλλακτικής ιατρικής είτε ως υποκατάστατο (...) είτε ως συμπληρωματική θεραπεία (Oleksy κ.ά., 2021:5).

Σε κάθε περίπτωση η αρνητική επίδραση των θεωριών συνωμοσίας και της εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό στην προστασία της (δημόσιας) υγείας έχει τεκμηριωθεί επαρκώς και γι' αυτό πρέπει να αντιμετωπιστούν, καθώς θέτουν σε κίνδυνο την εφαρμογή των περιοριστικών-προστατευτικών μέτρων αλλά και καλλιεργούν γενική «διστακτικότητα του κοινού σχετικά με τα πιθανά ασφαλή και αποτελεσματικά εμβόλια για τον COVID-19 και την μαζική ανοσοποίηση» (Tambo κ.ά, 2021:48).

2.2.3. Στοχοποίηση, απειλές και επιθέσεις κατά εγκαταστάσεων 5G και εργαζομένων του τομέα τηλεπικοινωνιών

Στο πλαίσιο της παράλληλης πανδημίας συνωμοσιολογίας εσφαλμένης πληροφόρησης και παραπληροφόρησης, εμφανίστηκαν και «θεωρίες συνωμοσίας που ενδέχεται να (...) οδηγήσουν σε φαινόμενα διασάλευσης της δημόσιας τάξης και να προκαλέσουν κοινωνικές αναταραχές» όπως «συνωμοσίες και μυθεύματα σχετικά με τη διάδοση της COVID-19 μέσω εγκαταστάσεων 5G, που οδηγούν σε επιθέσεις σε κεραιές» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας έχουν επίσης, 2020 Ιούνιος 10:3). Σύμφωνα με την Europol (2021:93), οι «επιθέσεις σε εγκαταστάσεις 5G» που έλαβαν χώρα «το 2020 σε πολλά κράτη μέλη της ΕΕ», παρά την όποια

ιδεολογική ταυτότητα των δραστών, «υποκινούνταν κυρίως από θεωρίες συνωμοσίας» (Eurpol, 2021:93).

Ήδη έως τον Απρίλιο του 2020 είχαν καταγραφεί 16 τέτοιες επιθέσεις στην Ολλανδία, 3 στην Ιρλανδία και τουλάχιστον μία σε Κύπρο, Ιταλία, Βέλγιο και Σουηδία (Cepulus, 2020 Απρίλιος 26). Στην περίπτωση μάλιστα της Κύπρου, επρόκειτο για μαζική επίθεση από 18 άτομα (Fildes κ.ά., 2020 Απρίλιος 16). Στην Ολλανδία, εκπρόσωπος του σχετικού βιομηχανικού τομέα, δέχτηκε απειλές για τη ζωή του, ενώ καταγράφηκαν και τρία περιστατικά στα οποία εργάτες-τριες συντήρησης δικτύων παρενοχλήθηκαν (Cepulus, 2020 Απρίλιος 26). Σύμφωνα με σχετικές πληροφορίες από τοπικούς-ές ελεγκτές-γκτριες γεγονότων, παρατηρήθηκε διάδοση θεωριών συνωμοσίας περί της ύπαρξης σύνδεσης μεταξύ των ασύρματων συστημάτων/δικτύων 5^{ης} γενιάς (5G) και της πανδημίας του κορωνοϊού και στην ευρύτερη βαλκανική γειτονιά μας (Δυτικά Βαλκάνια) (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Στο Ηνωμένο Βασίλειο θα καταγραφούν έως τις αρχές του Μαΐου 2020 δεκάδες περιστατικά επιθέσεων σε εγκαταστάσεις (Hamilton, 2020 Μάιος 7; Cepulus, 2020 Απρίλιος 26) - καταστράφηκαν 77 πύργοι κινητής τηλεφωνίας (Hamilton, 2020 Μάιος 7). Επίσης, σημειώθηκαν και περιστατικά επιθέσεων ακόμα και σε τεχνικούς τηλεπικοινωνιών (Hamilton, 2020 Μάιος 7; Cepulus, 2020 Απρίλιος 26): ο Philip Jansen, Διευθύνων Σύμβουλος της Βρετανικής εταιρείας τηλεπικοινωνιών BT δήλωσε ότι καταγράφηκαν 40 τέτοιες επιθέσεις – σωματικής ή λεκτικής βίας – κατά εργαζομένων της εταιρείας, ενώ σε μία περίπτωση ένας εργαζόμενος μαχαιρώθηκε και χρειάστηκε να νοσηλευτεί (Hamilton, 2020 Μάιος 7).

Μετά τον βανδαλισμό μιας εγκατάστασης κοντά σε νοσοκομείο αναφοράς για τον κορωνοϊό στο Μπέρμιγχαμ της Αγγλίας, ο/η επικεφαλής της εταιρείας τηλεπικοινωνίας Vodafone UK προέβη σε δημόσια δήλωση όπου ανέφερε ότι κινδυνεύουν ζωές εξαιτίας ενός «επικίνδυνου ψέματος» σχετικά με τα ασύρματα δίκτυα 5^{ης} γενιάς (Fildes κ.ά., 2020 Απρίλιος 16). Η συνωμοσιολογία περί διασύνδεσης μεταξύ ασύρματων δικτύων 5^{ης} γενιάς και κορωνοϊού βρήκε και επιφανείς υποστηρικτές στο Ηνωμένο Βασίλειο: ο Piers Corbyn, αδερφός του ηγέτη του Εργατικού Κόμματος και αξιωματικής αντιπολίτευσης Jeremy Corbyn, απέρριψε τη

διάψευσης της εν λόγω θεωρίας συνωμοσίας από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, ενώ η τηλεοπτική καθημερινή εκπομπή *This Morning* στο κανάλι ITV, υποστήριξε όσους-ες δεν ενστερνίζονται την «κρατική αφήγηση» περί των εν λόγω δικτύων και του κορωνοϊού (Fildes κ.ά., 2020 Απρίλιος 16).

Σε παρόμοια συμπεράσματα για τον ρόλο διάσημων προσωπικοτήτων κατέληξε και η έρευνα των Meese κ. ά. (2020) για τις θεωρίες συνωμοσίας περί σύνδεσης μεταξύ των ασύρματων συστημάτων/δικτύων 5^{ης} γενιάς (5G) και της πανδημίας του κορωνοϊού, με έμφαση στις ΗΠΑ, στο Ηνωμένο Βασίλειο και στην Αυστραλία. Αυτές οι θεωρίες συνωμοσίας βρήκαν το δρόμο τους ακόμα και στα mainstream MME όταν διάσημες προσωπικότητες από τον χώρο των τεχνών και του θεάματος έκανες σχετικές δηλώσεις ή αναρτήσεις στα κοινωνικά δίκτυα γύρω από το θέμα, διαδίδοντας τες: έτσι, «όλες αυτές οι διασημότητες έχουν μεγάλο κοινό στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και αυτό βοήθησε τη συνωμοσία να μετακινηθεί από τις μακρινές γωνίες του Διαδικτύου στο mainstream» και, ως αποτέλεσμα, «εξηγητές σχετικά με τη συνωμοσία 5G άρχισαν να εμφανίζονται σε ειδησεογραφικούς ιστότοπους και οι αξιωματούχοι υγείας να ερωτώνται όλο και περισσότερο για το ζήτημα» (Meese κ. ά., 2020:6-7).

Ομάδες στο διαδίκτυο βρίσκονται πίσω από την εκτεταμένη διάδοση θεωριών περί προέλευσης της πανδημίας του κορωνοϊού από τη ακτινοβολία αυτών των ασύρματων συστημάτων/δικτύων (Cepulus, 2020 Απρίλιος 26). Βέβαια, όπως έχει επισημανθεί (Cepulus, 2020 Απρίλιος 26), ήδη πριν τον ξέσπασμα της πανδημίας – και επί σειρά ετών - διάφορες ομάδες του περιθωρίου είχαν στραφεί κατά αυτής της τεχνολογίας, κατηγορώντας ότι θα θέσει σε κίνδυνο την ανθρώπινη υγεία. Η πανδημία του κορωνοϊού ήρθε να ανατροφοδοτήσει αυτούς τους προϋπάρχοντες φόβους αυτών των ομάδων, με αποτέλεσμα ακτιβιστές-στριες και δίκτυα στο ίντερνετ να αρχίσουν να διαδίδουν τους προαναφερθέντες ισχυρισμούς περί ύπαρξης σύνδεσης μεταξύ δικτύων 5G και πανδημίας του κορωνοϊού, υποδαυλίζοντας μάλιστα επιθέσεις σε σχετικές εγκαταστάσεις αλλά και εργαζόμενους-ες του τομέα (Cepulus, 2020 Απρίλιος 26). Με βάση τα παραπάνω, αναδεικνύεται για μια ακόμα φορά η σημασία των κοινωνικών δικτύων και, γενικότερα, του διαδικτύου ως μέσου διάδοσης αυτών των θεωριών συνωμοσίας, και εσφαλμένης πληροφόρησης ή παραπληροφόρησης.

Επίσης και στην Αυστραλία ξέσπασε σειρά διαδηλώσεων κατά της εγκατάστασης υποδομών ασυρμάτων δικτύων 5^{ης} γενιάς: μεταξύ των συγκεντρωμένων συναντούσε κανείς μια ποικιλία ανθρώπων όπως, για παράδειγμα αντιεμβολιαστές ή οπαδούς της θεωρίας QAnon (Meese κ. ά., 2020:7). Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι, η εχθρότητα απέναντι στην εγκατάσταση ασυρμάτων δικτύων 5^{ης} γενιάς δεν ήταν το κύριο ζήτημα των διαδηλωτών: «οι διαδηλωτές φάνηκαν να ανησυχούν λιγότερο για τους άμεσους δεσμούς μεταξύ 5G και COVID-19 και ενδιαφέρονται περισσότερο για την ευρεία τεχνολογική αλλαγή και το φάντασμα της ολοκληρωτικής κυβέρνησης» (Meese κ. ά., 2020:8). Καθώς «η συνωμοσία 5G-COVID-19 συνδέεται συχνά με ένα γενικό αίσθημα ανησυχίας με την τεχνολογική πρόοδο και την αίσθηση της αδυναμίας», η εν λόγω διαμαρτυρία των πολιτών «έδειξε πώς η ανάπτυξη 5G και οι εξελίξεις που σχετίζονται με το COVID-19 αντηχούσαν και οι δύο σε θεμελιώδεις ανησυχίες κοινές για τους θεωρητικούς συνωμοσιών» (Meese κ. ά., 2020:8).

Όπως κατέδειξε η έρευνα των Meese κ. ά. (2020:3), αυτές οι θεωρίες συνωμοσίας περί σύνδεσης μεταξύ των ασύρματων συστημάτων/δικτύων 5^{ης} γενιάς (5G) και της πανδημίας του κορωνοϊού, έχουν τις ρίζες τους σε προϋπάρχουσες ανησυχίες και φόβους - ήδη από τη δεκαετία του 1990 - αναφορικά με τις συνέπειες στην ανθρώπινη υγεία από την έκθεση σε ηλεκτρεγερτική δύναμη (Electromotive Force – EMF). Οι «ακτιβιστές-στριες» επικέντρωναν την κριτική τους στην - ασφαλή για τον άνθρωπο όταν τηρούνται οι οδηγίες ασφαλείας αρμόδιων φορέων όπως της ανεξάρτητης αμερικανικής Ομοσπονδιακής Επιτροπής Επικοινωνιών (Federal Communications Commission – FCC) - μη ιονίζουσα ακτινοβολία όπως αυτή «των ηλεκτρικών δικτύων και των πύργων [κεραιών] κινητής τηλεφωνίας» (Meese κ. ά., 2020:3). Ήδη κατά το παρελθόν είχαν λάβει χώρα διαμαρτυρίες κατά των υποδομών κινητής τηλεφωνίας κατηγορώντας τες για «αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία» - σε ορισμένες περιπτώσεις οι διαμαρτυρίες αυτές ήταν επιτυχημένες (Meese κ. ά., 2020:3).

Γενικά, η θεωρία συνωμοσίας γύρω από τη σχέση μεταξύ των ασύρματων δικτύων 5ης γενιάς και του κορωνοϊού έχει πάρει δύο βασικές παραλλαγές: σύμφωνα με την πρώτη παραλλαγή, αυτά τα ασύρματα δίκτυα αποδυναμώνουν το ανοσοποιητικό σύστημα του ανθρώπου απέναντι στον κορωνοϊό, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη – και συνηθέστερη – παραλλαγή, αυτή

αποστασιοποιείται από τις ανησυχίες του παρελθόντος περί κινδύνων από την έκθεση σε ηλεκτρεγερτική δύναμη και υποστηρίζει ότι τα ίδια τα δίκτυα είναι που προκαλούν τη νόσο του κορωνοϊού (Meese κ. ά., 2020:6). Η δεύτερη αυτή παραλλαγή έχει και τις δικές της υπό-παραλλαγές π.χ. ότι ο κορωνοϊός κατασκευάστηκε ώστε να συγκαλυφθούν οι συνέπειες των δικτύων αυτών στην ανθρώπινη υγεία ή ότι η κινεζική πόλη Wuhan όπου πρωτο-ξέσπασε η νόσος του κορωνοϊού, ήταν μια πόλη - πειραματόζωο για τα δίκτυα 5^{ης} γενιάς (Meese κ. ά., 2020:6).

Τέλος, δεν πρέπει να διαλάβει της προσοχής μας ότι, το εν λόγω ζήτημα έχει ακόμα και γεωπολιτικές και αναπτυξιακές-οικονομικές προεκτάσεις. Οι χώρες ποθούν διακαώς την ανάπτυξη ασύρματων δικτύων 5^{ης} γενιάς που φέρνουν μαζί τους σημαντικές δυνατότητες οικονομικής – επιχειρηματικής ανάπτυξης και γνωρίζουν ότι η μια γρήγορη ανάπτυξη αυτών θα τους έδινε «ένα προβάδισμα στην καθιέρωση νέων καινοτομιών (...) παρέχοντας μια πραγματική οικονομική ώθηση για τη χώρα» (Meese κ. ά., 2020:4). Μέσα σε αυτές τις συνθήκες παράγονται «σημαντικές γεωπολιτικές εντάσεις» γύρω από τις εταιρείες που θα κατασκευάσουν το δίκτυο για λογαριασμό των χωρών: για παράδειγμα, η Αυστραλία απέκλεισε την κινεζικής προέλευσης εταιρεία Huawei (Meese κ. ά., 2020:4). Ταυτόχρονα, αναδύεται ένα κίνημα πολιτών κατά του ασύρματου δικτύου 5^{ης} γενιάς, το οποίο ισχυρίζεται ότι το δίκτυο «ενέχει κινδύνους για τη δημόσια υγεία, οι οποίοι αγνοούνται»: πρόκειται για επιχειρήματα που μοιάζουν με τα παλαιά επιχειρήματα περί επικινδυνότητας (για την ανθρώπινη υγεία) της κινητής επικοινωνίας» (Meese κ. ά., 2020:4).

Η διάδοση θεωριών συνωμοσίας ή εσφαλμένων ή ψευδών/παραπλανητικών πληροφοριών γύρω από τα ασύρματα δίκτυα 5^{ης} γενιάς και της (μη) σχέσης του με τον κορωνοϊό, επιδρούν σημαντικά στην χάραξη πολιτικής: καθώς τα κράτη εξετάζουν τις συνέπειες της ανάπτυξης των ασύρματων δικτύων 5^{ης} γενιάς, οι ομάδες πολιτών που ενστερνίζονται τις προαναφερθείσες θεωρίες συνωμοσίας ή αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες επιχειρούν να προωθήσουν τη δική τους ατζέντα, επιτυγχάνοντας αρχικά να συμμετέχουν στο σχετικό διάλογο και κατόπιν να κατακλύζουν συμβούλια – π.χ. τοπικά - και επιτροπές – π.χ. αρμόδιες κοινοβουλευτικές επιτροπές – με σχόλια, να τα/τις εμποδίζουν να καταλήγουν σε αποφάσεις, να τα/τις οδηγούν ώστε να λαμβάνουν υπόψιν τις θέσεις τους, να τα/τις αναγκάζουν να απαντήσουν σε αυτές τις θεωρίες και αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες

ή/και να αναγκάσουν την πολιτεία να δαπανήσει σημαντικά ποσά για δημόσιες εκστρατείες ενίσχυσης της εμπιστοσύνης προς τη νέα τεχνολογία, όπως για παράδειγμα, έκανε η Αυστραλιανή κυβέρνηση (Meese κ. ά., 2020:8-9). Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, ξένες χώρες μπορούν να επιχειρήσουν να εκμεταλλευτούν αυτές τις θεωρίες συνωμοσίας και αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές με σκοπό να καθυστερήσουν – στο πλαίσιο του ανταγωνισμού - την ανάπτυξη των υποδομών ασύρματου δικτύου 5^{ης} γενιάς σε μια χώρα (Meese κ. ά., 2020:10-12). Εν τέλει, «Η κυκλοφορία μη ενημερωμένων ή εκ προθέσεως ψευδών πληροφοριών όχι μόνο μπορεί να βλάψει σοβαρά τα δημοκρατικά αποτελέσματα αλλά και να εμποδίσει την οικονομική ανάπτυξη» (Meese κ. ά., 2020:12).

2.2.4. Κυβερνοέγκλημα και καταναλωτικές απάτες

Η παραπληροφόρηση μπορεί να διαδίδεται από «μια ποικιλία φορέων, συμπεριλαμβανομένων των κυβερνοεγκληματιών που αναζητούν το οικονομικό κέρδος» (Eurorol 2020 Απρίλιος 3:12). Ορισμένοι-ες κυβερνοεγκληματίες «απλά επιδιώκουν να αποκτήσουν άμεσο οικονομικό κέρδος μέσω ψηφιακών διαφημίσεων, καθώς η αλληλεπίδραση με ψεύτικα νέα μηνύματα για τον COVID-19 μπορεί να είναι πολύ υψηλή» (Eurorol 2020 Απρίλιος 3:13). Ενδεικτικό του γεγονότος αυτού είναι η δημιουργία πολλών ιστότοπων σχετικά με τον κορωνοϊό (Eurorol 2020 Απρίλιος 3:13). Επιπλέον, μια άλλη εγκληματική συμπεριφορά στο πλαίσιο της πανδημίας παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό, αφορά στη «δικτυοπαραβίαση (χακάρισμα) / το ηλεκτρονικό «ψάρεμα» με τη χρήση συνδέσμων σχετικών με την COVID-19 για διασπορά κακόβουλου λογισμικού» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας έχουν επίσης, 2020 Ιούνιος 10:4).

Παρομοίως, η ανάλυση των Brennen κ.ά. (2020 Απρίλιος 7) σε δείγμα 225 αγγλόγλωσσων κειμένων, εικόνων, videos κ.λπ. με εσφαλμένη πληροφόρηση [«misinformation»]¹⁵ για τον κορωνοϊό που δημοσιεύτηκαν από τον Ιανουάριο έως και τα τέλη του Μαρτίου 2020,

¹⁵ Οι ερευνητές αναφέρουν ότι χρησιμοποιούν τον όρο «misinformation» για να περιγράψουν κάθε είδους «ψευδούς πληροφόρησης» [«false information»], συμπεριλαμβανομένης της «παραπληροφόρησης» [«disinformation»] (στο Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K.. (2020 Απρίλιος 7). Types, sources and claims of COVID-19 misinformation. Reuters Institute, Υποσημείωση 1. Ανακτήθηκε από: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/types-sources-and-claims-covid-19-misinformation>).

κατέδειξε ότι, 4% του δείγματος αποσκοπούσε στην προσέλκυση «κλικς» / επισκέψεων σε ιστότοπους (Brennen κ.ά., 2020 Απρίλιος 7). Επιπλέον, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, 3% του δείγματος αφορούσε την προσπάθεια αποκόμισης κέρδους με «υποτιθέμενες θεραπείες, εμβόλια ή προστατευτικό εξοπλισμό προς πώληση» (Brennen κ.ά., 2020 Απρίλιος 7).

Η Europol έχει επίσης προειδοποιήσει ότι οι κυβερνοεγκληματίες που επιδιώκουν οικονομικό κέρδος χρησιμοποιούν «διάδοση ψεύτικων ειδήσεων σχετικά με πιθανές θεραπείες για τον ιό ή αποτελεσματικά μέτρα πρόληψης» (Europol 2020 Απρίλιος 3:13). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας έχουν επίσης (2020 Ιούνιος 10:3-4), προειδοποιήσει για για «καταναλωτική απάτη» - όπως με την «πώληση «θαυματοργών προϊόντων» με αστήρικτους ισχυρισμούς όσον αφορά την υγεία» - ζητώντας να παρέμβουν τόσο οι «αρχές προστασίας των καταναλωτών» όσο και οι «διαδικτυακές πλατφόρμες». Ορισμένες φορές, «αυτά τα μηνύματα είναι σχετικά ακίνδυνα, αν και μπορεί να δώσουν στα άτομα μια λανθασμένη αίσθηση ασφάλειας», αλλά, μηνύματα όπως αυτά «μπορούν επίσης να βοηθήσουν τους εγκληματίες που αναζητούν να πουλήσουν αντικείμενα που ισχυρίζονται ότι θα βοηθήσουν στην πρόληψη ή τη θεραπεία του COVID-19» (Europol 2020 Απρίλιος 3:13).

2.2.5. Οργανωμένες κρατικές εκστρατείες παραπληροφόρησης στο εξωτερικό

Η παραπληροφόρηση μπορεί να διαδίδεται από «μια ποικιλία φορέων, συμπεριλαμβανομένων των (...) κρατικών φορέων» (Europol 2020 Απρίλιος 3:12). Ο Τομέας Στρατηγικής Επικοινωνίας και Ανάλυσης Πληροφοριών της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης (European External Action Service [EEAS] Strategic Communications and Information Analysis Division),¹⁶ στην πρώτη ειδική έκθεσή του (2020 Μάρτιος 19) για την παραπληροφόρηση σχετικά με τον κορωνοϊό, διευκρίνισε ότι, «οι εκστρατείες παραπληροφόρησης συνεπάγονται τη σκόπιμη παραγωγή ή/και διάδοση επαληθεύσιμου ψευδούς περιεχομένου, που διαδίδεται είτε για πολιτικούς είτε για οικονομικούς λόγους».

¹⁶ Η διπλωματική Υπηρεσία της ΕΕ επικεφαλής της οποίας είναι ο/η Ύπατος Εκπρόσωπος της ΕΕ για θέματα εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας / Αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (ΥΕ/ΑΠ).

Αυτές οι «εκστρατείες παραπληροφόρησης» οι οποίες «χρησιμοποιούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης» με σκοπό «τον έλεγχο της πολιτικής αφήγησης ή τη ριζοσπαστικοποίηση ατόμων» καθώς και «η στρατολόγηση και οι άμεσοι παράγοντες υποκατάστασης» μπορούν να είναι «τα μέσα υβριδικών απειλών» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2016 Απρίλιος 6:2). Με άλλα λόγια, αυτές οι εκστρατείες παραπληροφόρησης, ιδίως εκείνες που διεξάγονται από **«τρίτες χώρες»**,¹⁷ είναι συχνά **«τακτική του υβριδικού πολέμου»**,¹⁸ ο οποίος μπορεί να «διεξάγεται με κυβερνοεπιθέσεις και παραβιάσεις δικτύων (hacking)» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:3). Οι κυβερνοεπιθέσεις αυτές

μπορεί να περιλαμβάνουν στοχευμένες παραβιάσεις για τη συλλογή ευαίσθητων πληροφοριών με στόχο τη διαρροή τους ή την αλλοίωση και διαρροή τους, ανάληψη του ελέγχου λογαριασμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, δημιουργία λογαριασμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που ελέγχονται από μπουτ και διαταραχή των συστημάτων τεχνολογίας πληροφοριών οργανισμών όπως εταιρείες ευρυεκπομπής ή εκλογικές επιτροπές (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:3, υπ. 3).

Ειδικά όσον αφορά την τρέχουσα πανδημική κρίση, σύμφωνα με την Europol (2020 Απρίλιος 3:12), αυτές οι υβριδικές απειλές είναι «ευρείες», ενώ εξαπολύονται «περίπλοκες επιθέσεις κατά της διακυβέρνησης». Οι απειλές αυτές «αποσκοπούν στο να εκμεταλλευτούν τα τρωτά στοιχεία μια χώρας και συχνά επιδιώκουν να υπονομεύσουν τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αξίες και ελευθερίες» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2016 Απρίλιος 6:4). Οι «υβριδικές εκστρατείες» που διεξάγονται κατά την διάρκεια της τρέχουσας κρίσης, περιλαμβάνουν «κυβερνοεπιθέσεις και παραπληροφόρηση, διακοπή κρίσιμων υπηρεσιών, υπονόμηση της εμπιστοσύνης του κοινού σε κυβερνητικούς θεσμούς και εκμετάλλευση των κοινωνικών τρωτών σημείων» (Europol, 2020 Απρίλιος 3:12). Σύμφωνα με την Europol (2020 Απρίλιος 3:12), είναι πολλά τα κράτη μέλη που «ανέφεραν προβλήματα σχετικά με την εξάπλωση της παραπληροφόρησης κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης».

¹⁷ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹⁸ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Ήταν μόλις το 2015, όταν το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, «αναγνώρισε για πρώτη φορά την απειλή των διαδικτυακών εκστρατειών παραπληροφόρησης», καθώς τότε ζήτησε από την Ύπατη Εκπρόσωπο της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας να αντιδράσει ενάντια στις εκστρατείες παραπληροφόρησης που διεξήγαγε η Ρωσία (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:2). Κατόπιν, συστάθηκε η ομάδα «East Strategic Communication» σκοπός της οποίας ήταν η αντιμετώπιση του εν λόγω ζητήματος καθώς και η αύξηση της ευαισθητοποίησης σχετικά με αυτό (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:2).

Ακόμα, με την «ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ» για το «Κοινό πλαίσιο για την αντιμετώπιση υβριδικών απειλών.¹⁹ Απόκριση της Ευρωπαϊκής Ένωσης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2016 Απρίλιος 6:4), συστάθηκε η Μονάδα Ανάλυσης Υβριδικών Απειλών της ΕΕ για να «προσφέρει ένα ενιαίο πλαίσιο για την ανάλυση των υβριδικών απειλών» και να λειτουργήσει «στο πλαίσιο του Κέντρου ανάλυσης πληροφοριών της ΕΕ (INTCEN) στην Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης (ΕΥΕΔ)». Η Μονάδα αυτή προβλεπόταν ότι

θα λαμβάνει, θα αναλύει και θα ανταλλάσσει διαβαθμισμένες πληροφορίες και πληροφορίες ανοικτής πηγής, ειδικότερα, σχετικά με δείκτες και προειδοποιήσεις για υβριδικές απειλές από διάφορους εμπλεκόμενους παράγοντες εντός της ΕΥΕΔ (περιλαμβανομένων των αντιπροσωπειών της ΕΕ), την Επιτροπή (με τους σχετικούς οργανισμούς της ΕΕ10) και τα κράτη μέλη. Σε συνδυασμό με τους υφιστάμενους παρόμοιους φορείς σε ενωσιακό και εθνικό επίπεδο, η εν λόγω Μονάδα θα αναλύει τις εξωτερικές πτυχές των υβριδικών απειλών που στρέφονται τόσο κατά της ΕΕ όσο και των γειτονικών της χωρών, με σκοπό να αναλύει γρήγορα σχετικά συμβάντα και να ενημερώνει τις διαδικασίες λήψης στρατηγικών αποφάσεων της ΕΕ, μεταξύ άλλων, με την παροχή εισροών στην εκτίμηση του κινδύνου για την ασφάλεια που διενεργείται σε επίπεδο ΕΕ

¹⁹ Σύμφωνα με την Ανακοίνωση, η έννοια των υβριδικών απειλών:

«έχει στόχο να καλύψει τον συνδυασμό καταναγκαστικής και ανατρεπτικής δραστηριότητας, συμβατικών και μη συμβατικών μεθόδων (π.χ. διπλωματικές, στρατιωτικές, οικονομικές, τεχνολογικές μέθοδοι) που χρησιμοποιούνται με συντονισμένο τρόπο από κρατικούς ή μη κρατικούς παράγοντες για την επίτευξη ειδικών στόχων, παραμένοντας ωστόσο κάτω από το όριο της επίσημης κήρυξης πολέμου. Συνήθως δίνεται έμφαση στην εκμετάλλευση των τρωτών σημείων του στόχου και στη δημιουργία αμφιβολιών προκειμένου να παρεμποδίζονται οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων» (στο Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2016 Απρίλιος 6). ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ Κοινό πλαίσιο για την αντιμετώπιση υβριδικών απειλών Απόκριση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Βρυξέλλες, σ. 2. Ανακτήθηκε από:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016JC0018&from=el>).

Επίσης, αυτή η Μονάδα «θα πρέπει να δρα ως σύνδεσμος με τους υφιστάμενους φορείς σε επίπεδο ΕΕ και σε εθνικό επίπεδο», ενώ τα κράτη μέλη της ΕΕ «θα πρέπει να δημιουργήσουν εθνικά σημεία επαφής που θα είναι συνδεδεμένα με τη Μονάδα Ανάλυσης Υβριδικών Απειλών της ΕΕ» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2016 Απρίλιος 6:5). Επίσης, με την Ανακοίνωση αυτή συστάθηκε και το Κέντρο αριστείας για την «αντιμετώπιση υβριδικών απειλών», σκοπός του οποίου είναι «να επικεντρωθεί σε μια έρευνα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκαν υβριδικές στρατηγικές» και «να ενθαρρύνει την ανάπτυξη νέων εννοιών και τεχνολογιών στον ιδιωτικό τομέα και τη βιομηχανία με σκοπό να βοηθήσει τα κράτη μέλη να ενισχύσουν την ανθεκτικότητά τους» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2016 Απρίλιος 6:6). Η έρευνα του Κέντρου «θα μπορούσε να συμβάλει στην εναρμόνιση των ενωσιακών και εθνικών πολιτικών, δογμάτων και εννοιών, και να διασφαλίσει ότι κατά τη λήψη αποφάσεων λαμβάνονται υπόψη η πολυπλοκότητα και οι ασάφειες που συνδέονται με υβριδικές απειλές» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2016 Απρίλιος 6:6). Επιπλέον, το Κέντρο «θα πρέπει να προβλέψει προγράμματα για την προώθηση της έρευνας και των ασκήσεων, ούτως ώστε να βρεθούν πρακτικές λύσεις για την αντιμετώπιση υφιστάμενων προβλημάτων που προκαλούνται από υβριδικές απειλές», ενώ

θα πρέπει να συνεργάζεται στενά με τα υφιστάμενα κέντρα αριστείας της ΕΕ και του NATO προκειμένου να επωφεληθεί από τις γνώσεις που έχουν αποκτηθεί για τις υβριδικές απειλές από την άμυνα στον κυβερνοχώρο, τη στρατηγική επικοινωνία, τη συνεργασία στρατιωτικού και μη στρατιωτικού τομέα, την ενέργεια και την αντιμετώπιση κρίσεων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2016 Απρίλιος 6:6).

Ήδη πριν από την πανδημία του κορωνοϊού, είχε διαπιστωθεί ότι «ξένοι κρατικοί παράγοντες αναπτύσσουν ολοένα και περισσότερο στρατηγικές παραπληροφόρησης με σκοπό να επηρεάσουν τον κοινωνικό διάλογο, να διχάσουν και να παρέμβουν στη δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:3). Στόχος δεν ήταν πάντα μόνο τα κράτη-μέλη της ΕΕ «αλλά και χώρες εταίροι της ανατολικής γειτονίας,

καθώς και χώρες στη νότια γειτονία, τη Μέση Ανατολή και την Αφρική» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:3).

Ρωσικές πηγές είχαν εμπλακεί ξανά σε «παραγωγή και/ή διάδοση υλικού παραπληροφόρησης» όπως «στο πλαίσιο διαφόρων εκλογών και δημοψηφισμάτων στην ΕΕ», του πολέμου στη Συρία, στην κατάρριψη ενός αεροσκάφους πάνω από την Ουκρανία κ.λπ. (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:3-4). Γενικά, είχαν συγκεντρωθεί «ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία για την εμπλοκή της Ρωσικής Ομοσπονδίας», ενώ, «σύμφωνα με τη Μονάδα Ανάλυσης Υβριδικών Απειλών της ΕΕ, οι δραστηριότητες παραπληροφόρησης της Ρωσικής Ομοσπονδίας συνιστούν τη μεγαλύτερη απειλή για την ΕΕ», καθώς «είναι συστηματικές, διαθέτουν επαρκείς πόρους και εκτελούνται σε διαφορετική κλίμακα από ό,τι σε άλλες χώρες» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:4).

Οι ρωσικές δραστηριότητες παραπληροφόρησης «αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης υβριδικής απειλής που χρησιμοποιεί διάφορα εργαλεία, μοχλούς πίεσης, καθώς και μη κρατικούς παράγοντες» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:4). Εντούτοις είχε διαπιστωθεί ότι και «άλλες τρίτες χώρες αναπτύσσουν κι αυτές στρατηγικές παραπληροφόρησης, καθώς μαθαίνουν γρήγορα από τις μεθόδους της Ρωσικής Ομοσπονδίας» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Ύπατη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2018 Δεκέμβριος 5:4).

Στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης και όπως προκύπτει και από τις εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης, η κρίση αυτή αντιμετωπίζεται ως ευκαιρία προώθησης γεωπολιτικών συμφερόντων ορισμένων κρατών, μέσω ενεργειών και εκστρατειών παραπληροφόρησης αναφορικά με τον κορωνοϊό και την αντιμετώπιση του, που στρέφονται εναντίον άλλων χωρών ή υπερεθνικών οργανισμών όπως η ΕΕ.

Συγκεκριμένα, ήδη από την πρώτη έκθεσή της, η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης επεσήμανε ότι «ο κορωνοϊός είναι ένα αδιάκοπο και καθημερινό θέμα στα μέσα ενημέρωσης που υποστηρίζουν το Κρεμλίνο, συμπεριλαμβανομένων κρατικών μέσων» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19). Το Κρεμλίνο, χρησιμοποιεί την παραπληροφόρηση για τον κορωνοϊό «για να ενισχύσει τους διχασμούς, τη δυσπιστία και το χάος και επιδεινώνει καταστάσεις κρίσης και ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19). Το Κρεμλίνο προσαρμόζει την στρατηγική παραπληροφόρησης αναλόγως με το κοινό στο οποίο απευθύνεται κάθε φορά:

- Τα μηνύματα που στοχεύουν στο εγχώριο ρωσικό κοινό περιγράφουν τον ιό ως μορφή ξένης επιθετικότητας, για παράδειγμα ισχυρίζονται ότι ο κορωνοϊός προέρχεται από μυστικά εργαστήρια των ΗΠΑ ή της Δύσης και τονίζουν ότι οι προκλήσεις αντιμετώπισης του ιού επηρεάζουν κυρίως ξένες και δημοκρατικές χώρες, ενώ η Ρωσία καταπολεμά το ξέσπασμα
- Τα μηνύματα που στοχεύουν το διεθνές κοινό (στα αγγλικά, τα ιταλικά, τα ισπανικά και τα αραβικά, μεταξύ άλλων γλωσσών) ακολουθούν μια διαφορετική προσέγγιση: εστιάζουν κυρίως στις θεωρίες συνωμοσίας σχετικά με τις «παγκόσμιες ελίτ» που σκοτώνουν σκόπιμα ή εκμεταλλεύονται τον ιό για τους σκοπούς τους. Εδώ ο στόχος είναι να προκαλέσουν δυσπιστία στις εθνικές και ευρωπαϊκές αρχές και τα συστήματα υγειονομικής περίθαλψης, τα διεθνή ιδρύματα και τους επιστημονικούς εμπειρογνώμονες, μεταξύ άλλων.
- Αφηγήσεις που περιγράφουν τον ιό ως κατασκευασμένο από τον άνθρωπο υπάρχουν σε παραπληροφόρηση που στοχεύει σε όλα τα είδη κοινού (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19).

Πιο αναλυτικά, ρωσικά ΜΜΕ όπως το *RT* και το *Sputnik* – απευθυνόμενα στο παγκόσμιο κοινό - θα δημοσιεύουν άρθρα με θεωρίες συνωμοσίας περί κατασκευής του κορωνοϊού ή σκόπιμης διάδοσή του: τα άρθρα αυτά θα προσελκύουν περισσότερο κοινό, σε σχέση με άλλες δημοσιεύσεις (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Φιλωρωσικές πηγές επίσης συμμετείχαν επίσης στην ενίσχυση θεωριών συνωμοσίας σύμφωνα με την οποίες η πανδημία συνδεόταν ακόμα και με «βιολογικό πόλεμο» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Τους επόμενους μήνες, φιλωρωσικά ΜΜΕ εντός της ΕΕ αλλά και σε γειτονικές χώρες αυτής, θα συνεχίσουν «να ενισχύουν τις φωνές που υποβαθμίζουν την απειλή του ιού και στοχεύουν να υπονομεύσουν τις κυβερνητικές στρατηγικές για τον περιορισμό του δεύτερου κύματος

μολύνσεων» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Δεκέμβριος 2). Έτσι, το γερμανικό παράρτημα του ρωσικού ΜΜΕ *Sputnik* υποστήριξε ότι, η απειλή της πανδημικής κρίσης διογκώνεται επίτηδες - ακόμα και σε χώρες που επλήγησαν με σφοδρότητα όπως η Ιταλία και η Ισπανία - ώστε να μετατραπούν σε «υγειονομικές δικτατορίες» (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Απρίλιος 10). Στο βρετανικό παράρτημα του ρωσικού ΜΜΕ *RT*, υποστηρίχθηκε – σε μια προσπάθεια αμφισβήτησης της επικινδυνότητας της πανδημίας και υπογράμμισης της ματαιότητας λήψης περιοριστικών μέτρων που μόνο αρνητικές συνέπειες θα έχουν - ότι δεν μπορεί να γίνει εκτίμηση του αριθμού των ανθρώπων που θα πεθάνουν από κορωνοϊό και ότι, όταν τελειώσει αυτό, δεν θα μπορούμε να αποδεχτούμε ότι όλα αυτά τα περιοριστικά μέτρα στην οικονομία, στις ελευθερίες κ.λπ. έγιναν ματαιώς (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάρτιος 31α). Τόσο στην Ιταλία όσο και στη Γερμανία, φιλορωσικά ΜΜΕ θα επιδιώξουν να ενισχύσουν φωνές στο εσωτερικό της χώρας ενάντια στην εφαρμογή προστατευτικών και προληπτικών μέτρων - όπως, για παράδειγμα, η χρήση μάσκας - ως άχρηστων και μη λογικών (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Δεκέμβριος 2).

Φιλορωσικές πηγές - επίσης θα εμπλακούν στην ενίσχυση θεωριών συνωμοσίας κατά των εμβολίων (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20), όπως ότι τα εμβόλια για το κορωνοϊό μπορεί να μην είναι απαραίτητα ή/και να είναι άχρηστα, αλλά προωθούνται για την επίτευξη οικονομικού κέρδους και την εγκαθίδρυση μιας νέας τάξης πραγμάτων (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάρτιος 24) ή ότι τα παραδοσιακά φάρμακα μπορούν να θεραπεύσουν τον κορωνοϊό αλλά αν ψάξει κανείς για αυτά στο διαδίκτυο, το τελευταίο θα τον συμβουλέψει να μην τα χρησιμοποιήσει και αυτό γιατί ελέγχεται (το διαδίκτυο) από εταιρείες συμπεριλαμβανομένων των φαρμακευτικών (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάρτιος 31β).

Όταν το ρωσικό εμβόλιο («Sputnik V») ετοιμάστηκε, οι «συνωμοσιολογικές αφηγήσεις» περί κατασκευής του ιού ή της χρήσης του τελευταίου ως εργαλείο από οικονομικές ελίτ, μειώθηκαν και έδωσαν τη θέση τους σε πολύγλωσσων διθυραμβικών αφηγήσεων από φιλορωσικά ΜΜΕ, περί της αποτελεσματικότητας του ρωσικού εμβολίου κατά του κορωνοϊού μαζί με ισχυρισμούς περί προσπάθειες των δυτικών κρατών να «σαμποτάρουν» το εμβόλιο με

σκοπό την ικανοποίηση οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Δεκέμβριος 2). Παράλληλα, κρατικά ελεγχόμενα ρωσικά ΜΜΕ, θα ξεκινήσουν - σε διάφορες γλώσσες - μια εκστρατεία χλευασμού των εμβολίων που παράγονται σε δυτικές χώρες (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Δεκέμβριος 2).

Αυτή εκστρατεία παραπληροφόρησης για τα εμβόλια θα στοχεύσει και στο εσωτερικό κοινό, σε συνδυασμό με προπαγάνδα κατά παραδοσιακών ανταγωνιστών και εχθρών: συγκεκριμένα, κρατικά ελεγχόμενα ρωσικά ΜΜΕ θα «ενημερώνουν» τους πολίτες ότι, Ρωσία αλλά και Κίνα - σε αντίθεση με την ΕΕ αλλά και την Ουκρανία - αντιμετωπίζουν πιο ικανοποιητικά την πανδημία με αποτελεσματικά και ασφαλή για τους ανθρώπους εμβόλια, τα οποία ζητούν να λάβουν και άλλα κράτη (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Δεκέμβριος 2). Επιπλέον αυτών, έρευνα του Αυστραλιανού Ινστιτούτου Στρατηγικής Πολιτικής (Australian Strategic Policy Institute) θα αποκαλύψει ότι στις 17 Ιουλίου 2020 - μία ημέρα μετά την ανακοίνωση των σχεδίων της Ρωσικής κυβέρνησης για μαζική παραγωγή εμβολίου - δημοσιεύτηκε και διαδόθηκε αστραπιαία σε διάφορες γλώσσες, ένα δελτίο Τύπου στο οποίο ο εκπρόσωπος της φιλορωσικής «Λαϊκής Δημοκρατίας του Λουγκάνσκ» στην ανατολική Ουκρανία Alexander Mazeikin ισχυριζόταν ότι, δοκιμάστηκε ένα αμερικανικό εμβόλιο πάνω σε Ουκρανούς εθελοντές στο Χάρκοβο, ορισμένοι εκ των οποίων πέθαναν (Thomas, E., Zhang, A. & Currey, E., 2020 Αύγουστος:1,3).

Ακόμα, ρωσικά ΜΜΕ κατηγορήσαν την Συριακή Πολιτική Άμυνα (γνωστή και ως «Λευκά Κράνη») ότι προωθούν την ατζέντα των ΗΠΑ και των συμμάχων τους, για την αλλαγή του καθεστώτος στη Συρία (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Ρωσία και καθεστώς Άσαντ συνεργάστηκαν επίσης σε μια εκστρατεία παραπληροφόρησης κατά των ΗΠΑ, τις οποίες κατηγορήσαν για την μη παροχή ιατρικής βοήθειας στους προσφυγικούς καταυλισμούς Al Rukban και Al Hol και ισχυρίζονται ότι οι ΗΠΑ ανακατεύθυναν την ανθρωπιστική βοήθεια των Ηνωμένων Εθνών από τους Σύριους πρόσφυγες σε τρομοκράτες (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 24).

Επιπλέον, η πανδημική κρίση χρησιμοποιείται και εναντίον της παρουσίας του NATO στις Βαλτικές χώρες (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Τον Απρίλιο του 2020, ο Υπουργός Άμυνας της Λιθουανίας έλαβε μια πλαστή ηλεκτρονική επιστολή που δήθεν προερχόταν από τον Γενικό Γραμματέα του NATO Jens Stoltenberg, στην οποία αναφερόταν ότι το NATO θα αποσυρόταν από την περιοχή (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21). Σχετικά μηνύματα απεστάλησαν και στα γραφεία του NATO στις Βρυξέλλες και σε λιθουανικά MME (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21). Ο τότε Υπουργός Άμυνας της Λιθουανίας Raimundas Karoblis δήλωσε: «Είναι μια από τις προσπάθειες να μετατραπεί η πανδημική κρίση σε κρίση ασφάλειας. Ψεύτικες ειδήσεις [fake news] όπως αυτό το κομμάτι [επιστολή] στοχεύουν στη σπορά της δυσπιστίας στους εταίρους της Συμμαχίας μας και στην ενότητα του NATO» (παρατίθεται στο Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21).

Συγγραφείς άρθρων που αναπαρήγαν αυτήν την πλαστή επιστολή ως αληθή, έφτασαν μάλιστα και στο σημείο να προσποιηθούν ότι είναι ο Vilius Petkauskas, ένας διάσημος δημοσιογράφος και ελεγκτής γεγονότων στη Λιθουανία (Digital Forensic Research Lab, 2020 Απρίλιος 29). Τα άρθρα αυτά δημοσιεύτηκαν σε ιστότοπους που είχαν και κατά το παρελθόν διαδώσει αντινατοϊκές αφηγήσεις, ενώ ως συγγραφείς φέρονταν άγνωστα πρόσωπα με Λιθουανικά ή Λεττονικά ονόματα (Digital Forensic Research Lab, 2020 Απρίλιος 29). Οι ίδιοι ιστότοποι είχαν διαδώσει λίγο καιρό πριν και αφηγήματα περί επικείμενης διασποράς του κορωνοϊού στις Βαλτικές χώρες εξαιτίας της – υπό αμερικανική διοίκηση και με νατοϊκή συμμετοχή – στρατιωτικής άσκησης «Defender Europe 20» (Digital Forensic Research Lab, 2020 Απρίλιος 29). Θα αναφερθώ στη συνέχεια στην περίπτωση αυτή.

Το Τμήμα Στρατηγικών Επικοινωνιών των Λιθουανικών Ενόπλων Δυνάμεων είχε εντοπίσει «συνεκτικές προσπάθειες διάδοσης παραπληροφόρησης με βάση την πανδημία», που περιλάμβαναν – μεταξύ άλλων – ψευδείς ειδήσεις περί ενός νοσούντα Αμερικανού στρατιώτη από κορωνοϊό στη χώρα ή τη συνέχιση στρατιωτικών ασκήσεων των ενόπλων δυνάμεων (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21). Ήδη από τον 1^η Φεβρουαρίου του 2020 έως και τον Απρίλιο, καταγράφηκαν συνολικά 807 περιπτώσεις «παραπλανητικών πληροφοριών σχετικά με την εξάπλωση του COVID-19» σε τρεις γλώσσες –

αγγλικά, λιθουανικά και ρωσικά (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21). Στην πλειοψηφία αυτών των περιπτώσεων, αυτά τα περιστατικά:

αφορούν άμεσα το θέμα των προσπαθειών μετριασμού του κορωνοϊού στη Λιθουανία και σε άλλες χώρες της ΕΕ, ή - έμμεσα - άλλα θέματα, δηλαδή το πλαίσιο του COVID-19 χρησιμοποιείται για τη διάδοση εχθρικών μηνυμάτων σε θέματα στρατηγικής σημασίας για τη Δημοκρατία της Λιθουανίας. Ο αριθμός των περιστατικών πληροφοριών που στοχεύουν το NATO έχει αυξηθεί ιδιαίτερα τελευταία (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21).

Οι αναλυτές-τριες του Τμήματος είχαν εντοπίσει «αρκετές ομάδες κυρίαρχων αφηγήσεων», όπως, για παράδειγμα, ότι «ο σκοπός του NATO έχει αλλάξει και η ύπαρξη του NATO θέτει πλέον σε κίνδυνο τους συμμάχους του NATO» (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21). Ακόμα, κυκλοφορούν ψευδείς ειδήσεις περί ανάρμοστης συμπεριφοράς μελών των Νατοϊκών στρατευμένων όταν βρίσκονταν δημόσιους χώρους, με αποτέλεσμα την εκδήλωση διαμαρτυριών εκ μέρους των πολιτών (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21). Ειδικά ως προς τον κορωνοϊό, το NATO κατηγορείται ότι αντί να αντιμετωπίσει την πανδημία, χρησιμοποιεί χρήματα για πυρηνικά όπλα θέτοντας σε κίνδυνο τους Λιθουανούς και όλους τους Ευρωπαίους (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21). Επιπλέον, το NATO ψέγεται λόγω της χρήσης ρητορικής κατά της Ρωσίας (Ministry of National Defence Republic of Lithuania, 2020 Απρίλιος 21).

Όσον αφορά την περίπτωση της παραπληροφόρησης γύρω από την άσκηση «Defender Europe 20», μια ιδιότυπη «συμμαχία»²⁰ που περιλάμβανε ανεξάρτητους Ρώσους ειδικούς εμπειρογνώμονες σε θέματα πολιτικής, μέλη της γερμανικής Αριστεράς (όπως ο Alexander Neu, Βουλευτής στην Μπούντεσταγκ με το αριστερό κόμμα Die Linke) και ένα άγνωστο άτομο με Λετονικό όνομα που έγραφε σε διαδικτυακές ιστοσελίδες, συμμετείχαν σε παραπληροφόρηση κατά του NATO, υποστηρίζοντας ότι η πολυεθνική στρατιωτική άσκηση «Defender Europe 20» - που ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 2020 υπό την ηγεσία των ΗΠΑ και με συμμετοχή του NATO - θα γινόταν η αιτία διάδοσης του κορωνοϊού στις χώρες της Βαλτικής (Digital Forensic Research Lab, 2020 Μάρτιος 6). Τα περισσότερα σχετικά άρθρα που διαδίδουν

²⁰ Χρησιμοποιώ τον όρο συμμαχία εντός εισαγωγικών διότι δεν πρόκειται για μια συμμαχία που συγκροτήθηκε σκοπίμως και συνειδητά – τουλάχιστον όχι για όλα τα μέρη της. Πρόκειται για διαφορετικούς παράγοντες που βρέθηκαν στην ίδια όχθη.

αυτή την θεωρία, υποστηρίζουν ότι, Αμερικανοί στρατιώτες ενδεχομένως να μολύνθηκαν από τον κορωνοϊό στην Ιταλία και ως εκ τούτου συνιστούν απειλή κατά των χωρών που συμμετέχουν στην στρατιωτική άσκηση Βαλτικής (Digital Forensic Research Lab, 2020 Μάρτιος 6). Κρατικά ΜΜΕ της Ρωσίας, ισχυρίζονται ότι η στρατιωτική άσκηση στρέφεται κατά της χώρας (Digital Forensic Research Lab, 2020 Μάρτιος 6). Στις Βαλτικές χώρες προϋπήρχαν αφηγήσεις που στόχευαν στους ρωσόφωνους πληθυσμούς της περιοχής: σύμφωνα με τις αφηγήσεις αυτές, οι Νατοϊκές δυνάμεις έχουν επιθετική συμπεριφορά και είναι ανεπιθύμητες στην περιοχή (Digital Forensic Research Lab, 2020 Μάρτιος 6).

Αντινατοϊκές αφηγήσεις για τον κορωνοϊό θα εμφανιστούν και την επόμενη χρονιά, ενώ πλησίαζε η έναρξη της άσκησης «Defender Europe 21» (Andriukaitis, 2021 Απρίλιος 13). Αυτή τη φορά, η παραπληροφόρηση προερχόταν κυρίως από «περιθωριακά μέσα μαζικής ενημέρωσης σε όλη την Ευρώπη, ακροαριστερά λαϊκιστικά ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και μέσα ενημέρωσης υπέρ του Κρεμλίνου» (Andriukaitis, 2021 Απρίλιος 13). Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν άρθρα σε πολυεθνικά περιθωριακά ΜΜΕ και σε διάφορες γλώσσες (όπως ιταλικά, γερμανικά και σλοβακικά), τα φιλορωσικά ΜΜΕ, αυτά διέδωσαν την προαναφερθείσα αφήγηση επίσης σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες (Γερμανικά, Λεττονικά, Λιθουανικά) ενώ, όσον αφορά τα ακροαριστερά κόμματα αλλά και ΜΜΕ, αυτά διέδωσαν την αφήγηση σε Ιταλία και Γερμανία (Andriukaitis, 2021 Απρίλιος 13).

Η πλειοψηφία των άρθρων κατά της στρατιωτικής άσκησης υπό το πρίσμα της πανδημίας του κορωνοϊού, «υπογράμμισαν την απροσεξία των συμμάχων του ΝΑΤΟ, αντιπαραθέτοντας την άσκηση ενάντια στην υγεία του ευρωπαϊκού πληθυσμού» και, όπως συνέβη και με την άσκηση «Defender Europe 20» την προηγούμενη χρονιά, σύμφωνα με την βασική, γενική αφήγηση «η άσκηση θα βοηθήσει στη διάδοση του COVID-19 σε ολόκληρη την Ευρώπη, σε μια εποχή που τα περιστατικά [νόσησης με] COVID ανεβαίνουν στα ύψη σε μεγάλο μέρος της ηπείρου» (Andriukaitis, 2021 Απρίλιος 13). Στόχος αυτής της αφήγησης δεν είναι άλλος από το να διεγείρει αρνητικά συναισθήματα κατά του ΝΑΤΟ στην περιοχή (Andriukaitis, 2021 Απρίλιος 13).

Εκτός από την Ρωσία και η Κίνα επιδιώκει μέσω της παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό, να προωθήσει συμφέροντά της, ενώ στρέφεται κατά άλλων χωρών. Ορισμένα κινεζικά αφηγήματα γύρω από τον κορωνοϊό τα οποία στρέφονται κατά άλλων χωρών είναι:

- Η Δύση, και ειδικά οι Ηνωμένες Πολιτείες, πρέπει να είναι ευγνώμονες στην Κίνα για τη γρήγορη αντίδρασή τους και τον περιορισμό του ιού - η Δύση και ειδικά οι ΗΠΑ λειτούργησαν πολύ αργά και τώρα βρίσκονται σε πλήρη αποδιοργάνωση για τον ιό.
- Ο ιός δεν προήλθε από την Κίνα, προέρχεται από κάπου αλλού (πιθανότατα στις ΗΠΑ).
- Η Δύση οργάνωσε τον ιό προκειμένου να βλάψει την Κίνα και να εξαπλώσει αντι-κινεζικά συναισθήματα, για τα οποία οφείλει συγγνώμη στην Κίνα και τον κινεζικό λαό (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19).

Λίγο αργότερα, θα εμφανιστούν και νέες θεωρίες συνωμοσίας στον κινεζικό τομέα πληροφοριών, παραλλαγή μίας εκ των παραπάνω: ότι, ο κορωνοϊός εισήχθη στην πόλη Γουχάν από στρατιωτικό προσωπικό των ΗΠΑ ή ενδεχομένως η προέλευσή του να εντοπίζεται στην Ιταλία (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Επιπλέον, σύμφωνα με σχετική έρευνα της «Συμμαχίας για την εξασφάλιση της δημοκρατίας» («Alliance for Securing Democracy») της δεξαμενής σκέψης και ιδρύματος παροχής επιχορηγήσεων Γερμανικό Ταμείο Μάρσαλ των Ηνωμένων Πολιτειών (German Marshall Fund of the United States), κρατικά κινεζικά ΜΜΕ (Xinhua News Agency) κατηγόρησαν τις ΗΠΑ για ανικανότητα ως προς την απόκριση στον κορωνοϊό, ενώ στην αντιαμερικανική εκστρατεία προστέθηκε ο ισχυρισμός ότι οι ΗΠΑ επιχειρούν να παρουσιάσουν την Κίνα σε κατάσταση απελπισίας και αντιφάσεων (Frankland κ.ά., 2020 Μάιος 4). Κρατικά ελεγχόμενοι κινεζικοί ιστότοποι πρόβαλαν παραλλαγές των ισχυρισμών αυτών καθώς και άλλους: ότι οι ΗΠΑ ευθύνονται για την εξάπλωση της πανδημικής κρίσης στον γειτονικό Καναδά και διαδίδουν θεωρίες συνωμοσίας σκοπός των οποίων είναι η κάλυψη της «πολιτικής δυσλειτουργίας» τους (των ΗΠΑ), καθώς και ότι η Κίνα έχει μετατραπεί σε «αποδιοπομπαίο τράγο» της Δύσης (Frankland κ.ά., 2020 Μάιος 4). Επιπλέον αυτών των ισχυρισμών, κρατικά κινεζικά ΜΜΕ άσκησαν κριτική στις αμερικανικές θέσεις περί κορωνοϊού αμφισβητώντας την κινεζική προέλευση του κορωνοϊού, ενώ προπαγάνδισαν την σταδιακή επιστροφή της Κίνας στην κανονικότητα σε αντιπαράθεση με τις αρνητικές συνέπειες του κορωνοϊού στις ΗΠΑ (Frankland κ.ά., 2020 Μάιος 11).

Τόσο φιλορωσικές όσο και φιλοκινεζικές μιντιακές πηγές – αλλά ακόμα και κρατικοί αξιωματούχοι και ΜΜΕ σε Ρωσία και Κίνα – θα φτάσουν στο σημείο να υποστηρίξουν ευθέως ότι, εντός πρώην δημοκρατιών της Σοβιετικής Ένωσης, βρίσκονται «παράνομα βιολογικά εργαστήρια των ΗΠΑ» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Συγκεκριμένα, φιλορωσικά μέσα μετέδωσαν στα ρωσικά, αγγλικά και γαλλικά, ότι οι ΗΠΑ διατηρούν τέτοια εργαστήρια στην Ουκρανία, συμπληρώνοντας – μεταξύ άλλων ισχυρισμών – ότι η πανδημία ξεκίνησε κοντά στα εργαστήρια αυτά ή ότι ο κορωνοϊός είναι προϊόν αυτών των εργαστηρίων (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Στην Κίνα, ακόμα και κρατικοί αξιωματούχοι και κρατικά ΜΜΕ, δεν δίσταζαν να διαδίδουν θεωρίες περί ύπαρξης παράνομων αμερικανικών εργαστηρίων σε πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, αναμεταδίδοντας, για παράδειγμα, σχετικούς ισχυρισμούς από εκπρόσωπο του ρωσικού υπουργείου εξωτερικών (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Η ρωσική πλευρά, ανταπέδωσε τη χάρη: ρωσικό ΜΜΕ αναμετέδωσε ανησυχία εκπρόσωπου του κινεζικού υπουργείου εξωτερικών για την ύπαρξη τέτοιων εργαστηρίων (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Παράλληλα, κρατικά κινεζικά ΜΜΕ, διέδιδαν τη θεωρία συνωμοσίας περί ύπαρξης αμερικανικών εργαστηρίων και της προσπάθειας της αμερικανικής πλευράς για συγκάλυψη (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Βέβαια Ρωσία και Κίνα δεν ήταν μόνες: στο ίδιο πνεύμα, το καθεστώς στο Ιράν - ένα κράτος με εχθρικές σχέσεις με τις ΗΠΑ – ισχυρίστηκε ακόμα και ότι «ο ιός μπορεί να είναι ένα βιολογικό όπλο από τις ΗΠΑ» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19).

Η Cook (2020 Απρίλιος 26) από την αμερικανική μη κυβερνητική οργάνωση Freedom House που επικεντρώνεται σε ζητήματα δημοκρατίας και ελευθεριών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμφωνεί ότι ένα από τα βασικά αφηγήματα του κινεζικού καθεστώτος προς όλο τον κόσμο είναι ότι, ο κορωνοϊός ενδεχομένως να προήλθε από άλλη χώρα και όχι από την Κίνα, ενώ τα άλλα δύο βασικά αφηγήματα του καθεστώτος έχουν μια διάθεση υπερηφάνειας και

αυτοθαυμασμού: η Κίνα ηγείται του αγώνα του κόσμου κατά της πανδημίας του κορωνοϊού και προσφέρει τη βοήθειά της σε άλλα κράτη που είναι ήδη ευγνώμονα.

Για την προσέλκυση του κοινού σε ολόκληρο τον κόσμο, το κινεζικό καθεστώς, σύμφωνα με την Cook (2020 Απρίλιος 26), χρησιμοποιεί τις εξής «τέσσερις στρατηγικές-κλειδιά»:

- **«ενσωμάτωση περιεχομένου κρατικών μέσων σε mainstream ξένα μέσα»²¹** (μέσω καταχωρημένων – πληρωμένων δημοσιεύσεων από κινεζικά κρατικά ΜΜΕ σε ξένα διεθνή μέσα όπως The Economist, Wall Street Journal, και Telegraph ή/και μέσω συμφωνιών διαμοιρασμού περιεχομένου όπως η συμφωνία μεταξύ του ειδησεογραφικού πρακτορείου Xinhua και αφρικανικών ιστότοπων όπως ο News Ghana, για την προβολή της κινεζικής βοήθειας προς κράτη της ηπείρου, με σκοπό την αντιμετώπιση του κορωνοϊού)
- **«διάδοση παραπληροφόρησης μέσω εκπροσώπων και διπλωματών του υπουργείου Εξωτερικών»²²** (μέσω επίσημων σχετικών αναφορών και αναρτήσεων τους με περιεχόμενο όπως ότι, ο κορωνοϊός είναι αμερικανικής ή ιαπωνικής προέλευσης)
- **«αγορά διαδικτυακών διαφημίσεων με περιεχόμενο κρατικών μέσων»²³** (μέσω αγοράς διαφημίσεων από κινεζικά κρατικά ΜΜΕ σε κοινωνικά δίκτυα του εξωτερικού, με σκοπό την συγκάλυψη της καθυστέρησης αντίδρασης του καθεστώτος στην πανδημική κρίση, την ενοχοποίηση των ΗΠΑ και την προβολή των προσπαθειών που καταβάλλει η Κίνα)
- **«ενίσχυση της προπαγάνδας με Twitter bots»²⁴** (μέσω ενός δικτύου παραβιασμένων ή ψεύτικων λογαριασμών στο κοινωνικό δίκτυο Twitter - σε τμήμα του οποίου εμπλέκονται το Κινεζικό Κομμουνιστικό Κόμμα, η Κινεζική Υπηρεσία Νέων και μια εταιρεία με έδρα στο Πεκίνο - που προβάλλουν θετικά τις προσπάθειες της Κίνας να αντιμετωπίσει τον κορωνοϊό, επιτίθενται σε πολιτικούς αντιπάλους του κινεζικού καθεστώτος σε Χονκ Κόνγκ, ΗΠΑ και Ηνωμένο Βασίλειο, προωθούν ιταλικά hashtags επαινετικά για την βοήθεια της Κίνας προς την Ιταλία για την αντιμετώπιση της πανδημίας).

²¹ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

²² Η έμφαση στο πρωτότυπο.

²³ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

²⁴ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Όσον αφορά την τελευταία «στρατηγική», αξίζει να δούμε μερικά παραδείγματα ώστε να διαπιστωθεί καλύτερα το εύρος και η δυναμική αυτών των κινεζικών επιχειρήσεων επηρεασμού σε άλλα κράτη, στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης.

Ο ερευνητικός δημοσιογραφικός οργανισμός ProPublica είχε εντοπίσει ήδη από τον Αύγουστο του 2019 - δηλαδή πριν από την πανδημία - πάνω από 10.000 ψεύτικους ή χακαρισμένους λογαριασμούς στο κοινωνικό δίκτυο Twitter που συνδέονταν με την κινεζική κυβέρνηση (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26). Στους λογαριασμούς αυτούς περιλαμβάνονταν χακαρισμένοι λογαριασμοί χρηστών ανά τον κόσμο, που διέδιδαν παραπληροφόρηση – μεταξύ άλλων – και για την πανδημία του κορωνοϊού (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26). Οι αναρτήσεις αυτών των λογαριασμών απευθύνονται σε απελπισμένους ανθρώπους ανά τον κόσμο και οι περισσότερες είναι γραμμένες στα κινεζικά στοχεύοντας στα εκατομμύρια μελών των κινεζικών μειονοτήτων σε άλλες χώρες (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26). Η έρευνα του οργανισμού ProPublica διαπίστωσε την εμπλοκή τη εταιρείας OneSight Technology Ltd., μια εταιρεία διαδικτυακού μάρκετινγκ με έδρα στο Πεκίνο η οποία στο παρελθόν είχε υπογράψει συμβόλαιο με την China News Service – τη δεύτερη σε μέγεθος κρατική ειδησεογραφική υπηρεσία της Κίνας – με σκοπό την ενίσχυση των «ακολουθών» («followers») της τελευταίας στο Twitter (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26). Αυτή η ειδησεογραφική υπηρεσία λειτουργεί υπό το Τμήμα Ενωμένων Μερών της Κεντρικής Επιτροπής του Κινεζικού Κομμουνιστικού Κόμματος, που είναι αρμόδιο για επιχειρήσεις άσκησης επιρροής σε άλλες χώρες (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26).

Μέσω των λογαριασμών αυτών, επιχειρείται η προώθηση της (θετικής) εικόνας του κινεζικού καθεστώτος στο εξωτερικό και η αύξηση της υποστήριξης προς αυτό στο εσωτερικό (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26). Ορισμένοι εκ των λογαριασμών έχουν κατορθώσει να συγκεντρώσουν ακόμα και χιλιάδες ακολούθους, χωρίς όμως να είναι σαφές αν αυτοί οι ακόλουθοι είναι επίσης ψεύτικοι ή όχι (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26). Οι αναρτήσεις των λογαριασμών συνοδεύονται από επιδοκιμαστικά σχόλια από άλλους ψεύτικους λογαριασμούς, που επαναλαμβάνονται διαρκώς δημιουργώντας μια ψευδή εικόνα ενασχόλησης και δέσμευσης (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26). Συχνά τα σχόλια αυτά είναι αυτούσια μεταφορά από κρατικά κείμενα (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020

Μάρτιος 26). Τέλος, μια άλλη τακτική του κινεζικού καθεστώτος που εντόπισε η έρευνα του οργανισμού ProPublica, αφορά στην προσέλκυση δημοφιλών χρηστών στο Twitter π.χ. καλλιτεχνών, ζητώντας τους – με οικονομικά ανταλλάγματα – να κάνουν συγκεκριμένες αναρτήσεις με φιλοκινεζικό (φιλοκαθεστωτικό) περιεχόμενο (Kao, ProPublica & Shuang Li, 2020 Μάρτιος 26).

Η ιταλική εταιρεία ψηφιακού μάρκετινγκ Alkemy S.p.A., σε συνεργασία με το ερευνητικό κέντρο Luiss Data Lab της Σχολής Κυβέρνησης Luiss του Πανεπιστημίου LUISS Guido Carli κ.ά. κατόπιν έρευνας που διεξήγαγαν για το ιταλικό ηλεκτρονικό περιοδικό *Formiche*, διαπίστωσαν ότι, μεταξύ 11 και 23 Μαρτίου 2020, το 46% των tweets με hashtag #forzaCinaeItalia («Εμπρός Κίνα, εμπρός Ιταλία!») και το 37,1% αυτών με hashtag #grazieCina («Ευχαριστώ Κίνα!») – και τα δύο hashtags επαινετικά για την παροχή βοήθειας της Κίνας προς την Ιταλία για την αντιμετώπιση της πανδημίας - προέρχονταν από bots (Bechis & Carrer, 2020 Μάρτιος 31). Πριν και μετά την άφιξη της βοήθειας από την Κίνα (12 Μαρτίου), η Κινεζική Πρεσβεία στην Ιταλία χαιρέτησε την ενέργεια με σχετικό tweet στον επίσημο λογαριασμός της στο Twitter με το hashtag #forzaCinaeItalia, συγκεντρώνοντας αμέσως μια άνευ προηγουμένου υποστήριξη (Bechis & Carrer, 2020 Μάρτιος 31).

Οι ερευνητές-τριες, για να καταλήξουν στα συμπεράσματά τους, ανέλυσαν 47.821 tweets (Bechis & Carrer, 2020 Μάρτιος 31). Αρκετά από αυτά τα tweets συνοδεύονταν από hashtags που αφορούσαν στην ΕΕ (π.χ. #EU, #Europe) και επικριτικά σχόλια για την αδράνεια της ΕΕ ή ψευδείς ειδήσεις όπως Ιταλούς που δήθεν ευχαριστούσαν την Κίνα για την βοήθεια τραγουδώντας από τα σπίτια τους (Bechis & Carrer, 2020 Μάρτιος 31). Τα συμπεράσματα της έρευνάς τους ταυτίζονται με την υποψία της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για την Ασφάλειας της Δημοκρατίας (Comitato parlamentare per la sicurezza della Repubblica - COPASIR) για την διεξαγωγή μια μεγάλης εκστρατείας παραπληροφόρησης πίσω από την οποία βρίσκονται ξένοι παράγοντες (Bechis & Carrer, 2020 Μάρτιος 31).

Επιπλέον, η Bellingcat, μια ερευνητική δημοσιογραφική ομάδα, αποκάλυψε την ύπαρξη ενός δικτύου από bots στα κοινωνικά δίκτυα Facebook και Twitter, σκοπός του οποίου είναι η υποστήριξη της κινεζικής κυβέρνησης (Strick, 2020 Μάιος 5). Επίσης, αυτό το δίκτυο των bots

εμπλέκεται και σε εκστρατεία παραπληροφόρησής για τον κορωνοϊό με στόχο τις ΗΠΑ: π.χ. η εκστρατεία αυτή περιλαμβάνει αναρτήσεις με κατηγορίες για «περιστατικά βιοασφάλειας» στις ΗΠΑ με τη χρήση δημοφιλών και ελκυστικών hashtags όπως #coronavirus και #TruthAboutCovid (Strick, 2020 Μάιος 5). Γενικά, το περιεχόμενο των λογαριασμών του εν λόγω δικτύου συσχετίζεται με παλαιότερα ευρήματα - του κοινωνικού δικτύου Twitter - αλλά και άλλων φορέων – «των– συνδεδεμένων με το κράτος - επιχειρήσεων πληροφοριών που εκτελούνται εκτός της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας» (Strick, 2020 Μάιος 5).

Τέλος και η Ευρωπαϊκή Ένωση θα μετατραπεί επίσης στόχος εκστρατειών παραπληροφόρησης από ποικίλους εξωτερικούς/κρατικούς παράγοντες. Συγκεκριμένα

Στην ΕΕ και αλλού, τα συντονισμένα μηνύματα παραπληροφόρησης επιδιώκουν (...) να προκαλέσουν δυσπιστία στην ικανότητα των δημοκρατικών θεσμών να προσφέρουν αποτελεσματικές απαντήσεις. Ορισμένοι κρατικοί και υποστηριζόμενοι από το κράτος φορείς προσπαθούν να εκμεταλλευτούν την κρίση της δημόσιας υγείας για να προωθήσουν γεωπολιτικά συμφέροντα, συχνά αμφισβητώντας άμεσα την αξιοπιστία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των εταίρων της (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2020 Ιούνιος 10:4) δεν διστάζουν να κατονομάσουν τις πηγές αυτών των συντονισμένων / οργανωμένων εκστρατειών παραπληροφόρησης: πρόκειται για «στοχευμένες προσπάθειες επηρεασμού και εκστρατείες παραπληροφόρησης γύρω από την COVID-19 στην ΕΕ, στη γειτονιά της και σε παγκόσμιο επίπεδο» από «ξένους παράγοντες» και χώρες εκτός ΕΕ όπως «ιδίως η Ρωσία και η Κίνα», με στόχο «να υπονομεύσουν τον δημοκρατικό διάλογο, να επιτείνουν την κοινωνική πόλωση και να βελτιώσουν τη δική τους εικόνα στο πλαίσιο της COVID-19».²⁵

²⁵ Όπως αναλύεται στην κοινή ανακοίνωση:

«Στις προσπάθειες επηρεασμού από παράγοντες τρίτων χωρών είναι δυνατόν να χρησιμοποιούνται διάφορες δράσεις, συμπεριλαμβανομένων των τεχνικών που αναφέρονται ανωτέρω, με διάφορους συνδυασμούς. Με αυτήν την έννοια, η παραπληροφόρηση μπορεί να εντάσσεται σε μια προσπάθεια επηρεασμού· συχνά χρησιμοποιούνται άλλες δράσεις και τακτικές παρεμβάσεων χειραγώγησης, όπως η ενίσχυση μέσω συμπεριφοράς χειραγώγησης, η συντονισμένη χρήση πλαστών ή μη αυθεντικών λογαριασμών, αυτοματοποιημένων μποτ και άλλων τρόπων για την τεχνητή αύξηση της απήχησης που έχει το περιεχόμενο. Συντονισμός τέτοιου είδους αποκαλύπτει πρόθεση χρήσης ψευδών ή παραπλανητικών πληροφοριών για την πρόκληση βλάβης» (στο Ευρωπαϊκή Επιτροπή και Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2020 Ιούνιος 10). ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης για την COVID-19 - Αγώνας για τη σωστή παρουσίαση των γεγονότων, σ. 5. Ανακτήθηκε από:

Πιο αναλυτικά, εκδηλώθηκε μια αντιευρωπαϊκή εκστρατεία παραπληροφόρησης, προερχόμενη από διάφορες περιοχές και παράγοντες – «πηγές υπέρ του Κρεμλίνου, διάφορα εγχώρια δίκτυα / πηγές σε κράτη μέλη της ΕΕ, χώρες της Ανατολικής Εταιρικής Σχέσης, την περιοχή MENA [Μέση Ανατολική και Βόρεια Αφρική], τα Δυτικά Βαλκάνια και αφρικανικές χώρες» - και σύμφωνα με την οποία **«Η ΕΕ αποτυγχάνει να αντιμετωπίσει την πανδημία. η Ένωση πρόκειται να καταρρεύσει»²⁶** και **«Η ΕΕ είναι εγωίστρια και προδίδει τις δικές τις αξίες»²⁷** (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

Το καθεστώς Άσαντ στη Συρία χρησιμοποίησε τον κορωνοϊό κατά των κυρώσεων που έχουν επιβληθεί από την ΕΕ (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1; EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Δεκέμβριος 2), κατηγορώντας την ΕΕ ότι έχει εξαπολύσει έναν «οικονομικό πόλεμο» κατά της Συρίας και ότι οι κυρώσεις έχουν καταρρακώσει το σύστημα υγείας στη χώρα δυσκολεύοντας την απόκριση αυτού (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1; EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 24; EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Επιπλέον, τα κράτη μέλη της ΕΕ παρουσιάζονται από το συριακό καθεστώς ως ανίκανα να προσφέρουν βοήθεια το ένα στο άλλο ή και ως κλέφτες πόρων (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Στην Τουρκία, εκτός από την διάδοση λανθασμένων ή παραποιημένων πληροφοριών υγείας, η πανδημική κρίση θα μετατραπεί σε γόνιμο έδαφος για συζητήσεις κατά της ΕΕ (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

Στο ίδιο πνεύμα, στην περιοχή των Δυτικών Βαλκανίων, θα κάνουν την εμφάνισή τους αφηγήματα περί μιας ΕΕ που «έστρεψε την πλάτη της» στην περιοχή (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Στο Κόσοβο, εμφανίστηκαν θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες «η [πανδημική] κρίση αποκαλύπτει την

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020JC0008&from=EN>).

²⁶ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

²⁷ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

προκατάληψη της ΕΕ υπέρ της Σερβίας» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

Στο πλαίσιο της ίδιας αντί-ευρωπαϊκής εκστρατείας παραπληροφόρησης, ΜΜΕ που υποστηρίζουν το Κρεμλίνο εστιάζουν στην βοήθεια που έστειλε η Ρωσία στην Ιταλία, προσθέτοντας όμως ότι, σε αντίθεση με την ΕΕ, η Ρωσία βοηθάει την Ιταλία να αντιμετωπίσει την πανδημία (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Αυτή η εκστρατεία είχε κάποια απήχηση στο ιταλικό κοινό, καθώς στο κοινωνικό δίκτυο Instagram έκαναν την εμφάνισή τους – σε ιταλικούς λογαριασμούς – videos στα οποία κάτοικοι αντάλλαζαν την σημαία της ΕΕ με τη ρωσική ή ρωσικά στρατιωτικά οχήματα βρισκόνταν σε δρόμους της Ιταλίας (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Επιπλέον, σύμφωνα με αναφορές σε ολλανδικά ΜΜΕ, οι υπηρεσίες ασφαλείας της χώρας διαπίστωσαν στην εισδοχή «ρωσικών αφηγήσεων» και σε ολλανδόφωνες ομάδες στα κοινωνικά δίκτυα: οι αφηγήσεις αυτές στρέφονταν κατά της ΕΕ, υπογραμμίζοντας την απουσία αλληλεγγύης εκ μέρους της για την αντιμετώπιση της πανδημίας (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Άλλες πάλι φορές, κρατικά ΜΜΕ της Ρωσίας, κάνουν λόγο για την κατάρρευση των «δισετραμμένων» αξιών της Δύσης - όπως, για παράδειγμα, ότι πλέον δεν ζητά κανείς την διεξαγωγή φεστιβάλ ΛΟΑΤΚΙ+ υπερηφάνειας – κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Στο πλαίσιο της αντι-ευρωπαϊκής αλλά και αντί-ουκρανικής εκστρατείας της Ρωσίας, υποστηρίζεται ότι, εν μέσω πανδημίας, η Δύση εγκατέλειψε αβοήθητη την Ουκρανία (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Πηγές που πρόκεινται στο Κρεμλίνο, εμφάνιζαν επίσης το κινεζικό «παγκόσμιο πρότζεκτ» ως υπέρτερο αυτό της ΕΕ (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Κρατικά κινεζικά ΜΜΕ και ελεγχόμενα από την Κίνα κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, επίσης προπαγάνδιζαν την ιδέα ότι, το κινεζικό μοντέλο αντιμετώπισης της πανδημίας είναι υπέρτερο του αντίστοιχου της ΕΕ, ενώ υπογράμμιζαν της εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης άλλων κρατών – όπως της Ιταλίας – για την κινεζική βοήθεια (EEAS Strategic Communications

and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Βέβαια, σύμφωνα με ορισμένες πηγές, βασικός σκοπός αυτής της κινεζικής προσπάθειας είναι η διατήρηση της σταθερότητας στο εσωτερικό (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

Στο πλαίσιο αυτό, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι, η πρωτοβουλία «παγκόσμια αντίδραση στον κορωνοϊό» («Coronavirus Global Response») με την συμμετοχή της ΕΕ, του ΠΟΥ και άλλων οργανισμών που συμπεριλαμβάνει και έναν μαραθώνιο συγκέντρωσης δωρεών («pledging effort»),²⁸ - δέχτηκε δυσφημιστικές επιθέσεις: συγκεκριμένα, οι

²⁸ Σύμφωνα με το από 24 Απριλίου 2020 Δελτίο Τύπου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής:

«Η Ευρωπαϊκή Ένωση ενώνει τις δυνάμεις της με αυτές των εταίρων της απ' όλο τον κόσμο σε μια προσπάθεια για τη συγκέντρωση κεφαλαίων —πρόκειται για την παγκόσμια αντίδραση στον κορωνοϊό— που ξεκινά στις 4 Μαΐου 2020. Η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (ΠΟΥ) και οργανισμοί του τομέα της υγείας απ' όλο τον κόσμο προσκαλούν από κοινού σε δράση για την ταχεία ανάπτυξη και ισότιμη πρόσβαση σε ασφαλείς, ποιοτικές, αποτελεσματικές και προσιτές διαγνωστικές εξετάσεις, θεραπευτικές αγωγές και εμβόλια για τη νόσο COVID-19.

Για τη συγκέντρωση κεφαλαίων για το εγχείρημα αυτό, η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι εταίροι της θα διοργανώσουν ένα **παγκόσμιο μαραθώνιο δωρητών**. Χώρες και οργανισμοί σε όλο τον πλανήτη καλούνται να δεσμευτούν για την πραγματοποίηση δωρεών, ώστε να επιτευχθεί ο αρχικός στόχος συγκέντρωσης **7,5 δισ. ευρώ**.

(...)

Οι ερευνητές και όσοι δραστηριοποιούνται στον χώρο της καινοτομίας σε όλο τον κόσμο εργάζονται πολύ σκληρά για να βρουν λύσεις που σώζουν ζωές και προστατεύουν την υγεία μας. Ξεκινώντας από τις 4 Μαΐου, η Επιτροπή θα καταγράφει τις δωρεές από χώρες και επιχειρηματικά ιδρύματα. Εκείνη την ημέρα η Επιτροπή θα εξαγγείλει, επίσης, τις προσεχείς ημερομηνίες-σταθμούς για την παγκόσμια εκστρατεία, ώστε να ανανεώνονται οι δωρεές.

Η Επιτροπή καλεί επίσης κυβερνήσεις, επιχειρηματίες, δημόσια πρόσωπα μεγάλου κύρους, φιλανθρώπους, καλλιτέχνες από τον χώρο του θεάματος και απλούς πολίτες, να ευαισθητοποιήσουν το κοινό για την προσπάθεια αυτή που καταβάλλεται διεθνώς. Τα κεφάλαια που θα συγκεντρωθούν θα διοχετευτούν σε τρεις δραστηριότητες: **διαγνωστικές εξετάσεις, θεραπευτικές αγωγές και εμβόλια**.

Η αντίστροφη μέτρηση για την έναρξη του μαραθωνίου αρχίζει σήμερα που είναι η πρώτη ημέρα της Παγκόσμιας Εβδομάδας Εμβολιασμού 2020 που διοργανώνουν τα Ηνωμένα Έθνη. Το θέμα φέτος είναι **#VaccinesWork for All** και η εκστρατεία θα επικεντρωθεί στο πώς συμβάλλουν τα εμβόλια —όπως και οι άνθρωποι που τα παρασκευάζουν, τα παραδίδουν και τα παραλαμβάνουν— στην προστασία της υγείας του καθενός μας, παντού.

(...)

Ιστορικό

Στις 26 Μαρτίου η ομάδα των 20 (G20) συμφώνησε, σε μια έκτακτη σύνοδο για την έξαρση του κορωνοϊού, να δρομολογήσει μια παγκόσμια πρωτοβουλία για την ετοιμότητα και την αντίδραση στην πανδημία και «να δράσει ως μια παγκόσμια, αποτελεσματική, διατηρήσιμη πλατφόρμα χρηματοδότησης και συντονισμού με σκοπό την ταχύτερη ανάπτυξη και παράδοση εμβολίων, διαγνωστικών εργαλείων και θεραπευτικών αγωγών.»

Στις 24 Απριλίου η ΠΟΥ και μια πρώτη ομάδα συντελεστών στον τομέα της υγείας σε παγκόσμιο επίπεδο δρομολόγησε μια εμβληματική, παγκόσμια συνεργασία με σκοπό την ταχύτερη ανάπτυξη, παραγωγή και ισότιμη πρόσβαση όλων στις νέες βασικές τεχνολογίες υγείας για τη νόσο COVID-19. Στην ομάδα συμμετέχουν: **το ίδρυμα Bill and Melinda Gates (BMGF)**, ο **Συνασπισμός για Καινοτομίες Επιδημιολογικής Ετοιμότητας (CEPI)**, η **Συμμαχία για Εμβόλια (Vaccine Alliance-GAVI)**, το **Παγκόσμιο Ταμείο**, το **Διεθνές Μέσο για την Αγορά Φαρμάκων (UNITAID)**, το **Wellcome Trust** και η **Παγκόσμια Τράπεζα**. Μαζί, δεσμεύτηκαν να πετύχουν τον κοινό στόχο της ισότιμης, καθολικής πρόσβασης σε καινοτόμα εργαλεία για την καταπολέμηση της νόσου COVID-19 για όλους.

(...)

Ανταποκρινόμενη στην κοινή πρόσκληση για δράση από τους συντελεστές στον τομέα της υγείας, η ΕΕ ενώνει τις δυνάμεις της με τη Γαλλία, τη Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Νορβηγία και τη Σαουδική Αραβία για τη διοργάνωση διάσκεψης δωρητών. Η πρωτοβουλία αυτή έρχεται σε συνέχεια της ανακοίνωσης από την πρόεδρο

συμμετέχοντες φορείς και οργανισμοί κατηγορήθηκαν ότι δεν συγκεντρώνουν χρήματα για να αντιμετωπίσουν τον κορωνοϊό, αλλά «για να προωθήσουν τα ιδιωτικά τους συμφέροντα» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Τέλος, ένας άλλος βασικός ισχυρισμός της αντιευρωπαϊκής παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό, ήταν ότι η ΕΕ χρησιμοποιεί την κρίση αυτή με σκοπό την προώθηση των δικών της συμφερόντων (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Στη Γεωργία, πηγές φερόμενες ως «ΚGB [Ρωσικές μυστικές υπηρεσίες] της Νότιας Οσετίας», κατηγορήσαν την Ευρωπαϊκή Αποστολή Επίβλεψης στη Γεωργία ότι βοήθησε την τελευταία να παραβιάσει τα σύνορα με τα Νότια Οσετία, υπό το πρόσχημα της πανδημίας (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

2.2.6. Έλεγχος των ΜΜΕ και λογοκρισία, φίμωση της κοινής γνώμης και στοχοποίηση ελεγκτών-γκερτιών γεγονότων

Σε διάφορα κράτη του κόσμου, όσοι-ες δεν συμμορφώνονται με τις κυβερνητικές εκστρατείες παραπληροφόρησης και συνωμοσιολογίας γύρω από τον κορωνοϊό, υφίστανται λογοκρισία ακόμα και διώξεις.

Στην Τουρκία, 316 χρήστες των κοινωνικών δικτύων οδηγήθηκαν στην δικαιοσύνη με την κατηγορία ότι διαδίδουν εχθρότητα και μίσος επειδή επιχείρησαν να θορυβήσουν το κοινό για την πανδημική κρίση (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Στην Αίγυπτο, μια ανταποκρίτρια βρετανικού ΜΜΕ στη χώρα εξαναγκάστηκε να εγκαταλείψει την χώρα, όταν αναφέρθηκε σε μια μελέτη σύμφωνα με την οποία τα δεδομένα που δημοσίευε η κυβέρνηση σχετικά με την πανδημία δεν ήταν σωστά (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

κ. **φον ντερ Λάιεν** στις 15 Απριλίου, σύμφωνα με την οποία η Επιτροπή θα διοργανώσει διαδικτυακή εκδήλωση δωρητών για τη χρηματοδότηση της ανάπτυξης εμβολίου κατά της νόσου COVID-19. Παράλληλα, η Επιτροπή διαθέτει εκατοντάδες εκατομμύρια ευρώ σε μέτρα έρευνας και καινοτομίας για την ανάπτυξη εμβολίων, νέων θεραπειών, διαγνωστικών εξετάσεων και ιατρικών συστημάτων για την πρόληψη της διασποράς του κορωνοϊού» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020 Απρίλιος 24). Δελτίο Τύπου: «Παγκόσμια αντίδραση στον κορωνοϊό: η ΕΕ δρομολογεί τη συγκέντρωση δωρεών». Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_710).

Στη Ρωσία, έπειτα από προσπάθειες της κυβέρνησης να καταπνίξει ανεξάρτητους ιστότοπους και δηλώσεις του Προέδρου της χώρας ότι η τελευταία δέχεται επιθέσεις από το εξωτερικό με «fake news», η κυβέρνηση απαίτησε από τις πλατφόρμες κοινωνικών δικτύων να αποσύρουν τα «fake news» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Επιπλέον στη Ρωσία - αλλά και στα Δυτικά Βαλκάνια, στις χώρες της Ανατολικής Εταιρικής Σχέσης και της Νότιας Γειτονίας - κυβερνήσεις επιχειρήσαν να περιορίσουν την ελευθερία των ΜΜΕ με αφορμή την πανδημική κρίση (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Έχουν καταγραφεί ακόμα και περιστατικά παρενόχλησης, απειλών ή/και άσκησης βίας - κατά ελεγκτών-γκτριών γεγονότων (fact checkers), δημοσιογράφων και μπλόγκερ (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Για παράδειγμα, στη Ρωσία, έπειτα από εντολή της ρωσικής κυβέρνησης αφαιρέθηκε έναν άρθρο της δημοσιογράφου Elena Milashina στο μέσο Novaya Gazeta, που αφορούσε στην κατάσταση της πανδημικής κρίσης στην Τσετσενία, ενώ η ίδια δημοσιογράφος ήρθε αντιμέτωπη με απειλής ακόμα και με σωματικές επιθέσεις (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Τελικά, οι Ρωσικές Αρχές επέτρεψαν την επαναδημοσίευση του άρθρου, αφού όμως πρώτα είχε λογοκριθεί (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Η ρωσική κυβέρνηση θα επιθυμούσε ίσως να επιβάλλει λογοκρισία και σε ΜΜΕ του εξωτερικού, απαντώντας στην κριτική που της ασκείται με συνωμοσιολογικής χροιάς κατηγορίες περί εκμετάλλευσης της πανδημικής κρίσης από την Δύση για την εξυπηρέτηση γεωπολιτικών συμφερόντων. Συγκεκριμένα, το ρωσικό Υπουργείο Εξωτερικών άσκησε έντονη κριτική στις εφημερίδες *New York Times* και *Financial Times* για αντί-ρωσικούς ισχυρισμούς, επειδή οι τελευταίες ισχυρίστηκαν ότι είναι εσφαλμένη η παρουσίαση των στατιστικών που αφορούσαν στην πορεία της πανδημίας στη Ρωσία (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Μάλιστα, το ρωσικό Υπουργείο θεωρεί ότι, πίσω από τα εν λόγω δημοσιεύματα, υπήρχε συγκεκριμένος σχεδιασμός, στόχος του οποίου είναι η αποσταθεροποίηση:

«Υπενθυμίστηκε ότι αυτό δεν είναι ένα ειλικρινές λάθος από τους δημοσιογράφους που δεν κατάφεραν να δουν ολόκληρη την εικόνα αλλά προφανής απροθυμία να το πράξουν, όπως μπορεί να συναχθεί από το γεγονός ότι δεν ανέφεραν την επίσημη θέση της Ρωσίας σχετικά με αυτούς τους ισχυρισμούς. Εάν αυτοί οι δημοσιογράφοι ήθελαν πραγματικά να παρουσιάσουν την αλήθεια σωστά και αντικειμενικά, θα είχαν ελέγξει τις «ανακαλύψεις»

τους δύο φορές, θα ζητούσαν πρόσθετες πληροφορίες και θα τις συμπεριλάμβαναν στις δημοσιεύσεις τους. (...)

Είναι ανησυχητικό το γεγονός ότι τα προαναφερθέντα άρθρα δημοσιεύθηκαν ταυτόχρονα και ήταν επίσης πολύ παρόμοια στην ουσία. Δεν έχουμε καμία αμφιβολία για τον πραγματικό στόχο αυτών των αντικειμένων. Μπορούμε να δούμε - και αυξάνονται τα στοιχεία - ότι ορισμένες δυνάμεις στη Δύση προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν την παγκόσμια κρίση για να δυσφημίσουν και να αποσταθεροποιήσουν την κατάσταση και ορισμένες κυβερνήσεις. Είμαστε σοκαρισμένοι από τα διπλά πρότυπα των δυτικών μας εταίρων και των μέσων μαζικής ενημέρωσης που προστατεύουν, οι οποίοι ζητούν την καταπολέμηση ψεύτικων ειδήσεων, συμπεριλαμβανομένης της πανδημίας, ενώ διεξάγουν μια πραγματική εκστρατεία παραπληροφόρησης εναντίον άλλων χωρών και παρουσιάζουν ισχυρισμούς που δεν μπορούν να περιγραφούν ως πραγματικές πληροφορίες, ανάλυση ή γνώμη» (The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, 2020 Μάιος 14).

Στο ίδιο πνεύμα, δημοσιογράφοι ξένων μέσων στη στην Κίνα ήρθαν αντιμέτωποι-ες με περιορισμούς ή διώκονται από την χώρα: για παράδειγμα, τρεις δημοσιογράφοι της εφημερίδας *Wall Street Journal* εκδιώχθηκαν από τις κινέζικες αρχές, με αφορμή την δημοσιογραφική κάλυψη που έκαναν αναφορικά με τον κορωνοϊό (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20). Επιπλέον, όπως και στη Ρωσία και σε άλλες περιοχές όπου δημοσιογράφοι, μπλόγκερ και ελεγκτές-τριες γεγονότων υφίστανται πιέσεις, παρενοχλήσεις, απειλές ακόμα και επιθέσεις, έτσι και στην Κίνα η θέληση για απόλυτο έλεγχο των πληροφοριών που δημοσιεύονται σχετικά με την πανδημία στη χώρα, οδήγησε τις αρχές ασφαλείας της χώρας και σε πράξεις εκφοβισμού, προσωποκράτηση κ.λπ. κατά χρηστών-στριών του διαδικτύου (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Το κινεζικό κράτος ελέγχει ασφυκτικά τον δημόσιο διάλογο και αφήγηση σχετικά με την πανδημία (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1). Το Κομμουνιστικό Κόμμα επιχειρεί «να παρουσιαστεί ως ισχυρό και επιτυχημένο έναντι της πανδημίας», ενώ ασκεί λογοκρισία στις ειδήσεις αναφορικά με τον κορωνοϊό (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19). Στην επιχείρηση λογοκρισίας συμμετέχουν και οι κινεζικές πλατφόρμες ΥΥ και WeChat οι οποίες «φαίνεται επίσης να λογοκρίνουν αυτόματα δημοσιεύσεις επικριτικές για την κινεζική κυβέρνηση» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19). Ένα παράδειγμα φιλοκινεζικού αφηγήματος που μπορεί να απευθύνεται τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας είναι:

Η Κίνα και ειδικά ο Xi Jinping έχουν κάνει μια αξιοθαύμαστη δουλειά περιορισμού του κορωνοϊού: ένα συγκεντρωτικό κράτος όπως η Κίνα είναι στην πραγματικότητα ένα πλεονέκτημα σε μια τέτοια κρίση, επειδή οι διαδικασίες (και οι πολίτες) μπορούν να ελεγχθούν πιο διεξοδικά (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19).

Επιπλέον, ενώ οι Πρόεδροι των ΗΠΑ και της Μαδαγασκάρης ήρθαν αντιμέτωποι με την κριτική της επιστημονικής κοινότητας των χωρών τους όταν προωθούσαν «θεραπείες» για τον κορωνοϊό χωρίς σχετική επιστημονική τεκμηρίωση, στην Κίνα, κάθε φωνή κριτικής στην προώθηση παραδοσιακών κινεζικών φαρμάκων ως αποτελεσματικών απέναντι στον κορωνοϊό, φιμωνόταν (Cyranoski, 2020 Μάιος 6). Η βιομηχανία των εν λόγω φαρμάκων άξιζε εκατομμύρια και προωθούνταν λυσσαλέα από την κινεζική κυβέρνηση (Cyranoski, 2020 Μάιος 6). Ένας γιατρός νοσοκομείου της Χουμπέι δέχτηκε λογοκρισία ενώ επίσης υποβιβάστηκε ιεραρχικά, όταν τόλμησε να γράψει στο διαδίκτυο ότι, οι προτεινόμενες θεραπείες και φάρμακα από την κινεζική κυβέρνηση, δεν στηρίζονταν σε επιστημονικά δεδομένα κυβέρνηση (Cyranoski, 2020 Μάιος 6).

Βέβαια, όλα τα παραπάνω δεν προκαλούν εντύπωση, καθώς η ελευθερία του Τύπου δεν υφίσταται καν σε ορισμένες από αυτές τις χώρες, ενώ σε άλλες είναι άκρως περιορισμένη. Είναι ενδεικτικό ότι στον Δείκτη για την Ελευθερία του Τύπου το 2020 («2020 World Press Freedom Index») των Δημοσιογράφων Χωρίς Σύνορα, το 2020, η Ρωσία καταλαμβάνει την 149^η θέση μεταξύ 180 χωρών (ίδια θέση και το 2019), η Τουρκία καταλαμβάνει την 154^η θέση (ασήμαντα βελτιωμένη σε σχέση με το 2019 που κατέλαβε την 157^η θέση), η Αίγυπτος καταλαμβάνει την 166^η θέση (χειρότερη θέση σε σχέση με το 2019 όπου κατέλαβε την 163^η θέση) και η Κίνα καταλαμβάνει την 177^η θέση (ίδια θέση και το 2019).

2.2.7. Ενίσχυση της προπαγάνδας ή/και της βίαιης δράσης εξτρεμιστικών και τρομοκρατικών οργανώσεων

Οι επιπτώσεις της πανδημικής κρίσης που συνδέονται με αυξημένο κίνδυνο ριζοσπαστικοποίησής - που μπορεί να οδηγήσει σε εξτρεισμό και τρομοκρατία - περιλαμβάνουν:

κοινωνική απομόνωση από την οικογένεια και τους συνομηλίκους που προκαλείται από προσωρινούς περιορισμούς στα δικαιώματα του συνεταιρίζεσθαι και την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων, φόβος της νόσησης, αυξημένος χρόνος που ξοδεύεται στο διαδίκτυο ή στο σπίτι με ριζοσπαστικές επιρροές, μειωμένη ασφάλεια εργασίας και επακόλουθες οικονομικές δυσκολίες, δυσaráσκεια με τα μέτρα για την καταπολέμηση της εξάπλωσης του COVID-19 και εσφαλμένη πληροφόρηση [misinformation] στο διαδίκτυο, ιδίως σε πλατφόρμες κοινωνικών μέσων (Eurorol, 2021:27).

Επιπλέον των παραπάνω, τα επιβεβλημένα περιοριστικά μέτρα, «μείωσαν τις ευκαιρίες παρέμβασης, καθώς τα άτομα είχαν λιγότερα σημεία επαφής με κυβερνητικούς φορείς σε τομείς όπως η εκπαίδευση, η υγειονομική περίθαλψη, η κοινωνική πρόνοια και η επιβολή του νόμου» (Eurorol, 2021:27). Η πανδημία και οι συνέπειες της σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο δημιουργούν κινδύνους ασφαλείας καθώς «έχουν συμβάλλει στην πόλωση στην κοινωνία, προκαλώντας σκλήρυνση των στάσεων και αύξηση της αποδοχής αυξάνουν του εκφοβισμού, συμπεριλαμβανομένων των εκκλήσεων για βίαιες πράξεις» (Eurorol, 2021:28). Στο πλαίσιο αυτό, «οι εκφράσεις κοινωνικής δυσaráσκειας - τόσο εντός όσο και εκτός διαδικτύου, με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης να διαδραματίζουν ρόλο διευκόλυνσης και κινητοποίησης - καθώς και ο πολλαπλασιασμός της παραπληροφόρησης [disinformation] και των θεωριών συνωμοσίας αυξήθηκαν» (Eurorol, 2021:28).

Αυτό το πολωμένο κλίμα «δημιούργησε ευκαιρίες για εξτρεμιστικές ομάδες να προσεγγίσουν κοινό πέρα από τους παραδοσιακούς κύκλους υποστηρικτών τους» (Eurorol, 2021:28). Οι θεωρίες συνωμοσίας, σύμφωνα με την Azoulay, ενισχύουν «τα στερεότυπα που μπορούν να τροφοδοτήσουν (...) τις βίαιες εξτρεμιστικές ιδεολογίες» (παρατίθεται στο UNESCO, 2020). Επίσης, «η αβεβαιότητα και ο παγκόσμιος αντίκτυπος της πανδημίας του κορωνοϊού παρέχουν την τέλεια καταιγίδα στην οποία μπορούν να ευδοκιμήσουν «εναλλακτικές» εξηγήσεις από αυτές που παρέχονται από επίσημες αρχές» (National Support Center For Extremism, 2020 Μάιος:21).

Γενικά, «η πίστη στις συνωμοτικές αφηγήσεις ήταν **ανέκαθεν**²⁹ σημαντικό συστατικό του εξτρεμισμού» (National Support Center For Extremism, 2020 Μάιος:21), με άλλα λόγια είναι πυρηνικό στοιχείο του. Επιπλέον, «οι εξτρεμιστικές ομάδες χρησιμοποιούν θεωρίες συνωμοσίας ως εργαλείο στρατολόγησης και για να προωθήσουν τις ριζοσπαστικές ατζέντες

²⁹ Η έμφαση δική μου.

τους αξιοποιώντας αβεβαιότητες, φόβους, κοινωνικοοικονομικά ζητήματα και ψυχικές διαταραχές μεταξύ ευάλωτων ανθρώπων» (Farinelli, 2021:4). Στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης, τρομοκράτες και εξτρεμιστές «αντιλήφθηκαν γρήγορα την πανδημία ως ευκαιρία να εμπλουτίσουν τις ατζέντες τους, να διαδώσουν εσφαλμένη πληροφόρηση [misinformation] ή ακόμα και θεωρίες συνωμοσίας» (Europol, 2021:30), επίσης να «**διαδώσουν ψευδείς ειδήσεις**»³⁰ αλλά «**και να υποκινήσουν σε βία**»³¹ (Farinelli, 2021:14), να δώσουν «απλές λύσεις και απαντήσεις σε πολύ περίπλοκα ζητήματα με στόχο την προώθηση της ατζέντας τους και την στρατολόγηση οπαδών» (Farinelli, 2021:4).

Οι οργανώσεις του εξτρεμιστικού δεξιού χώρου στην Ευρώπη «φαίνεται πως είναι αυτές που έχουν ενσωματώσει σε μεγαλύτερο βαθμό την πανδημία στην ρητορική και στην ιδεολογία τους», καθώς «εργαλειοποιούν την [πανδημική] κρίση για να στιγματίσουν μειονοτικές ομάδες και να εξαπολύσουν εκστρατείες παραπληροφόρησης» (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5). Στις ομάδες που στοχοποιούνται περιλαμβάνονται κυρίως Ασιατικές κοινότητες (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5), γενικά οι μετανάστες-στρίες μουσουλμάνοι, Εβραίοι (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5; Farinelli, 2021:4) αλλά και οι «ελίτ» (Farinelli, 2021:4). Σύμφωνα με τον Farinelli (2021:14), «η παραδοσιακή προπαγάνδα των δεξιών εξτρεμιστικών ομάδων (...) έχει προσαρμοστεί στην περίοδο της πανδημίας».

Συγκεκριμένα, η προπαγάνδα αυτών των οργανώσεων «στοχοποιεί τους αλλοδαπούς και ειδικότερα τους παράτυπους μετανάστες ως την αιτία διάδοσης της πανδημίας, ενώ επίσης τους κατηγορεί ως ομάδες που αγνόησαν τα μέτρα των κυβερνήσεων» (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5). Επιπλέον, ορισμένες φορές, οι μετανάστες-στρίες επιχειρούν να «εκμεταλλευθούν» την πανδημία με σκοπό να «**εισβάλλουν στις χώρες φιλοξενίας**»³² (Farinelli, 2021:15). Επίσης, Εβραίοι και Ισραήλ κατηγορούνται ως πηγή προέλευσης του κορωνοϊού αλλά και ότι «ενορχηστρώνουν την πανδημία με σκοπό να αναλάβουν τις αγορές και να επεκτείνουν την επιρροή τους στις εθνικές κυβερνήσεις» (Farinelli, 2021:14). Επιπλέον του Ισραήλ, οι οργανώσεις της εξτρεμιστικής δεξιάς διακινούν θεωρίες συνωμοσίας «διαχέουν ακραίες θεωρίες συνωμοσίας που υποδεικνύουν τις ΗΠΑ, την Κίνα (...) για την κατασκευή του ιού»

³⁰ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³¹ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³² Η έμφαση στο πρωτότυπο.

(Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5). Άλλες πάλι φορές, διακινούν θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες το Ισραήλ κατηγορείται ότι με την στήριξη των ΗΠΑ «έχει δημιουργήσει τον ιό για να στοχεύσει ανταγωνιστές όπως η Κίνα και το Ιράν» (Farinelli, 2021:14).

Το φαινόμενο εμφανίστηκε σε διάφορες χώρες, παίρνοντας ορισμένες φορές ανησυχητικές διαστάσεις. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ακροδεξιές ομάδες χρησιμοποίησαν την πανδημική κρίση για να υποστηρίξουν την προϋπάρχουσα αντισημιτική συνωμοσιολογία τους ή να ενισχύσουν την ισλαμοφοβική και αντιμεταναστευτική ρητορική τους (Europol, 2021:90). Το γεγονός αυτό «μπορεί να οδηγήσει σε αυξημένες εντάσεις στις κοινότητες, ειδικά μέσω εσφαλμένης πληροφόρησης [misinformation] και παραπληροφόρησης [disinformation] που στοχεύει τους/τις μετανάστες-στρίες και τις εθνικές μειονότητες» (Europol, 2021:90). Επίσης, στο Βέλγιο, ακροδεξιόι εξτρεμιστές κατηγόρησαν την μετανάστευση ως παράγοντα επιδείνωσης της πανδημίας και τα κέντρα ασύλου ως «εστίες μόλυνσης» (Europol, 2021:90). Στις ΗΠΑ, οργανώσεις τους εξτρεμιστικού δεξιού χώρου παρακινούσαν νοσούντες με κορωνοϊό να μετατρέψουν τους εαυτούς τους σε «βιολογικά όπλα» και να προσπαθήσουν να μεταδώσουν την ασθένεια σε Εβραίους – προτροπή που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για άλλες ομάδες πληθυσμού όπως οι Μουσουλμάνοι (Farinelli, 2021:14). Γενικά, αυτή η στοχοποίηση ομάδων στην εξτρεμιστική δεξιά ρητορική της πανδημικής περιόδου, «υπάρχει κίνδυνος να οδηγήσει σε αύξηση του ρατσιστικού εγκλήματος» (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5).

Επιπλέον, οι οργανώσεις της εξτρεμιστικής δεξιάς «συνδέουν την διασπορά του ιού με τη μεταναστευτική πολιτική της Ε.Ε.» (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5). Πιο αναλυτικά, διάφοροι ακροδεξιόι-ές ακτιβιστές-στρίες που δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο, προσπάθησαν να τραβήξουν την προσοχή στην δική τους ατζέντα για παράδειγμα, «συνωμοτικές σκέψεις σχετικά με τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και τους κινδύνους που θέτει η πολιτική «ανοιχτών συνόρων» της παγκοσμιοποιημένων κυρίαρχων δυνάμεων» (National Support Center For Extremism, 2020 Μάιος:21). Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, «τα εθνικά κράτη με κλειστά σύνορα είναι πολύ καλύτερα εξοπλισμένα για να υπερασπιστούν τον εαυτό τους από αυτό που βλέπουν ως «ξένες ασθένειες», δημιουργώντας αλληλεπικαλύψεις στην ακροδεξιά ξενοφοβία και στη δημόσια ανησυχία για τις αναδυόμενες ασθένειες όπως ο τρέχων κορωνοϊός» (National Support Center For Extremism, 2020 Μάιος:21).

Επίσης, οργανώσεις της εξτρεμιστικής δεξιάς άλλες φορές ασκούν κριτική στις κυβερνήσεις «για καθυστερημένη λήψη μέτρων» και άλλες φορές αντιμετωπίζουν τα μέτρα αυτά «ως μια κεκαλυμμένη προσπάθεια για εφαρμογή πολιτικών καταστολής» (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5). Ορισμένες φορές, εξηγούνται κατά των προστατευτικών/περιοριστικών μέτρων, οργανώνοντας ή συμμετέχοντας σε παράνομες και ενίοτε και βίαιες ενέργειες. Σε τέτοιους είδους ενέργειες – και όχι μόνο – εμπλέκονται συχνά (και) φορείς συνωμοσιολογικών – θεωρητικών σχημάτων που, αν και τα ίδια δεν ασπάζονται τη βία – όπως η εξτρεμιστική δεξιά – εντούτοις, οι οπαδοί αυτών μπορούν να προχωρήσουν σε βίαιες ενέργειες (Europol, 2021:88). Πρόκειται για συνωμοσιολογικά – θεωρητικά σχήματα που βρίσκονται στις παρυφές του ακροδεξιού χώρου ή/και - ορισμένες φορές - σε ώσμωση με αυτόν.

Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το νεοδεξιό «ταυτοτικό κίνημα» («Identitarian Movement») το οποίο υποστηρίζει τον εθνικό-φυλετικό διαχωρισμό (Europol, 2021:88). Στην Ιταλία, οργανώσεις του ταυτοτικού κινήματος ενεπλάκησαν σε δράσεις κατά των προστατευτικών/περιοριστικών μέτρων που επιβλήθηκαν από την κυβέρνηση για την ανάσχεση της πανδημίας, πρωταγωνιστώντας στην υποκίνηση «ανυπακοής» ενάντια σε μια δήθεν «υγειονομική δικτατορία» (Europol, 2021:88). Στην Πορτογαλία, η οργάνωση «Ταυτοτική Ασπίδα» («Escudo Identitário») επίσης εξεγέρθηκε κατά των προστατευτικών/περιοριστικών μέτρων, φτάνοντας στο σημείο να συμμαχήσει με νεοναζιστικές οργανώσεις όπως η Αίμα & Τιμή («Blood & Honor») (Europol, 2021:88).

Ένα άλλο συνωμοσιολογικό – θεωρητικό σχήμα είναι το QAnon. Η θεωρία QAnon «είναι μια ευρεία θεωρία συνωμοσίας που ισχυρίζεται ότι μια ελίτ ομάδα παιδεραστών διακινητών παιδιών κυβερνά τον κόσμο εδώ και δεκαετίες και ότι ο Πρόεδρος Τραμπ έχει ένα μυστικό σχέδιο για να φέρει αυτή την ομάδα στη δικαιοσύνη» (Gallagher, A., Davey, J. & Hart, M., 2020:3). Η θεωρία αυτή εμφανίστηκε στις 28 Οκτωβρίου 2017, όταν ένας/μία χρήστης-στρια με το όνομα «Q» που ισχυριζόταν ότι είχε πρόσβαση ασφαλείας υψηλού επιπέδου, άρχισε να κάνει αναρτήσεις με κρυπτογραφημένα μηνύματα στην ιστοσελίδα 4chan, η οποία είναι γνωστή για την απουσία κανόνων ως προς το αναρτημένο περιεχόμενο που συμπεριλαμβάνει φάρσες, σκηνές βίας και γενικά ακραίο ή/και παράνομο περιεχόμενο (Gallagher, A., Davey, J. &

Hart, M., 2020:3). Ο/Η χρήστης-στρια «Q» είπε ότι θα ενημέρωνε με συγκεκριμένο τρόπο τον αγών του Προέδρου Τραμπ ενάντια στο «βαθύ κράτος» το οποίο αποτελούν άτομα εξουσίας που εργάζονται εναντίον του Προέδρου (Gallagher, A., Davey, J. & Hart, M., 2020:3).

Σήμερα, η θεωρία αυτή, «συνδέει συνωμοσίες κατά των εμβολίων και των δικτύων 5G, αντισημιτικά και αντι-μεταναστευτικά σχήματα λόγου και πολλές παράξενες θεωρίες ότι ο κόσμος βρίσκεται υπό τον ζυγό μιας ομάδας ελίτ παιδόφιλων αποφασισμένων για παγκόσμια κυριαρχία εν μέρει με την βοήθεια τελετουργικής παιδικής θυσίας» (Gallagher, A., Davey, J. & Hart, M., 2020:3). Η θεωρία αυτή κατορθώνει να προσελκύει μέχρι και άτομα του εξτρεμιστικού αριστερού χώρου, εντούτοις δεν κρύβεται η προτίμηση που της δείχνουν δεξιό-ές εξτρεμιστές-στριες:

Παρά την παρουσία αντισημιτισμού στις αφηγήσεις της QAnon και την υποστήριξη των δεξιών εξτρεμιστικών προσωπικοτήτων, η QAnon δεν υποστηρίζεται από κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία, αλλά βασίζεται αποκλειστικά σε θεωρίες συνωμοσίας. Οι υποστηρικτές-κτριες της QAnon μπορούν επίσης να βρεθούν στην αριστερή σκηνή και επομένως είναι δύσκολο να κατηγοριοποιηθεί σωστά το κίνημα. Παρατηρήθηκε, ωστόσο, ότι οι δεξιό-ές εξτρεμιστές-στριες προσπάθησαν να ενσωματώσουν τέτοιες θεωρίες συνωμοσίας στην ατζέντα τους και να κερδίσουν νέα μέλη (Eurorol, 2021:89).

Στη Γερμανία, ήδη κατά τη διάρκεια του πρώτου πανδημικού κύματος, διοργανώνονταν τακτικά – κάθε Σάββατο - ανοιχτές συγκεντρώσεις – σε μία από αυτές, η αστυνομία ανέφερε ότι ήταν παρόντα περίπου 500 άτομα - με τη συμμετοχή υποστηρικτών-κτριών του Αμερικανού προέδρου Ντόναλντ Τραμπ, θιασωτών της συνωμοσιολογικής θεωρίας QAnon,³³ δεξιών εξτρεμιστών και συνθήματα ενάντια στην «τρομοκρατία των εμβολίων» και κατά των περιοριστικών μέτρων (Betschka & Kluge, 2020 Απρίλιος 18). Πρόκειται για παράνομες

³³ Η θεωρία QAnon:

«είναι μια ευρεία θεωρία συνωμοσίας που ισχυρίζεται ότι μια ελίτ ομάδα παιδεραστών διακινητών παιδιών κυβερνά τον κόσμο εδώ και δεκαετίες και ότι ο Πρόεδρος Τραμπ [Ρεπουμπλικάνος Αμερικάνος Πρόεδρος 2017-2021] έχει ένα μυστικό σχέδιο για να φέρει αυτή την ομάδα στη δικαιοσύνη» Η θεωρία αυτή εμφανίστηκε στις 28 Οκτωβρίου 2017, όταν ένας/μία χρήστης-στρια με το όνομα «Q» που ισχυριζόταν ότι είχε πρόσβαση ασφαλείας υψηλού επιπέδου, άρχισε να κάνει αναρτήσεις με κρυπτογραφημένα μηνύματα στην ιστοσελίδα 4chan, η οποία είναι γνωστή για την απουσία κανόνων ως προς το αναρτημένο περιεχόμενο που συμπεριλαμβάνει φάρσες, σκηνές βίας και γενικά ακραίο ή/και παράνομο περιεχόμενο. Ο/Η χρήστης-στρια «Q» είπε ότι θα ενημέρωνε με συγκεκριμένο τρόπο τον αγών του Προέδρου Τραμπ ενάντια στο «βαθύ κράτος» το οποίο αποτελούν άτομα εξουσίας που εργάζονται εναντίον του Προέδρου. Σήμερα, η θεωρία αυτή, «συνδέει συνωμοσίες κατά των εμβολίων και των δικτύων 5G, αντισημιτικά και αντι-μεταναστευτικά σχήματα λόγου και πολλές παράξενες θεωρίες ότι ο κόσμος βρίσκεται υπό τον ζυγό μιας ομάδας ελίτ παιδόφιλων αποφασισμένων για παγκόσμια κυριαρχία εν μέρει με την βοήθεια τελετουργικής παιδικής θυσίας». Το 2019, το Ομοσπονδιακό Γραφείο Ερευνών (FBI) κατηγοριοποίησε τη θεωρία αυτή ως «εγχώρια τρομοκρατική απειλή» (στο Gallagher, A., Davey, J. & Hart, M. (2020). *The Genesis of a Conspiracy Theory. Key trends in QAnon activity since 2017*. London: ISD, σ. 3 Ανακτήθηκε από: <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2020/07/The-Genesis-of-a-Conspiracy-Theory.pdf>).

συγκεντρώσεις, καθώς επιτρέπονταν συγκεντρώσεις με τη συμμετοχή έως 20 ατόμων και με τήρηση των απαραίτητων μέτρων προστασίας της υγείας (Betschka & Kluge, 2020 Απρίλιος 18). Οι εν λόγω διαδηλώσεις δεν ήταν πάντα ειρηνικές καθώς έγιναν και συλλήψεις, ενώ διαπιστώθηκαν και παραβιάσεις που αφορούσαν την μη τήρηση των μέτρων προστασίας της υγείας (Betschka & Kluge, 2020 Απρίλιος 18).

Το καλοκαίρι του 2020, στο Βουκουρέστι (Ρουμανία) πραγματοποιήθηκαν δύο μεγάλες συγκεντρώσεις ενάντια στη χρήση масκών και υπέρ της επιστροφής στην «κανονικότητα» (Stoica & Umbreş, 2021:S249). Στις συγκεντρώσεις αυτές έλαβαν μέρος εκατοντάδες άνθρωποι, ενώ μια από αυτές διοργανώθηκε από το «περιθωριακό πολιτικό κίνημα» Ρουμανικό Πατριωτικό Κίνημα, το οποίο είχε ιδρυθεί από έναν επιχειρηματία και δημόσιο υποστηρικτή θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία (Stoica & Umbreş, 2021:S249). Από τη συγκέντρωση αυτή δεν έλειπαν και άτομα που φορούσαν μπλουζάκια με το λογότυπο της θεωρίας συνωμοσίας QAnon (Stoica & Umbreş, 2021:S249).

Ήδη από το 2019, το Ομοσπονδιακό Γραφείο Ερευνών (FBI) των ΗΠΑ είχε κατηγοριοποιήσει τη θεωρία αυτή και τους φορείς της ως «εγχώρια τρομοκρατική απειλή» (Gallagher, A., Davey, J. & Hart, M., 2020:3). Αντίθετα, το Ηνωμένο Βασίλειο δεν αναγνώρισε τη θεωρία QAnon ως τρομοκρατική απειλή, εντούτοις την αναγνώρισε ως κίνδυνο για την δημόσια τάξη (Europol, 2021:89). Είναι όμως και κίνδυνος για την υγειονομική ασφάλεια όπως είδαμε παραπάνω, καθώς οπαδοί της λαμβάνουν μέρος σε παράνομες ομαδικές συγκεντρώσεις οι οποίες συνιστούν από μόνες τους μια σοβαρή απειλή για τη δημόσια υγεία.

Η εξτρεμιστική δεξιά ωφελήθηκε από αυτά τα περιοριστικά/προστατευτικά, εναντίον των οποίων κινητοποιούταν η ίδια. Και αυτό γιατί, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, η έκθεση στην προπαγάνδα της και, κατ' επέκταση, ο κίνδυνος (ακροδεξιάς) ριζοσπαστικοποίησης – ιδίως συγκεκριμένων ομάδων πληθυσμού - ήταν μεγαλύτερος κατά τη διάρκεια της πανδημίας του κορωνοϊού και της εφαρμογής αυτών των περιοριστικών:

Τα κράτη μέλη της ΕΕ αξιολόγησαν ότι, ο COVID-19 και τα μέτρα περιορισμού που έλαβαν οι κυβερνήσεις στην Ευρώπη έχουν επιταχύνει δραστικά αυτήν την τάση προς την εξάπλωση της δεξιάς εξτρεμιστικής προπαγάνδας μέσω του Διαδικτύου. Οι κοινωνικές αποστάσεις και οι απαγορεύσεις κυκλοφορίας [lockdowns] ανάγκασαν τους ανθρώπους να περνούν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους στο σπίτι, οπότε ο χρόνος που περνούσαν

μπροστά από τον υπολογιστή αυξήθηκε σημαντικά. Με τα νεότερα και πιο ευάλωτα άτομα, ιδίως να ξοδεύουν περισσότερο χρόνο στο διαδίκτυο, ο κίνδυνος έκθεσης σε ακροδεξιά εξτρεμιστική προπαγάνδα και διαδικτυακές δεξιές κοινότητες αυξάνεται, αυξάνοντας τον κίνδυνο ριζοσπαστικοποίησης. Ο COVID-19 επιτάχυνε τη μακροπρόθεσμη τάση της μετάβασης από κλασικές μεθόδους προπαγάνδας εκτός σύνδεσης, όπως έντυπα κείμενα, φυλλάδια, αυτοκόλλητα, συναυλίες και συνέδρια, στον διαδικτυακό κόσμο, ειδικά στοχεύοντας και θέτοντας σε κίνδυνο τη νεολαία (Europol, 2021:90).

Τέλος, από την ακροδεξιά αφήγηση δεν λείπουν ούτε «τεχνοφοβικά αισθήματα, π.χ. η αντίθεση στην τεχνολογία 5G» (Europol, 2021:90). Όμως, «τεχνοφοβικά» αισθήματα και «επιχειρήματα» στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης, εντοπίζονται και στην προπαγάνδα του εξτρεμιστικού αριστερού χώρου. Γενικά, οι επιθέσεις σε εγκαταστάσεις ασύρματων δικτύων 5^{ης} γενιάς στην ΕΕ, πραγματοποιήθηκαν «από **άτομα διαφορετικής ιδεολογικής τάσης**,³⁴ τα οποία υποκινούνταν κυρίως από θεωρίες συνωμοσίας» (Europol, 2021:93).

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία, οργανώσεις του ακροαριστερού/αναρχικού χώρου συνεργάστηκαν «με τεχνοφοβικές ομάδες», πραγματοποιώντας 27 επιθέσεις και σαμποτάζ σε υποδομές τηλεπικοινωνίας και, κατά κύριο λόγο, ασύρματων δικτύων 5^η γενιάς (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:6). Βέβαια, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, όσον αφορά τις επιθέσεις κατά εγκαταστάσεων ασύρματων δικτύων και άλλες υποδομές τηλεπικοινωνιακών δικτύων από άτομα και οργανώσεις του ακροαριστερού/αναρχικού χώρου, τα κίνητρα τους έχουν να κάνουν είτε με συμβολικές πράξεις συμπαράστασης προς φυλακισμένους συντρόφους τους είτε με «την αποστροφή στο δίκτυο 5G, στον υποτιθέμενο ρόλο της τεχνολογίας στην εφαρμογή κατασταλτικών μέτρων και στον αντιληπτό αντίκτυπό της στη ζωή των πολιτών» (Europol, 2021:93). Με άλλα λόγια, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια άμεση σύνδεση με τον κορωνοϊό για παράδειγμα, ότι οι εγκαταστάσεις αυτές είναι πηγές προέλευσης ή μετάδοσης του ιού.

Ακροαριστερές / αναρχικές οργανώσεις – όπως και αυτές του εξτρεμιστικού δεξιού χώρου – επίσης κινητοποιούνται κατά της εφαρμογής (ή μη, σε ορισμένες περιπτώσεις) των προστατευτικών/περιοριστικών μέτρων. Πιο αναλυτικά, «ακροαριστερές και αναρχικές εξτρεμιστικές οργανώσεις προωθούν την προπαγάνδα που υποστηρίζει ότι οι κυβερνήσεις έλαβαν τα περιοριστικά μέτρα για να εγκαθιδρύσουν καθεστώς καταστολής και να ελέγξουν

³⁴ Η έμφαση δική μου.

τα κοινωνικά κινήματα, αλλά και να αυξήσουν την επιτήρηση από τις υπηρεσίες πληροφοριών» (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:6). Σε αυτό συνωμοσιολογικό - ερμηνευτικό πλαίσιο, δεν προξενεί μεγάλη έκπληξη η ανάληψη (βίαιης) «δράσης». Για παράδειγμα, ένα ινστιτούτο στο Βερολίνο που κατασκεύαζε μια εφαρμογή για τον κορωνοϊό, δέχτηκε εμπρηστική επίθεση από άτομα του ακροαριστερού/αναρχικού χώρου (Europol, 2021:95). Επρόκειτο για την ακροαριστερή «Ομάδα Ηφαίστειο» («Vulkangruppe») η οποία σε δημόσια επιστολή της ανέλαβε την ευθύνη της επίθεσης στο Ινστιτούτο Heinrich – Hertz, με το σκεπτικό ότι, η εφαρμογή που κατασκεύαζε αυτό θα βοηθούσε στην παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων διότι θα επέτρεπε τόσο τον εντοπισμό κρουσμάτων (νοσούντων) με κορωνοϊό όσο και τον εντοπισμό των προσωπικών επαφών αυτών (RUPTLY, 2020 Απρίλιος 15).

Επιπλέον, οι οργανώσεις αυτές δεν διστάζουν να «προωθούν την αντίσταση στα περιοριστικά μέτρα» (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:6). Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις, άτομα του ακροαριστερού/αναρχικού χώρου ενεπλάκησαν σε (παράνομες) κινητοποιήσεις κατά των προστατευτικών/περιοριστικών μέτρων (Europol, 2021:94). Άλλες πάλι φορές ακολουθούν αντίστροφη: συγκεκριμένα, καλούν σε υποστήριξη βίαιων επεισοδίων εντός φυλακών και δομών φιλοξενίας, «με αφορμή τα χαρακτηριζόμενα ως ελλιπή μέτρα για την πανδημία» (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:6). Με άλλα λόγια, ζητούν μέσω υποστήριξης βίαιων εκδηλώσεων, την λήψη προστατευτικών μέτρων σε συγκεκριμένους χώρους.

Ούτε οι φονταμενταλιστικές τρομοκρατικές οργανώσεις άφησαν την ευκαιρία για προώθηση της προπαγάνδας τους και ενίσχυση της δράσης τους να πάει χαμένη.

Η ισλαμική τρομοκρατική οργάνωση Ισλαμικό Κράτος του Ιράκ και του Λεβάντε (ISIS/Daesh) χρησιμοποιεί δημοφιλή hashtags³⁵ με σκοπό την προώθηση των μηνυμάτων της και προς εξυπηρέτηση των δικών της σκοπών (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19). Το ISIS/Daesh παρουσίαζε την πανδημική κρίση ως τιμωρία του

³⁵ Πρόκειται για ετικέτες με το σύμβολο κατακερματισμού (#) που συνοδεύουν μια ανάρτηση εντάσσοντας την σε μια κατηγορία/ομάδα ή (νοηματικό) πλαίσιο αναρτήσεων ή συζητήσεων. Η ετικέτα αυτή μπορεί να είναι οτιδήποτε: μια χώρα ή γεωγραφική περιοχή, ένα πρόσωπο, μια δραστηριότητα, ένας φορέας/οργανισμός, ένα σύνθημα ή μικρή φράση κ.λπ. Η ετικέτα μπορεί να αφορά κατά τρόπο άμεσο, έμμεσο ή πολύ γενικό και ευρύτερο το περιεχόμενο της ανάρτησης. Για παράδειγμα μια ετικέτα #ISIS μπορεί να συνοδεύει μια ανάρτηση που αφορά την τρομοκρατική οργάνωση ISIS, ΜΠΟΡΕΙ όμως να συνοδεύει και μια ανάρτηση που αφορά γενικά στην τρομοκρατία. Επιλέγοντας την ετικέτα, μπορούμε να βρούμε και άλλες αναρτήσεις που την περιέχουν.

Θεού (Europol, 2021:61). Για το ISIS/Daesh ο κορωνοϊός ήταν το «οδυνηρό μαρτύριο» κατά των «εθνών των σταυροφόρων» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1) και η πανδημία «τιμωρία» των χωρών που συμμετέχουν στην μάχη εναντίον του («Global Coalition to Defeat Daesh/ISIS») για τις δραστηριότητες τους σε Συρία και Ιράκ (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20).

Το ISIS/Daesh εκτιμούσε ότι τα κράτη μέλη της Παγκόσμιας Συμμαχίας κατά του Daesh (Global Coalition Against Daesh) ήταν πλέον πιο ευάλωτα λόγω της πανδημίας και καλούσε τους/τις οπαδούς του να εξαπολύσουν επιθέσεις εκμεταλλευόμενοι-ες την κατάσταση φόβου που επικρατεί (Europol, 2021:61). Επίσης, σύμφωνα με την προπαγάνδα του ISIS/Daesh, τόσο η αναμενόμενη οικονομική κρίση όσο και η εμπλοκή των σωμάτων ασφαλείας και των ενόπλων δυνάμεων στην αντιμετώπιση της εξάπλωσης της πανδημίας, θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των επιθέσεων, της εγκληματικότητας και, γενικότερα, του χάους (Europol, 2021:61). Επιπλέον, το ISIS/Daesh προπαγάνδιζε ότι, η απόσυρση των στρατευμάτων των συμμάχων από το Ιράκ είχε άμεση σχέση με την πανδημική κρίση (Europol, 2021:61).

Ακόμα, σύμφωνα με την προπαγάνδα του ISIS/Daesh, οι θάνατοι από κορωνοϊό ειδικά στο Ιράν ήταν και εκδίκηση του Θεού εναντίον των Σιιτών (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5). Στο ίδιο πνεύμα, η Αλ Κάιντα (Al-Qaeda) υποστήριξε ότι, η πανδημική κρίση σε μουσουλμανικές χώρες είχε σχέση με την εκεί απομάκρυνση των ανθρώπων από το «αληθινό Ισλάμ» (Europol, 2021:61). Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση, σύμφωνα με την Αλ Κάιντα, θα πρέπει οι άνθρωποι εκεί να ζητήσουν από τον Αλλάχ να τους δείξει το έλεος του, να υποστηρίξουν τους μπουτζαχεντίν («mujahidin») καθώς και να αποφυλακίσουν Μουσουλμάνους (Europol, 2021:61).

Επιπλέον, η Υποστηρικτική Ομάδα για το Ισλάμ και τους Μουσουλμάνους (Jama'a Nusrat ul-Islam wa al-Muslimin' – JNIM) – παρακλάδι της Αλ Κάιντα στην Αφρική – ευχαριστούσε τον Θεό διότι «αποφάσισε να στείλει τον στρατιώτη Του [δηλαδή τον κορωνοϊό] για να βοηθήσει να πολεμήσουμε τον κορωνοϊό», εννοώντας την απόφαση απόσυρσης των Ισπανών στρατιωτών από τη ζώνη του Σαχέλ (λωρίδα γης νοτίως της ερήμου Σαχάρας, η οποία εκτείνεται από τις ακτές του Ατλαντικού ως τις ακτές της Ερυθράς Θάλασσας στην ήπειρο) όπου συμμετείχαν στη

συμμαχία κατά ομάδων τζιχαντιστών (Europol, 2021:61). Στο ίδιο πνεύμα, ένα ηγετικός στέλεχος της Αλ Κάιντα της Αραβικής Χερσονήσου (Al-Qaeda in the Arabian Peninsula – AQAP) υποστήριξε ότι η πανδημία οφειλόταν σε ανθρώπινα λάθη όπως η απιστία προς τον Θεό, ενώ ο κορωνοϊός «μας έδειξε τι μπορεί να κάνει ένας – αόρατος στο γυμνό μάτι – στρατιώτης του Θεού» (παρατίθεται στο Europol, 2021:61). Γενικά, για την Αλ Κάιντα («Al-Qaeda») ο κορωνοϊός είναι ο «αόρατος στρατιώτης του Θεού» ενάντια στη Δύση και πρότεινε στους/στις «άπιστους-ες» να γίνουν μουσουλμάνοι-ες ώστε να γλιτώσουν (Καρατράντος, 2020 Ιούνιος:5).

Τέλος, δεν θα πρέπει να διαλάθει της προσοχής μας και η περίπτωση των «μοναχικών λύκων» που δρουν εκτός συγκροτημένων οργανώσεων, εντούτοις η δράση τους εγείρει σοβαρούς κινδύνους και απειλές ασφαλείας. Για παράδειγμα, τον Ιούνιο του 2020, συνελήφθη στην Ολλανδία ένα άτομο που δραστηριοποιούταν έντονα στον χώρο των συνωμοσιολογικών και αντικυβερνητικών κύκλων, ιδίως δε μέσω Facebook και της εφαρμογής μηνυμάτων Telegram (Europol, 2021:28). Το άτομο αυτό, αναφερόμενο στα προστατευτικά μέτρα κατά του κορωνοϊού, ζητούσε με δηλώσεις του την σύλληψη μελών του κοινοβουλίου και του Εθνικού Ινστιτούτου Δημόσιας Υγείας και Περιβάλλοντος (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) από πολίτες (Europol, 2021:28).

Συμπερασματικά, οι εξτρεμιστικές και τρομοκρατικές οργανώσεις συνήθως δεν αρνούνται την ύπαρξη του κορωνοϊού ή την επικινδυνότητά του. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ISIS/Daesh συμβούλευε τους/τις οπαδούς του να τηρούν τα συνηθισμένα μέτρα υγιεινής και να αποφεύγουν τις περιοχές που έχουν πληγεί από τον κορωνοϊό (Europol, 2021:61). Όμως, ανά-παράγουν θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφορούν αναφορικά με την εμφάνιση/προέλευσή του κορωνοϊού, τη μετάδοσή του ή την «εργαλειοποίηση» του από κυβερνήσεις: το περιεχόμενο αυτών των θεωριών συνωμοσίας και αυτής της παραπληροφόρησης είναι τέτοιο ώστε να συμπληρώνει ή/και να εμπλουτίζει με τη δική τους κοσμοθεωρία και να εξυπηρετεί ή/και δικαιολογεί τους παραδοσιακούς στόχους τους. Οι οργανώσεις αυτές προσαρμόζονται έτσι στην νέα κατάσταση και επιδιώκουν να αποκομίσουν οφέλη από αυτήν - όπως η προώθηση της ατζέντας τους και η μεγαλύτερη απήχηση αυτής, η αύξηση των οπαδών τους, η ενίσχυση της βίαιης δράσης τους - δημιουργώντας ποικίλου και σοβαρούς κινδύνους ασφάλειας.

2.2.8. Δυσφήμιση πολιτικών και οικονομικών παραγόντων

Τέλος, η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης είχε ήδη από τις αρχές της πανδημίας εκφράσει την ανησυχία της ότι η παραπληροφόρηση για τον κορωνοϊό «μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως όπλο σε τρέχοντες **εκλογικούς διαλόγους**³⁶ [«debates»] και να δυσφημίσουν τους αντιπάλους με θεωρίες συνωμοσίας, για παράδειγμα στο πλαίσιο των **προσεχών εκλογών στη Σερβία και τη Βόρεια Μακεδονία**»³⁷ (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάρτιος 19). Ο ιδρυτής της εταιρείας λογισμικού Microsoft Μπιλ Γκέιτς (Bill Gates) και το φιλανθρωπικό ίδρυμά του άρχισαν να δέχονται επιθέσεις από ποικίλους παράγοντες, με κατηγορίες περί «σκοτεινών προθέσεων» και επιδίωξης «παγκόσμιας κυριαρχίας» (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Μάιος 20), για παράδειγμα, σε συνεργασία με άλλους παράγοντες, μέσω (και) μιας προσπάθειας μείωσης του πληθυσμού, καταστροφής των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, δημιουργίας γιγαντιαίων μονοπωλίων (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Απρίλιος 6) και υποχρεωτικού εμβολιασμού του πληθυσμού που θα περιλαμβάνει την εμφύτευση κάποιου μικροτσιπ (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Απρίλιος 6; EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Μάιος 3) εντός του οποίου θα βρίσκονται όλα τα αρχεία του εμβολιασμένου – ιατρικά, τραπεζικός λογαριασμός, ιστορικό παραβιάσεων του ΚΟΚ, διάφορα άλλα προσωπικά δεδομένα κ.λπ. – με σκοπό τον πλήρη έλεγχο της δραστηριότητάς του ανά πάσα στιγμή (EEAS – EUvsDiSiNFO, 2020 Απρίλιος 6).

2.3. Παραδείγματα απόκρισης

Στην ενότητα αυτή θα αναφερθώ συνοπτικά στην απόκριση φορέων, οργανισμών κ.ά. ο ρόλος των οποίων ήταν και είναι κρίσιμης σημασίας για την έγκυρη και έγκαιρη ενημέρωση και προστασία των πολιτών από τον κορωνοϊό και την ανάσχεση του φαινομένου της εσφαλμένης πληροφόρησης, της παραπληροφόρησης και των θεωριών συνωμοσίας γύρω από την

³⁶ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³⁷ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

[πανδημία του κορωνοϊού: των ευρωπαϊκών θεσμών, του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας και των κοινωνικών δικτύων.

2.3.1. Απόκριση της ΕΕ

Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποκρίθηκε μέσω ποικίλων δράσεων που περιλάμβαναν ενημέρωση και ενδυνάμωση των πολιτών ώστε να μπορούν να αναγνωρίζουν θεωρίες συνωμοσίας, παραπληροφόρηση και εσφαλμένη πληροφόρηση γύρω από τον κορωνοϊό και να προφυλάσσονται από τις αρνητικές συνέπειες τους, καταγραφή και παρακολούθηση του φαινομένου, συντονισμένη δράση και συνεργασία με άλλους φορείς και ενδιαφερόμενα μέρη για την αντιμετώπιση του φαινομένου και των πολλαπλών συνεπειών του, υποστήριξη θετικών πρωτοβουλιών προς την κατεύθυνση της πρόληψης και καταπολέμησης του φαινομένου, ενίσχυση του σχετικού υπάρχοντος ρυθμιστικού πλαισίου.

Πιο αναλυτικά, στην κεντρική διαδικτυακή πύλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δημιουργήθηκε η ειδική ενότητα «Καταπολέμηση της παραπληροφόρησης» - διαθέσιμη σε όλες τις γλώσσες των κρατών μελών και, φυσικά στην αγγλική (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, χ.χ.β). Οι επισκέπτες-τριες μπορούν να χρησιμοποιήσουν το εύχρηστο μενού και να ενημερωθούν σε απλή γλώσσα σχετικά με τους μύθους και τις αλήθειες γύρω από τον κορωνοϊό ή ειδικά τα εμβόλια, πως να προστατεύονται από μιοτ/διαδικτυακά ρομπότ, που μπορούν να βρουν πρόσθετες πληροφορίες σχετικά με την αναγνώριση των θεωριών συνωμοσίας ή/και την αναφορά περιεχομένου παραπληροφόρησης ή εσφαλμένης πληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, χ.χ.β).

Επιπλέον, στην διαδικτυακή πύλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει δημιουργηθεί ειδική υποενότητα που αφορά συγκεκριμένα τις θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό: στην ενότητα αυτή - επίσης διαθέσιμη σε όλες τις γλώσσες των κρατών μελών και, φυσικά στην αγγλική - οι επισκέπτες-τριες μαθαίνουν να αναγνωρίζουν τι είναι μια θεωρία συνωμοσίας, πως να την αναγνωρίζουν – ποια είναι τα χαρακτηριστικά τους, γιατί εμφανίζονται και διαδίδονται, πως να ελέγχουν αν κάποιο περιεχόμενο είναι ή όχι θεωρία συνωμοσίας, πως αυτές οι θεωρίες μπορούν να γίνουν επικίνδυνες και με ποιους τρόπους μπορούν να

καταπολεμηθούν ή να προβλεφθούν, πως θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ένα άτομο που πιστεύει σε αυτές κ.ά. ενώ περιλαμβάνονται και ειδικές αναφορές για τις θεωρίες συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό με παραδείγματα τέτοιων θεωριών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, χ.χ.γ). Ακόμα, στην πύλη της ΕΕ, έχει δημιουργηθεί ειδική ενότητα για την προστασία των πολιτών από «Απάτες που σχετίζονται με την πανδημία COVID-19» όπως, για παράδειγμα, δήθεν θαυματουργές θεραπείες ή δήθεν προστατευτικά μέσα από τον κορωνοϊό, με πρακτικές συμβουλές αναγνώρισης και προστασίας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, χ.χ.α).

Παράλληλα, η ΕΕ, διά του Τομέα Στρατηγικής Επικοινωνίας και Ανάλυσης Πληροφοριών της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης (European External Action Service [EEAS] Strategic Communications and Information Analysis Division), θα δημοσιεύει Εκθέσεις με στοιχεία σχετικά με τις τάσεις του φαινομένου της παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό, ενώ θα καταρρίπτει και θεωρίες συνωμοσίας και μύθους σχετικά με τον κορωνοϊό μέσω σχετικών δημοσιεύσεων³⁸ και θα αναπτύσσει εκπαιδευτικό/ενημερωτικό υλικό για τους πολίτες ενάντια σε θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για τον κορωνοϊό.³⁹

Στο πλαίσιο αντιμετώπισης ειδικά των απατών γύρω από τον κορωνοϊό, τον Μάρτιο του 2020, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υποστήριξε την έκδοση «Κοινής Θέσης» («Common Position») κοινής θέσης του δικτύου αρχών των κρατών μελών της ΕΕ για την προστασία των καταναλωτών (Consumer Protection Cooperation Network – CPC), με αντικείμενο την «Διακοπή των απατών και την αντιμετώπιση αθέμιτων επιχειρηματικών πρακτικών σε διαδικτυακές πλατφόρμες στο πλαίσιο του ξεσπάσματος κορωνοϊού στην ΕΕ» (European Commission & Consumer Protection Cooperation (CPC) Network, 2020 Μάρτιος 20). Στο έγγραφο αυτό, Ευρωπαϊκή Επιτροπή και CPC ζήτησαν «μια σταθερή δέσμευση από διαδικτυακούς φορείς εκμετάλλευσης πλατφορμών, συμπεριλαμβανομένων των διαδικτυακών αγορών, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στην ΕΕ για

³⁸ Για παράδειγμα, η ενημέρωση περί της θεωρίας συνωμοσίας περί εμφύτευσης μικρο-τσιπ στον πληθυσμό μέσω εμβολίων και η κατάρριψή της (EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάιος 3). «DISINFO: BILL GATES AND OTHER GLOBALISTS USE THE CORONA PANDEMIC TO IMPLANT MICROCHIPS IN THE WHOLE OF HUMANITY». Ανακτήθηκε από: <https://euvsdisinfo.eu/report/bill-gates-and-other-globalists-use-the-corona-pandemic-to-implant-microchips-in-the-whole-of-humanity/>).

³⁹ Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 2021, δημοσίευσε ένα μίνι οδηγό αντικείμενο του οποίου είναι ο κατάλληλος τρόπος αντιμετώπισης και επικοινωνίας με ανθρώπους που υιοθετούν θεωρίες συνωμοσίας ενάντια στα εμβόλια, συμπεριλαμβανομένων των εμβολίων κατά του κορωνοϊού (στο EEAS - Strategic Communications (2021 Μάρτιος 5). « "My Friend Thinks Bill Gates Will Microchip Humanity". Now what? ». Ανακτήθηκε από: <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/93863/%E2%80%9Cmy-friend-thinks-bill-gates-will-microchip-humanity%E2%80%9D-now-what-en>).

τη λήψη συγκεκριμένων και αποτελεσματικών μέτρων για την κατάργηση παράνομων εκστρατειών μάρκετινγκ από τους ιστότοπους τους» (European Commission & Consumer Protection Cooperation (CPC) Network, 2020 Μάρτιος 20). Επίσης, στο έγγραφο επισημαίνονταν προς τις «διαδικτυακές πλατφόρμες» οι **«πιο συχνά αναφερόμενες παραβιάσεις της κοινοτικής νομοθεσίας για τους/τις καταναλωτές-τριες στο πλαίσιο του πρόσφατος ξεσπάσματος του κορωνοϊού στην ΕΕ»**⁴⁰ (European Commission & Consumer Protection Cooperation (CPC) Network, 2020 Μάρτιος 20).

Σε συνέχεια των παραπάνω, ο Επίτροπος της ΕΕ αρμόδιος για θέματα Δικαιοσύνης και Καταναλωτών, Ντιντιέ Ρεντέρς (Didier Reynders) έστειλε επιστολή προς διαδικτυακές πλατφόρμες, κοινωνικά δίκτυα, διαδικτυακές μηχανές αναζήτησης και ηλεκτρονικά καταστήματα ζητώντας τη συνεργασία τους και την απόσυρση απατών, σύμφωνα με την προαναφερθείσα Κοινή Θέση (European Commission & Consumer Protection Cooperation (CPC) Network, 2020 Μάρτιος 20). Πιο αναλυτικά, ο Επίτροπός στην επιστολή του υπενθύμιζε ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Δίκτυο Συνεργασίας Προστασίας των Καταναλωτών (CPC) **θα ήθελαν να σας ενημερώσουν για τις πιο συχνά αναφερόμενες παραβιάσεις της κοινοτικής νομοθεσίας**⁴¹ για τους καταναλωτές που εκμεταλλεύονται την κατάσταση του κορωνοϊού» επισημαίνοντας στους/στις παραλήπτες-τριες ότι αυτές «απαιτούν επείγουσα δράση από την πλευρά σας» (European Commission & Consumer Protection Cooperation (CPC) Network, 2020 Μάρτιος 20). Επίσης, ο Επίτροπος ζητούσε από τους/τοις παραλήπτες-τριες «να ενημερώσουν την [Ευρωπαϊκή] Επιτροπή, επειγόντως»⁴² σχετικά με το «ποια μέτρα έχουν λάβει ή σκοπεύουν να λάβουν για να αφαιρέσουν τις παράνομες εκστρατείες μάρκετινγκ από την πλατφόρμα τους» (European Commission & Consumer Protection Cooperation (CPC) Network, 2020 Μάρτιος 20). Πράγματι, τις επόμενες μέρες, πολλοί-ές εταιρείες ανταποκρίθηκαν θετικά - συγκεκριμένα οι εταιρείες «Allegro», «Amazon», «Microsoft (Bing)», «Cdiscount», «Facebook», «Rakuten», «Wish», «Verizon Media (Yahoo)», «AliBaba», «EBay» και «Google» (European Commission, 2020 Απρίλιος 3).

⁴⁰ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴¹ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴² Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Εν τω μεταξύ, στις 26 Μαρτίου 2020, τα μέλη του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, σε κοινή δήλωσή τους αναφορικά με την πανδημία του κορωνοϊού και την αντιμετώπισή της, δεσμεύτηκαν ότι θα καταπολεμήσουν «αποφασιστικά την παραπληροφόρηση με διαφανή, έγκαιρη και τεκμηριωμένη επικοινωνία» αναφορικά με τις ενέργειες τους και ότι θα ενισχύσουν με αυτόν τον τρόπο «την ανθεκτικότητα των κοινωνιών μας», ενώ η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας θα συμμετείχαν «πλήρως» και, επίσης, «θα ενημερώνουν το Συμβούλιο» για τις «κοινές» «προσπάθειες» που καταβάλλονται (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2020 Μάρτιος 26:2). Λίγες μέρες αργότερα, κατά τη διάρκεια βιντεοδιάσκεψης των Υπουργών Εξωτερικών της ΕΕ, «εκφράστηκαν επίσης ανησυχίες για την **παραπληροφόρηση**⁴³ και την **αποπληροφόρηση**⁴⁴ καθώς και για την ανάγκη να συνεχιστούν οι προσπάθειες προκειμένου να καταπολεμηθεί ο αρνητικός αντίκτυπος στις κοινωνίες, τις ζωές των ανθρώπων και τη δημόσια υγεία», ενώ οι Υπουργοί, «τόνισαν ότι πρέπει να ενταθούν οι κοινές προσπάθειες κατά της αποπληροφόρησης μέσω στενής συνεργασίας μεταξύ των θεσμικών οργάνων της ΕΕ, των κρατών μελών και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης».

Τον Απρίλιο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε ότι «είχε πρόσφατα αρχίσει να συντονίζει την διαλογή («σάρωση») διαδικτυακών πλατφορμών και διαφημίσεων για να ελέγξει ότι οι καταναλωτές-τριες στην ΕΕ δεν υπόκεινται σε περιεχόμενο που προωθεί ψευδείς ισχυρισμούς ή προϊόντα απάτης» (European Commission, 2020 Απρίλιος 30). Οι έλεγχοι αυτοί θα διεξάγονταν από το Δίκτυο Συνεργασίας Προστασίας των Καταναλωτών (European Commission, 2020 Απρίλιος 30). Ο Επίτροπος για θέματα Δικαιοσύνης και Καταναλωτών, δήλωσε σχετικά ότι:

«Η [Ευρωπαϊκή] Επιτροπή εργάζεται ακούραστα σε όλα τα μέτωπα για την προστασία των ευρωπαίων πολιτών από αυτόν τον θανατηφόρο ιό. Αυτό περιλαμβάνει επίσης την προστασία τους από κακόβουλους χειριστές που χρησιμοποιούν αυτήν την πανδημία για εξαπάτηση απρόσεκτων καταναλωτών στο Διαδίκτυο ή για αδικαιολόγητα υψηλές τιμές. Αυτή η νέα σάρωση, ειδικά σχεδιασμένη για το πλαίσιο του κορωνοϊού, θα μας βοηθήσει να εντοπίσουμε παραπλανητικό περιεχόμενο κατά παράβαση των κανόνων της ΕΕ για τους/τις καταναλωτές-τριες και να οδηγήσουμε στην κατάργησή τους» (παρατίθεται στο European Commission, 2020 Απρίλιος 30).

⁴³ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴⁴ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Η ΕΕ υποστήριξε και άλλες σημαντικές πρωτοβουλίες στο πλαίσιο ανάσχεσης του φαινομένου της συνωμοσιολογίας, της παραπληροφόρησης ή/και της εσφαλμένης πληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό. Για παράδειγμα, τον Ιούνιο (του 2020), ξεκίνησε να λειτουργεί – με χρηματοδότηση της ΕΕ - το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Ψηφιακών Μέσων (European Digital Media Observatory - EDMO), υπό τον συντονισμό του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας (Ιταλία) και με εταίρους από την Ελλάδα (Athens Technology Center, τη Δανία (Πανεπιστήμιο του Aarhus) και την Ιταλία (οργάνωση ελέγχου/διασταύρωσης γεγονότων Pagella Politica) - με στόχο «την υποστήριξη της δημιουργίας και του έργου μιας διεπιστημονικής κοινότητας που θα αποτελείται από ελεγκτές-γκτριες γεγονότων, ακαδημαϊκούς-ές ερευνητές-τριες και άλλους-ες σχετικούς ενδιαφερόμενους φορείς με εμπειρία στον τομέα της διαδικτυακής παραπληροφόρησης [«disinformation»]», συμβάλλοντας «σε μια βαθύτερη κατανόηση των σχετικών με την παραπληροφόρηση παραγόντων, φορέων, εργαλείων, μεθόδων, δυναμικής διάδοσης, στόχων προτεραιότητας και επιπτώσεων στην κοινωνία» (European Commission, 2020 Ιούνιος 2). Όπως σημείωσε ο αρμόδιος για την Εσωτερική Αγορά Επίτροπος Thierry Breton

«Οι τελευταίοι μήνες έδειξαν και πάλι τις σοβαρές και καταστροφικές επιπτώσεις που μπορεί να έχει η παραπληροφόρηση στην υγεία, τις κοινωνίες και τις οικονομίες μας. (...) Το Παρατηρητήριο θα είναι ένα σημαντικό σημείο αναφοράς για τις προσπάθειές μας να καταπολεμήσουμε, να αποδεσμεύσουμε, να εκθέσουμε, να κατανοήσουμε και να αναλύσουμε δραστηριότητες παραπληροφόρησης στην Ευρώπη» (παρατίθεται στο European Commission, 2020 Ιούνιος 2).

Πιο πρόσφατα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε τις «Οδηγίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την ενίσχυση του κώδικα πρακτικής για την παραπληροφόρηση» («European Commission Guidance on Strengthening the Code of Practice on Disinformation») (European Commission, 2021 Μάιος 26). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναγνώρισε ότι

Η κρίση του κορωνοϊού κατέδειξε με ενάργεια τις απειλές και τις προκλήσεις της παραπληροφόρησης για τις κοινωνίες μας. Η επιδημία παραπληροφόρησης, αφενός, έθεσε μείζονες κινδύνους για τα συστήματα προσωπικής και δημόσιας υγείας, τη διαχείριση κρίσεων, την οικονομία και την κοινωνία. Αφετέρου, απέδειξε ότι, παρά τις αξιοσημείωτες προσπάθειες που έχουν καταβληθεί μέχρι σήμερα, είναι επιτακτική ανάγκη να ενισχυθούν οι προσπάθειες καταπολέμησης της παραπληροφόρησης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021 Μάιος 26).

Επιπλέον, η Επιτροπή έλαβε υπόψιν την από το 2020 αξιολόγηση του - ενεργού από το 2018 - κώδικα, σύμφωνα με την οποία εντοπίστηκαν «η ασυνεπής και ατελής εφαρμογή του Κώδικα

σε όλες τις πλατφόρμες και τα κράτη μέλη, περιορισμοί εγγενείς στον αυτό-ρυθμιστικό χαρακτήρα του Κώδικα, καθώς και κενά στην κάλυψη των δεσμεύσεων του Κώδικα», καθώς και «έλλειψη κατάλληλου μηχανισμού παρακολούθησης, συμπεριλαμβανομένων βασικών δεικτών απόδοσης», «έλλειψη δεσμεύσεων σχετικά με την πρόσβαση σε δεδομένα πλατφορμών για έρευνα σχετικά με παραπληροφόρηση και περιορισμένη συμμετοχή ενδιαφερομένων, ιδίως από τον διαφημιστικό τομέα» (European Commission, 2021 Μάιος 26:2).

Με βάση όλα τα παραπάνω, η Επιτροπή, ετοίμασε τις προαναφερθείσες Οδηγίες, με τις οποίες εκθέτει τις απόψεις τα «σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι πλατφόρμες και άλλοι σχετικοί ενδιαφερόμενοι πρέπει να εντείνουν τα μέτρα τους για την αντιμετώπιση των κενών και των ελλείψεων στον κώδικα και να δημιουργήσουν ένα πιο διαφανές, ασφαλές και αξιόπιστο διαδικτυακό περιβάλλον» (European Commission, 2021 Μάιος 26:1-2). Οι Οδηγίες επισημαίνουν την ανάγκη ενίσχυσης του Κώδικα σε μια σειρά από τομείς⁴⁵ ώστε αυτός να

⁴⁵ Συγκεκριμένα:

«Το έγγραφο καθοδήγησης ζητά την ενίσχυση του κώδικα, ιδίως στους ακόλουθους τομείς:

- **Μεγαλύτερη συμμετοχή με εξατομικευμένες δεσμεύσεις.** Η Επιτροπή ζητά να προσχωρήσουν στον κώδικα καθιερωμένες και αναδυόμενες πλατφόρμες που δραστηριοποιούνται στην ΕΕ, εμπλεκόμενοι ενδιαφερόμενοι του οικοσυστήματος επιγραμμικής διαφήμισης (π.χ. διαφημιστικές πλατφόρμες, πάροχοι διαφημιστικών τεχνολογιών, εταιρείες που επωφελούνται από διαφημίσεις), υπηρεσίες ανταλλαγής προσωπικών μηνυμάτων, καθώς και ενδιαφερόμενοι φορείς που μπορούν να προσφέρουν πόρους ή εμπειρογνώσια για την αποτελεσματική λειτουργία του κώδικα. Ο ενισχυμένος κώδικας θα πρέπει να περιλαμβάνει νέες εξατομικευμένες δεσμεύσεις ανάλογες του μεγέθους και της φύσης των υπηρεσιών που παρέχουν τα υπογράφοντα μέρη.
- **Κατάργηση της δυνατότητας δημιουργίας εσόδων από παραπληροφόρηση.** Οι πλατφόρμες και οι παράγοντες του οικοσυστήματος επιγραμμικής διαφήμισης πρέπει να αναλάβουν ευθύνη και να συνεργαστούν καλύτερα για τη διακοπή της χρηματοδότησης της παραπληροφόρησης, ιδίως με την ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με διαφημίσεις παραπληροφόρησης που έχουν απορριφθεί από ένα εκ των υπογραφόντων μερών, τη βελτίωση της διαφάνειας και της λογοδοσίας όσον αφορά τις τοποθετήσεις διαφημίσεων και τον αποκλεισμό της συμμετοχής παραγόντων που αναρτούν συστηματικά διαψευσμένο περιεχόμενο.
- **Εξασφάλιση της ακεραιότητας των υπηρεσιών.** Ο ενισχυμένος κώδικας θα πρέπει να καλύπτει πλήρως τις τρέχουσες και τις αναδυόμενες συμπεριφορές χειραγώγησης που χρησιμοποιούνται για τη διάδοση παραπληροφόρησης (όπως μποτ, ψεύτικοι λογαριασμοί, οργανωμένες εκστρατείες χειραγώγησης, χακάρισμα λογαριασμών) και να προβλέπει εξατομικευμένες δεσμεύσεις ώστε να εξασφαλίζονται η διαφάνεια και η λογοδοσία όσον αφορά τα μέτρα που λαμβάνονται για τον περιορισμό των επιπτώσεων της παραπληροφόρησης.
- **Ενδυνάμωση των χρηστών όσον αφορά την κατανόηση και την επισήμανση της παραπληροφόρησης.** Είναι απαραίτητο οι χρήστες να έχουν πρόσβαση σε εργαλεία που τους επιτρέπουν να κατανοούν καλύτερα το επιγραμμικό περιβάλλον και να κινούνται σε αυτό με ασφάλεια. Τα υπογράφοντα μέρη πρέπει να καταστήσουν διαφανή τα συστήματα συστάσεών τους, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο οι χρήστες βλέπουν περιεχόμενο, και να λάβουν μέτρα μετριασμού των κινδύνων που αυτά ενέχουν, όπως είναι η ταχεία εξάπλωση της παραπληροφόρησης. Θα πρέπει επίσης να παρέχουν στους χρήστες τους προσβάσιμα και αποτελεσματικά εργαλεία και διαδικασίες για την επισήμανση περιπτώσεων

γίνει «ισχυρός, σταθερός και ευέλικτος»⁴⁶ και να «στηρίζει την καταπολέμηση της παραπληροφόρησης»⁴⁷ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021 Μάιος 26).

Τέλος, επιπλέον των διαφόρων νέων ενεργειών και πρωτοβουλιών που έλαβε στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης για την αντιμετώπιση της παράλληλης πανδημίας παραπληροφόρησης, εσφαλμένης πληροφόρησης και συνωμοσιολογίας γύρω από τον κορωνοϊό, η ΕΕ συνέχισε τη συνεργασία «εντός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και μεταξύ των θεσμικών οργάνων της ΕΕ και των κρατών μελών»,⁴⁸ με χρήση καθιερωμένων διαύλων» όπως, για παράδειγμα, «το σύστημα έγκαιρης προειδοποίησης» («Rapid Alert System» - RAS) (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020 Ιούνιος 10), το οποίο «είναι ένας από τους τέσσερις πυλώνες του Σχεδίου Δράσης κατά της παραπληροφόρησης που ενέκρινε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τον Δεκέμβριο του 2018» και «έχει συσταθεί μεταξύ των θεσμικών οργάνων της ΕΕ και των Κρατών Μελών κράτη για να διευκολύνει την ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με εκστρατείες

παραπληροφόρησης που θα μπορούσαν να βλάψουν το δημόσιο ή το ατομικό συμφέρον. Οι χρήστες των οποίων το περιεχόμενο ή οι λογαριασμοί έχουν υπαχθεί σε μέτρα που ελήφθησαν έπειτα από την προαναφερόμενη επισήμανση θα πρέπει να έχουν πρόσβαση σε κατάλληλο και διαφανή μηχανισμό προσφυγής και διορθωτικών μέτρων. Ο ενισχυμένος κώδικας θα πρέπει επίσης να βελτιώσει την προβολή αξιόπιστων πληροφοριών δημόσιου συμφέροντος και να προειδοποιεί τους χρήστες που έχουν αλληλεπιδράσει με περιεχόμενο το οποίο έχει επισημανθεί ως ψευδές από ελεγκτές γεγονότων.

- **Αύξηση της κάλυψης του ελέγχου γεγονότων και αυξημένη πρόσβαση ερευνητών σε δεδομένα** Ο νέος κώδικας θα πρέπει να διασφαλίσει καλύτερη συνεργασία με τους ελεγκτές γεγονότων και να αυξήσει την κάλυψη σε όλες τις χώρες και γλώσσες της ΕΕ. Ο ενισχυμένος κώδικας θα πρέπει επίσης να προβλέπει άρτιο πλαίσιο για την πρόσβαση ερευνητών σε δεδομένα.
- **Ένα άρτιο πλαίσιο παρακολούθησης.** Ο ενισχυμένος κώδικας θα πρέπει να περιλαμβάνει βελτιωμένο πλαίσιο παρακολούθησης σύμφωνα με σαφείς βασικούς δείκτες επιδόσεων (ΒΔΕ) για τη μέτρηση των αποτελεσμάτων και του αντικτύπου των δράσεων που αναλαμβάνουν οι πλατφόρμες, καθώς και του συνολικού αντικτύπου του κώδικα στην παραπληροφόρηση εντός της ΕΕ. Οι πλατφόρμες θα πρέπει να υποβάλλουν τακτικά εκθέσεις στην Επιτροπή σχετικά με τα μέτρα που λαμβάνονται και τους σχετικούς ΒΔΕ. Οι πλατφόρμες θα πρέπει να παρέχουν τις πληροφορίες και τα δεδομένα σε τυποποιημένους μορφότυπους με ανάλυση ανά κράτος μέλος.

Τέλος, τα υπογράφοντα μέρη θα πρέπει να συστήσουν ένα **κέντρο διαφάνειας** στο οποίο θα αναφέρουν τις πολιτικές που υιοθετούν για την υλοποίηση των δεσμεύσεων βάσει του κώδικα, πως αυτές έχουν επιβληθεί και θα παρουσιάζονται όλα τα δεδομένα και οι δείκτες μέτρησης που σχετίζονται με τους ΒΔΕ. Επιπλέον, το έγγραφο καθοδήγησης προτείνει τη σύσταση **μόνιμης ειδικής ομάδας**, υπό την προεδρία της Επιτροπής. Θα απαρτίζεται από υπογράφοντα μέρη, εκπροσώπους της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης, της ομάδας των ευρωπαϊκών ρυθμιστικών αρχών για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων (ERGA), καθώς και εκπροσώπους από το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Ψηφιακών Μέσων (EDMO) οι οποίοι έλαβαν πάνω από 11 εκατ. ευρώ για τη δημιουργία οκτώ περιφερειακών κόμβων με στόχο την υλοποίηση και την επέκταση των εργασιών του Παρατηρητηρίου στα κράτη μέλη. Η ειδική ομάδα, η οποία θα στηρίζεται επίσης από εμπειρογνώμονες, θα συμβάλει στην επανεξέταση και προσαρμογή του κώδικα με βάση τις εξελίξεις στην τεχνολογία, την κοινωνία, την αγορά και τη νομοθεσία» (στο Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2021 Μάιος 26). «Η Επιτροπή δημοσιεύει έγγραφο καθοδήγησης για την ενίσχυση του κώδικα δεοντολογίας για την παραπληροφόρηση». Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_21_2585).

⁴⁶ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴⁷ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴⁸ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

παραπληροφόρησης και να συντονίζει τις απαντήσεις [σε αυτές]» (EEAS - EEAS – EUvsDiSiNFO, 2019 Μάρτιος). Ουσιαστικά πρόκειται για μια «ΑΦΟΣΙΩΜΕΝΗ ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΛΑΤΦΟΡΜΑ όπου τα κράτη μέλη της ΕΕ και τα θεσμικά όργανα της ΕΕ μπορούν να ανταλλάσσουν πληροφορίες σχετικά με την παραπληροφόρηση και να συντονίζουν τις απαντήσεις [σε αυτές]» και για ένα «ΔΙΚΤΥΟ 28 ΕΘΝΙΚΩΝ ΣΗΜΕΙΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ που συντονίζουν τη συμμετοχή και την ανταλλαγή πληροφοριών και βέλτιστων πρακτικών στο RAS» (EEAS - EUvsDiSiNFO, 2019 Μάρτιος). Επίσης, η ΕΕ συνεργάστηκε με «**διεθνείς εταίρους** συμπεριλαμβανομένου του ΠΟΥ, του μηχανισμού ταχείας αντίδρασης της G7, του NATO και άλλων» επιτυγχάνοντας «αύξηση της ανταλλαγής πληροφοριών, δραστηριοτήτων και βέλτιστων πρακτικών» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020 Ιούνιος 10).

2.3.2. Απόκριση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας

Τον Φεβρουάριο του 2020, ο Andrew Pattison, διευθυντής ψηφιακών επιχειρηματικών λύσεων του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας, ταξίδεψε μέχρι τη Silicon Valley, όπου συνάντησε στα γραφεία της Facebook εκπροσώπους ορισμένων εκ των μεγαλύτερων εταιρειών του διαδικτύου, των κοινωνικών δικτύων και εφαρμογών - Facebook, Google, Salesforce κ.ά. – με σκοπό να συζητήσουν για την αντιμετώπιση των ψευδών ειδήσεων και της εσφαλμένης πληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό (Farr & Rodriguez, 2020 Φεβρουάριος 14; Thomas, 2020 Φεβρουάριος 13). Το κύριο θέμα της συνάντησης αφορούσε στα μέτρα που ήδη λαμβάνουν οι εταιρείες για την αντιμετώπιση του φαινομένου, ενώ ο εκπρόσωπος του ΠΟΥ προσφέρθηκε να παράσχει συνδρομή στις εταιρείες κατά τη διαδικασία ελέγχου/διασταύρωσης των γεγονότων παρά να βασίζονται (οι εταιρείες) σε άλλους φορείς για το έργο αυτό (Farr & Rodriguez, 2020 Φεβρουάριος 14). Στην επόμενη υποενότητα, αναλύονται τα μέτρα απόκρισης ορισμένων εκ των εταιρειών αυτών.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, επιχειρεί να αντιμετωπίσει το φαινόμενο και με μια διαρκή εκστρατεία έγκυρης ενημέρωσης. Στην ενότητα «Πληροφορίες για το κοινό σχετικά με την νόσο του κορωνοϊού Covid-19 («Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public») στην επίσημη ιστοσελίδα του Οργανισμού, έχει δημιουργηθεί ειδική υποενότητα με τον εύγλωττο τίτλο «Mythbusters» που σε σχετικά ελεύθερα απόδοση σημαίνει αυτοί που καταρρίπτουν

μύθους (WHO, χ.χ.α). Στην υποενότητα αυτή – η οποία ενημερώνεται και εμπλουτίζεται διαρκώς – ο Οργανισμός απαντάει με πραγματικά γεγονότα και πληροφορίες σε διάφορους μύθους και ψευδείς ειδήσεις σχετικά με τον κορωνοϊό, μέσω σύντομων και κατανοητών κειμένων, ενημερωτικών videos και γραφικών αναπαραστάσεων - τις οποίες ο/η επισκέπτης-τρια μπορεί να κατεβάσει και να μοιραστεί στους λογαριασμούς του/της στα κοινωνικά δίκτυα (WHO, χ.χ.α). Επίσης, ο/η επισκέπτης-τρια ενημερώνεται πως μπορεί να προστατευθεί από την πανδημία αλλά και πως μπορεί να αναφέρει διαδικτυακό περιεχόμενο με εσφαλμένη πληροφόρηση («misinformation») που θα εντοπίσει (WHO, χ.χ.β).

Τον Μάρτιο του 2020, ο ΠΟΥ μαζί με τη Διεθνή Ομοσπονδία Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου και τη UNICEF εξέδωσαν έναν οδηγό για την πρόληψη αλλά και αντιμετώπιση του στίγματος και των διακρίσεων που συνοδεύουν τον κορωνοϊό κατά συγκεκριμένων εθνικών ομάδων καθώς και όσων θεωρούνται ότι έχουν έρθει ήδη σε επαφή με τον κορωνοϊό (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24). Στον πεντασέλιδο μίνι οδηγό, αφού αναγνωρίζεται ότι «το στίγμα και ο φόβος γύρω από τις μεταδοτικές ασθένειες παρεμποδίζουν την απόκριση», ότι είναι αποτελεσματικό να εστιάσουμε σε «οικοδόμηση της εμπιστοσύνης σε αξιόπιστες υπηρεσίες υγείας και συμβουλές» παράλληλα, «δείχνοντας ενσυναίσθηση στους πάσχοντες, κατανοώντας την ίδια την ασθένεια και υιοθετώντας αποτελεσματικά, πρακτικά μέτρα ώστε οι άνθρωποι να μπορούν να βοηθήσουν να διατηρήσουν τον εαυτό τους και τους αγαπημένους τους ασφαλείς», επισημαίνεται ότι

Ο τρόπος με τον οποίο επικοινωνούμε για τον COVID-19 είναι ζωτικής σημασίας για την υποστήριξη των ανθρώπων ώστε να αναλάβουν αποτελεσματική δράση για να βοηθήσουν στην καταπολέμηση της νόσου και για να αποφευχθεί η τροφοδότηση του φόβου και του στίγματος. Πρέπει να δημιουργηθεί ένα περιβάλλον στο οποίο η ασθένεια και οι επιπτώσεις της μπορούν να συζητηθούν και να αντιμετωπιστούν ανοιχτά, ειλικρινά και αποτελεσματικά (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:2).

Ο οδηγός περιλαμβάνει πρακτικές συμβουλές και κατευθυντήριες γραμμές για την πρόληψη και την αντιμετώπιση του φαινομένου πάνω σε τρεις άξονες «οι λέξεις έχουν σημασία: τι πρέπει και δεν πρέπει να κάνετε όταν μιλάτε για το νέο κορωνοϊό (COVID-19)», «παίξτε το ρόλο σας: απλές ιδέες για να απομακρύνετε το στίγμα» και «συμβουλές επικοινωνίας και μηνύματα» (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:2-5). Παραλήπτες αυτών συμβουλών και κατευθυντήριων γραμμών είναι «κυβερνήσεις, ΜΜΕ και τοπικοί οργανισμοί που

δουλεύουν πάνω στην νέα νόσο του κορωνοϊού (COVID-19)» (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:1). Ορισμένα παραδείγματα αυτών των συμβουλών και κατευθυντήριων γραμμών - που μας αφορούν ιδιαίτερα στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας - περιλαμβάνουν «μιλήστε με ακρίβεια για τον κίνδυνο από τον COVID-19, βάσει επιστημονικών δεδομένων και των τελευταίων επίσημων συμβουλών για την υγεία» και «ΜΗΝ επαναλάβετε ή μοιραστείτε μη επιβεβαιωμένες φήμες» (άξοντας «οι λέξεις έχουν σημασία: τι πρέπει και δεν πρέπει να κάνετε όταν μιλάτε για το νέο κορωνοϊό (COVID-19)»), «δώστε προτεραιότητα στη συλλογή, ενοποίηση και διάδοση ακριβών πληροφοριών για συγκεκριμένες χώρες και κοινότητες σχετικά με τις πληγείσες περιοχές, την αδυναμία των ατόμων και των ομάδων στο COVID19, τις επιλογές θεραπείας και που θα βρουν πρόσβαση σε υγειονομική περίθαλψη και πληροφορίες» (άξοντας «παίξτε το ρόλο σας: απλές ιδέες για να απομακρύνετε το στίγμα») και «Η αλήθεια, όχι ο φόβος θα σταματήσει την εξάπλωση του νέου κορωνοϊού (COVID-19). Μοιραστείτε [πραγματικά] γεγονότα και ακριβείς πληροφορίες σχετικά με την ασθένεια. Θέστε υπό αμφισβήτηση μύθους και στερεότυπα» (άξοντας συμβουλές επικοινωνίας και μηνύματα») (IFRC, UNICEF & WHO, 2020 Φεβρουάριος 24:3,5).

Τον Μάιο του 2020, ο ΠΟΥ μαζί με την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, ξεκίνησαν την εκστρατεία ευαισθητοποίησης «Σταματήστε τη Διασπορά» («Stop the Spread») του κοινού «για τους κινδύνους των λανθασμένων και ψευδών πληροφοριών σχετικά με την πανδημία του κορωνοϊού» (WHO, 2020 Μάιος 11). Επιπλέον, η εκστρατεία ενθάρρυνε τους πολίτες «να επανελέγχουν πληροφορίες με αξιόπιστες πηγές όπως ο ΠΟΥ και οι εθνικές υγειονομικές αρχές» (WHO, 2020 Μάιος 11). Η εκστρατεία διεξήχθη σε χώρες της Αφρικής (Αιθιοπία, Κένυα, Νιγηρία, Σιέρα Λεόνε, Ζάμπια, Τανζανία, Αλγερία, Λιβύη, Τυνησία), της Ασίας (Αζερμπαϊτζάν, Μπαγκλαντές, Ινδία, Ινδονησία, Νεπάλ, Ταϊλάνδη), της Κεντρικής και Νότιας Αμερικής (Βραζιλία, Αργεντινή, Μεξικό, Παραγουάη) και στην Ευρώπη (Μολδαβία) μέσω του παγκοσμίου δικτύου καναλιών και εφαρμογών του βρετανικού μέσου BBC (Reliefweb, 2020 Μάιος 11). Το BBC έχει δεσμευτεί να προσφέρει δωρεάν χρόνο «σε φορείς δημόσιας υγείας και κυβερνητικούς οργανισμούς για την προώθηση των μηνυμάτων για την καταπολέμηση της παγκόσμιας κρίσης υγείας του κορωνοϊού» (WHO, 2020 Μάιος 11). Η βρετανική κυβέρνηση χρηματοδοτεί την εκστρατεία και παρακολουθεί την υλοποίησή της (Reliefweb, 2020 Μάιος 11), ενώ θα παράσχει υλικό της εκστρατείας σε άλλες κυβερνήσεις, με σκοπό τη μετάφρασή

του και τη χρήση του από αυτές, ώστε να «υπάρχει ένα ενοποιημένο μήνυμα μεταξύ των κυβερνήσεων σχετικά με αυτό το πολύ σημαντικό θέμα» (WHO, 2020 Μάιος 11).

Εν τω μεταξύ, ο ΠΟΥ (WHO, 2020 Μάρτιος 18) στο πλαίσιο δημοσίευσης «μια σειράς μηνυμάτων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στις επικοινωνίες για την υποστήριξη της ψυχικής και ψυχοκοινωνικής ευημερίας σε διαφορετικές ομάδες-στόχους κατά τη διάρκεια του ξεσπάσματος [της πανδημίας]», συμπεριέλαβε μηνύματα που θα μπορούσαν επίσης να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο της πρόληψης και αντιμετώπισης θεωριών συνωμοσίας και της εσφαλμένης πληροφόρησης ή παραπληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό, καθώς και των κινδύνων ασφάλειας που προκύπτουν από αυτές.

Συγκεκριμένα, απευθυνόμενος στο γενικό κοινό, ο ΠΟΥ πρότεινε τρόπους έγκυρης ενημέρωσης και αποφυγής της εσφαλμένης πληροφόρησης, ώστε να μειωθεί η ανησυχία και ο φόβος που συνοδεύουν την πανδημική κρίση

Ελαχιστοποιήστε την παρακολούθηση, την ανάγνωση ή την ακρόαση ειδήσεων σχετικά με το COVID-19 που σας προκαλούν να αισθάνεστε ανήσυχοι-ες ή στενοχωρημένοι-ες. Αναζητήστε πληροφορίες μόνο από αξιόπιστες πηγές κυρίως ώστε να μπορείτε να λάβετε πρακτικά μέτρα για να προετοιμάσετε τα σχέδιά σας και να προστατέψετε τον εαυτό σας και τους/τις αγαπημένους-ες σας. Αναζητήστε ενημερώσεις πληροφοριών σε συγκεκριμένες ώρες κατά τη διάρκεια της ημέρας, μία ή δύο φορές. Η ξαφνική και σχεδόν συνεχής ροή ειδήσεων σχετικά με ένα ξέσπασμα μπορεί να κάνει τον/την καθένα/καθεμιά να νιώθει ανησυχία. Μάθετε τα γεγονότα, όχι φήμες και εσφαλμένη πληροφόρηση. Συγκεντρώστε πληροφορίες σε τακτά χρονικά διαστήματα από τον ιστότοπο του ΠΟΥ και τις τοπικές πλατφόρμες υγειονομικών αρχών για να σας βοηθήσουν να διακρίνετε τα γεγονότα από τις φήμες. Τα γεγονότα μπορούν να βοηθήσουν στην ελαχιστοποίηση των φόβων (WHO, 2020 Μάρτιος 18:1).

Ειδικά όσον αφορά τους ανθρώπους σε κατάσταση απομόνωσης, ο Οργανισμός επεσήμανε ότι, «μια σχεδόν συνεχής ροή ειδήσεων σχετικά με ένα ξέσπασμα μπορεί να κάνει τον/την καθένα/καθεμιά να αισθάνεται άγχος ή στενοχώρια» και, για το λόγο αυτό, πρότεινε στους ανθρώπους αυτούς: «Ζητήστε ενημερώσεις πληροφοριών και πρακτική καθοδήγηση σε συγκεκριμένες ώρες κατά τη διάρκεια της ημέρας από επαγγελματίες υγείας και από τον ιστότοπο του ΠΟΥ και αποφύγετε να ακούτε ή να ακολουθείτε φήμες που σας κάνουν να νιώθετε άβολα» (WHO, 2020 Μάρτιος 18:5).

Ακόμα, ο Οργανισμός - απευθυνόμενος στο γενικό κοινό - πρόσφερε μηνύματα που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο πρόληψης του ρατσισμού γύρω από τον κορωνοϊό:

Όταν αναφέρεστε σε άτομα με COVID-19, μην αποδίδετε την ασθένεια σε συγκεκριμένη εθνικότητα ή εθνικότητα. Να είστε συμπονετικοί-ες με όλους-ες εκείνους-ες που επηρεάζονται, από και προς οποιαδήποτε χώρα. Οι άνθρωποι που επηρεάζονται από το COVID-19 δεν έχουν κάνει τίποτα λάθος και αξίζουν την υποστήριξη, τη συμπόνια και την καλосύννη μας (WHO, 2020 Μάρτιος 18:1)

Επιπλέον, προς αποφυγή του στίγματος που συνοδεύει τη νόσηση, ο Οργανισμός – πάλι απευθυνόμενος στο γενικό κοινό - πρότεινε:

Μην αναφέρεστε στα άτομα με την ασθένεια ως «περιπτώσεις COVID-19», «θύματα» «οικογένειες COVID-19» ή «οι ασθενείς». Είναι «άνθρωποι που έχουν COVID-19», «άνθρωποι που υποβάλλονται σε θεραπεία για COVID-19» ή «άνθρωποι που αναρρώνουν από το COVID-19» και μετά την ανάρρωση από το COVID-19 η ζωή τους θα συνεχιστεί με τις δουλειές τους, τις οικογένειες τους και τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Είναι σημαντικό να διαχωρίσετε ένα άτομο από την ταυτότητα που ορίζεται από τον COVID-19, προκειμένου να μειωθεί το στίγμα (WHO, 2020 Μάρτιος 18:1)

Επίσης, απευθυνόμενος στο γενικό κοινό, πρότεινε μηνύματα τα οποία θα μπορούσαν επίσης να αξιοποιηθούν και για την πρόληψη του στιγματισμού ή/και της στοχοποίησης (λόγω θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης ή παραπληροφόρησης) νυν και πρώην νοσούντων ή/και επαγγελματιών υγείας

Βρείτε ευκαιρίες για να ενισχύσετε τις θετικές και ελπιδοφόρες ιστορίες και τις θετικές εικόνες των ντόπιων που έχουν βιώσει τον COVID-19. Για παράδειγμα, ιστορίες ανθρώπων που έχουν αναρρώσει ή έχουν υποστηρίξει ένα αγαπημένο τους πρόσωπο και είναι πρόθυμοι να μοιραστούν την εμπειρία τους.

Τιμήστε τους/τις φροντιστές και τους/τις εργαζομένους-ες στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης που υποστηρίζουν άτομα που έχουν προσβληθεί από τον COVID-19 στην κοινότητά σας. Αναγνωρίστε το ρόλο που διαδραματίζουν στη διάσωση ζωών και στην προστασία των αγαπημένων σας προσώπων (WHO, 2020 Μάρτιος 18:2).

Τέλος, ο ΠΟΥ, απευθυνόμενος στους/στις εργαζόμενους-ες στον τομέα της υγείας που μπορεί να στιγματίζονται ή/και να απομονώνονται από την κοινότητά - ακόμα και από την ίδια τους την οικογένεια – πρότεινε ορισμένα μέτρα αυτό-υποστήριξης:

Μερικοί-ές εργαζόμενοι-ες στην υγειονομική περίθαλψη μπορεί να βιώνουν ότι η οικογένεια ή η κοινότητά τους τούς/τίς αποφεύγει λόγω στίγματος ή φόβου. Αυτό μπορεί να κάνει μια ήδη δύσκολη κατάσταση πολύ πιο δύσκολη. Εάν είναι δυνατόν, το να παραμένετε συνδεδεμένοι-ες με τα αγαπημένα σας πρόσωπα μέσω ψηφιακών μεθόδων - μεταξύ άλλων - είναι ένας τρόπος για να διατηρήσετε την επαφή. Στραφείτε στους/στις συναδέλφους σας, τον/την διευθυντή-ντρια σας ή άλλα αξιόπιστα άτομα για κοινωνική

υποστήριξη - οι συνάδελφοί σας μπορεί να έχουν παρόμοιες εμπειρίες με εσάς (WHO, 2020 Μάρτιος 18:2).

2.3.3. Απόκριση των πλατφορμών κοινωνικών δικτύων

Στις 29 Ιανουαρίου 2020 – μία μέρα πριν ο Γενικός Διευθυντής του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας ανακοινώσει ότι ο κορωνοϊός συνιστά «διεθνούς ανησυχίας έκτακτη ανάγκη δημόσιας υγείας» - το κοινωνικό δίκτυο Twitter ανακοίνωσε ότι, έως εκείνη την στιγμή, δεν είχε παρατηρήσει «σημαντικές συντονισμένες προσπάθειες διάδοσης παραπληροφόρησης» αναφορικά με τον κορωνοϊό, εντούτοις, δήλωσε ότι θα παρέμενε σε «εγρήγορση» και ότι «έχει επενδύσει σημαντικά στις προληπτικές δυνατότητές του για να διασφαλίσει ότι οι τάσεις, η αναζήτηση και άλλοι κοινοί τομείς της υπηρεσίας προστατεύονται από κακόβουλες συμπεριφορές», ενώ προειδοποίησε ότι «αυτοί-ές που εμπλέκονται σε τέτοιες πρακτικές θα απομακρυνθούν από την υπηρεσία μας» (Chu & McDonald, 2020 Ιανουάριος 29). Επιπλέον, η εταιρεία, έλαβε κάποια προληπτικά μέτρα ώστε οι χρήστες να καταλήγουν σε έγκυρες και αξιόπιστες πληροφορίες σχετικά με τον κορωνοϊό:

έχουμε ξεκινήσει μια νέα ειδική προτροπή αναζήτησης για να διασφαλίσουμε ότι όταν επισκέπτεστε την υπηρεσία για πληροφορίες σχετικά με τον #coronavirus [«κορωνοϊό»], θα συναντήσετε πρώτα αξιόπιστες, έγκυρες πληροφορίες. Επιπλέον, σταματάμε τυχόν αποτελέσματα αυτόματης πρότασης που είναι πιθανό να κατευθύνουν άτομα σε μη αξιόπιστο περιεχόμενο στο Twitter. Αυτή είναι μια επέκταση της προτροπής #KnowTheFacts [«Γνωρίστε τα γεγονότα»], την οποία θέσαμε συγκεκριμένα στο κοινό για να βρει σαφείς, αξιόπιστες πληροφορίες σχετικά με την ανοσοποίηση και τον εμβολιασμό (Chu & McDonald, 2020 Ιανουάριος 29).

Επιπλέον των παραπάνω, η ομάδα Παγκόσμιας Δημοσίας Πολιτικής της εταιρείας δεσμευόταν να συνδράμει στις προσπάθειες ειδικών και φορέων που προσπαθούν να αντιμετωπίσουν την απειλή του κορωνοϊού και χρησιμοποιούν το κοινωνικό δίκτυο Twitter για να παράσχουν έγκυρες πληροφορίες (Chu & McDonald, 2020 Ιανουάριος 29).

Στις 30 Ιανουαρίου, μια άλλη εταιρεία κολοσσός των κοινωνικών δικτύων, η Facebook, ανακοίνωσε μερικά «βασικά μέτρα» που λαμβάνει για να υποστηρίξει την «παγκόσμια κοινότητα δημόσιας υγείας» η οποία «εργάζεται για να κρατήσει τους ανθρώπους ασφαλείς» (Facebook, 2020 Ιανουάριος 30). Ένα από αυτά τα βασικά βήματα περιλάμβανε τον «Περιορισμό της Εσφαλμένης Πληροφόρησης [«misinformation»] και του Επιβλαβούς

Περιεχομένου» (Facebook, 2020 Ιανουάριος 30). Σύμφωνα με την ανακοίνωση, η εταιρεία είχε ήδη λάβει κάποια μέτρα – στο Facebook αλλά και στο Instagram - τα οποία θα επέκτεινε ώστε να αντιμετωπίσουν «ψευδείς ισχυρισμούς», «θεωρίες συνωμοσίας» και «εσφαλμένη πληροφόρηση» για την πανδημία:

Το παγκόσμιο δίκτυο μας από εξωτερικούς ελεγκτές γεγονότων συνεχίζει τη δουλειά του εξετάζοντας το περιεχόμενο και καταρρίπτοντας ψευδείς ισχυρισμούς που εξαπλώνονται σε σχέση με τον κοροναϊό. Όταν αξιολογούν τις πληροφορίες ως ψευδείς, περιορίζουμε τη διάδοσή τους στο Facebook και στο Instagram και δείχνουμε στους ανθρώπους ακριβείς πληροφορίες από αυτούς τους/τις συνεργάτες-τιδες. Στέλνουμε επίσης ειδοποιήσεις σε άτομα που έχουν ήδη κοινοποιήσει ή προσπαθούν να κοινοποιήσουν αυτό το περιεχόμενο για να τους ειδοποιήσουν ότι έχει διασταυρωθεί [«fact-checked»].

Θα αρχίσουμε επίσης να καταργούμε περιεχόμενο με ψευδείς ισχυρισμούς ή θεωρίες συνωμοσίας που έχουν επισημανθεί από κορυφαίους παγκόσμιους οργανισμούς υγείας και τοπικές υγειονομικές αρχές που θα μπορούσαν να προκαλέσουν βλάβη σε άτομα που τους/τις πιστεύουν. Αυτό το κάνουμε ως επέκταση των υφιστάμενων πολιτικών μας για την κατάργηση περιεχομένου που θα μπορούσε να προκαλέσει σωματική βλάβη. Επικεντρωνόμαστε σε ισχυρισμούς που έχουν σχεδιαστεί για να αποθαρρύνουν τη θεραπεία ή την λήψη των κατάλληλων προφυλάξεων. Αυτό περιλαμβάνει ισχυρισμούς που σχετίζονται με ψευδείς θεραπείες ή μεθόδους πρόληψης (...) ή ισχυρισμούς που δημιουργούν σύγχυση σχετικά με τους διαθέσιμους πόρους υγείας. Επίσης, θα αποκλείσουμε ή θα περιορίσουμε τα hashtag που χρησιμοποιούνται για τη διάδοση εσφαλμένης πληροφόρησης [«misinformation»] στο Instagram και πραγματοποιούμε προληπτικά σάρωση για να βρούμε και να αφαιρέσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο από αυτό το περιεχόμενο (Facebook, 2020 Ιανουάριος 30).

Η Twitter επανήλθε με νέα ανακοίνωση όπου σημείωνε ότι συνέχιζε να διασφαλίζει ότι όποτε οι χρήστες του δικτύου αναζητούσαν πληροφορίες για τον κορωνοϊό θα κατευθύνονταν σε έγκυρες και αξιόπιστες, ενώ συνεργαζόταν σταθερά με τον ΠΟΥ ή/και εθνικές υπηρεσίες υγείας σε 70 χώρες και στις 5 ηπείρους (Twitter Public Policy, 2020 Μάρτιος 4). Επιπλέον, η εταιρεία καθιστούσε σαφές ότι συνέχιζε να εφαρμόζει πολιτική «μηδενικής ανοχής» απέναντι στην «χειραγώγηση πλατφόρμας και οποιαδήποτε άλλη απόπειρα κατάχρησης της υπηρεσίας της σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή» (Twitter Public Policy, 2020 Μάρτιος 4). Ένα άλλο μέτρο που ανακοίνωσε η εταιρεία αφορούσε στην παροχή «αξιόπιστων πληροφοριών για τον Covid-19» και μάλιστα στην κορυφή του χρονολογίου της αρχικής σελίδας («home timeline») σε ΗΠΑ, Καναδά, Μεξικό, Κολομβία, Βραζιλία, Αργεντινή, Νέα Ζηλανδία, Αυστραλία, Ιαπωνία, Νότια Κορέα, Ινδία, Σαουδική Αραβία, Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, Αίγυπτο, Γαλλία, Γερμανία, Ιρλανδία, Ιταλία, Ισπανία και Ηνωμένο Βασίλειο (Twitter Public Policy, 2020 Μάρτιος 4).

Ένα άλλο μέτρο της εταιρείας αφορούσε στον τερματισμό «κάθε προσπάθεια; των διαφημιζόμενων να χρησιμοποιήσουν ευκαιριακά το ξέσπασμα Covid-19 για να στοχεύσουν ακατάλληλες διαφημίσεις», ενώ «οι κυβερνητικοί φορείς που θέλουν να διαδώσουν πληροφορίες για τη δημόσια υγεία θα επιτρέπεται να προωθούν διαφημίσεις στο Covid-19» (Twitter Public Policy, 2020 Μάρτιος 4). Επιπλέον, αναφορικά πάντα με την πανδημία του κορωνοϊού, η εταιρεία ενημέρωνε ότι «έχει θέσει σε εφαρμογή πρόσθετες διασφαλίσεις προκειμένου να διευκολύνει την ανταλλαγή αξιόπιστων πληροφοριών για τη δημόσια υγεία και να μειώσει τις πιθανές βλάβες στους χρήστες» και, «προς το παρόν, απαγορεύει την προώθηση όλων των ιατρικών масκών και απολυμαντικών χεριών αλκοόλ λόγω της έντονης συσχέτισης τους με το Covid-19 και των περιπτώσεων διογκωμένων τιμών παγκοσμίως» (Twitter Public Policy, 2020 Μάρτιος 4).

Επιπλέον αυτών, η εταιρεία ανακοίνωσε ότι θα στήριζε το έργο μη κερδοσκοπικών οργανισμών με σκοπό τη δημιουργία «εκστρατειών για έλεγχο γεγονότων και αξιόπιστες πληροφορίες για την υγεία» προς το «ευρύτερο δυνατό κοινό» (Twitter Public Policy, 2020 Μάρτιος 4). Στο πλαίσιο αυτό, η εταιρεία ήδη συνεργαζόταν με φορείς ελέγχου/διασταύρωσης γεγονότων σε Ταϊβάν και Ισπανία ενάντια στην παραπληροφόρηση («disinformation») και για τον εντοπισμό αξιόπιστων πληροφοριών και κατάρριψης φημολογιών (Twitter Public Policy, 2020 Μάρτιος 4).

Στα μέσα Μαρτίου το 2020, εταιρικοί κολοσσοί των κοινωνικών δικτύων, των διαδικτυακών υπηρεσιών και λογισμικού - Microsoft, Facebook, Google, Reddit, Twitter, Youtube και LinkedIn - προχώρησαν στη δημοσίευση μιας σύντομης, κοινής δήλωσης, με την οποία δήλωναν την αποφασιστικότητά τους να πολεμήσουν κατά της «απάτης» και της «εσφαλμένης πληροφόρησης» σχετικά με τον κορωνοϊό και να παρέχουν έγκυρη ενημέρωση σε συνεργασία με την πολιτεία, ενώ ενθάρρυναν και άλλες ταινίες του χώρου να συνδράμουν:

Συνεργαζόμαστε στενά για τις προσπάθειες απόκρισης στον COVID-19. Βοηθάμε εκατομμύρια ανθρώπους να παραμείνουν συνδεδεμένοι, ενώ ταυτόχρονα καταπολεμούμε μαζί την απάτη [«fraud»] και την εσφαλμένη πληροφόρηση [«misinformation»] σχετικά με τον ιό, αυξάνουμε το έγκυρο περιεχόμενο στις πλατφόρμες μας και μοιράζουμε σημαντικές ενημερώσεις, σε συντονισμό με κυβερνητικές υπηρεσίες υγείας σε όλο τον κόσμο. Καλούμε άλλες εταιρείες να ενωθούν μαζί μας καθώς εργαζόμαστε για να διατηρήσουμε τις κοινότητές μας υγιείς και ασφαλείς (LinkedIn, 2020 Μάρτιος 16).

Της ανακοίνωσης αυτής είχαν προηγηθεί - λίγες μέρες πριν - επαφές μεταξύ του Michael Kratsios – τότε Διευθυντή Τεχνολογίας των Ηνωμένων Πολιτειών και στο Γραφείο Επιστημών και Τεχνολογίας του Λευκού Οίκου – και εταιρειών όπως Facebook, Google, Amazon, Apple, Microsoft, IBM και Twitter (Overly, 2020 Μάρτιος 11). Αντικείμενο των επαφών ήταν το αίτημα της κυβέρνησης προς τις εταιρείες να καταπολεμήσουν παραπληροφόρηση και κάθε άλλο επιβλαβές περιεχόμενο στις πλατφόρμες τους και να χρησιμοποιήσουν την τεχνογνωσία τους προς όφελος της κυβέρνησης ώστε να αντιμετωπίσει την έξαρση της πανδημίας στη χώρα (Overly, 2020 Μάρτιος 11). Το Δημοκρατικό Κόμμα σχολιάζοντας τις επαφές αυτές, σημείωσαν επικριτικά ότι η αντιμετώπιση της εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό θα πρέπει να ξεκινήσει από τον ίδιο τον τότε Πρόεδρο των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ, εξαιτίας των παραπλανητικών λεγομένων του αναφορικά με τον κορωνοϊό (Overly, 2020 Μάρτιος 11).

Η Twitter ανακοίνωσε ότι θα **«αύξανε τη χρήση της μηχανικής μάθησης και του αυτοματισμού»⁴⁹** για να αναλάβει ένα ευρύ φάσμα ενεργειών πάνω σε δυνητικά καταχρηστικό και χειριστικό περιεχόμενο» (@Vijaya & Derella, 2020 Μάρτιος 16). Επίσης, η εταιρεία θα **«διεύρυνε τον ορισμό της βλάβης»⁵⁰** για την αντιμετώπιση περιεχομένου που έρχεται σε αντίθεση με την καθοδήγηση από έγκυρες πηγές παγκόσμιων και τοπικών πληροφοριών για τη δημόσια υγεία: στο πλαίσιο αυτό, η αφαίρεση περιεχομένου που θα έθετε σε κίνδυνο την υγεία ή την ευεξία των ανθρώπων θα παρέμενε προτεραιότητα, ενώ θα απαιτούνταν από τους/τις χρήστες να αφαιρέσουν «τιτιβίσματα» με ποικίλο περιεχόμενο θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης και παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό (@Vijaya & Derella, 2020 Μάρτιος 16). Ακόμα, για τις περιπτώσεις ηγετών κρατών που διατηρούσαν λογαριασμούς στο δίκτυο και παραβίαζαν τις οδηγίες σχετικά με την προστασία από τον κορωνοϊό ενδεχομένως να εφαρμόζονταν οι ισχύοντες κανόνες του δικτύου που αφορούν στα τιτιβίσματα «δημοσίου ενδιαφέροντος» (@Vijaya & Derella, 2020 Μάρτιος 16), δηλαδή αναρτήσεις επαληθευμένων λογαριασμών με άνω των 100 χιλιάδων «ακολουθών» που ανήκουν σε εκλεγμένους/κυβερνητικούς αξιωματούχους ή υποψηφίους-ες για κάποιο δημόσιο αξίωμα ή σε αναμονή ανάληψης κυβερνητικών καθηκόντων, οι οποίες παραβιάζουν τους κανόνες του κοινωνικού δικτύου εντούτοις παραμένουν αλλά σε αυτές προστίθενται ένα

⁴⁹ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵⁰ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

επεξηγηματικό σημείωμα από το δίκτυο όπου και αναφέρεται ότι το εν λόγω «τιτίβισμα» παραβιάζει κανόνες (Twitter Safety, 2019 Ιούνιος 27).

Το κοινωνικό δίκτυο Facebook επίσης ανακοίνωσε (2020 Μάρτιος 25) μια σειρά μέτρων για την καταπολέμηση της εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό, στο ίδιο το Facebook αλλά και στο Instagram και στις εφαρμογές δωρεάν τηλεφωνίας και ανταλλαγής μηνυμάτων WhatsApp και Messenger, πάνω σε δύο βασικούς άξονες: στη «Σύνδεση των Ανθρώπων με Αξιόπιστες Πληροφορίες» και στον «Περιορισμός της Εξάπλωσης των Φαρσών/Απατών για τον COVID-19 και της Εσφαλμένης Πληροφόρησης».

Τα μέτρα του πρώτου άξονα περιλάμβαναν την προβολή αναδυόμενων παραθύρων («pop-up») στους/στις χρήστες-στριες του Facebook και του Instagram με χρήσιμες και εκπαιδευτικές πληροφορίες για τον κορωνοϊό από τον ΠΟΥ και άλλους οργανισμούς υγείας, τη δημιουργία ενός κέντρου πληροφόρησης για τον κορωνοϊό στην ροή των ειδήσεων στο Facebook διαφόρων χωρών με διαρκή ενημέρωση τόσο από τον ΠΟΥ και διεθνείς οργανισμούς όσο και από τις αρμόδιες εθνικές αρχές, τη δυνατότητα για τους/τις χρήστες-στριες της εφαρμογής WhatsApp να λαμβάνουν αυτομάτως καθημερινή ενημέρωση από τον ΠΟΥ για τα κρούσματα κορωνοϊού καθώς και χρήσιμες συμβουλές για την πρόληψη του ιού ή απαντήσεις σε συνήθεις ερωτήσεις, την οικονομική ενίσχυση του Διεθνούς Δικτύου Ελεγκτών-γκτριών Γεγονότων («International Fact-Checking Network») με σκοπό την επέκταση των δραστηριοτήτων τους στην εν λόγω εφαρμογή, την διευκόλυνση της χρήσης της εφαρμογής Messenger τόσο από κρατικές υπηρεσίες υγείας όσο και από φορείς των Ηνωμένων Εθνών, με σκοπό την παροχή έγκαιρης πληροφόρησης στους πολίτες σχετικά με τον κορωνοϊό και στην απάντηση τυχόν ερωτήσεων που έχουν καθώς και άλλα μέτρα (Clegg, 2020 Μάρτιος 25).

Ως προς τον δεύτερο άξονα, τα μέτρα περιλάμβαναν την αφαίρεση αναρτήσεων κ.λπ. με εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό σε Facebook και Instagram που θα μπορούσαν να «συμβάλλουν σε επικείμενη σωματική βλάβη», καθώς και την κατάρριψη θεωριών συνωμοσίας (για τον κορωνοϊό), σε συνεργασία με ελεγκτές-γκτριες γεγονότων σε 45 γλώσσες και την προειδοποιητική σήμανσή τους με σκοπό να προειδοποιηθούν οι χρήστες-στριες που είτε τις συναντούν, είτε τις έχουν ήδη μοιραστεί ή επιχειρούν να τις μοιραστούν με άλλους-ες

χρήστες-στριες (Clegg, 2020 Μάρτιος 25). Επιπλέον αυτών, οι χρήστες-στριες των εφαρμογών WhatsApp και Messenger θα γνωρίζουν πλέον αν κάποιο μήνυμα που έλαβαν τους έχει προωθηθεί ή εάν είναι ένα αλυσιδωτό μήνυμα – με αυτόν τρόπο γνωρίζουν ότι το μήνυμα δεν γράφτηκε από κάποια επαφή τους (Clegg, 2020 Μάρτιος 25). Επίσης τέθηκαν περιορισμοί στην προώθηση μηνυμάτων μέσω WhatsApp - για να σταματήσει η προώθηση «viral» μηνυμάτων – ενώ μέσω της τεχνολογίας, πλέον αναγνωρίζονται και διαγράφονται λογαριασμοί που στέλνουν μαζικά μηνύματα (Clegg, 2020 Μάρτιος 25). Τέλος, σχεδιαζόταν η δοκιμή περιορισμών στην προώθηση μηνυμάτων σε διαλόγους στην εφαρμογή Messenger (Clegg, 2020 Μάρτιος 25).

Τους μήνες που θα ακολουθήσουν, το κοινωνικό δίκτυο Facebook θα επεκτείνει αυτές τις δραστηριότητες του: αύξησε τον αριθμό των συνεργαζόμενων ελεγκτών-γκτριών γεγονότων και των γλωσσών εργασίας τους, ενίσχυσε οικονομικά οργανισμούς ελέγχου/διασταύρωσης γεγονότων, εφάρμοσε με επιτυχία την προειδοποιητική σήμανση - μόνο τον Μάρτιο του 2020, τέτοιες σημάνσεις τοποθετήθηκαν σε 40 εκατομμύρια αναρτήσεις και, το 95% των χρηστών βλέποντας αυτές τις σημάνσεις επέλεξαν να μην δουν το περιεχόμενο των αναρτήσεων – συνεχίστηκε η αφαίρεση περιεχομένου εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό, εμπλούτισε το κέντρο πληροφόρησης για τον κορωνοϊό με άρθρα μέσω των οποίων καταρρίπτονται οι εσφαλμένες πληροφορίες για τον κορωνοϊό, αφαίρεση αναρτήσεων που περιέχουν εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό και με τις οποίες αλληλοεπίδρασαν οι χρήστες-στριες καθώς και ενημέρωση των τελευταίων πότε και που αλληλοεπίδρασαν με την ανάρτηση, γιατί είναι λανθασμένη και γιατί αφαιρέθηκε, επέκταση προληπτικών και κατασταλτικών ενεργειών κατά περιεχομένου με εσφαλμένη πληροφόρηση για τα εμβόλια κατά του κορωνοϊού κ.ά. (Rosen, 2020 Απρίλιος 16 – ενημερώθηκε 12 Μαΐου 2020, 15 Δεκεμβρίου 2020 και 8 Φεβρουαρίου 2021).

Επιπλέον των παραπάνω μέτρων, θα εφαρμοστούν και πιο δραστικά μέτρα που θα περιλαμβάνουν περιεχόμενο που (ανά)δημοσιεύεται και από πολιτικούς-ές ηγέτες-ιδες. Τον Μάρτιο του 2020, Facebook μαζί με Twitter και YouTube έσβησαν αναρτημένο υλικό στο οποίο ο Πρόεδρος της Βραζιλίας Ζαΐρ Μπολσονάρου – ο οποίος επίσης μοιράστηκε το εν λόγω υλικό στους λογαριασμούς του - διέδιδε εσφαλμένη πληροφόρηση σχετικά με τον κορωνοϊό

(Wagner, 2020 Μάρτιος 31). Συγκεκριμένα, το δίκτυο Facebook κατέβασε βίντεο στο οποίο ο Μπολσονάρου υποστήριζε ότι η υδροξυχλωροκίνη που χρησιμοποιείται για την αντιμετώπιση της ελονοσίας, είναι αποτελεσματική ενάντια στον κορωνοϊό (Wagner, 2020 Μάρτιος 31). Επίσης, το δίκτυο Twitter, κατέβασε δύο αναρτήσεις στις οποίες ο Μπολσονάρου έκανε τους ίδιους ισχυρισμούς για την υδροξυχλωροκίνη αλλά και προέτρεπε στον τερματισμό τήρησης των ασφαλών αποστάσεων μεταξύ των πολιτών (Wagner, 2020 Μάρτιος 31). Επίσης, το κοινωνικό δίκτυο YouTube κατέβασε δύο βίντεο από τον επίσημο λογαριασμό του ίδιου του Προέδρου της Βραζιλίας, λόγω παραβίασης των κανονισμών του για το περιεχόμενο (Wagner, 2020 Μάρτιος 31).

Επιπλέον, εφαρμόστηκαν δραστικά μέτρα και σε περιπτώσεις οργανωμένων προσπαθειών παραπληροφόρησης. Για παράδειγμα, τον Απρίλιο του 2020, η Facebook, διέγραψε 19 Σελίδες, 15 λογαριασμούς χρηστών και 1 ομάδα λόγω «συντονισμένης μη αυθεντικής συμπεριφοράς»,⁵¹ οι οποίοι-ες δρούσαν από τις ΗΠΑ ενώ οι δράσεις τους στόχευαν επίσης στις ΗΠΑ (Facebook, 2020 Απρίλιος). Περίπου 207.700 λογαριασμοί χρηστών ακολουθούσαν αυτή-ές τη/τις Σελίδα-ες, ενώ στην ομάδα συμμετείχαν περίπου 20 λογαριασμοί χρηστών-στριών (Facebook, 2020 Απρίλιος). Οι εν λόγω Σελίδες, λογαριασμοί και ομάδες μοιράζονταν περιεχόμενο όπως «συνωμοσίες σχετικά με τον COVID-19» καθώς και «ρητορική μίσους για τους Ασιατο-Αμερικανούς» (Facebook, 2020 Απρίλιος). Η έρευνα της εταιρείας κατέληξε ότι, το εν λόγω δίκτυο συνδεόταν με τον ιστότοπο *VDARE* – ο οποίος είναι γνωστός για το «αντί-μεταναστευτικό περιεχόμενο» του – καθώς και με τον παρόμοιο ιστότοπο *The Unz Review* (Facebook, 2020 Απρίλιος). Την ίδια περίοδο, διαγράφηκαν - για συντονισμένη μη αυθεντική συμπεριφορά - και 511 Σελίδες, 101 λογαριασμοί και 122 ομάδες στο δίκτυο Facebook καθώς και 56 λογαριασμοί Instagram που δρούσαν από την Γεωργία και οι δράσεις τους στόχευαν επίσης τη Γεωργία (Facebook, 2020 Απρίλιος). Το εν λόγω δίκτυο ενεπλάκη στο διαμοιρασμό εσφαλμένης πληροφόρησης («misinformation») υγείας σχετικά με τον κορωνοϊό (Facebook, 2020 Απρίλιος). Η έρευνα της εταιρείας κατέληξε ότι το εν λόγω δίκτυο συνδεόταν με την

⁵¹ Όπως εξηγεί η Facebook:

«Όταν βρίσκουμε εγχώριες, μη κυβερνητικές καμπάνιες που περιλαμβάνουν ομάδες λογαριασμών και Σελίδες που επιδιώκουν να παραπλανήσουν τους ανθρώπους σχετικά με το ποιοι είναι και τι κάνουν ενώ στηρίζονται σε ψεύτικους λογαριασμούς, καταργούμε τόσο μη αυθεντικούς όσο και αυθεντικούς λογαριασμούς, Σελίδες και Ομάδες που εμπλέκονται άμεσα σε αυτό δραστηριότητα» (στο Facebook, (2020 Απρίλιος). April 2020 Coordinated Inauthentic Behavior Report. Ανακτήθηκε από: <https://about.fb.com/wp-content/uploads/2020/05/April-2020-CIB-Report.pdf>).

εταιρεία MME *Espersona* στη Γεωργία (Facebook, 2020 Απρίλιος). Συνολικά 973.000 λογαριασμοί ακολουθούσαν τη/τις προαναφερθείσα-σες Σελίδα-ες και 1.508.000 την/τις ομάδα-ες στο δίκτυο Facebook και περίπου 26.000 άτομα τον/τους λογαριασμό-ούς στο Instagram (Facebook, 2020 Απρίλιος).

Η ανάλυση των Brennen κ.ά. (2020 Απρίλιος 7) σε υλικό 225 αγγλόγλωσσων κειμένων, εικόνων, videos κ.λπ. με ψευδή πληροφόρηση⁵² για τον κορωνοϊό που είχαν δημοσιευτεί κατά το διάστημα Ιανουαρίου-Μαρτίου 2020, έδειξε ότι, τα κοινωνικά δίκτυα, είχαν ανταποκριθεί στο μεγαλύτερο μέρος του δείγματος (π.χ. προχωρώντας σε διαγραφές) εντούτοις, το 59% αυτών των αναρτήσεων παρέμεναν ενεργά στο Twitter χωρίς κάποια προειδοποιητική σήμανση, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για Facebook και YouTube ήταν 24% και 27% (Brennen κ.ά., 2020 Απρίλιος 7). Επιπλέον, πλατφόρμες κοινωνικών δικτύων θα δεχτούν κριτική διότι, εισέπρατταν έσοδα από διαφημίσεις σε σελίδες που προωθούσαν – μεταξύ άλλων – και «θαυματουργές» θεραπείες για τον κορωνοϊό (EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division, 2020 Απρίλιος 1).

Η Facebook θα ανακοινώσει λίγες εβδομάδες αργότερα ότι, εξέλιξε τα συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης (AI) που χρησιμοποιεί ώστε να μπορέσει να επιβάλει «την μόνιμη απαγόρευση»⁵³ όλων εκείνων των διαφημίσεων αλλά και των εμπορικών καταλόγων με ιατρικές μάσκες και διάφορα άλλα σχετικά προϊόντα (Sumbaly κ.ά., 2020 Μάιος 12). Επιπλέον, η εταιρεία λαμβάνει πρόσθετα μέτρα για να εντοπίζει διαφημίσεις τέτοιων προϊόντων οι οποίες καμουφλάρονται ώστε να μπορέσουν να ξεγελάσουν τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης (Sumbaly κ.ά., 2020 Μάιος 12). Στο ίδιο κείμενο επισημαινόταν ότι η Facebook, από την 1^η Μαρτίου 2020 είχε ήδη καταργήσει «περισσότερα από 2,5 εκατομμύρια κομμάτια περιεχομένου για την πώληση μάσκας, απολυμαντικών χεριών, απολυμαντικών μαντηλιών για επιφάνειες και τεστ κιτς για τον Covid-19» (Sumbaly κ.ά., 2020 Μάιος 12).

⁵² Οι ερευνητές αναφέρουν ότι χρησιμοποιούν τον όρο «misinformation» για να περιγράψουν κάθε είδους «ψευδούς πληροφόρησης» [«false information»], συμπεριλαμβανομένης της «παραπληροφόρησης» [«disinformation»] (στο Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K.. (2020 Απρίλιος 7). Types, sources and claims of COVID-19 misinformation. Reuters Institute, Υποσημείωση 1. Ανακτήθηκε από: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/types-sources-and-claims-covid-19-misinformation>).

⁵³ Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

Όπως όμως παραδεχόντουσαν τα στελέχη της εταιρείας «αυτές είναι δύσκολες προκλήσεις και τα εργαλεία μας δεν είναι τέλεια» και «ο εχθρικός χαρακτήρας αυτών των προκλήσεων σημαίνει ότι η δουλειά δεν θα ολοκληρωθεί ποτέ» (Sumbaly κ.ά., 2020 Μάιος 12). Επίσης, «για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων απαιτείται μια εκτεταμένη εργαλειοθήκη τεχνολογιών AI» (Sumbaly κ.ά., 2020 Μάιος 12). Τα στελέχη της εταιρείας συμπλήρωσαν κάπως πιο αισιόδοξα: «μπορούμε να αξιοποιήσουμε τις προσπάθειές μας μέχρι τώρα, να βελτιώσουμε περαιτέρω τα συστήματά μας και να κάνουμε περισσότερα για να προστατεύσουμε τους ανθρώπους από επιβλαβές περιεχόμενο που σχετίζεται με την πανδημία» (Sumbaly κ.ά., 2020 Μάιος 12).

Παράλληλα, η Twitter θα ανακοινώσει την εισαγωγή «νέων ετικετών και προειδοποιητικών μηνυμάτων» σκοπός των οποίων θα ήταν «να παρέχουν πρόσθετο περιεχόμενο και πληροφορίες για ορισμένα Tweets που περιέχουν αμφισβητούμενες ή παραπλανητικές πληροφορίες που σχετίζονται με τον COVID-19» (Roth και Pickles, 2020 Μάιος 11). Αυτές οι ετικέτες και τα μηνύματα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ώστε να δίνονται «πρόσθετες εξηγήσεις ή διευκρινίσεις σε καταστάσεις όπου οι κίνδυνοι βλάβης που σχετίζονται με ένα Tweet είναι λιγότερο σοβαροί, αλλά όπου οι άνθρωποι ενδέχεται να εξακολουθούν να συγχέονται ή να παραπλανούνται από το περιεχόμενο», κάτι που «θα διευκολύνει την εύρεση γεγονότων και τη λήψη ενημερωμένων αποφάσεων σχετικά με το τι βλέπουν οι χρήστες στο Twitter» (Roth και Pickles, 2020 Μάιος 11). Αν και «το ψεύτικο ή παραπλανητικό περιεχόμενο μπορεί να έχει πολλές διαφορετικές μορφές», η εταιρεία δεσμευόταν να «αναλάβει δράση» με βάση τις εξής «κατηγορίες»:

- Παραπλανητικές πληροφορίες - δηλώσεις ή ισχυρισμοί που έχουν επιβεβαιωθεί ότι είναι ψευδείς ή παραπλανητικοί από ειδικούς σε θέματα, όπως οι αρχές δημόσιας υγείας.
- Αμφισβητούμενες αξιώσεις - δηλώσεις ή ισχυρισμοί στις οποίες αμφισβητείται η ακρίβεια, η αλήθεια ή η αξιοπιστία της αξίωσης.
- Μη επαληθευμένες αξιώσεις - πληροφορίες (που μπορεί να είναι αληθείς ή ψευδείς) που δεν επιβεβαιώνονται κατά τη στιγμή της κοινοποίησής τους (Roth και Pickles, 2020 Μάιος 11).

Τους μήνες που θα ακολουθήσουν, το Twitter και άλλα κοινωνικά δίκτυα θα έχουν ξανά την ευκαιρία να δείξουν αν κατά πόσα αποφασισμένα ήταν να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο της συνωμοσιολογίας και της εσφαλμένης πληροφόρησης ή παραπληροφόρησης. Την ευκαιρία αυτή θα τους προσφέρει ο ίδιος ο Πρόεδρος των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ, ο οποίος εν μέσω

σκληρής προεκλογικής εκστρατείας υπέσκαπτε τις προσπάθειες ανάσχεσης της πανδημίας, μέσω ψευδών/παραπλανητικών ή λανθασμένων πληροφοριών/ειδήσεων. Τον Ιούλιο του 2020, Facebook, Twitter και YouTube έσβησαν από τα δίκτυα τους ένα βίντεο δεξιού ιστότοπου, στο οποίο συμμετείχαν ο Ralph Norman, Ρεπουμπλικάνος, Μέλο της Βουλής των Αντιπροσώπων των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και κάποια άτομα που φέρονταν να ήταν γιατροί και τα οποία υπερασπίζονταν τη χρήση υδροξυχλωροκίνης ως μέσο θεραπείας του κορωνοϊού (Brito, 2020 Ιούλιος 28). Και τα τρία δίκτυα διέγραψαν το βίντεο λόγω εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό (Brito, 2020 Ιούλιος 28). Ο Ντόναλντ Τραμπ είχε προλάβει να μοιραστεί το βίντεο στους λογαριασμούς του σε Facebook και Twitter – οι οποίοι ακολουθούνται από δεκάδες εκατομμύρια χρήστες-στριες - πριν διαγραφεί (Brito, 2020 Ιούλιος 28).

Τον Αύγουστο του 2020, το κοινωνικό δίκτυο Facebook – αφού ήδη έχει δεχτεί έντονη κριτική γιατί επέτρεπε στον τότε Πρόεδρο των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ να παραβιάζει τους κανονισμούς του δικτύου αναφορικά με το περιεχόμενο – προχώρησε σε αφαίρεση περιεχομένου εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό που προερχόταν απευθείας από τον ίδιο τον Πρόεδρο - συγκεκριμένα ενός video όπου μιλούσε ο ίδιος ο Πρόεδρος και το οποίο αναρτήθηκε στη Σελίδα του (Wong, 2020 Αύγουστος 6). Στο video αυτό, ο Τραμπ διέδιδε εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό ισχυριζόμενος ότι δήθεν τα παιδιά είναι «σχεδόν απρόσβλητα» από τον ιό (Wong, 2020 Αύγουστος 6). Με παρόμοιο τρόπο αντέδρασε και το Twitter όταν στον επίσημο λογαριασμό της εκστρατείας επανεκλογής του Προέδρου, αναρτήθηκε το εν λόγω video: για να επιτραπεί στον λογαριασμό να κάνει νέες αναρτήσεις, θα έπρεπε πρώτα να σβηστεί η επίμαχη ανάρτηση (Wong, 2020 Αύγουστος 6).

Ο Τραμπ θα επαναλάβει αργότερα ανάλογες δημοσιεύσεις και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και πάλι θα αντιδράσουν. Συγκεκριμένα, τον Οκτώβριο του 2020, λίγες μέρες μετά την επιστροφή του στα καθήκοντά του έχοντας νοσηλευτεί με κορωνοϊό, ο Αμερικανός Πρόεδρος θα γράψει στον λογαριασμό του στο Facebook ότι ο κορωνοϊός είναι «λιγότερο θανατηφόρος» από την γρίπη, προκαλώντας την αντίδραση του κοινωνικού δικτύου το οποίο και κατέβασε τη σχετική ανάρτηση (Spring, 2020 Οκτώβριος 6). Παρομοίως, το Twitter θα κρύψει «τιτίβισμα»

του Προέδρου με το ίδιο περιεχόμενο πίσω από προειδοποιητική σήμανση περί «παραπλανητικού» και «ενδεχομένως επιβλαβούς» περιεχομένου (Spring, 2020 Οκτώβριος 6).

Καθώς ο κόσμος ετοιμαζόταν να δεχτεί τα πρώτα εμβόλια για τον κορωνοϊό, η Twitter ανακοίνωνε ότι «θα έδινε προτεραιότητα στην αφαίρεση των πιο επιβλαβών παραπλανητικών πληροφοριών» και «θα άρχιζε να επισημαίνει Tweets που περιέχουν δυνητικά παραπλανητικές πληροφορίες σχετικά με τα εμβόλια» (Twitter Safety, 2020 Δεκέμβριος 16).

Συγκεκριμένα, η εταιρεία θα επέκτεινε την ισχύουσα πολιτική για την αφαίρεση «τιτιβισμάτων» με «ψευδείς ή παραπλανητικές πληροφορίες» - που αφορούσαν στην ίδια τη «φύση» του κορωνοϊού, στην «αποτελεσματικότητα ή/και ασφάλεια των προληπτικών μέτρων, των θεραπειών ή άλλων προφυλάξεων για τον μετριασμό ή τη θεραπεία της νόσου», στους «κανονισμούς, περιορισμούς ή εξαιρέσεις που σχετίζονται με συμβουλές υγείας» καθώς και στον «επιπολασμό ή κίνδυνος μόλυνσης ή θανάτου» - προσθέτοντας πλέον την αφαίρεση «τιτιβισμάτων» που περιέχουν:

- Ψευδείς ισχυρισμούς που υποδηλώνουν ότι οι εμβολιασμοί και τα εμβόλια χρησιμοποιούνται για να προκαλέσουν σκόπιμα βλάβη ή να ελέγξουν τους πληθυσμούς, συμπεριλαμβανομένων δηλώσεων σχετικά με εμβόλια που επικαλούνται εσκεμμένη συνωμοσία
- Ψευδείς ισχυρισμούς - που έχουν καταρριφθεί ευρέως - σχετικά με τις δυσμενείς επιπτώσεις ή συνέπειες της λήψης εμβολιασμών ή
- Ψευδείς ισχυρισμούς ότι ο COVID-19 δεν είναι πραγματικός ή [είναι] όχι σοβαρός και ως εκ τούτου ότι οι εμβολιασμοί δεν είναι απαραίτητοι (Twitter Safety, 2020 Δεκέμβριος 16).

Οι παραπάνω αλλαγές θα εφαρμόζονταν «χρησιμοποιώντας έναν συνδυασμό τεχνολογίας και ανθρώπινης αξιολόγησης» και «σε στενή διαβούλευση με τοπικές, εθνικές και παγκόσμιες αρχές δημόσιας υγείας σε όλο τον κόσμο» (Twitter Safety, 2020 Δεκέμβριος 16).

Στα τέλη του 2020 (Δεκέμβριος), οι αναφορές των πλατφορμών και κοινωνικών δικτύων Facebook, Twitter, Tik Tok, Google και Microsoft προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, καταδείκνυαν τις «συνεχείς προσπάθειες» τους «για την αντιμετώπιση παραπληροφόρησης [disinformation] γύρω από τον COVID-19» μέσω των εξής ενεργειών:

- περιορισμός της εμφάνισης ή μείωση της προβολής περιεχομένου που περιέχει ψευδείς ή παραπλανητικές πληροφορίες ·
- αύξηση των προσπαθειών για τον περιορισμό της χειραγωγικής συμπεριφοράς στις υπηρεσίες τους
- ενίσχυση συνεργασιών με ελεγκτές-γκτριες γεγονότων και ερευνητών-τριών και αύξηση της προβολής του περιεχομένου που ελέγχεται μέσω πραγματικών στοιχείων.
- λήψη μέτρων για τον περιορισμό της ροής των διαφημίσεων που συνδέονται με την παραπληροφόρηση για τον COVID-19
- προώθηση έγκυρων πηγών πληροφοριών μέσω διαφόρων εργαλείων
- χρηματοδότηση δράσεων και δράσεων γραμματισμού στα μέσα ενημέρωσης για τη διατήρηση της καλής δημοσιογραφίας και
- παροχή επιχορηγήσεων και δωρεάν διαφημιστικού χώρου σε κυβερνητικούς και διεθνείς οργανισμούς για την προώθηση εκστρατειών και πληροφοριών σχετικά με την πανδημία (European Commission, 2021 Ιανουάριος 28).

Παρά όμως τις αυτές τις θετικές εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στις αρχές του 2021, τους αμέσως επόμενους μήνες η έρευνα θα αποκαλύψει ότι το πρόβλημα της συνωμοσιολογίας, της παραπληροφόρησης και της έμμεσης πληροφόρησης σε πλατφόρμες και κοινωνικά δίκτυα θα παραμένει εξαιρετικά εκτεταμένο η δε αντιμετώπισή τους προβληματική.

Ενδεικτικά, σύμφωνα με την μη κυβερνητική οργάνωση Avaaz (2021 Απρίλιος 28), πάνω από το μισό (56%) του περιεχομένου εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό – όπως δήθεν παρενέργειες των εμβολίων συμπεριλαμβανομένης της πρόκλησης θανάτου - σε άλλες πολυομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες εκτός της αγγλικής (γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, ισπανικά, πορτογαλικά) δεν αντιμετωπίζεται με κάποιον τρόπο από το Facebook, ενώ διαπιστώθηκε και ελαφρά μείωση της αντίδρασης του κοινωνικού δικτύου απέναντι σε τέτοιες εσφαλμένες πληροφόρησης σε σχέση με το 2020. Επίσης η έρευνα του Ινστιτούτου Στρατηγικού Διαλόγου (O'Connor & Ayad , 2021 Απρίλιος 13) σε αραβόφωνες κοινότητες στη Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική (MENA) κατά την περίοδο Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 2021, θα διαπιστώσει σοβαρά εποπτικά κενά σε αραβόφωνο περιεχόμενο εσφαλμένης πληροφόρησης, παραπληροφόρησης και συνωμοσιολογίας για τον κορωνοϊό στο Facebook. Επιπλέον – και πολύ ανησυχητικά – διαπιστώθηκε υψηλός αριθμός ομάδων, σελίδων και αναρτήσεων τέτοιου περιεχομένου και σημαντική αλληλεπίδραση με και διαμοιρασμού από χρήστες-στριες του κοινωνικού δικτύου: ενδεικτικά, κατά την περίοδο Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2021, σε 10 αραβόφωνες ομάδες

τέτοιου περιεχομένου, διαπιστώθηκε αύξηση 44% στο αριθμό των αναρτήσεων (έφτασαν τις 7313) και 43% αύξηση στις αλληλεπιδράσεις με αυτές (έφτασαν τις 239,756) σε σχέση με τους τελευταίους 6 μήνες (O'Connor & Ayad, 2021 Απρίλιος 13).

2.4. Σύνοψη - κύρια συμπεράσματα βιβλιογραφικής επισκόπησης

Οι θεωρίες συνωμοσίας, η εσφαλμένη πληροφόρηση και η παραπληροφόρηση ανθούν και μεγεθύνονται σε καταστάσεις κρίσεων, συμπεριλαμβανομένων των πανδημικών, οπότε και κυριαρχεί μια γενικευμένη αβεβαιότητα, ανησυχία, ανασφάλεια και, ενίοτε, πανικός, ενώ οι άνθρωποι αναζητούν απαντήσεις και εξηγήσεις για να καταλάβουν τα όσα βιώνουν και την (νέα) κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφώνεται. Έτσι συμβαίνει και στην πανδημική κρίση. Επιπλέον, τα μη συναινετικά πολιτικά και δημοσιογραφικά/μιντιακά περιβάλλοντα λειτουργούν επίσης ως θερμοκήπια συνωμοσιολογίας, παραπληροφόρησης και εσφαλμένης πληροφόρησής για τον κορωνοϊό.

Αυξημένη τρωτότητα έναντι θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης και παραπληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό, παρατηρείται, συνήθως μεταξύ των εχόντων συντηρητικές πολιτικές πεποιθήσεις, όσων έχουν κλονισμένη ψυχολογική κατάσταση – κατάθλιψη, αίσθηση απώλειας ελέγχου, αίσθημα αβεβαιότητας - όσων έχουν έναν προϋπάρχοντα «κλειστό» ή/και «συνωμοτικό» τρόπο σκέψης ή/και περιορισμένη εμπιστοσύνη προς την επιστήμη (γεγονός που οφείλεται σε άλλους παράγοντες). Κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά όπως η ηλικία και το εκπαιδευτικό επίπεδο επηρεάζουν με διαφορετικό τρόπο τους ανθρώπους σε διαφορετικά (κοινωνικά, εθνικά) πλαίσια. Όσον αφορά ειδικά την Ελλάδα, η προϋπάρχουσα πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας (Γεμενής, 2020) και η προσπάθεια αντιμετώπισης / άμυνας απέναντι σε αισθήματα κατάθλιψης που ενισχύθηκαν εν μέσω πανδημικής κρίσης (Fountoulakis κ.ά. 2021) είναι παράγοντες που φαίνεται να σχετίζονται με αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας γύρω από τον κορωνοϊό.

Ο ανεύθυνος έως και επικίνδυνος δημόσιος λόγος πολιτικών ηγετών, το αντίστοιχα χαμηλό ποιοτικά περιεχόμενο κρατικά ελεγχόμενων ΜΜΕ και, ως επί το πλείστον, και ηλεκτρονικών ΜΜΕ, το διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα, το πολωμένο πολιτικό ή

δημοσιογραφικό/μιντιακό περιβάλλον συνιστούν σημαντικούς παράγοντες διάδοσης και ενίσχυσης της συνωμοσιολογίας και των προϊόντων εσφαλμένης πληροφόρησης ή παραπληροφόρησης για την πανδημία του κορωνοϊού.

Η συνωμοσιολογία, η παραπληροφόρηση και η εσφαλμένη πληροφόρηση για τον κορωνοϊό, μπορούν να προέρχονται ή/και να χρησιμοποιούνται προς όφελος εγκληματικών ή τρομοκρατικών οργανώσεων, ξένων κυβερνήσεων και κρατικών υπηρεσιών, πολιτικών/κομματικών παραγόντων, ομάδων και συλλογικοτήτων που συγκροτήθηκαν στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης ή/και προϋπήρχαν αυτής, με στόχο την προώθηση της συνωμοσιολογικής, αντί-επιστημονικής ατζέντας τους. Άτομα που (θεωρούνται ότι) έχουν εκτεθεί στον κορωνοϊό ή/και ότι συνδέονται (ευθύνονται) για αυτόν, στοχοποιούνται, υφίστανται παρενοχλήσεις και διακρίσεις, ενίοτε και βία ακόμα και από κρατικές υπηρεσίες και αρχές. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι συμπεριφορές αυτές εδράζονται σε προϋπάρχουσες προκαταλήψεις, οι οποίες ενισχύονται μέσα σε ένα κλίμα φόβου, άγνοιας, φημολογίας και παραφιλολογίας.

Εκτός από τις επιθέσεις ρατσιστικού χαρακτήρα και τις συγκεντρώσεις αρνητών, πρόσθετοι κίνδυνοι για την ανθρώπινη ασφάλεια ή την εσωτερική ασφάλεια και τάξη, προκύπτουν και από άλλες πηγές όπως από τις προαναφερθείσες απάτες περί ψευδοθεραπειών και ψευδοπροστατευτικών μέσων, καθώς και από την στοχοποίηση και τη βία κατά εργαζόμενων στον τομέα των τηλεπικοινωνιών από άτομα και συλλογικότητες εμπορούμενων από συνωμοσιολογικές ιδέες και αναληθείς πληροφορίες. Τα ίδια άτομα και συλλογικότητες βρίσκονται πίσω και από επιθέσεις σε κρίσιμες υποδομές και, συγκεκριμένα, σε εγκαταστάσεις (ασύρματα δίκτυα 5^{ης} γενιάς) που δήθεν συνδέονται με τον κορωνοϊό. Ακόμα και ελεγκτές-γκτριες αξιοπιστίας γεγονότων ή δημοσιογράφοι στοχοποιούνται, παρενοχλούνται, απειλούνται, εκδιώκονται ή/και υφίστανται βία από κρατικές υπηρεσίες επειδή αποκάλυψαν (ή προσπάθησαν να αποκαλύψουν) προσπάθειες παραπληροφόρησης.

Επιπλέον, ο στιγματισμός και ο αποκλεισμός διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων, μαζί με τους/τις επιτήδειους-ες που εμπορεύονται δήθεν θεραπείες και προστατευτικά μέσα, τις οργανωμένες παραβιάσεις των προληπτικών/προστατευτικών μέτρων από αρνητές του

κορωνοϊού, τον ανεύθυνο δημόσιο λόγω πολιτικών ηγετών και θεσμικών παραγόντων ακόμα και τις εκστρατείες παραπληροφόρησης από κρατικούς παράγοντες, δημιουργούν σοβαρούς κινδύνους για την υγειονομική ασφάλεια. Κράτη, κρατικές υπηρεσίες και ΜΜΕ, εμπλέκονται άμεσα σε εκστρατείες παραπληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό με σκοπό την προώθηση συμφερόντων τους στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, δημιουργώντας ποικίλους κινδύνους ασφάλειας (διεθνούς, υγειονομικής). Οι εκστρατείες αυτές συχνά συνοδεύονται από εκτεταμένο έλεγχο και λογοκρισία των ΜΜΕ και προσπάθεια φίμωσης κάθε αντίθετης φωνής. Θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένη πληροφόρηση ή παραπληροφόρηση σχετικά με τον κορωνοϊό γίνονται επίσης τα μέσα δυσφήμισης οικονομικών ή πολιτικών παραγόντων ή/και χρησιμοποιούνται για την ενίσχυση της προπαγάνδας τρομοκρατών.

Τέλος, διεθνείς φορείς γρήγορα αναγνώρισαν την σοβαρότητα και την έκταση του φαινομένου της συνωμοσιολογίας, της παραπληροφόρησης και της εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό και τους κινδύνους ασφαλείας που προκύπτουν από αυτές, λαμβάνοντας μέτρα ήδη κατά τη διάρκεια του πρώτου πανδημικού κύματος. Οι δράσεις του ΠΟΥ και της ΕΕ είχαν σε μεγάλο βαθμό να κάνουν με την ενίσχυση των γνώσεων και των δεξιοτήτων των πολιτών ώστε να αναγνωρίζουν περιεχόμενο παραπληροφόρησης, εσφαλμένης πληροφορίας ή θεωριών συνωμοσίας και να αναζητούν και να βρίσκουν ενημέρωση και γνώση από έγκυρες πηγές. Επιπλέον, η ΕΕ έλαβε πρωτοβουλίες για την ενίσχυση του υπάρχοντος ρυθμιστικού και προστατευτικού πλαισίου για την πληροφόρηση και την προστασία από την παραπληροφόρηση και στήριξε νέες πρωτοβουλίες για την καλύτερη παρακολούθηση του φαινομένου. Κρίσιμης σημασίας είναι οι ενέργειες των πλατφορμών κοινωνικών δικτύων, λόγω του κομβικού τους ρόλου στην εξάπλωση του φαινομένου. Οι ενέργειες αυτές - άλλοτε κατόπιν προτροπών θεσμικών παραγόντων άλλοτε κατόπιν πρωτοβουλιών των ίδιων των πλατφορμών και άλλοτε κατόπιν σχετικής κριτικής και πιέσεων - περιλαμβάνουν από προειδοποιητικές σημάνσεις έως πλήρη κατάργηση περιεχομένου και αποκλεισμό χρηστών-στριών ακόμα και πολιτικών ηγετών-ιδων ή την αποκάλυψη και τον τερματισμό της δραστηριότητας οργανωμένων δικτύων. Εντούτοις, παρατηρούνται σοβαρές ελλείψεις και αδυναμίες και, κατ' επέκταση, σαφή περιθώρια βελτίωσης.

ΚΕΦ.3: Αποτελέσματα κύριας πρωτογενούς έρευνας

3.1. Ημιδομημένες προσωπικές συνεντεύξεις

3.1.1. Η ερευνητική μέθοδος

Για την επίτευξη των ερευνητικών σκοπών της διπλωματικής εργασίας μου, εφάρμοσα ποιοτική ερευνητική μέθοδο και, συγκεκριμένα, ημι-δομημένες συνεντεύξεις. Η προαναφερθείσα ποιοτική μέθοδος εφαρμόστηκε με σκοπό τη διερεύνηση των εξής βασικών ερωτημάτων:

- *Ποια είναι τα αίτια εμφάνισης, οι παράγοντες διάδοσης και οι πιθανές πηγές προέλευσης του φαινομένου της παραπληροφόρησης και της διάδοσης των θεωριών συνωμοσίας αναφορικά με την προέλευση, τα χαρακτηριστικά και τους τρόπους αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού;*
- *Πόσο ευρεία και σοβαρή είναι η έκταση του εν λόγω φαινομένου στην Ελλάδα – και σε σύγκριση και με άλλες χώρες - και γιατί;*
- *Ποιοι-ες είναι οι κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια που προκύπτουν από το εν λόγω φαινόμενο;*
- *Με ποιους τρόπους αντιμετωπίζεται το φαινόμενο και οι συνέπειες του για την ασφάλεια στην Ελλάδα και διεθνώς – τόσο από κράτη και κυβερνήσεις όσο και από άλλους φορείς – και πόσο αποτελεσματικοί είναι αυτοί οι τρόποι;*

Η διεξαγωγή συνεντεύξεων «είναι πιθανόν η ευρύτερα εφαρμοζόμενη μέθοδος στην ποιοτική έρευνα» (Bryman, 2016:514). Συνεντεύξεις μπορούν να διεξαχθούν και στο πλαίσιο μιας ποσοτικής έρευνας: οι συνεντεύξεις αυτές καλούνται δομημένες και έχουν σημαντικές διαφορές έναντι των ποιοτικών συνεντεύξεων, οι κυριότεροι τύποι εκ των οποίων είναι οι «μη δομημένες» συνεντεύξεις και οι «ημιδομημένες» συνεντεύξεις (Bryman, 2016:514-515). Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, διεξήχθησαν ποιοτικές συνεντεύξεις, διότι μέσω αυτών, μπορώ να επικεντρωθώ στην «οπτική των συνεντευξιαζόμενων» (Bryman, 2016:514). Επίσης, μέσω των ποιοτικών συνεντεύξεων επιζητώ να λάβω «πλούσιες, λεπτομερείς απαντήσεις», ενώ χάριν του ευέλικτου χαρακτήρα της, μπορεί να ανταποκριθεί «στην κατεύθυνση που

δίνουν οι συνεντευξιαζόμενοι, τροποποιώντας ενδεχομένως το επίκεντρο της έρευνας σύμφωνα με τα σημαντικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων» (Bryman, 2016:514).

Πιο αναλυτικά, διεξήχθησαν ημιδομημένες συνεντεύξεις, δηλαδή συνεντεύξεις στις οποίες ο/η ερευνητής-τρια έχει μια λίστα ερωτήσεων ή θεμάτων τα προς συζήτηση, που δεν είναι αναγκαίο να διατυπώνονται με συγκριμένο τρόπο ή σειρά (Babbie, 2018:557; Bryman, 2016:515). Εντούτοις, «κατά κανόνα στους συνεντευξιαζόμενους τίθενται όλες οι ερωτήσεις, και μάλιστα με παρόμοια διατύπωση» (Bryman, 2016:515). Στις συνεντεύξεις αυτές, ο/η ερευνητή-τρια «μπορεί να θέσει και ερωτήσεις που δεν υπάρχουν στον οδηγό με αφορμή κάποια απάντηση του συνεντευξιαζόμενου», ενώ «ο συνεντευξιαζόμενος έχει μεγάλη ελευθερία στον τρόπο απάντησης» (Bryman, 2016:515). Γενικά, σύμφωνα με τον Babbie (2018:557):

Μια ποιοτική συνέντευξη είναι ουσιαστικά μια συζήτηση κατά την οποία ο συνεντευκτής καθορίζει μια γενική κατεύθυνση και επιδιώκει να πάρει απαντήσεις σε συγκεκριμένα ζητήματα που εγείρονται από τον ερωτώμενο. Ιδανικά, αυτός που κατά βάση μιλάει είναι ο ερωτώμενος. Αν μιλάτε πάνω από το 5% του χρόνου, μάλλον το έχετε παρακάνει.

Επέλεξα να πραγματοποιήσω ημιδομημένες, προσωπικές συνεντεύξεις με εκπροσώπους και στελέχη θεσμικών φορέων της Πολιτείας και της κοινωνίας των πολιτών που δυνητικά υφίστανται ή/και καλούνται να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους και τις απειλές για την ασφάλεια που προκύπτουν από την παραπληροφόρηση και τη διάδοση θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία, καθώς και με ειδικούς-ές ακαδημαϊκούς επιστήμονες με ειδίκευση ή/και εμπειρία σε θέματα άμεσα συνδεδεμένα με το αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Πιο αναλυτικά, πρόκειται για **ειδικούς-ές εμπειρογνώμονες (experts), εκπροσώπους κέντρων λήψης αποφάσεων και χάραξης πολιτικής (policy and decision makers) και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη (stakeholders)**, από μια ευρεία ποικιλία φορέων:

- Στελέχη της Κυβέρνησης και συγκεκριμένα, του Υπουργού Υγείας, του Υπουργού Προστασίας του Πολίτη και του Υφυπουργού Πολιτικής Προστασίας ή εκπροσώπου-ων αυτών.
- Στελέχη της Εθνικής Επιτροπής Λοιμωξιολόγων για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19.

- Μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Εθνικού Οργανισμού Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ) ή εκπρόσωπος του φορέα.
- Στελέχη της Ελληνικής Αστυνομίας και, συγκεκριμένα, της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, λόγω της πιθανής παραπληροφόρησης και διάδοση θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία μέσω του διαδικτύου και, γενικότερα, ηλεκτρονικών μέσων.
- Στελέχη του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, λόγω της πιθανής παραπληροφόρησης και διάδοσης θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία από και μέσω των ΜΜΕ.
- Μέλη ανεξάρτητων αρχών – όπως η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου – και μη κυβερνητικών οργανώσεων – όπως η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου – που έχουν στο επίκεντρο των δραστηριοτήτων της προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, λόγω των πιθανών κινδύνων και απειλών για τα ανθρώπινα δικαιώματα εξαιτίας της παραπληροφόρησης και της διάδοσης θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία.
- Μέλη ανθρωπιστικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών που παρέχουν (και) ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε μέλη ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων - ενδεικτικά οι ΜΚΟ «Γιατροί Χωρίς Σύνορα», «Γιατροί του Κόσμου» και «Praksis», λόγω της πιθανής παρεμπόδισης του έργου των φορέων αυτών εξαιτίας της παραπληροφόρησης και της διάδοσης θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία.
- Μέλη φορέων της κοινωνίας των πολιτών που ασχολούνται και με τον εντοπισμό και αντιμετώπιση εσφαλμένων ή ψευδών/παραπλανητικών ειδήσεων/πληροφοριών και θεωριών συνωμοσίας (ενδεικτικά, «Ελληνικά Hoaxes»).
- Μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας (ελληνικά Κρατικά Πανεπιστήμια) με ειδίκευση ή σχετική (διδασκτική/ερευνητική) εμπειρία σε θέματα όπως θεωρίες συνωμοσίας, εξτρεμισμός (οι εξτρεμιστές και οι εξτρεμιστικές οργανώσεις είναι πολύ συχνά φορείς και εκφραστές θεωριών συνωμοσίας), διαχείριση κινδύνων και καταστροφών, πανδημίες, ΜΜΕ (= ειδικότερα σε ζητήματα που αφορούν τη διάδοση εσφαλμένων ή ψευδών/παραπλανητικών πληροφοριών ή θεωριών συνωμοσίας μέσω των ΜΜΕ).

Για την προσέγγιση των μελών των ομάδων στόχου, πραγματοποιήθηκε χαρτογράφηση των σχετικών φορέων και εντοπίστηκαν στοιχεία επικοινωνίας, ενώ αξιοποιήσα και το προσωπικό (φιλικό και επαγγελματικό) δίκτυο γνωριμιών. Τα ερωτήματα/θέματα που χρησιμοποιήθηκαν

για τις ημιδομημένες συνεντεύξεις, παρατίθενται στο **Παράρτημα Α'**. Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν, μετά από γραπτή (ενυπόγραφη) σχετική συναίνεση των συνεντευξιζόμενων και διεξήχθησαν μέσω εφαρμογών τηλεδιάσκεψης, λόγω των περιοριστικών/προστατευτικών μέτρων για την αντιμετώπιση της εξάπλωσης της πανδημίας. Η σχετική φόρμα συναίνεσης παρατίθεται στο **Παράρτημα Β'**.

Τελικά, πραγματοποιήθηκαν **10** συνεντεύξεις: **9 προσωπικές και 1 συνέντευξη με τη συμμετοχή δύο ατόμων από την ίδια Υπηρεσία** (Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος της Ελληνικής Αστυνομίας). Σε **μία ακόμα περίπτωση** (Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας) **το ερωτηματολόγιο απεστάλη ηλεκτρονικά στον/στη συνεντευξιζόμενο-η - κατόπιν σχετικού αιτήματος του φορέα του τελευταίου - συμπληρώθηκε από αυτόν και επιστράφηκε στον ερευνητή**. Συνολικά, **έλαβαν μέρος στην έρευνα 12 άτομα, 6 εκ των οποίων προέρχονταν από 5 διαφορετικούς φορείς ή υπηρεσίες και οι υπόλοιποι-ες 6 από τον ακαδημαϊκό-ερευνητικό χώρο**. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους-ες συμμετέχοντες-ουσες, ο/η εκπρόσωπος της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας είχε περισσότερο χρόνο και μεγαλύτερη δυνατότητα να σκεφτεί και να επεξεργαστεί την απάντησή του/της, διότι έλαβε το ερωτηματολόγιο και το συμπλήρωσε.

Ως προς την ιδιότητα τους, τη θέση τους στον/στην φορέα/οργανισμό/Υπηρεσία και τον τύπο του φορέα/οργανισμού/Υπηρεσίας:

- 2 αξιωματικοί της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος της Ελληνικής Αστυνομίας (στο εξής θα αναφέρονται ως **Αξιωματικός 1 και Αξιωματικός 2 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος**),
- 1 αξιωματικός Σώματος Ασφαλείας από το Γραφείο Τύπου και Δημοσίων Σχέσεων της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας (στο εξής θα αναφέρεται ως **Εκπρόσωπος ΓΠΠΠ**)
- 1 γιατρός και βοηθός ιατρικού-ής συντονιστή-στριας σε μη κυβερνητική οργάνωση που παρέχει – μεταξύ άλλων – ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε μέλη ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων (στο εξής θα αναφέρεται ως **Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ**)
- 1 πολιτικός-ή επιστήμονας και ερευνητής-τρια σε εταιρεία δημοσκοπήσεων (στο εξής θα αναφέρεται ως **Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων**)

- 1 ερευνητής-τρια και ελεγκτής-γκτρια γεγονότων (fact checker) στον ιστότοπο «Ελληνικά Hoaxes» που ανήκει στην «ΑΣΤΙΚΗ ΜΗ ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ», αντικείμενο του οποίου (ιστότοπου) είναι ο έλεγχος της αξιοπιστίας ειδήσεων/πληροφοριών στο διαδίκτυο και η καταπολέμηση της εσφαλμένης πληροφόρησης και της παραπληροφόρησης **(στο εξής θα αναφέρεται ως Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes)**
- 4 καθηγητές-τριες ελληνικών δημόσιων πανεπιστημίων εκ των οποίων: ένας/μία καθηγητής-τρια Επιδημιολογίας, ένας/μία καθηγητής-τρια Πολιτικής Επιστήμης με σημαντική (ακαδημαϊκή/ερευνητική) εμπειρία (και) σε θέματα εξτρεμισμού, ένας/μία καθηγητής ΜΜΕ με (ακαδημαϊκή/ερευνητική) εμπειρία (και) σε θέματα μέσων κοινωνικής δικτύωσης και κοινωνικών κινημάτων και ακτιβισμού **(στο εξής θα αναφέρεται ως καθηγητής-τρια ΜΜΕ 1)**, ένας/μία καθηγητής ΜΜΕ με (ακαδημαϊκή/ερευνητική) εμπειρία (και) σε θέματα προπαγάνδας, ιδεολογίας και ΜΜΕ και ψευδών/παραπλανητικών ειδήσεων (fake news) **(στο εξής θα αναφέρεται ως καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2)**
- 2 ερευνητές-τριες ειδικοί-ές εμπειρογνώμονες εκ των οποίων: ένας/μία διεθνολόγος με ακαδημαϊκή/ερευνητική εμπειρία σε θέματα ευρωπαϊκής ασφάλειας, ριζοσπαστικοποίησης, εξτρεμισμού και τρομοκρατίας που συνεργάζεται με ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο και ερευνητικούς φορείς, πάνω σε αντίστοιχες θεματικές **(στο εξής θα αναφέρεται ως ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος)**, ένας/μία πολιτικός-ή επιστήμονας ακαδημαϊκή/ερευνητική εμπειρία σε θέματα ασφάλειας και ριζοσπαστικοποίησης, πρώην σύμβουλος Υπουργού Προστασίας του Πολίτη **(στο εξής θα αναφέρεται ως ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας)**. Και οι δύο ειδικοί-ές εμπειρογνώμονες διδάσκουν/έχουν διδάξει σε σχολή σώματος ασφαλείας.

Οι Αξιωματικοί της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος της ΕΛ.ΑΣ., ο/η εκπρόσωπος της ΓΓΠΠ, ο/η γιατρός της ανθρωπιστικής ΜΚΟ και ο/η Ερευνητής-τρια των Ελληνικών Hoaxes συμμετείχαν στην έρευνα και ως εκπρόσωποι των αντίστοιχων φορέων / οργανισμών / Υπηρεσιών τους: το σχετικό αίτημα συμμετοχής στην έρευνα υποβλήθηκε αρμοδίως στους φορείς τους, οι οποίοι – αφού προφανώς το ενέκριναν - στη συνέχεια υπέδειξαν τα εν λόγω άτομα για να συμμετάσχουν στην έρευνα. Η προαναφερθείσα αστυνομική Διεύθυνση όπως και ο ιστότοπος «Ελληνικά Hoaxes» κατονομάζονται κατόπιν σχετικής (ενυπόγραφης) συναίνεσης των συνεντευξαζόμενων ενώ, αναφορικά με την συμμετοχή του/της εκπροσώπου

της ΓΠΠΠ, θα πρέπει να επισημανθεί ότι πρόκειται για επίσημη, γραπτή απάντηση από το Γραφείο Τύπου και Δημοσίων Σχέσεων της Γενικής Γραμματείας. Εντούτοις, και στην περίπτωση του/της εν λόγω συμμετέχοντος-ουσας, διατηρήθηκε η ανωνυμία – όπως ακριβώς και για τους/τις υπόλοιπους-ες συμμετέχοντες-ουσες - και αποκρύφτηκαν στοιχεία (π.χ. φύλο, ακριβής θέση στο Γραφείο κ.λπ.) που θα έκαναν πιο εύκολη την ταυτοποίησή του. Ο/η γιατρός και βοηθός ιατρικού-ής συντονιστή-στριας της ανθρωπιστικής ΜΚΟ, δεν αποδέχτηκε να κατονομαστεί η οργάνωση.

Όλοι-ες οι υπόλοιποι-ες συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνα (πανεπιστημιακοί-ές καθηγητές-τριες, ειδικοί-ές εμπειρογνώμονες και ο/η ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων) προσκλήθηκαν απευθείας - σε ατομικό επίπεδο - να λάβουν μέρος στην έρευνα (παραχώρηση συνέντευξης) την οποία και αποδέχτηκαν. Δηλαδή, τα λεγόμενά τους, δεν εκφράζουν απαραίτητως τους φορείς, οργανισμούς κ.λπ. όπου εργάζονται.

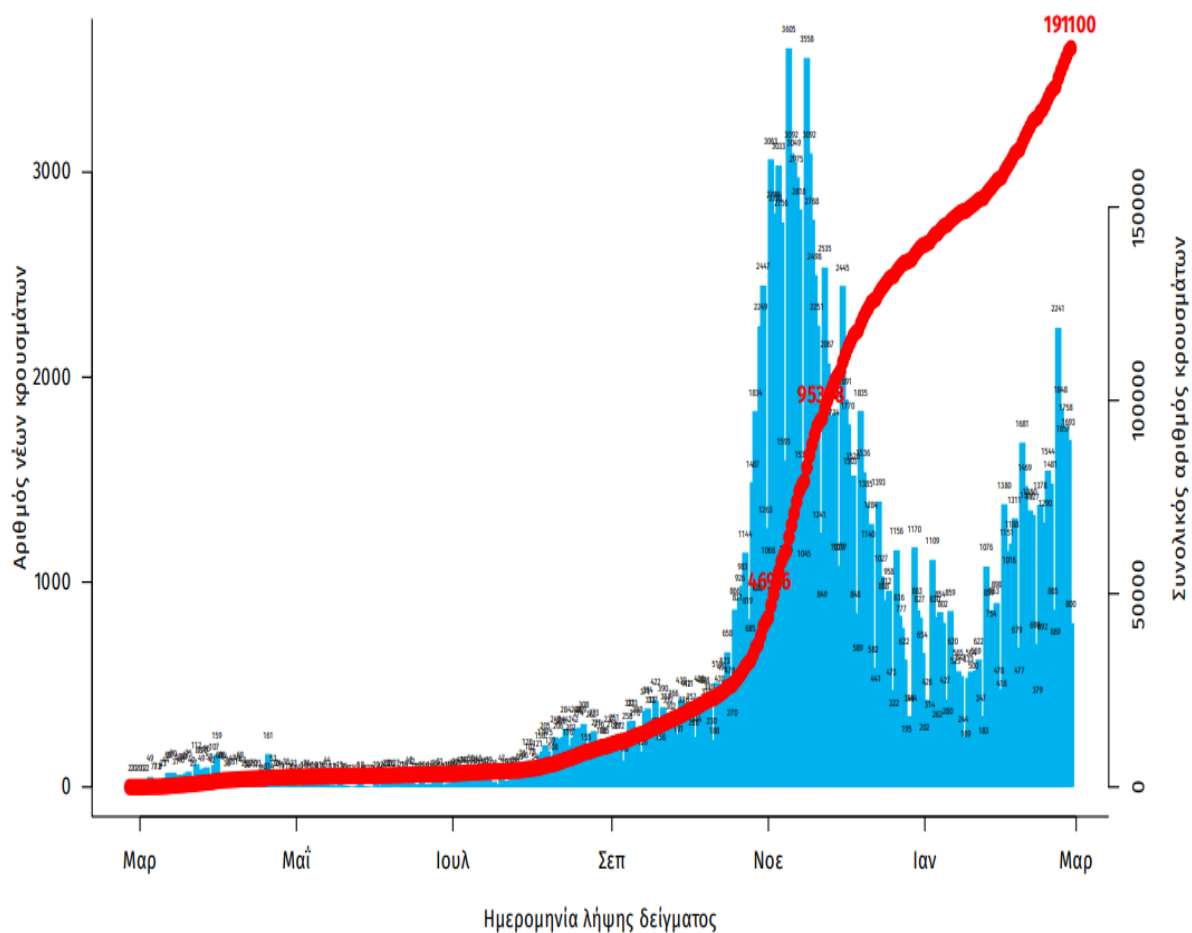
3.1.2. Η περίοδος διεξαγωγής των συνεντεύξεων

Η πρώτη συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 27 Οκτωβρίου 2020 και η τελευταία (δέκατη) στις 20 Ιανουαρίου 2021. Την ημέρα διεξαγωγής της πρώτης συνέντευξης, έλαβα - μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου – συμπληρωμένο και το ερωτηματολόγιο της συνέντευξης από τον/την εκπρόσωπο της ΓΠΠΠ.

Όπως φαίνεται και στα παρακάτω σχήματα (Σχ. 1 και Σχ. 2) όπου απεικονίζεται η εξέλιξη της πανδημίας του κορωνοϊού στη χώρα μας από τον Μάρτιο του 2020 έως και τον Φεβρουάριο του 2021, οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε μια περίοδο ανόδου κρουσμάτων και θανάτων. Ήταν η περίοδος του 2^{ου} πανδημικού κύματος (Ιούλιος 2020-Ιανουάριος 2021), κατά τη διάρκεια του οποίου ο «κυλιόμενος εβδομαδιαίος μέσος όρος των επιβεβαιωμένων κρουσμάτων» ξεπέρασε τα 2500 ανά ημέρα (έναντι μόλις 100 κατά το πρώτο πανδημικό κύμα Φεβρουαρίου-Ιουνίου 2020), ο αριθμός των ενεργών κρουσμάτων» έφτασε έως και τα 35000 (έναντι 1000 ανά ημέρα κατά το πρώτο πανδημικό κύμα), ο αριθμός των νοσηλευόμενων σε Μονάδες Εντατικής Θεραπείας ανήλθε – κατά μέσο όρο – σε 600 άτομα ανά ημέρα (έναντι 100

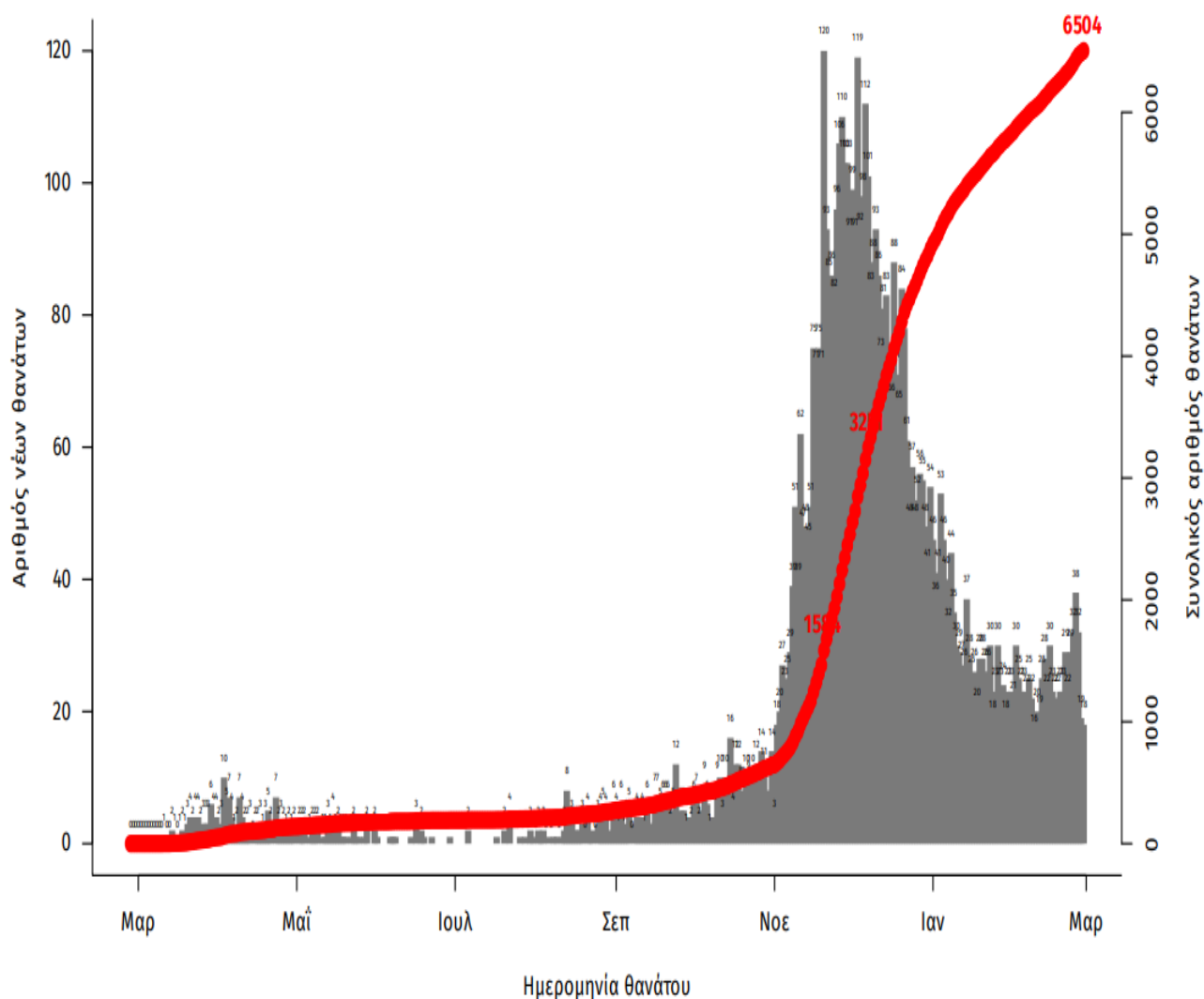
κατά το προηγούμενο πανδημικό κύμα), ενώ ο συνολικός αριθμός θανάτων ανήλθε σε 5587 (έναντι «μόλις» 192 κατά το πρώτο πανδημικό κύμα) (Κονδύλης κ.ά., 2021:57-62).

Επομένως, η έρευνα διεξήχθη σε μια περίοδο αυξημένης πίεσης προς το σύστημα υγείας - και γενικότερα προς τον κρατικό μηχανισμό - και, φυσικά, προς τους πολίτες, οι οποίοι έβλεπαν όλο και περισσότερους συμπολίτες να νοσούν ή/και να χάνουν τη ζωή τους.



Σχ .1.: «Αριθμός εργαστηριακά επιβεβαιωμένων κρουσμάτων COVID-19 στην Ελλάδα, 28 Φεβρουαρίου 2021»

Παρατίθεται αυτούσιο από: ΕΟΔΥ (2020 Δεκέμβριος 31). «Ημερήσια έκθεση επιδημιολογικής επιτήρησης λοίμωξης από το νέο κορωνοϊό (COVID-19) Δεδομένα έως 28 Φεβρουαρίου 2021, ώρα 15:00», σ. 1. Ανακτήθηκε από: <https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2021/02/covid-gr-daily-report-20210228.pdf>



Σχ .2.: «Αριθμός εργαστηριακά επιβεβαιωμένων κρουσμάτων COVID-19 στην Ελλάδα, 28 Φεβρουαρίου 2021»

Παρατίθεται αυτούσιο από: ΕΟΔΥ (2020 Δεκέμβριος 31). «Ημερήσια έκθεση επιδημιολογικής επιτήρησης λοίμωξης από το νέο κορωνοϊό (COVID-19) Δεδομένα έως 28 Φεβρουαρίου 2021, ώρα 15:00», σ. 2. Ανακτήθηκε από: <https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2021/02/covid-gr-daily-report-20210228.pdf>

3.1.3. Προκλήσεις και προβλήματα

Τόσο στο πλαίσιο των μέτρων προστασίας κατά της εξάπλωσης πανδημίας όσο και για την διευκόλυνση της συμμετοχής στην έρευνα, σε όλες τις σχετικές επιστολές-προσκλήσεις – και χωρίς καμία εξαίρεση – όλοι-ες οι παραλήπτες ενημερώνονταν ότι, οι συνεντεύξεις θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν μέσω εφαρμογής τηλεδιάσκεψης και σε ημέρα και ώρα που θα τους/τις εξυπηρετούσε. Επιπλέον, παρεχόταν εξ αρχής αναλυτική ενημέρωση προς όλους-ες τους/τις παραλήπτες-πτριες των σχετικών αιτημάτων-προσκλήσεων συμμετοχής στην

έρευνα σχετικά με το αντικείμενο και τους σκοπούς της έρευνας, το πλαίσιο διεξαγωγής της, τα κριτήρια επιλογής όσων προσκαλούνται να συμμετάσχουν σε αυτήν, την ακολουθούμενη ερευνητική μέθοδο, την εκτιμώμενη χρονική διάρκεια της συμμετοχής τους, τον ανώνυμο χαρακτήρα της έρευνας και την μαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων - κατόπιν της ενημερωμένης και ενυπόγραφης συναίνεσής τους – ώστε να έχουν την μέγιστη δυνατή ενημέρωση αναφορικά με την έρευνα και τον ρόλο τους σε αυτή, καθώς και για να οικοδομηθεί εμπιστοσύνη μεταξύ ερευνητή και ερευνώμενων. Ακόμα, παρεχόταν σε όλους-τις προσκεκλημένους-ες να συμμετάσχουν στην έρευνα η δυνατότητα τόσο ηλεκτρονικής όσο και τηλεφωνικής επικοινωνίας με τον γράφοντα, για οποιαδήποτε επιπλέον πληροφορία ή διευκρίνιση, σε περίπτωση που οι παρεχόμενες πληροφορίες κρίνονταν - για οποιονδήποτε λόγο - μη επαρκείς.

Εντούτοις, η πλειοψηφία όσων κλήθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα τήρησαν αρνητική στάση. Συγκεκριμένα, κλήθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα (παραχωρώντας προσωπική συνέντευξη) **επιπλέον** ειδικοί-ές εμπειρογνώμονες (experts) καθώς και κέντρα λήψης αποφάσεων και χάραξης πολιτικής και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη – διά εκπροσώπων που θα όριζαν τα ίδια - όμως είτε αρνήθηκαν, είτε δεν απάντησαν ποτέ στο σχετικό αίτημα – παρά την ευγενική επανάληψή αυτού – είτε αρχικά έδειξαν θετική διάθεση αλλά τελικά υπαναχώρησαν ή δεν απάντησαν.

Συγκεκριμένα προσκλήθηκαν να συμμετάσχουν έξι (6) από τα μέλη της Επιτροπής Λοιμωξιολόγων ή ειδικοί εκπρόσωποι ή σύμβουλοι της κυβέρνησης σε θέματα σχετικά με την πανδημία, όμως πέντε (5) εξ αυτών ουδέποτε απάντησαν – καταφατικά ή αρνητικά – στις σχετικές προσκλήσεις συμμετοχής. Ένας/μία (1) εξ αυτών ενώ ανταποκρίθηκε θετικά, όταν του/της ζητήθηκε εγκαίρως ο επαναπρογραμματισμός της συνάντησης λόγω ανάγκης που προέκυψε, δεν ανταποκρίθηκε.

Επιπλέον, τρία (3) μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας από τον τομέα των κοινωνικών επιστημών που λόγω της ακαδημαϊκής και ερευνητικής εμπειρίας και εξειδίκευσης τους θα μπορούσαν να καταθέσουν πολύτιμες γνώσεις και ενδιαφέρουσες απόψεις αναφορικά με το ζήτημα, επίσης ουδέποτε απάντησαν στις σχετικές προσκλήσεις, ενώ ένα (1) ακόμα μέλος της

ακαδημαϊκής κοινότητας απάντησε αρνητικά. Ακόμα, δύο (2) μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται πάνω σε θέματα διαδικτύου, επίσης ουδέποτε απάντησαν – καταφατικά ή αρνητικά – στο σχετικό αίτημα-πρόσκληση για συμμετοχή στην έρευνα. Ένας (1) ανεξάρτητος μη κερδοσκοπικός ερευνητικός φορέας και μία (1) ανθρωπιστική ΜΚΟ που παρέχει ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε μέλη ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων, ενώ αρχικά έδειξαν θετική διάθεση, στη συνέχεια διέκοψαν την επικοινωνία και ουδέποτε απάντησαν θετικά ή αρνητικά στο αίτημα συμμετοχής/εκπροσώπησης τους στην έρευνα. Ιδιαίτερη περίπτωση είναι αυτή του ΕΟΔΥ καθώς ενώ αρχικά ανταποκρίθηκε θετικά, μετά από αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα υπαναχώρησε κάνοντας επίκληση τον αυξημένο φόρτο εργασίας.⁵⁴

Συνοψίζοντας, από το σύνολο των 26 προσκλήσεων-αιτημάτων προς ισάριθμους-ες ειδικούς-ές εμπειρογνώμονες ή κέντρα λήψης αποφάσεων και χάραξης πολιτικής και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη να συμμετάσχουν στην έρευνα, θετική ανταπόκριση υπήρξε σε 11 μόλις περιπτώσεις (λιγότερες από τις μισές).

3.1.4. Ερευνητικά αποτελέσματα: κατανόηση των εννοιών «θεωρία συνωμοσίας» - «παραπληροφόρηση» και προσωπικές εμπειρίες

Οι συνεντευξιαζόμενοι-ες αρχικά ρωτήθηκαν πως αντιλαμβάνονται τους όρους «θεωρία συνωμοσίας» και «παραπληροφόρηση».

⁵⁴ Ενώ το πρώτο αίτημα υποβλήθηκε τον Οκτώβριο του 2020 (20/10/2020) – οπότε και τα επιδημιολογικά δεδομένα στην χώρα δεν ήταν ιδιαίτερα επιβαρυνμένα – και ενώ αρχικά επέδειξε θετική διάθεση, την 1^η Δεκεμβρίου ο οργανισμός, ζήτησε και έλαβε **την ίδια μέρα** συμπληρωμένα τα έντυπα «αίτηση πρωτογενούς έρευνας» - που αφορά στην «διεξαγωγή στους χώρους ή με τη συμμετοχή, του ΕΟΔΥ» - και «αίτηση χρήσης δεδομένων» τα οποία «έχει ο ΕΟΔΥ στην κατοχή του για τους λόγους και τους σκοπούς» της έρευνάς μου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι είχε ήδη ζητήσει και λάβει - κατά προσωπική μου παραχώρηση, λόγω της έντονης επιθυμίας μου για συμμετοχή του οργανισμού στην έρευνα, αναγνωρίζοντας την εξαιρετικά μεγάλη κρισιμότητα του ρόλου του - αντίγραφο του ερωτηματολογίου της συνέντευξης και της φόρμας συναίνεσης ήδη από την **10^η Νοεμβρίου 2020**. Τελικά, την 1^η Φεβρουαρίου 2021 – **δηλαδή άνω των 3 μηνών μετά το πρώτο αίτημα** – ο ΕΟΔΥ απάντησε ότι σύμφωνα με απόφαση της 5ης Συνεδρίασης του Δ.Σ – που πραγματοποιήθηκε στις 22/01/2021 – το αίτημα απορρίφθηκε διότι «δεν μπορεί να υλοποιηθεί στην παρούσα φάση, όπου το στελεχιακό δυναμικό του οργανισμού είναι επιφορτισμένο με δράσεις και την επιδημιολογική επιτήρηση της επιδημίας COVID – 19». Ακόμα και μετά από αυτήν εξαιρετικά καθυστερημένη απάντηση, αφού υπενθύμισα στον/στην εκπρόσωπο του οργανισμού ότι το σχετικό αίτημά μου προς τον ΕΟΔΥ υποβλήθηκε για πρώτη φορά στις 20 Οκτωβρίου 2020, πρότεινα την **ηλεκτρονική συμπλήρωση του ερωτηματολογίου** από εκπρόσωπο/στέλεχος του ΕΟΔΥ και αποστολής του έως και την τελευταία εβδομάδα του μηνός Φεβρουαρίου – δηλαδή εξαιρετικά κοντά στην ημερομηνία λήξης της προθεσμίας κατάθεσης της διπλωματικής εργασίας – επισημαίνοντας ότι **«η συμμετοχή του ΕΟΔΥ στην έρευνά μου είναι κρίσιμης σημασίας και θα ήμουν ιδιαίτερα ευγνώμων εάν παρά τις - πιεστικές - συνθήκες, θα μπορούσε να εξοικονομηθεί λίγος χρόνος για απάντηση στα ερωτήματά μου»**. Ο οργανισμός δεν απάντησε ποτέ στη σχετική πρόταση και παράκληση.

Ως προς τη θεωρία συνωμοσίας, ορισμένοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων, έδωσαν αρκετά αναλυτικούς ορισμούς. Σύμφωνα με τον/την εκπρόσωπο της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας:

«Ως θεωρία συνωμοσίας νοείται κάθε υπόθεση που επιχειρεί να εξηγήσει ένα φαινόμενο / κατάσταση / συμβάν επί τη βάσει μη επιστημονικά τεκμηριωμένων / μη αποδείξιμων εικασιών / παραποιημένων στοιχείων / ψευδο-επιστημονικών δεδομένων κλπ, συνήθως προβάλλοντας κάποιο αφήγημα, στο οποίο υπερτονίζεται η δράση «σκοτεινών κύκλων», «κρυφών κέντρων εξουσίας», «παγκόσμιας διακυβέρνησης» κλπ. Οι θεωρίες συνωμοσίας τείνουν να υπερ-προβάλλουν στερεότυπα και προκαταλήψεις, καθώς και να ρέπουν στην επιλεκτική παρουσίαση στοιχείων. Οι αυτό-εκπληρούμενες προφητείες αποτελούν επίσης χαρακτηριστικό τους, ενώ για την εξάπλωσή τους, βασίζονται και επιτείνουν συναισθήματα όπως φόβος, άγχος και αίσθηση αδυναμίας στους αποδέκτες τους. Συνήθως είναι υπερ-απλουστευτικές, χαρακτηρίζονται από λογικά κενά, ενώ οι θιασώτες τους απορρίπτουν συλλήβδην την όποια κριτική, την οποία εκλαμβάνουν ως επιβεβαίωση της ίδιας της θεωρίας συνωμοσίας».

Έναν παρεμφερή ορισμό έδωσε και ο-ή ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος:

«Η θεωρία συνωμοσίας (...) είναι – πάνω απ’ όλα – μία ερμηνεία (...) μίας κατάστασης, μία προσπάθεια ανάλυσης κάποιου γεγονότος, η οποία βασίζεται πάνω σε μία συνωμοσία. Δηλαδή, όταν δεν υπάρχει μία λογική εξήγηση – δεν μας καλύπτει μία προσπάθεια λογικής εξήγησης η οποία να... αξιολογείται... πάνω σε επιστημονικές διαδικασίες ή σε απλούς λογικούς... συλλογισμούς αλλά, βασίζεται πάνω σε μία προσπάθεια η οποία αναδεικνύει μία... προσέγγιση η οποία... δεν μπορεί να αποδειχθεί, δεν είναι μετρήσιμη, δεν είναι... αυτή η οποία προωθείται ή αυτή η οποία χρησιμοποιείται από... επιστημονικούς φορείς ή από φορείς πολιτικής και... δίνει μία δική της εξήγηση στον κόσμο η οποία πάντα καταλήγει σε μία προσπάθεια κεκαλυμμένων γεγονότων – δηλαδή ότι πάντα υπάρχει από πίσω κάτι άλλο το οποίο στοχεύει σε, να έχει κάποιες αρνητικές επιπτώσεις για ανθρώπους - η οποία αυτή «αλήθεια» είναι κρυμμένη και... δεν υπάρχει για να υπάρξει μία – ανάλογα με την προσέγγιση που κάνει κάποιος – μία χειραγώγηση είτε μία διαδικασία. (...) [η θεωρία συνωμοσίας] είναι μία ερμηνεία του κόσμου, των γεγονότων, της πολιτικής, της κατάστασης γύρω μας η οποία δεν βασίζεται στη λογική και σε επιστημονικά δεδομένα αλλά σε θεωρίες οι οποίες θεωρούν ότι κάποια κέντρα τα οποία βρίσκονται... κρυμμένα πίσω από την... διαφανή πολιτική διαδικασία ή από τη λειτουργία των θεσμών - σε εθνικό είτε υπερεθνικό επίπεδο – λαμβάνουν κάποιες αποφάσεις έχοντας κάποιους άλλους στόχους, οι οποίοι είναι κατά των ανθρώπων».

Ο/η ερευνητής-τρια της εταιρείας δημοσκοπήσεων, υποστηρίζοντας ότι η θεωρία συνωμοσίας αναφέρεται «σε μία ιδέα, σε μία πεποίθηση, ένα αφήγημα ότι ορισμένες καταστάσεις (...) αποτελούνε αντικείμενο μυστικού (...) παρασκηνιακού χειρισμού από ανθρώπους, από δυνάμεις, από ομαδοποιήσεις οι οποίοι έχουν κακή πρόθεση για τη μεγάλη πλειοψηφία μιας κοινωνίας». Οι θεωρίες συνωμοσίας, σύμφωνα με τον/την ίδιο-α, «έχουνε και κάποια κοινά

χαρακτηριστικά» τα οποία είναι «μία ομάδα (...) ανθρώπων που συνωμοτούν», ότι «συνήθως χωρίζουν τον κόσμο μέσα σε αυτό το αφήγημα σε κάποιους καλούς και σε κάποιους κακούς» και ότι «συνδέουνε – χωρίς επιστημονικά να μπορεί να τεκμηριωθεί αυτό – γεγονότα τα οποία ενδεχομένως ή – τέλος πάντων – μερικώς είναι εντελώς τυχαία μεταξύ τους, δεν υπάρχει πραγματική συσχέτιση».

Για την ύπαρξη κάποιου μυστικού σχεδιασμού, την κακή πρόθεση αυτών που βρίσκονται πίσω από αυτόν τον σχεδιασμό και την αβασιμότητα των διαθέσιμων στοιχείων έκανε λόγο και ο/η ερευνητής-τρια των Ελληνικών Hoaxes, με τη διαφορά ότι πίσω από αυτούς τους σκοτεινούς σχεδιασμούς δήθεν βρίσκονται συγκεκριμένοι φορείς: «(...) ένα σύνολο πεποϊθήσεων οι οποίες δεν έχουν απαραίτητα στέρεα στοιχεία αλλά προσανατολίζονται στην... στη σύνδεση γεγονότων με... με κρατικούς φορείς ή με - γενικά - επίσημους φορείς, οι οποίοι - στο μυαλό του ατόμου που πιστεύει σε αυτές τις θεωρίες - θέλουν να του κάνουν κακό ή θέλουν, συνωμοτούν προκειμένου να το βλάψουν με κάποιο τρόπο».

Πιο σύντομα, ο-η γιατρός εκπρόσωπος μη κυβερνητικής οργάνωσης, υποστήριξε ότι οι μια θεωρία συνωμοσίας «εξηγεί ένα φαινόμενο» αλλά «με ένα στοιχείο παράλογου και υπερβολικού μέσα (...) σε αυτή την εξήγηση που δίνεται». Στο ίδιο πνεύμα, ο-η ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας υποστήριξε ότι μια θεωρία συνωμοσίας επιχειρεί «να εξηγήσει ένα φαινόμενο» αλλά «δεν στηρίζεται σε επιστημονικά δεδομένα», «είναι ένα αποκύημα φαντασίας» ή «μία αντιεπιστημονική – τέλος πάντων – προσέγγιση... πάνω σ' ένα φαινόμενο της κοινωνικής ζωής». Συμφώνα με τον ίδιο-α, αυτές οι θεωρίες ορισμένες φορές είναι «υποκινούμενες» και «έρχονται να εξυπηρετήσουν κάποιους... πολιτικούς σκοπούς» ενώ «άλλες φορές μπορεί να μην είναι υποκινούμενες, αλλά να προέλθουν από μία...κοινωνική ομάδα, από μία ομάδα πολιτών στο διαδίκτυο κ.τ.λ..... σίγουρα όμως δεν βασίζονται σε επιστημονικά δεδομένα».

Ο-η γιατρός - εκπρόσωπος της ανθρωπιστικής ΜΚΟ, συνεντευξιαζόμενος-η ανέφερε επίσης ότι η θεωρία συνωμοσίας είναι «κάτι λίγο πιο εκλεπτυσμένο και πολύπλοκο» σε σχέση με την παραπληροφόρηση. Τα στελέχη της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος δεν έδωσαν κάποιον σαφή ορισμό για τη θεωρία συνωμοσίας, αλλά ο/η Αξιωματικός 2 την συνέκρινε με

την παραπληροφόρηση, τονίζοντας τον «οργανωμένο» χαρακτήρα της πρώτης «δηλαδή βρίσκονται αρκετά άτομα από πίσω που έχουνε ίσως κάποιο συμφέρον να ωθήσουνε κάποια πράγματα προς κάποια κατεύθυνση». Επίσης, ο/η Αξιωματικός 1 επεσήμανε την επικινδυνότητά των θεωριών συνωμοσίας, δηλώνοντας ότι τέτοιες θεωρίες «πιθανόν να έχουνε ίσως σοβαρότερο αντίκτυπο στην... στην κρίση του κοινού για το πως θα αντιδράσει σε μία περίπτωση».

Δύο εκ των ακαδημαϊκών - ένας/μία καθηγητής-τρια ΜΜΕ και ένας/μία καθηγητής-τρια Επιδημιολογίας - δεν έδωσαν συγκεκριμένους ορισμούς και τη θεωρία συνωμοσίας. Ο/η καθηγητής-τρια επιδημιολογίας υποστήριξε γενικά ότι όταν ακούει τους όρους θεωρία συνωμοσίας ή παραπληροφόρηση, σκέφτεται «τα *fake news*» και την «ψευδοεπιστήμη». Αντίθετα, οι άλλοι-ες δύο ακαδημαϊκοί-ές συνεντευξιαζόμενοι-ες, αναφέρθηκαν εκτενώς στις θεωρίες συνωμοσίας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον/την καθηγητή-τρια πολιτικής επιστήμης, τα κρίσιμα χαρακτηριστικά των θεωριών αυτών είναι ο ανορθολογικός χαρακτήρας και η δημιουργία εχθρών:

«είναι ταυτόσημες με μία... υποχώρηση του ορθού λόγου. Είναι θεωρίες οι οποίες έρχονται κόντρα σε όλο – ας πούμε – σε όλες τις κοσμοαντιλήψεις της νεωτερικότητας. Είναι ένα πλέγμα ιδεών που εντοπίζονται μέσα στις θεωρίες συνωμοσίας που εγώ το βλέπω ως κάτι κόντρα στη νεωτερικευση που η βάση της οποίας είναι ο ορθός λόγος. Άρα, έχουμε θεωρίες συνωμοσίας που αυτό είναι κόντρα με... οποιεσδήποτε άλλες θεωρητικές, ιδεολογικές σκευές περί ορθού λόγου ό,τι, όποιες αναφορές και αν έχουν αυτές: είτε είναι φιλελεύθερες, είτε είναι... είτε είναι – ας πούμε – μαρξιστικές. Είναι ο ορθός λόγος η βάση τους [των τελευταίων] ενώ στη θεωρία συνωμοσίας είναι, είναι κάτι κόντρα στον ορθό λόγο».

Στο περιορισμένο γνωστικό επίπεδο αυτών – συμπληρώνοντας και το κενό πληροφόρησης – εκείνων που ανά-παράγουν θεωρίες συνωμοσίας καθώς και στον ρόλο των στερεοτύπων που τις ανά-τροφοδοτούν, αναφέρθηκε και ο/η καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2, ενώ επίσης κατηγοριοποίησε τις θεωρίες συνωμοσίας αναλόγως του αντικειμένου τους και τις συνέδεσε τις με την παραπληροφόρηση και τα *fake news*, προσθέτοντας ότι πίσω από αυτές τις θεωρίες μπορεί να βρίσκονται ποικίλες ομάδες ανθρώπων με διαφορετικούς σκοπούς:

« (...) θεωρίες οι οποίες (...) φιλοσοφικά είναι ιδεαλιστικές, δηλαδή ερμηνεύουν την εξέλιξη της ιστορίας και των μεγάλων κοινωνικών γεγονότων σαν προϊόν της πρωτοβουλίας μεμονωμένων ατόμων τα οποία παρακινούνται – ενδεχομένως – από κάποιες ιδέες και απόψεις ή γνώσεις ή έλλειψη γνώσεων. Είναι κατά βάση ιδεαλιστικές...ερμηνείες της

ιστορίας. Τώρα από κει και πέρα – βεβαίως - οι θεωρίες συνωμοσίας διαχωρίζονται σε κάποιες κατηγορίες: εκείνες οι οποίες αποδίδουν βαρύτητα – για παράδειγμα – στην χρήση μιας τεχνολογίας ή στην επινόηση μιας τεχνολογίας, στην καταστροφή μιας τεχνολογίας και έχουν να κάνουν ακριβώς με αυτό – είναι θεωρίες συνωμοσίας οι οποίες περιστρέφονται γύρω από την τεχνολογία. Στην προκειμένη περίπτωση αυτό το είδαμε με το 5G⁵⁵ για παράδειγμα στο... στην πανδημία. Είναι θεωρίες συνωμοσίας οι οποίες είναι πιο διαδεδομένες, οι οποίες... δίνουν βαρύτητα σε κάποιες οργανώσεις και σέκτες, όπως είναι για – παράδειγμα – οι Μασόνοι, όπως είναι οι Εβραίοι... όπως είναι οι πλούσιοι - το Νταβός⁵⁶ για παράδειγμα (...) είναι λοιπόν τεχνολογικές και οργανωτικές [οι θεωρίες συνωμοσίας]. Και οι οργανωτικές μπορεί να είναι θρησκευτικού τύπου μπορεί όμως να είναι και πολιτικού τύπου και οικονομικού τύπου, δηλαδή είναι επιχειρηματίες που συνωμοτούν, είναι... (...) πολιτικοί που συνωμοτούν... είναι θρησκευτικές... θρησκευτικές σέκτες που... συνωμοτούν. Βεβαίως... μιλώντας τώρα για... επιχειρηματίες, θα πρέπει λίγο να... προσέξουμε ότι μερικές φορές... υπάρχει ένα αδιόρατο... όριο μεταξύ συμφωνημένων πολιτικών που ακολουθούν οι επιχειρήσεις και... θεωριών συνωμοσίας. Διότι όντως υπάρχουν συμφωνημένες – έχουν έρθει πολλές φορές πληροφορίες για συμφωνημένες πολιτικές των επιχειρήσεων, των *super market*, οτιδήποτε άλλο (...) και – βεβαίως – αυτό δεν είναι πολύ σωστό γιατί αυτό είναι μια πραγματικότητα. Άρα δεν υπάρχει έδαφος εδώ για θεωρίες συνωμοσίας γιατί υπάρχει μια πραγματικότητα. Οι θεωρίες συνωμοσίας αναπτύσσονται εκεί όπου δεν υπάρχει πραγματικότητα, υπάρχει ένα πολύ μεγάλο κενό δηλαδή, γεμίζουν δηλαδή ένα κενό και είναι ένα κενό που έχουν κυρίως οι άνθρωποι από την άποψη των, των γνώσεων ή της... ή της πληροφόρησης ή – σε κάθε περίπτωση – ανταποκρίνεται σε κάποια στερεότυπα. Γενικά, λοιπόν, οι θεωρίες συνωμοσίας... κρύβουν από πίσω τους κάποια στερεότυπα τα οποία πιστεύουν οι άνθρωποι και γι' αυτό πιστεύουν τις θεωρίες συνωμοσίας και, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο βρίσκουν έδαφος και τα λεγόμενα *fake news*. Δηλαδή, ο πυρήνας των *fake news* - μάλλον ο λόγος για τον οποίο γίνονται πιστευτά τα *fake news* και άρα είναι το έδαφος να αναπαράγονται - είναι ακριβώς λοιπόν οι προκαταλήψεις. Και γι' αυτό λοιπόν, οι θεωρίες συνωμοσίας πάνε συχνά με *fake news*... στην προκειμένη... περίπτωση...».

Ως προς την παραπληροφόρηση, ορισμένοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων έδωσαν σύντομους γενικούς ορισμούς: για παράδειγμα, ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων αξιωματικών της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος όρισε την παραπληροφόρηση ως την «διάδοση ενός ψευδούς γεγονότος, μιας ψευδούς είδησης» η οποία μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα το υποκείμενο που τις δέχεται «να πάρει και κάποιες αποφάσεις κατευθυνόμενες», ενώ ο-η γιατρός – εκπρόσωπος της ανθρωπιστικής ΜΚΟ, αναφέρθηκε σε «οποιαδήποτε ενημέρωση η οποία δεν στηρίζεται σε αξιόπιστα δεδομένα και δεν προέρχεται από αξιόπιστους φορείς, δεν

⁵⁵ Ασύρματα συστήματα και δίκτυα 5^{ης} γενιάς.

⁵⁶ Εννοεί το ετήσιο Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ στην πόλη Νταβός της Ελβετίας, όπου συγκεντρώνονται ισχυροί και σημαντικοί πολιτικοί, θεσμικοί, οικονομικοί και επιχειρηματικοί παράγοντες.

στηρίζεται (...) στις ενδείξεις που υπάρχουν επιστημονικά τεκμηριωμένες την εκάστοτε στιγμή».

Σύμφωνα με τον/την εκπρόσωπο της ΓΠΠΠ αυτή «νοείται η εσκεμμένη απόκρυψη / παραποίηση της αλήθειας προς εξυπηρέτηση ίδιων σκοπών του παραπληροφορούντος», ενώ θεωρεί ότι για τους σκοπούς της παρούσας ερευνάς «προφανώς νοείται υπό τη δημόσια μορφή της, ήτοι προς άοριστο αριθμό αποδεκτών και με χρήση δημόσιων καναλιών επικοινωνίας (μέσα ενημέρωσης, μέσα κοινωνικής δικτύωσης)». Πρόκειται για έναν ορθό ορισμό, καθώς η παραπληροφόρηση έχει πάντα μια συγκεκριμένη σκοπιμότητα, γίνεται πάντα ηθελημένα και σχεδιασμένα προς εξυπηρέτηση ενός σκοπού.

Ορισμένοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες δεν χρησιμοποιούσαν τους όρους «παραπληροφόρηση» («disinformation») και «εσφαλμένη πληροφόρηση» («misinformation») – η διαφορά των οποίων είναι ότι η πρώτη χαρακτηρίζεται από σκοπιμότητα όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας διπλωματικής εργασίας – αλλά χρησιμοποιούσαν μόνο τον όρο «παραπληροφόρηση» διακρίνοντας αυτήν σε σκόπιμη/εκούσια και σε μη σκόπιμη/ακούσια.

Ο/η ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας υποστήριξε ότι η παραπληροφόρηση μπορεί να αφορά μια «μία άποψη, μία ιδέα... μία πληροφορία» ή οποία «δεν έχει κάποια βάση (...) μπορεί να μην (...) βασίζεται στην πραγματικότητα, σε πραγματικά δεδομένα ή μπορεί (...) να υπάρχει μια δόση αλήθειας... αλλά... να μεταφέρεται με... όχι ακριβή τρόπο», για παράδειγμα, «χωρίς να... έχει υπάρξει... έλεγχος αυτής της πληροφορίας... να είναι μία φήμη – ν’ ακουστεί δηλαδή κάτι από κάποιον - ... και χωρίς να ελεγχθεί... να υιοθετηθεί και να κυκλοφορήσει πάρα πολύ γρήγορα». Κατέληξε ότι η παραπληροφόρηση «μπορεί να είναι ηθελημένη... (...) μπορεί να είναι, όμως, και τυχαία». Και ο/η ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος, αναφέρθηκε σε «ηθελημένη» και «αθέλητη» παραπληροφόρηση:

«Η... παραπληροφόρηση – από την άλλη πλευρά – (...) μάλλον έχει σένα, σένα κομμάτι: είτε αυτή είναι ηθελημένη, είτε είναι αθέλητη. Δηλαδή, κάποιος ο οποίος στοχευμένα γνωρίζει ότι η πληροφορία η οποία μεταδίδει δεν είναι ορθή, δεν έχει βάση, μπορεί να είναι ψευδής, μπορεί να είναι μερική αλήθεια, μπορεί να είναι ένας διαφορετικός τρόπος παρουσίασης – ας πούμε – ενός γεγονότος και άρα το κάνει γιατί θέλει να οδηγήσει μέρος της κοινής γνώμης [ή] την κοινή γνώμη συνολικά [ή] τους φορείς λήψης αποφάσεων σε ένα αποτέλεσμα το οποίο εξυπηρετεί τη δική του πλευρά – όταν είναι στοχευμένη [ή

παραπληροφόρηση]. Από την άλλη πλευρά έχουμε και την αθέλητη παραπληροφόρηση όταν υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι δεν μπορούν να εξακριβώσουν την ορθότητα ή την αλήθεια μίας πληροφορίας ή όταν μέσα στο... στη διαδικασία μιας πληροφορίας η οποία δεν ακολουθεί τα φίλτρα... των συμβατικών μέσων μαζικής ενημέρωσης ή τους κανόνες *fact, fact checking* [=έλεγχος αξιοπιστίας-διασταύρωση γεγονότων] ρεπορτάζ όλο αυτό, αλλά μεταδίδεται - όπως λέγαμε παλιά από στόμα σε στόμα - πλέον από... προφίλ [στα κοινωνικά δίκτυα] σε προφίλ, από *tweet* [=τιτίβισμα – εδώ ο όρος αναφέρεται σε ανάρτηση στο κοινωνικό δίκτυο Twitter] σε *tweet* – γιατί παίζουν πολύ μεγάλο ρόλο τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης – αλλοιώνεται η αρχική πληροφορία και...εμπλουτίζεται ξανά μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία αλυσίδας – με άλλα δεδομένα – που οδηγούν σε κάτι τελείως διαφορετικό από αυτό το οποίο υπάρχει».

Επίσης, ένας/μία εκ των δύο συνεντευξιαζόμενων αστυνομικών της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος υποστήριξε επίσης ότι η παραπληροφόρηση «γίνεται είτε ηθελμένα κιόλας είτε και μερικές φορές και χωρίς να το γνωρίζει ο άλλος, δηλαδή διαβάζει κάτι, μέσα στη ροή των γεγονότων, ελαφρά την καρδιά να δημοσιεύει κάτι, συμμετέχει σε αυτή την παραπληροφόρηση». Ο/η καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης, υποστήριξε ότι η παραπληροφόρηση μπορεί να είναι προϊόν σκοπιμότητας, μπορεί όμως να είναι και αποτέλεσμα «άγνοια»:

«Μπορεί να παραπληροφορούμαστε ή κάποιος να παραπληροφορεί, έχοντας μία κάποια στόχευση... απόκρυψης στοιχείων ή... απόκρυψης προφίλ δραστών χωρίς όμως να έχει πίσω του κάποια θεωρία συνωμοσίας. Μπορεί να έχει ένα, ένα κάποιο συμφέρον από πίσω του και να παραπληροφορεί. Επίσης η παραπληροφόρηση μπορεί να οφείλεται σε κάποια άγνοια: δεν γνωρίζω καλά ένα θέμα και δίνω πληροφορίες που οδηγούν σε παραπληροφόρηση. Είναι κάτι που βλέπουμε και τώρα εν μέσω της... της πανδημίας: πάρα πολλά μέσα ενημέρωσης ανακαλύπτουν – ας πούμε - ή ακούν μία πληροφορία, την οποία επειδή δεν μπορούν να τη σταθμίσουν, της δίνουν μία μεγαλύτερη έκταση όσον αφορά τη σημασία της και την παρουσιάζουν ως ένα δεδομένο ενώ μπορεί να είναι μια... εικασία αστήρικτη, ας πούμε».

Ο/η ερευνητής-τρια των Ελληνικών Hoaxes υποστήριξε ότι η παραπληροφόρηση «(...) αφορά τη διαστρέβλωση στοιχείων προς υποστήριξη ενός δεδομένου ισχυρισμού» και, όταν ερωτήθηκε αν υπάρχει πάντα σκοπιμότητα, απάντησε

«Όχι απαραίτητα. Συνήθως ναι, αλλά πολλές φορές μπορεί να είναι και... να, να προκύπτει παραπληροφόρηση από λάθος: είτε λάθος ερμηνεία των δεδομένων είτε κάποιο πολύ πιο απλό λάθος – κάποιο τυπογραφικό λάθος, κάποια λάθος μετάφραση σε ένα άρθρο - από τα αγγλικά στα ελληνικά - το οποίο να... να οδηγήσει σε παραπληροφόρηση».

Την πιθανότητα η παραπληροφόρηση να είναι σκόπιμη ή μη αναγνωρίζει και ο/η καθηγητής-τρια ΜΜΕ 1, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην παραπληροφόρηση που μπορεί να προκύπτει ως αποτέλεσμα της απαιτούμενης «ταχύτητας» για την «παραγωγή ειδήσεων». Σύμφωνα με τον/την συγκεκριμένο-η συμμετέχοντα-ουσα, η παραπληροφόρηση είναι ένας όρος

«σωστός και δόκιμος που χρησιμοποιείται αυτόματα για το fake news... μιας και τόσο αναδεικνύει διάφορες διαστάσεις όπως είναι η... παραπληροφόρηση και η σκόπιμη παραπληροφόρηση όπου... εδώ μπορεί να μπει και στο πλαίσιο των θεωριών συνωμοσίας. (...) ενέχει [η παραπληροφόρηση] πολλές φορές και ένα λάθος που γίνεται... στο πλαίσιο - ακριβώς - της ταχύτητας που επιβάλλει η παραγωγή των ειδήσεων μέσω του συγκεκριμένου μέσου [του διαδικτύου] ή ακριβώς και της έλλειψης κάποιων μηχανισμών που τους συναντάμε κυρίως στα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης και φυσικά αναφέρομαι στους μηχανισμούς ελέγχου, διασταύρωσης και... φιλτραρίσματος της πληροφορίας - ... που... δίνουν ακριβώς... πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθούνε διάφορες μορφές παραπληροφόρησης - και όπως είπαμε - σκόπιμης ή μη».

Ο/η ερευνητής-τρια της εταιρείας δημοσκοπήσεων, υποστήριξε ότι, αν με τον όρο παραπληροφόρηση εννοούμε τα «fake news», τότε αυτά αφορούν «ειδήσεις οι οποίες είναι είτε αλλοιωμένες είτε επί της αρχής δημιουργημένες ας πούμε και συνήθως αναπαράγονται με τρόπο μεθοδικό και συστηματικό μέσα - κυρίως - από τα νέα μέσα τεχνολογίας». Ο/η καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2 που συμμετείχε στην έρευνα, όρισε τις ψευδείς ειδήσεις ως ειδήσεις που «περιγράφουν γεγονότα που δεν έγιναν. Καθόλου. Τίποτα. Τα πρόσωπα μπορεί να είναι υπαρκτά, οι τόποι μπορεί να είναι υπαρκτοί, το γεγονός είναι ανύπαρκτο. Αυτό είναι ψευδείς ειδήσεις». Διαχώρισε τα fake news από τις ψευδείς ειδήσεις, καθώς ονομάζει τα πρώτα «ψευδεπίγραφες» ειδήσεις ή «παραπονημένες» ειδήσεις - προτιμά όμως περισσότερο τον πρώτο όρο (ψευδεπίγραφες) γιατί «έχει σχέση με το ψεύδος αλλά δεν είναι ψευδείς»:

«Αυτές [οι ψευδεπίγραφες ειδήσεις] είναι πολύ δύσκολο να καταπολεμηθούν διότι αυτό το οποίο συμβαίνει συνήθως στις ψευδείς ειδήσεις είναι ότι παραλλάσσεται κάτι. Το οποίο δεν μπορείς να το τιμωρήσεις. Δηλαδή παραλλάσσεται ο τρόπος, παραλλάσσεται ο χρόνος, παραλλάσσεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο έχει συμβεί το... το σκηνικό, έτσι;».

Σύμφωνα με τον/την ίδιο-α, «Η παραπληροφόρηση είναι και ψέματα, είναι και ψεύδη είναι και... είναι και ψεύδη είναι και ψευδεπίγραφες ειδήσεις», ενώ επίσης παραπληροφόρηση είναι και «η ανάκληση στερεοτυπών, το να πω τους Γερμανούς «Ναζί» ή τους Έλληνες «lazy Greeks» [=τεμπέληδες Έλληνες], αυτά δεν είναι ειδήσεις αλλά όμως είναι παραπληροφόρηση».

Επίσης παραπληροφόρηση «είναι να ανακατέψω - ας πούμε - θεολογικού τύπου απόψεις για τον κόσμο – «μας τιμωρεί ο Θεός» κ.λπ.». Και κατέληξε:

«όλα αυτά μαζί παραπληροφορούν, δηλαδή όλα αυτά βασίζονται σε λάθος πληροφορίες – να το πω έτσι, λάθος πληροφορίες – οι οποίες επιδιώκουν ένα κακό σκοπό. Βέβαια... υπάρχουν και λάθος πληροφορίες που επιδιώκουν έναν καλό σκοπό και υπάρχουν και... αληθείς, αληθείς πληροφορίες – αυτό το malinformation που λέμε, το... κακόβουλη πληροφόρηση, δηλαδή μπορεί να λες αλήθειες αλλά να επιδιώκεις ένα κακό σκοπό: όταν δημοσιεύεις – ας πούμε – φωτογραφίες στρατιωτικών εγκαταστάσεων. Αυτές οι πληροφορίες είναι αληθινές αλλά όμως προκαλούν κακό, έτσι; Η παραπληροφόρηση είναι ψεύτικες ειδήσεις που έχουν σκοπό να... προκαλέσουν κάποιο, κάποιο κακό, κάποια αρνητική τέτοια».

Ορισμένοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων μοιράστηκαν εμπειρίες τους - επαφή με θεωρίες συνωμοσίας ή παραπληροφόρηση σχετικά με την πανδημία - από το προσωπικό, οικογενειακό, φιλικό, ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον ή μέσα από την δουλειά τους. Οι απαντήσεις τους καταδεικνύουν την (σοβαρή) έκταση του φαινομένου, κάτι για το οποίο ερωτήθηκαν και στη συνέχεια των συνεντεύξεων τους.

Στο διαδίκτυο ως κύριο χώρος διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης για την πανδημία, αναφέρθηκε ο/η καθηγητής-τρια ΜΜΕ 1. Συγκεκριμένα, παρατηρεί ότι, θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για την πανδημία «ως επί το πλείστον εντοπίζονται στο χώρο της... πληροφόρησης μέσω του διαδικτύου... και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης», ενώ ο/η ίδιος-α έχει έρθει σε επαφή μαζί τους «μέσα από τις διάφορες εργασίες» των φοιτητών-τριών του, ενώ οι πλέον διαδεδομένες θεωρίες συνωμοσίας και fake news για την πανδημία - που «έχουνε αναπτυχθεί ιδιαίτερα (...) στο χώρο της διαδικτυακής – όπως λέμε – σφαίρας» - είναι «ότι ο ιός δημιουργήθηκε τεχνητά σ' ένα εργαστήριο είτε στην Κίνα είτε στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής» καθώς και «οι διάφορες έτσι... μορφές αντιμετώπισης [του κορωνοϊού] που... περιλαμβάνουν από βότανα, μαντζούνια, μέχρι και τη γνωστή μας χλωροκίνη⁵⁷ ως τέτοια».

Ο/η έτερος-η εκπρόσωπος θεσμικού φορέα - της ΓΠΠΠ - αναφέρθηκε στην επαφή του φορέα με τέτοιες θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση μέσω των ΜΜΕ και των μέσων

⁵⁷ Δραστική ουσία που χρησιμοποιείται για την αντιμετώπιση της ελονοσίας. Δοκιμάστηκε και ως φάρμακο κατά του κορωνοϊού.

κοινωνικής δικτύωσης, ενώ συμπλήρωσε ότι ένα μικρός μέρος των ανθρώπων που διαγιγνώσκονται με κορωνοϊό ή στενών επαφών, έχουν αναγνωριστεί ως άνθρωποι που ενστερνίζονται τέτοιες θεωρίες και πληροφορίες:

«Η ενημέρωσή μας [της ΓΠΠΠ] σχετικά με διακινούμενες θεωρίες συνωμοσίας / παραπληροφόρηση γίνεται πρωτίστως από τα μέσα ενημέρωσης που αναδεικνύουν συχνά τέτοιες περιπτώσεις, καθώς και από τη συστηματική παρακολούθηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για ζητήματα που αφορούν στην αντιμετώπιση της πανδημίας. Ειδικότερα όσον αφορά στον κορωνοϊό, σημαντική πηγή πληροφόρησής μας αποτελεί η διαδικασία της ιχνηλάτησης των θετικών κρουσμάτων Covid-19 και των στενών επαφών τους, την οποία διενεργεί από την αρχή της πανδημίας η Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας. Στο πλαίσιο αυτής, έχει καταγραφεί πολύ μικρό ποσοστό περιπτώσεων θετικών κρουσμάτων / στενών επαφών που εμφανίζονται ως αρνητές της πανδημίας / θιασώτες θεωριών συνωμοσίας κλπ.»

Σύμφωνα με την μαρτυρία του/της ερευνητή-τριας των Ελληνικών Hoaxes, ο μεγαλύτερος όγκος εργασίας του φορέα αφορά πλέον παραπληροφόρηση και θεωρίες συνωμοσίας γύρω από την πανδημία:

«(...) το διάστημα από το, από τον Μάρτιο [του 2020] μέχρι σήμερα [6 Νοεμβρίου 2020] το, το 90% της δουλειάς μας [αναφέρεται στον φορέα όπου εργάζεται] πρακτικά είναι για την πανδημία. Οπότε έχω έρθει σε επαφή με ουκ ολίγες τέτοιες θεωρίες. (...) Ενδεικτικά μπορώ να αναφέρω ορισμένες: ότι ο ιός δεν είναι καινούργιος – είναι... αποτελεί εργαστηριακό... εργαστηριακό κατασκεύασμα το οποίο προέκυψε... 2-3 χρόνια πιο πριν – για παράδειγμα, έχουν κυκλοφορήσει κάποιες, κάποια άρθρα τα οποία αναφέρουν ότι ο ιός συντέθηκε στο εργαστήριο το 2015 και πατενταρίστηκε τότε. Υπάρχει μια άλλη θεωρία συνωμοσίας η οποία αναφέρει ότι... ο ιός δεν υπάρχει καθόλου – ότι είναι μιά, μία μορφή πειράματος – κοινωνικού πειράματος – το οποίο γίνεται προκειμένου να πιέσουν τον, τον κόσμο να δεχτεί αυστηρά μέτρα κοινωνικού περιορισμού. Και μετά... μετά περνάμε σε άλλα, σε άλλα θέματα τα οποία δεν είναι απαραίτητα θεωρίες συνωμοσίας - είναι προώθηση εναλλακτικών θεραπειών για την, για τον ιό: η άποψη ότι ο, ο κορωνοϊός είναι απλώς μια παραλλαγή της γρίπης η οποία δεν έχει τόσο μεγάλη θνησιμότητα κοκ».

Ο/η γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ αναφέρθηκε στην περίπτωση ενός ασθενούς αλλά και σε συνάδελφους τους-της οι οποίοι-ες δεν λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα προστασίας, ως αποτέλεσμα παραπληροφόρησης ή/και θεωριών συνωμοσίας:

«Το πρώτο πράγμα που άκουσα ήταν από ασθενή μου που μου είπε «τους μαύρους δεν τους αγγίζει ο κορωνοϊός» - το πρώτο πράγμα από αυτά που εμ... που ειπώθηκαν. Αργότερα, το συνάντησα ως ένα γενικότερο φαινόμενο εμ... και στους συναδέλφους με έναν φόβο ο οποίος στηριζόταν σε κάτι ασαφές που δεν είναι ακριβώς θεωρία συνωμοσίας, δεν είναι ακριβώς παραπληροφόρηση όμως είναι ένα κενό, μιά άγνοια που υπήρχε και κάπως δημιουργούσε εμ... αβεβαιότητα και εμ... δημιουργούσε και ένταση – και πολύ άγχος – και νομίζω ότι είναι ένα ακόμα και παράπλευρη επίδραση. Εμ... κάποια

στιγμή κάναμε κάποιες παρουσιάσεις για τον COVID και για τα, για το τι ισχύει για να προστατεύεται ο κόσμος και στα πλαίσια αυτών είχα μια ερώτηση από το κοινό – μάλλον μία... εμ... πως να το... μία... δήλωση από το κοινό – για μια ιστορία ενός γνωστού ο οποίος θεραπεύτηκε επειδή έτρωγε πάρα πολλά κρεμμύδια. Μετά βλέπω και πολλούς ανθρώπους που οι οποίοι ενώ είναι υγειονομικοί δεν τηρούν ακριβώς τα μέτρα [προστασίας] όπως πρέπει, που δεν είναι πάντα... υπάρχει, υπάρχει ένα κομμάτι του κάνω λάθος και υπάρχει και ένα κομμάτι του δεν ξέρω ακριβώς τι ισχύει».

Ο-η ίδιος-α συνεντευξιαζόμενος-η, αναφέρθηκε και στην περίπτωση προσφύγων-ισσών οι οποίοι-ες θεωρούσαν ότι, η πανδημία, ήταν ένα πρόσχημα για τον περιορισμό τους στις προσφυγικές δομές ή φοβόντουσαν τα εμβόλια - θεωρώντας, για παράδειγμα, ότι αυτά θα δοκιμαστούν πάνω τους - γεγονός που ο-η συνεντευξιαζόμενος-η αποδίδει στην (δικαιολογημένα) ελλιπή εμπιστοσύνη των αιτούντων άσυλο προς τις ελληνικές Αρχές:

«Προσφάτως ήμουν στη [αναφέρει ελληνικό νησί] στο [αναφέρει πόλη του νησιού] όπου δούλεψα ως γιατρός για ένα μικρό χρονικό διάστημα – εννοώ ότι κάλυπτα τη θέση αυτή – όπου είχα ανθρώπους [πρόσφυγες-ισσες] που έρχονταν και έλεγαν ότι, ο κορωνοϊός είναι ένα ψέμα, το οποίο όμως δεν το στήριζαν - αυτό είναι πολύ ενδιαφέρον – γιατί δεν το στήριζαν. Είχανε αιτιολογία και η αιτιολογία ήταν ότι, όντως ο κορωνοϊός χρησιμοποιήθηκε περιοριστικά για τους πρόσφυγες στα camp [προσφυγικές δομές προσωρινής φιλοξενίας] δηλαδή περιορίστηκαν [οι πρόσφυγες στα camps] ακόμα και όταν τον Ιούλιο [του 2020] είχαμε πάρα πολύ λίγα κρούσματα και ήταν όλα τα σύνορα ανοιχτά και ερχότανε κόσμος... και μου λένε «οι αστυνομικοί δεν φοράνε μάσκα». Επειδή υπάρχει μια καχυποψία για το, για το κράτος γενικότερα, για την καταστολή που υφίστανται [οι πρόσφυγες] ... θέλω να πω ότι υπάρχει μία θεωρία συνωμοσίας η οποία είναι προφανώς λάθος, αλλά στηρίζεται σε ενδείξεις οι οποίες υπάρχουν και θα συνέτειναν προς ένα τέτοιο συμπέρασμα. (...) η αλήθεια είναι ότι δεν τους κατηγορώ [τους πρόσφυγες] με τον ίδιο τρόπο. Καταλαβαίνω την καχυποψία τους σε ένα σύστημα το οποίο δεν τους έχει δείξει, δεν τους έχει συμπεριφερθεί σωστά. Και επίσης – και μια άλλη διάσταση είναι – ότι και δεν είχανε ενημέρωση δηλαδή οι άνθρωποι που μπαίνουν στην απομόνωση, αυτό που έχουμε καταλάβει – από τις δικές τους βέβαια τις διηγήσεις, δεν ήμουν παρών-ούσα για να το ξέρω – είναι ότι δεν παίρνουνε και σωστή ενημέρωση για τι πρέπει να κάνουνε. Οπότε αυτό συνεχίζει αυτό τον κύκλο του «δεν σε εμπιστεύομαι και δεν πιστεύω τίποτα και το χρησιμοποιείτε [τον κορωνοϊό]». Οπότε αν δεν υπάρχει και αυτή η φροντίδα στην ενημέρωση εμ... δυσχεραίνεται η κατάσταση. (...) Επίσης έχει τύχει πολύ συχνά να έχουμε γυναίκες [προσφύγισες] οι οποίες – «πολύ συχνά» – έχω ακούσει ότι φοβούνται ότι θα τους γίνει εμβόλιο κορωνοϊού ή ότι θα τους δοκιμαστούνε εμβόλια στους ίδιους και δεν θέλουνε να μείνουνε στο νοσοκομείο όταν τους λένε για καραντίνα, δεν θέλουν να πάρουνε ενέσεις, οπότε υπάρχει και αυτή η καχυποψία σε ένα τέτοιο επίπεδο» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

Έχει υποστηριχθεί και από σημαντικούς εκπροσώπους της κοινωνίας των πολιτών - με μεγάλη εμπειρία στο πεδίο - ότι η πανδημία έχει χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο ή πρόσχημα για την αρνητική μεταχείριση των προσφύγων-ισσών. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Βεΐζη (2021:99) - ο οποίος έχει διατελέσει υπεύθυνος αποστολής και ιατρικός συντονιστής στους Γιατρούς Χωρίς Σύνορα και στους Γιατρού του Κόσμου - «η πανδημία χρησιμοποιείται ως άλλοθι για την τιμωρία εκτοπισμένων, μετακινούμενων πληθυσμών καθώς και εκείνων που προσπαθούν να τους φροντίσουν». Συνολικά, 167 κράτη «έχουν κλείσει πλήρως ή εν μέρει τα σύνορά τους για να περιορίσουν την εξάπλωση της COVID-19, 57 εκ των οποίων δεν κάνουν εξαίρεση για τα άτομα που ζητούν άσυλο βάσει της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες» (Βεΐζης, 2021:99).

Η πανδημία του κορωνοϊού «επηρεάζει δυσανάλογα τους πιο ευάλωτους ανά τον κόσμο», στους οποίους περιλαμβάνονται «70 εκατ. Άνθρωποι που έχουν εκτοπιστεί βίαια σε παγκόσμιο επίπεδο», δηλαδή «πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο, εσωτερικά εκτοπισμένους καθώς και οικονομικούς μετανάστες» (Βεΐζης, 2021:99). Οι μετανάστες-στρίες

αντιμετωπίζουν συχνά εμπόδια στην πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, συμπεριλαμβανομένων των γλωσσικών και πολιτιστικών φραγμών, του κόστους, της έλλειψης πληροφοριών και των ευρέων επιπτώσεων των ξενοφοβικών στάσεων και συμπεριφορών. Πολλοί-ές μετανάστες-στρίες αντιμετωπίζουν επίσης εμπόδια στην πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη ως αποτέλεσμα νόμων, πολιτικών, διοικητικών κανονισμών και πρακτικών, συμπεριλαμβανομένης της παράτυπης κατάστασης μετανάστευσης. Οι μετανάστες-στρίες σε παράτυπη κατάσταση μπορεί να είναι ανίκανοι-ες ή απρόθυμοι-ες να έχουν πρόσβαση σε υγειονομική περίθαλψη ή να παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση της υγείας τους όταν φοβούνται ή διακινδυνεύουν κράτηση, απέλαση και κυρώσεις ως αποτέλεσμα του καθεστώτος μετανάστευσης τους» (United Nations Human Rights, 2020 Απρίλιος 7).

Επιπλέον, ορισμένες κατηγορίες μεταναστών-στριων είναι ακόμα πιο εκτεθειμένες:

οι μετανάστες-στρίες «που ταξιδεύουν ή ζουν σε ανεπαρκείς και ανασφαλείς συνθήκες, χωρίς πρόσβαση σε νερό, αποχέτευση και υγιεινή, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που ζουν σε κατάσταση αστεγίας, υπερπλήρη [overcrowded] καταφύγια, άτυπους οικισμούς, καταυλισμούς, φτωχογειτονιές ή άτομα με επισφαλή ή ανεπαρκή στέγαση, διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο σε αυτή την πανδημία» (United Nations Human Rights, 2020 Απρίλιος 7).

Όσον αφορά τους/τις πρόσφυγες-ισσες που διαβιούν στα ελληνικά Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΚΥΤ) - στους/στις οποίους-ες αναφέρθηκε παραπάνω και ο/η συνεντευξιαζόμενος-η - ο εγκλεισμός τους σε αυτές τις δομές μπορεί να έχει ολέθριες

συνέπειες για την ασφάλειά τους - πέραν των άλλων κινδύνων που ήδη διατρέχουν - ενώ αναδύονται ζητήματα διακριτικής μεταχείρισης:

Παγκοσμίως οι κυβερνήσεις ακυρώνουν εκδηλώσεις, απαγορεύουν τις μεγάλες συγκεντρώσεις και ενθαρρύνουν τις κοινωνικές αποστάσεις, αλλά στα ελληνικά ΚΥΤ οι άνθρωποι δεν έχουν άλλη επιλογή από το να ζουν σε κοντινή απόσταση. Η COVID-19 μπορεί να είναι απλώς η τελευταία απειλή που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι εκεί, όμως οι συνθήκες υπό τις οποίες ζουν τους καθιστούν πιο ευάλωτους από την υπόλοιπο πληθυσμό. Το να τους αναγκάζουμε να διαβιούν σε μεγάλο συνωστισμό και σε ανθυγιεινά ΚΥΤ ως μέρος της ευρωπαϊκής πολιτικής περιορισμού ήταν πάντα ανεύθυνο, αλλά τώρα είναι περισσότερο από ποτέ λόγω της απειλής της COVID-19.

(...)

Οι αρχές στην Ελλάδα ανακοινώνουν τακτικά από τις 17 Μαρτίου 2020 «μέτρα προστασίας» για τα ΚΥΤ και τις άλλες δομές, συμπεριλαμβανομένου του περιορισμού της κίνησης, κλείνοντας τις πύλες μεταξύ των ωρών 19:00 και 07:00, επιτρέποντας μόνο 100 άτομα έξω από τις εγκαταστάσεις τους κάθε ώρα και μόνο σε ένα άτομο ανά οικογένεια να μετακινηθεί στο αστικό κέντρο και όλα αυτά ελέγχονται από την αστυνομία. Η επιβολή μεγαλύτερου περιορισμού στην κίνηση των προσφύγων σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό είναι απαράδεκτη και μεροληπτική. Τέτοιοι περιορισμοί καθιστούν τον πληθυσμό που είναι παγιδευμένος στα ΚΥΤ και άλλες δομές πιο ευάλωτο στον ιό. Αυξάνουν επίσης το επίπεδο άγχους και φόβου, γεγονός το οποίο συνεπάγεται ενδοκοινωνικές συμπλοκές, ενδοοικογενειακή βία και σεξουαλική βία» (Βεΐζης, 2021:102-103).

Εν κατακλείδι, ο τρόπος διαχείρισης του μεταναστευτικού-προσφυγικού ζητήματος κατά την διάρκεια της πανδημίας, μπορεί να έχει επιπτώσεις στις σχέσεις μεταξύ υγειονομικών αρών και μεταναστών-στριών και προσφύγων-ισσών:

Η χρήση της COVID-19 ως επιχειρήματος για τον έλεγχο της μετανάστευσης και την αποφυγή των διεθνών υποχρεώσεων έναντι των προσφύγων και μεταναστών (...) μπορεί να γίνει και αντιπαραγωγική όσον αφορά τον έλεγχο της επιδημίας, καθώς κινδυνεύει να κλονίσει την εμπιστοσύνη μεταξύ των αρχών υγείας και των συγκεκριμένων πληθυσμών (Βεΐζης, 2021:103).

Όπως είδαμε προηγουμένως και σύμφωνα με τα λεγόμενα συνεντευξιαζόμενου-ης που επίσης εργάζεται στο πεδίο, η εμπιστοσύνη του ευάλωτου αυτού πληθυσμού προς τις αρχές είναι ήδη κλονισμένη, γεγονός που σε συνδυασμό με έντονα αισθήματα αβεβαιότητας και ανησυχίας για το αύριο - τον ρόλο των οποίων στην πίστη σε συγκεκριμένες θεωρίες και πληροφορίες είδαμε στο **ΚΕΦ. 2** - καθιστά τους ανθρώπους αυτούς ευάλωτους σε θεωρίες συνωμοσίας, παραπληροφόρηση ή εσφαλμένη πληροφόρηση γύρω από τον κορωνοϊό.

Άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν σε εμπειρίες τους από το προσωπικό ή το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον τους. Δύο συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν σε

περιπτώσεις θρησκευόμενων ατόμων που συνάντησαν και τα οποία αναπαρήγαγαν θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία με θρησκευτική-μισαλλόδοξη χροιά: συγκεκριμένα, ο/η ερευνητής-τρια της εταιρείας δημοσκοπήσεων αναφέρθηκε στην περίπτωση ενός θρησκευόμενου ατόμου με το οποίο είχε έρθει σε επαφή και το οποίο «υποστηρίζει, για παράδειγμα, ότι όλο αυτό είναι ένα σχέδιο (...) εξεμουσουλμανισμού, εξισλαμοποίησης της χώρας, και ευθυγραμμίζεται με (...) τη στρατηγική (...) που έχουν οι μουσουλμανικές χώρες εδώ και περίπου μία δεκαετία». Επίσης, ο/η γιατρός εκπρόσωπος της ανθρωπιστικής ΜΚΟ ανέφερε:

«(...) είναι κάτι που μου συνέβη εμένα στην προσωπική μου ζωή, που βρέθηκα σε διακοπές σε ένα μοναστήρι – πολύ απομονωμένο – που είχε τρεις μοναχές και μία από τις μοναχές ήτανε συνωμοσιολόγος και μας έλεγε ότι δεν υπάρχει [ο κορωνοϊός] και ότι ο κορωνοϊός είναι για, προσπαθούνε να μας κάνουν παπικούς [ρωμαιοκαθολικούς]: το ότι δεν θέλουνε να φιλάμε τις εικόνες και να γίνουμε παπικοί. Και αυτό ήτανε σε ένα μοναστήρι το οποίο είχε τρεις ανθρώπους μέσα – βέβαια, με πρόσβαση στο ίντερνετ και κινητά – εμ... και δηλαδή πολύ ελάχιστη εμ... επαφή με το έξω και σε ένα τόπο ας πούμε κάπως πνευματικό. Εμ οπότε νομίζω ότι αυτό ήτανε πολύ εντυπωσιακό: το πως υπάρχουνε [συνωμοσιολόγοι / θεωρίες συνωμοσίας] παντού ακόμα και κει που δεν το περιμένουμε».

Ο/η ερευνητής-τρια της εταιρείας δημοσκοπήσεων ανέφερε και ότι έχει «συναναστραφεί» με άνθρωπο ο οποίος πίστευε ότι «όλο αυτό αποτελεί ένα σχέδιο του Bill Gates [δισεκατομμυριούχου ιδρυτή της αμερικανικής εταιρείας λογισμικού Microsoft]», δηλαδή ότι «δεν έφυγε [ο κορωνοϊός] από εργαστήριο τυχαία, ότι είχε γίνει με σκοπό ο ιός για να φύγει από το εργαστήριο ούτως ώστε να μπορεί να το αξιοποιήσει ο Gates οικονομικά». Ο/η ειδικός-η εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας επίσης αναφέρθηκε σε περιπτώσεις δύο ανθρώπων από τον κοινωνικό του/της κύκλο που διαδίδουν θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία σχετικά με την προέλευση του ιού, την επικινδυνότητα του εμβολίου για τον κορωνοϊό ή οικονομικούς σχεδιασμούς πίσω από την πανδημία με σκοπό την «αναδιανομή κεφαλαίων» και να οδηγηθούν σε καταστροφή «το μικρό και το μεσαίο κεφάλαιο».

Από την πλευρά του/της, ο/η καθηγητής-τρια επιδημιολογίας αναφέρθηκε στην περίπτωση προσώπων από το φιλικό του/της περιβάλλον, τα οποία δεν υιοθετούν θεωρίες συνωμοσίας αλλά αναρωτιούνται αν υπάρχουν άλλες εξηγήσεις για όσα γνωρίζουμε σχετικά με την πανδημία. Επίσης, ο/η ίδιος-α συνεντευξιαζόμενος-η υποστήριξε ότι έχει συναντήσει θεωρίες συνωμοσίας ή/και παραπληροφόρηση για την πανδημία και στο διαδίκτυο. Ο/η καθηγητής-

τρια πολιτικής επιστήμης, αναφέρθηκε στην περίπτωση ανθρώπων που ανήκουν στον προσωπικό του/της κύκλο που μπορεί να παρασύρονται προς θεωρίες συνωμοσίας, πιεζόμενοι-ες «οικονομικά» ή «συναισθηματικά» από την κρίση και όχι επειδή σε αυτούς-ές εντοπίζεται «μία εμφανής βάση προκαταλήψεων»

Ο/η ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος επίσης υποστήριξε ότι, σε καταστάσεις κρίσεων, είναι αναμενόμενο ότι οι θεωρίες συνωμοσίας και η παραπληροφόρηση θα γνωρίσουν έξαρση, ενώ όπως και άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες υπογράμμισε τον κρίσιμο ρόλο του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικών δικτύωσης στην έκταση του φαινομένου:

«Άρα εδώ – λοιπόν – είδαμε... να 'χουν βγει πάρα πολλές θεωρίες συνωμοσίας και... πολύ μεγάλος όγκος παραπληροφόρησης, ο [ακατάληπτο] διατρέχει οριζόντια την, όλο το κομμάτι της ανθρώπινης επικοινωνίας είτε αυτό έχει να κάνει με την καθημερινότητα – δηλαδή οι άνθρωποι μεταξύ τους, το συναντάμε στην καθημερινή επικοινωνία, έχουν οικειοποιηθεί, ενστερνιστεί θεωρίες συνωμοσίας ή αποτελέσματα παραπληροφόρησης και τα αναπαράγουν, στην τυπική, δηλαδή φυσική ανθρώπινη επικοινωνία είτε στον εργασιακό χώρο είτε σε προσωπικό επίπεδο, σε φιλικό - βέβαια, η μεγάλη διάχυση γίνεται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης... εκεί υπάρχει η μεγαλύτερη δυνατή διασπορά και θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης. (...) έχουμε το σύνολο σχεδόν της ανθρώπινης επικοινωνίας – είτε φυσικής, είτε ηλεκτρονικής, είτε μέσω κοινωνικής δικτύωσης... όχι απαραίτητα ηλεκτρονικής – να διατρέχεται από όλο αυτό κομμάτι».

Ο/η καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2 υποστήριξε ότι συναντά θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία «κυρίως στα μέσα επικοινωνίας» αλλά μπορεί να έρθει αντιμέτωπος-η μαζί τους και στην καθημερινότητά του/της:

Βεβαίως... δεν εκλείπει και... δεν έχει εκλείψει, και οι επαφές – έτσι; - οι περιστασιακές επαφές στο, στο super market για παράδειγμα ή στο μετρό για παράδειγμα, που θα ακούσεις κάποιον να υιοθετεί κάποιες [θεωρίες συνωμοσίας] του στυλ «δεν υπάρχει ο κορωνοϊός» για παράδειγμα.

Ο/η ίδιος-α έχει εντοπίσει δύο βασικές κατηγορίες αρνητών της πανδημίας: «αυτοί που ευθέως το δηλώνουν... δηλώνουν την άρνησή τους για την ύπαρξη του κορωνοϊού – ή για την επικινδυνότητά του» - οι οποίοι διακρίνονται σε εκείνους που «αρνούνται καν την ύπαρξή του» και σε εκείνους που «αρνούνται, που δέχονται την ύπαρξη του αλλά θεωρούν ότι είναι υπερβολή, ότι υπερβάλλουν οι κυβερνήσεις ως προς την επικινδυνότητά του για να... για άλλους λόγους, λόγους πολιτικούς άλλους για παράδειγμα» - ενώ η δεύτερη κατηγορία είναι «οι κρυφοί, κρυφοί αρνητές, εκείνοι που φοράν τη μάσκα για το πρόστιμο αλλά βλέπει κάποιος

ότι τη φοράνε εντελώς προσχηματικά: η μάσκα είναι τόσο βρώμικη που, προφανώς, την έχει φορέσει δύο μήνες στη συνέχεια, έτσι;». Θεωρεί ότι οι θεωρίες συνωμοσίας που διαδίδονται «έχουν πολύ μεγάλη σχέση με την ψευδοεπιστήμη» και εξηγεί ότι «επειδή είναι ιατρικής φύσεως το πρόβλημα του κορωνοϊού (...) έχουν ανθίσει πάρα πολλές πληροφορίες που έχουν, ανήκουν στη σφαίρα της ψευδοεπιστήμης». Τα fake news και οι θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία «αφορούν το (...) πως δημιουργήθηκε, πως διαδόθηκε η ασθένεια... και πως το αντιμετωπίζουμε», π.χ. ότι ο ιός «είτε ξέφυγε [από το εργαστήριο] είτε... το αφήσαν, το διοχετεύσαν επί σκοπώ για να... να εξολοθρευτεί ένα τμήμα του πληθυσμού ούτως ώστε να μειωθεί ο υπερπληθυσμός για τους γνωστούς λόγους».

3.1.5. Ερευνητικά αποτελέσματα: γενεσιουργά αίτια, παράγοντες διάδοσης και σοβαρότητα του φαινομένου στην Ελλάδα (και ευρύτερα)

Οι συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν στα γενεσιουργά των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης για την πανδημία, καθώς και στους παράγοντες και στα μέσα και εκείνους που παίζουν ρόλο στην ενίσχυση ή/και ταχεία διάδοση και, μερικές φορές, αξιοσημείωτη δημοφιλία – αντιστοίχως, αυτών των συνωμοσιολογικών θεωριών και των εσφαλμένων ή ψευδών/παραπλανητικών πληροφοριών/ειδήσεων γύρω από την πανδημία του κορωνοϊού.

Ορισμένοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων υποστήριξαν ότι, είναι αναμενόμενο να αναπτύσσονται θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση σε μια κατάσταση κρίσης - όπως είναι και η πανδημία – κατά τη διάρκεια της οποίας οι άνθρωποι βιώνουν φόβο και ανησυχία, υφίστανται πολλαπλές πιέσεις (κρίσεις μέσα στην κρίση, οι πρώτες παράγωγα της δεύτερης) και αρχίζουν ν' αναζητούν απαντήσεις και εξηγήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους μπορεί να οδηγήσουν ακόμα και σε στοχοποίηση ανθρώπων ή αντικοινωνικές/παραβατικές συμπεριφορές:

«Οι θεωρίες συνωμοσίας δεν αποτελούν νέο φαινόμενο. Πάντοτε υπήρχαν και διακινούνταν, ιδίως σε καιρούς κρίσης ή ριζικών κοινωνικο-πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών. Συνήθως δεν ξεπερνούσαν τα όρια μιας περιορισμένης γεωγραφικής περιοχής / κοινότητας, αλλά υπάρχουν παραδείγματα θεωριών συνωμοσίας που επέζησαν δια μέσου των αιώνων (λ.χ. ο αντισημιτισμός)» (Εκπρόσωπος ΓΓΠΠ).

«Δυστυχώς... παρατηρούμε ότι υπάρχει ένα πολύ μεγάλο *bing bang* [=μεγάλη έκρηξη] και θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης γύρω απ' την πανδημία... κάτι το οποίο δυσχεραίνει πολύ την κατάσταση. (...) Επειδή όταν... η ανθρωπότητα και οι πολίτες βιώνουν μία κατάσταση κρίσης, είναι πάρα πολύ... αναμενόμενο – δεν θα έλεγα λογικό αλλά αναμενόμενο – και σ' ένα βαθμό εξηγήσιμο, η προσπάθειά τους να βρουν εξηγήσεις πέρα από αυτό το οποίο υπάρχει. Δηλαδή, πολλές φορές όταν θεωρούμε ότι, δεν μπορεί να εξηγηθεί μια δύσκολη κατάσταση - μια κρίση – με λογικά επιχειρήματα, αναζητούν αλλού πληροφορίες. Άρα εκεί ξεκινάει να υπάρχει ένα θελκτικό κοινό, μια τρωτότητα -ας πούμε – σε πολλούς ανθρώπους για τις θεωρίες συνωμοσίας» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

«Ένα άλλο ζήτημα μπορεί να είναι οι... οικονομικές συνθήκες οι οποίες οδηγούν τους... τους ανθρώπους σε μια αντισυστημική, σε ένα *anti-systemic bias* [=αντισυστημική προκατάληψη]. Δηλαδή, εμ... οι συνθήκες εμ... οδηγούν σε τέτοιο επίπεδο... απόγνωσης, ώστε οτιδήποτε εδραιωμένο ή συστημικό ή οποιοσδήποτε επίσημος φορέας αποτελεί τον εχθρό για τον εκάστοτε τέτοιο άνθρωπο» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«Υπάρχουν επίσης οι... οι άνθρωποι οι οποίοι μπορεί να ζορίζονται σε έκτακτες καταστάσεις... όπως είναι μία πανδημία. Και να μπαίνουν σιγά-σιγά... μέσα στις θεωρίες συνωμοσίας. Αυτό είναι κάτι που δεν μπορώ τώρα να σας το πω... έτσι, να σας το πιστοποιήσω με βιβλιογραφία, περισσότερο εμπειρικά το παρατηρώ... αυτήν την περίοδο... βλέποντας ανθρώπους από... κάποιο κύκλο ας πούμε – ακόμα και δικό μου, θα έλεγα – που, (...) μέσα από την πίεση που δέχονται... οικονομική κυρίως πίεση αλλά και συναισθηματική πίεση... εκχωρούνται – θεωρώ – στο πιο εύκολο, που το πιο εύκολο είναι να πεις ότι αυτό που ζούμε δεν υπάρχει... και ότι κάποιοι έρχονται να μας το επιβάλλουν... αυτό. Να μας το επιβάλλουν... για να μας ελέγξουν - ας πούμε - την ελευθερία μας, για να περιστείλουν τα δικαιώματά μας, για να επικρατήσουν τα μεγάλα συμφέροντα ή οι μεγάλοι όμιλοι... δηλαδή... υπάρχει νομίζω και αυτή η... και αυτή η είσοδος στο συνωμοσιολογικό πλέγμα, που είναι μέσα από κάποιους πιο υλικούς όρους» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

«Εγώ θεωρώ λοιπόν ότι... ένα πολύ μεγάλο ρόλο στο... στο να πιστέψουν οι άνθρωποι σε θεωρίες συνωμοσίας... και γενικά στο να υιοθετήσουν ανορθολογική... μια ανορθολογική στάση απέναντι στα προβλήματα τα οποία έχουν απέναντί τους (...) είναι, κατ' αρχή (...) αυτό το πλαίσιο της κρίσης την οποία ζούνε οι άνθρωποι. Η κρίση είναι μία κατάσταση η οποία συνήθως δεν είναι γνωστή... κρύβει πολλούς κινδύνους. Αυτό δημιουργεί πολλούς φόβους... και σε μια συνθήκη φόβου οι άνθρωποι είναι έτοιμοι να πιστέψουν οτιδήποτε – αυτό το «οτιδήποτε» έχει σημασία, ας το κρατήσουμε – οτιδήποτε λοιπόν τους δίνει μια λογική, δίνει μια λογική εξήγηση στα μάτια τους και κυρίως επιρρίπτει την ευθύνη σε κάποιον άλλον και όχι στον ίδιο: είτε ως δημιουργό του προβλήματος είτε ως κάποιον που θα πρέπει να το διαχειριστεί. Γι' αυτό το λόγο, σε αυτές τις περιπτώσεις... παρατηρείται και η, το φαινόμενο του αποδιοπομπαίου τράγου, δηλαδή (...) κάποιον να του φορτώσουμε τις ευθύνες: είτε είναι οι Κινέζοι αυτό, είτε είναι στην Αυστραλία για παράδειγμα, ψάχναν Κινέζους να τους απομονώσουνε γιατί θεωρούσαν ότι οι Κινέζοι φέρνουν το πρόβλημα. Τώρα πάλι ξεκίνησε τελευταία μία συζήτηση για την ευθύνη των Κινέζων. (...) Πριν από λίγο

καιρό... την περίοδο της πανδημίας είχε αρχίσει ένα κυνήγι μαγισσών των προσφύγων και των μεταναστών και ακόμα είναι στα camps [προσωρινές δομές φιλοξενίας προσφύγων] περιορισμένοι, δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν για το λόγο αυτό. Άρα, λοιπόν, [ακατάληπτο] φόβος, ένα φόβος. Εμ... και σε αυτή τη συνθήκη του φόβου, οι άνθρωποι λοιπόν... ανακαλούν - μάλλον χρησιμοποιούν – ό,τι... ό,τι, εκείνες, εκείνες τις σταθερές εξηγήσεις που τις έχουν μια ζωή... και τις οποίες τις έχουν κληρονομήσει και απ' το σχολείο και απ' το κοινωνικό περιβάλλον... και από το στρατό που ενδεχομένως πήγαν και απ' την Εκκλησία στην οποία ανήκουν (...) όλες οι θεωρίες συνωμοσίας εμφανίζονται σε περιόδους κρίσεων όπως και τα fake news» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

Επίσης, κάποιοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες σημείωσαν τη σημασία της ύπαρξης αρνητικών συναισθημάτων - όπως ο φόβος, η ανησυχία, το άγχος - τα οποία κυριαρχούν εν μέσω της πανδημικής κρίσης και μπορεί να ωθήσουν ορισμένους ανθρώπους σε θεωρίες συνωμοσίας ή παραπληροφόρηση, αναζητώντας απαντήσεις ή/και ελπίδα:

«(...) η ανάγκη του κόσμου και για ενημέρωση, το άγχος για το τι συμβαίνει και, φυσικά, όταν μιλάμε για, για την πανδημία, μιλάμε για κάτι που μπορεί να στοιχήσει ακόμα και τη ζωή ενός ανθρώπου, επομένως υπάρχει εντονότερη ανάγκη για να ενημερωθούμε, ακόμα και για να πιστέψουμε ότι υπάρχει μια θεραπεία, ότι όλο αυτό δεν υπάρχει, ότι έχει βρεθεί το εμβόλιο, οπότε οτιδήποτε βλέπουμε είτε μας δίνει ελπίδα ότι κάτι θα πάει καλύτερα και φυσικά ήτανε το μείζον θέμα, όλοι με αυτό ασχολούμασταν οπότε είναι εύκολο και να αναζητήσεις και φυσικά να ακολουθήσεις» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

«(...) η αίσθηση του φόβου, του ότι δεν μπορεί να ελέγξει το άτομο τη, τη, τη μοίρα του σε μία τέτοια συνθήκη κρίσης, η αίσθηση του φόβου που γεννιέται σε συνδυασμό λοιπόν με όλες αυτές τις σχέσεις εξουσίας που... στις οποίες ζει μέχρι εκείνη τη στιγμή, τον ωθούν να υιοθετεί στερεότυπα και ανορθολογικούς τρόπους σκέψης και όχι λοιπόν να έχει μια θεμελιωμένη γνώση. Άλλωστε σε μια συγκυρία, σε μια συνθήκη πανικού – ο φόβος δημιουργεί πανικό – πανικός δεν είναι απαραίτητα να τρέχω μέσα στο χώρο αλλά μπορεί να τρέχω και με το μυαλό μου, έτσι;» (Καθηγητής ΜΜΕ 2).

Η έρευνα των Fountoulakis κ.ά. (2021) για την διερεύνηση «του ποσοστού της κλινική κατάθλιψης στον ενήλικο πληθυσμό 18-69 ετών στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της απαγόρευσης κυκλοφορίας [lockdown]», είναι αρκετά διαφωτιστική ως προς την ψυχολογική κατάσταση του πληθυσμού την εν λόγω περίοδο. Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι, το 45% και το 40% των συμμετεχόντων-ουσών δήλωσαν αντιστοίχως αυξημένο άγχος και αυξημένα αισθήματα κατάθλιψης κατά την περίοδο εγκλεισμού, ενώ οι σκέψεις για αυτοκτονία αυξήθηκαν αρχικά κατά 10,40% για να μειωθούν στη συνέχεια κατά 4,42% (Fountoulakis κ.ά.,

2021:625). Επιπλέον, στο 9,31% των περιπτώσεων εντοπίστηκε «μείζονα κατάθλιψη» και σε ένα επιπλέον 8,5% εντοπίστηκε «σοβαρή δυσφορία» (Fountoulakis κ.ά., 2021:625-626).

Επίσης, όπως προκύπτει από διαδοχικές πανελλαδικές δημοσκοπήσεις της εταιρείας Metron Analysis για τη ΔιαΝΕΟσις σχετικά με την πανδημία του κορωνοϊού, εξακολουθούσαν να υπάρχουν έντονα αρνητικά συναισθήματα μεταξύ των πολιτών καθώς συνεχιζόταν η πανδημία, ακόμα και μετά την ανακάλυψη των εμβολίων και τον ερχομό τους και στη χώρα μας τον Δεκέμβριο του 2020 (Πίνακες 1 και 2).

«Κατά τη γνώμη σας σε ποιο στάδιο της κρίσης του κορωνοϊού βρισκόμαστε;»	Σεπτέμβριος 2020	Δεκέμβριος 2020	Ιανουάριος 2021	Μάρτιος 2021
«Τα χειρότερα έχουν περάσει»	18,8	39	42	54,5
«Έρχονται δυσκολότερες ημέρες»	73	47	46,2	36,2

Πιν.1: Σε ποιο στάδιο της κρίσης βρισκόμαστε (ΔιαΝΕΟσις).

Με στοιχεία από: ΔιαΝΕΟσις (2021 Μάρτιος). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού - 5ο κύμα, σ. 16.

Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2021/03/pandemic_questionnaire_wave_5-1.pdf

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 1, τον Σεπτέμβριο του 2020 - πριν καν την έναρξη εκτόξευσης του αριθμού των κρουσμάτων και της επιβολής νέων περιοριστικών μέτρων - πάνω από 7 στους/στις 10 πολίτες ήταν ιδιαίτερα απαισιόδοξοι-ες για την πορεία της πανδημίας στη χώρα μας, ενώ μέχρι και τον Ιανουάριο του 2021, σχεδόν 1 στους/στις δύο διατηρούσε αυτήν την απαισιοδοξία.

«Ποια συναισθήματα σας διακατέχουν πιο έντονα σήμερα ως Έλληνα/Ελληνίδα;» (ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ)	Απρίλιος 2020	Σεπτέμβριος 2020	Δεκέμβριος 2020	Ιανουάριος 2021	Μάρτιος 2021
«Αβεβαιότητα»	-	32,5	-	42,6	36,5
«Άγχος»	-	24,3	-	24,2	29,5
«Αισιοδοξία»	39,8	15,8	-	18,5	16
«Ανασφάλεια»	30,9	32,1	-	33,1	31,9
«Απογοήτευση»	9,8	17,7	-	19,8	18,6
«Αυτοπεποίθηση»	17,8	6,3	-	5,2	5,6
«Θυμός»	9,8	13,3	-	14,8	18,6
«Ντροπή»	3	4,8	-	5,1	7,7
«Σιγουριά»	25,5	7,2	-	7,4	7,6
«Υπερηφάνεια»	23,7	9	-	5,6	6,5
«Φόβος»	-	16,9	-	15,3	12,7

Πιν.2: Συναισθήματα στην πανδημία (ΔιαΝΕΟσις).

Με στοιχεία από: ΔιαΝΕΟσις (2021 Μάρτιος). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού - 5ο κύμα, σ. 8-9.

Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2021/03/pandemic_questionnaire_wave_5-1.pdf

Επιπλέον, όπως φαίνεται από τα στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 2, θετικά συναισθήματα όπως «αισιοδοξία», «σιγουριά», «υπερηφάνεια», «αυτοπεποίθηση» που είχαν έντονη παρουσία μεταξύ των πολιτών κατά το πρώτο πανδημικό κύμα (Απρίλιος 2020) οπότε και ο αριθμός των κρουσμάτων και των θανάτων παρέμενε χαμηλός, τους επόμενους μήνες - και ενώ η πανδημία παρατεινόταν και μαζί με αυτήν και τα περιοριστικά μέτρα, ενώ ο αριθμός θανάτων και κρουσμάτων αυξανόταν - έδωσαν τη θέση τους σε συναισθήματα όπως «απογοήτευση», «θυμός», «ντροπή», «ανασφάλεια», ενώ όλα τα αρνητικά συναισθήματα έφτασαν στην κορύφωσή τους 10-12 μήνες μετά τον ερχομό του κορωνοϊού στην χώρα.

Όπως είδαμε στην υποενότητα **2.1.4.**, αισθήματα αβεβαιότητας, ανασφάλειας αλλά και η κατάθλιψη, η έντονη ψυχική δυσφορία, οι αυτοκτονικές ιδέες συσχετίζονται με την αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας ή/και εσφαλμένες ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες σχετικά με τον κορωνοϊό. Ειδικά όσον αφορά την Ελλάδα, από την έρευνα των Fountoulakis κ.ά. (2021:626,628) εντοπίστηκε σημαντική συσχέτιση μεταξύ καταστάσεων όπως η κατάθλιψη - η οποία σημείωσε άνοδο κατά την περίοδο του εγκλεισμού [lockdown] - και αυξημένης πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας, οι οποίες λειτουργούν ως ένα «μηχανισμός αντιμετώπισης» που χρησιμοποιεί το άτομο ενάντια στην κατάθλιψη.

Ακόμα, ορισμένοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων επεσήμαναν ότι, οι θεωρίες συνωμοσίας ή/και τα προϊόντα της παραπληροφόρησης δίνουν «βολικές - γιατί ταιριάζουν με προϋπάρχουσες απόψεις – ή «ενδιαφέρουσες» κ.ά. απαντήσεις και εξηγήσεις για όσα συμβαίνουν γύρω μας - ή/και ικανοποιούν βαθύτερες ανάγκες - γεγονός που τις κάνει θελκτικές ή/και δημοφιλείς:

«Νομίζω ότι είναι αρκετά... πιασάριες [οι θεωρίες συνωμοσίας] θα πω, είναι αρκετά έτσι γαργαλιστικές και ενδιαφέρουσες και κάπως δίνουν μία μαγική λύση στα πράγματα και είναι γενικότερα μια... εύκολη λύση. Είναι το αντίστοιχο όπως είναι τα ζώδια ας πούμε, που είναι μία πολύ ωραία και εύκολη λύση» (Γιατρός - εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«(...) κάποιιοι άνθρωποι εξακολουθούν να πιστεύουν... κάποιες ειδήσεις, να ακολουθούν κάποιες απόψεις ακόμα και αν αποδειχθεί ότι δεν ισχύουν, γιατί είναι θέμα προκαταλήψεων. Κάποιος πιστεύει μια είδηση ή όχι, όχι μόνο διότι γνωστοποιήθηκε απ' τα μέσα αλλά γιατί ανταποκρίνεται και στον κόσμο του, στις απόψεις του» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

«Συνήθως το άτομο το οποίο εμ... εμπλέκεται σε, σε παραπληροφόρηση, προσαρμόζει τα δεδομένα ώστε να ταιριάζουν με τις απόψεις που έχει εκ των προτέρων. Και συνεπώς πλάθει τα στοιχεία με τέτοιο τρόπο ώστε να προκύπτει το συμπέρασμα που θέλει. (...) αυτό που, αυτό που παρατηρούμε πάρα πολύ είναι ότι εμ... άτομα που συνταυτίζονται με συγκεκριμένες θεωρίες συνωμοσίας – για να πούμε συγκεκριμένα για την, για την πανδημία – επιλέγουν μελέτες οι οποίες υπάρχουνε μεν αλλά είναι αποκλίσεις από το, από την εδραιωμένη επιστημονική συναίνεση. Δηλαδή, [ενώ] μπορεί το orus [=έργο] της επιστημονικής συναίνεσης να κλίνει προς μία κατεύθυνση, να υπάρχει μία μελέτη η οποία αποκλίνει αλλά να ταιριάζει με τα πιστεύω αυτών των ανθρώπων και θα επιλέξουν να κάνουν τη συγκεκριμένη μελέτη λάβαρο. Επομένως, αυτό είναι ένα βασικό σημείο το οποίο δείχνει έλλειψη για το πως λειτουργεί η διαδικασία της επιστημονικής συναίνεσης (...) Εμ... και μετά... πάει στα, στα χαρακτηριστικά μίας θεωρίας συνωμοσίας: οτιδήποτε επιτίθεται στο κατεστημένο - με τον οποιονδήποτε τρόπο - είναι, συνήθως, αρκετά δημοφιλές» (Ερευνήτης-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«(...) ο άνθρωπος γενικά... θέλει να μπορεί να εξηγήσει αυτό το οποίο... συμβαίνει. Και όταν δεν μπορεί να... να... το εξηγήσει ή να καταλάβει τις εξηγήσεις που δίνονται, προσπαθεί να δώσει πιο εύπεπτες, εύπεπτες γι' αυτόν εξηγήσεις. Πιο εύκολες γι' αυτόν... εξηγήσεις» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

«Οι θεωρίες συνωμοσίας είναι δημοφιλείς γιατί δημιουργούν ένα ψευδεπίγραφο μεν, πειστικό δε πλαίσιο ασφαλείας, προσφέρουν απλές εξηγήσεις σε περίπλοκα ζητήματα, αίσθημα ανακούφισης, εύκολη διέξοδο δύσκολων συναισθημάτων όπως η αγωνία, ο θυμός και η ανασφάλεια, καθώς και μια ψευδαίσθηση ανωτερότητας στους θιασώτες τους. Επειδή έχουν έντονα συναισθηματικό υπόβαθρο και συχνά «επιλύουν» το πρόβλημα μέσω της άρνησης, η οποία αποτελεί θεμελιώδη αμυντικό ψυχολογικό μηχανισμό, είναι εξαιρετικά δύσκολη η αντιμετώπιση και εκρίζωσή τους» (Εκπρόσωπος ΓΓΠΠ).

Ο/η εκπρόσωπος της ΓΓΠΠ αναφέρθηκε επίσης στην τάση των ανθρώπων να ψάχνουν για «απλές εξηγήσεις», γεγονός που – «υπό προϋποθέσεις» στις οποίες θα αναφερθούν και άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες – οδηγεί στο ενστερνισμό συνωμοσιολογικών θεωριών:

«Δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τη φυσική παρόρμηση του ανθρώπου να αναζητά απλές εξηγήσεις για τις αλλαγές στη ζωή του. Η τάση αυτή επιτρέπει, υπό προϋποθέσεις, την άκριτη υιοθέτηση θεωριών συνωμοσίας. Συνήθως αυτό απαιτεί μια ριζική αλλαγή / κρίση / δοκιμασία ως αντικειμενική συνθήκη, σε συνδυασμό με το υποκειμενικό στοιχείο της έλλειψης εμπιστοσύνης σε επίσημες αρχές και κανάλια ενημέρωσης, αισθήματος απογοήτευσης / ματαιώσης, έλλειψης επαρκών γνώσεων ή απροθυμίας στοιχειώδους εμβάθυνσης στα γεγονότα, επιλεκτικής πρόσβασης σε άλλες πηγές πληροφόρησης κλπ.» (Εκπρόσωπος ΓΓΠΠ).

Ένας-μία εκ των συνεντευξιαζόμενων επεσήμανε ότι, κάποιες θεωρίες συνωμοσίας, μπορούν να γίνουν πιστευτές καθώς στηρίζονται είτε σε παρατηρήσιμα γεγονότα/δεδομένα είτε σε γεγονότα/δεδομένα που δεν μπορούν να ελεγχθούν/διαψευστούν:

«(...) έχουμε πολλούς αρνητές της... χρήσης μάσκας, οι οποίοι πιστεύουν κι αυτοί ότι είναι φτιαχτό όλο αυτό, ότι... αυτό δηλαδή ότι θέλουν να μας περιορίσουν τα δικαιώματά μας, τις ελευθερίες μας... Εντάξει αυτό είναι μια διάσταση, είναι πραγματική. Και αναδιανομή των κεφαλαίων μπορεί να έχουμε μέσα από αυτήν την κατάσταση. Δεν είναι λάθος αυτό. Γι' αυτό και οι θεωρίες συνωμοσίας και η παραπληροφόρηση έχουνε πάντα και ένα στοιχείο αλήθειας μέσα. Δηλαδή, δεν είναι ότι... είναι τελείως... αποκυήματα της φαντασίας. Κάπου πιάνονται, σε κάτι λογικό πιάνονται. Αλλιώς δεν μπορούν να γίνουν πιστευτά... αυτά. Δηλαδή, δεν είναι ότι προσγειώθηκε ένα ούφο... στην πλατεία Συντάγματος. Είναι κάτι που... μπορείς να το πιστέψεις... σ' ένα βαθμό. Ή και δεν μπορείς να ελέγξεις αν είναι αληθινό ή ψεύτικο. Δηλαδή αν πεις ότι... «στην Κίνα φτιάξαν τον κορωνοϊό, στα εργαστήρια και τους ξέφυγε ο ιός» είναι κάτι που... δεν μπορείς να το ελέγξεις. Θα μπορούσε, θα μπορούσε να είναι και αληθινό. Αλλά... μπορείς να το ελέγξεις; Όχι» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Συνεντευξιαζόμενος-η επεσήμανε ότι, ρόλο στην «αφομοίωση» των «συνωμοσιολογικών αντιλήψεων» και στην ισχύ των fake news για την πανδημία παίζει και η απουσία αντίλογου, καθώς τις αφήνει περισσότερο «χώρο» ώστε να αναπτυχθούν:

«Κάτι άλλο που νομίζω ότι, ότι παίζει ρόλο στο να... να αφομοιώνονται τέτοιου είδους συνωμοσιολογικές αντιλήψεις είναι ότι – αρκετά συχνά – δεν αντιπαρατιθέμεθα με αυτές. Τώρα με την πανδημία γίνεται γιατί... είναι ένα επιστημονικό θέμα, ένα, ένα σκληρό - ως πούμε – επιστημονικό θέμα, που έρχονται οι ίδιοι οι επιστήμονες να ορθώσουν ένα λόγο απέναντι στο συνωμοσιολογικό λόγο. Και άρα βλέπουμε τώρα ότι... υπάρχουν απαντήσεις – ως πούμε – στις συνωμοσίες για την πανδημία. Αλλά για άλλου είδους συνωμοσίες,

πολλές φορές δεν υπάρχουν απαντήσεις. Δηλαδή, θεωρείται ότι... είναι, είναι τόσο χυδαίο - ας πούμε - όλο αυτό, που δεν χρειάζεται να το αναλύσεις, είναι πασιφανές... θεωρούμε όλοι εμείς που δεν πιστεύουμε στις θεωρίες συνωμοσίας. Και... αποφεύγεται μία ευθεία αντιπαράθεση με αυτού του είδους τα ψέματα. Είδαμε στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής – τώρα, ας πούμε, στις εκλογές [οι προεδρικές εκλογές του 2020 στις ΗΠΑ] – όπου, έβγαινε ο Τραμπ και έλεγε... τα δικά του αποτελέσματα για τις εκλογές. Και τα μέσα ενημέρωσης τον έκοβαν – έτσι; - στον αέρα. Η το Twitter [κοινωνικό δίκτυο με δυνατότητα αναρτήσεων περιορισμένου αριθμού χαρακτήρων] έγραφε από κάτω «αυτή η είδηση είναι ψευδής». Αυτό τι, τι, τι ήτανε; Ήτανε μία απάντηση στις θεωρίες της συνωμοσίας - και, γενικότερα, στα fake news – και στην παραπληροφόρηση που όπως είπατε, που πρέπει, που δείχνει ότι πρέπει να απαντούμε σε αυτού του είδους το λόγο και τα επιχειρήματα. Και όταν αυτό δεν το κάνουμε, δίνουμε επιπλέον χώρο. Άρα μία τρίτη αιτία είναι - που διεμβολίζει τις άλλες δύο που είπα – ότι (...) το μέρος της κοινωνίας που είναι... διαφωτισμένο... δεν απαντά... δεν έρχεται σε... διάλογο και... με... και δεν απαντά στα επιχειρήματα των συνωμοσιολόγων, πράγμα που σημαίνει ότι τους αφήνει περισσότερο ελεύθερο χώρο για να τα διαδώσουν. Δηλαδή, πρέπει να σκεφτούμε και τις τεχνικές της διάδοσης» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

Ορισμένοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες εξέφρασαν τον προβληματισμό τους αναφορικά με τον τρόπο διαχείρισης της πανδημίας γενικότερα ή/και της επικοινωνίας κρίσιμων πληροφοριών και δεδομένων ειδικότερα, ενίοτε σε συνδυασμό με μια γενικευμένη κρίση εμπιστοσύνης προς τις αρχές:

«Το άλλο θα έλεγα ότι είναι κυρίως οι αντιφάσεις σε εγχώριες – [και] σε διεθνείς προφανώς αλλά και εγχώριες – πολιτικές διαχείρισης της κρίσης. Εμ... για παράδειγμα όταν επιστήμονες επιδημιολόγοι σχολιάζουν το οικονομικό κόστος ενός μέτρου [περιοριστικού/προστασίας του πληθυσμού] τότε ξεκινάνε τέτοια ζητήματα. Αρχίζει ο άλλος και σκέφτεται: «Είναι η δουλειά του αυτή; Δεν είναι;». Ενδεχομένως να χάνει και την εμπιστοσύνη του. Εμ... επίσης, για παράδειγμα και στην Ελλάδα και αλλού είδαμε ότι... εμ... κόμματα τα οποία ενδεχομένως να, να λοιδορούσαν το, το κράτος πρόνοιας κ.τ.λ. τώρα ασπάζονται όψεις τους ακριβώς γιατί αντιλαμβάνονται τη σημαντικότητα [του]. Όλα αυτά είναι αντιφάσεις τα οποία ο πολίτης στον έναν βαθμό, τον οποίο ο πολίτης στον ένα βαθμό ή τον άλλον τον επηρεάζουν. Ένα άλλο κομμάτι είναι ότι στην πρώτη φάση της πανδημίας – και στην Ελλάδα και αλλού – είχε προτεραιοποιηθεί - ας πούμε - η ανθρώπινη ζωή, το οικονομικό αντίκτυπο δεν μας ένοιαζε, ενώ – για παράδειγμα – μετά το καλοκαίρι, στις μεσογειακές χώρες η ανάγκη να ανοίξει ο τουρισμός, να επιβιώσει η οικονομία κ.τ.λ. έφεραν σε δεύτερο πλάνο την εμ... - ενδεχομένως – την ανθρώπινη ζωή. Δηλαδή ο βαθμός αναφοράς στα κρούσματα μετατοπίστηκε πάρα πολύ σημαντικά, δηλαδή θυμάμαι τη συζήτηση να λέμε ανέβηκαν, κατέβηκαν τα κρούσματα από τα 50 στα 70, και αυτή τη στιγμή έχουμε κρούσματα τα οποία – ας πούμε, για παράδειγμα – ξεκινάνε από τα χίλια, τα δύο χιλιάδες και πάει λέγοντας και δεν τα σχολιάζουμε. Άρα, αυτές οι αντιφάσεις προφανώς δημιουργούν μια ανάγκη στον κόσμο να βρει εύκολες απαντήσεις. Γιατί κάτι το οποίο δεν του φαίνεται ορθολογικό, έχει την τάση να προσπαθεί να το απαντήσει έστω και με κάποιον τρόπο» (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων).

«Είναι ο τρόπος [που έχουν επικοινωνηθεί πληροφορίες/δεδομένα γύρω από την πανδημία] είναι το ότι μέχρι σήμερα η επιστήμη και τα τεκμήρια, δεν κατά, δεν έχουνε ρόλο... στη ζωή μας και στο πως παίρνονται οι αποφάσεις που έχουνε σχέση με το policy [=την πολιτική / την ασκούμενη πολιτική], δεν έχουμε μάθει ότι «α, οι αποφάσεις που έχουνε να κάνουν με τα θέματα πολιτικής, πρέπει να βασίζονται σε επιστημονικά τεκμήρια, και ποια είναι αυτά, και πως βασίζονται...». Όλα αυτά νομίζω ότι δεν έχουμε, δεν ξέρουμε ότι είναι μέρος της... ότι θα πρέπει - τουλάχιστον - να είναι μέρος όλου αυτού» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

«Υπάρχουν [οι θεωρίες συνωμοσίας] - πρώτα απ' όλα - γιατί δεν υπάρχει εμπιστοσύνη των πολιτών σε κάποιους φορείς, δηλαδή... δεν εμπιστεύονται τις κυβερνήσεις... δεν εμπιστεύονται... οργανισμούς όπως είναι ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας - θεωρούν ότι.... υποκινούνται τέτοιο οργανισμοί, ότι εξυπηρετούν κάποια συμφέροντα - ... υπάρχει δηλαδή ένα έλλειμμα εμπιστοσύνης απέναντι σ' αυτούς τους φορείς... Επίσης, μπορεί να φταίει και η επικοινωνιακή καμπάνια... μερικές φορές, δηλαδή η στρατηγική που έχουν ακολουθήσει οι κυβερνήσεις για να ενημερώσουν το κοινό για την πανδημία, δηλαδή, για παράδειγμα, όταν, εδώ στην Ελλάδα - αλλά και διεθνώς - στο πρώτο κύμα της πανδημίας, λέγανε δεν βοηθάει η μάσκα - για παράδειγμα - στην... πρόληψη της μετάδοσης, μετά λέγανε, μετά από 4-5 μήνες είπαν «α, όλοι πρέπει να φοράτε μάσκα». Δηλαδή το γεγονός ότι, η επιστημονική κοινότητα δεν είχε σαφή στοιχεία για τον ιό και δεν μπορούσε να αποφανθεί θετικά ή αρνητικά για κάποια ζητήματα... αυτό έκανε και τις κυβερνήσεις να μην είναι σίγουρες για το μήνα που θα περάσουν και... έτσι πέρασαν στο κοινό μηνύματα... αντιφατικά μεταξύ τους και αυτή η αντιφατικότητα δημιούργησε μια ανασφάλεια και ένα έλλειμμα εμπιστοσύνης των πολιτών, μια δυσπιστία, δηλαδή σου λέει «Τελικά τι γίνεται; Με προστατεύει ή μάσκα ή δεν με προστατεύει;... Γιατί δεν με προστάτευε πριν πέντε μήνες και με προστατεύει τώρα; Μήπως» - και αυτό το 'χω ακούσει από πολλούς - «μήπως... κάποιες εταιρείες... θέλουν να πουλήσουν μάσκες; εταιρείες που τις έχουνε... μέλη της κυβέρνησης και θέλουν αν πουλήσουν...». Ακούστηκε αυτό, ακούστηκε αυτό. Και για τα αντισηπτικά και για τις μάσκες ότι... ότι ήταν κι αυτό - ας πούμε - στο πλαίσιο... του κέρδους κάποιων κυβερνητικών... προσώπων -ας πούμε - κάπως έτσι. Δηλαδή... νομίζω αυτές οι θεωρίες κινούνται επειδή... υπάρχει αυτό το, αυτή η δυσπιστία... απέναντι στους φορείς που τις... απέναντι στους κυβερνητικούς φορείς, τους φορείς σαν τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας... και στη λανθασμένη επικοινωνιακή στρατηγική» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Η σημασία της επικοινωνίας του κινδύνου [«risk communication»] είναι κρίσιμης σημασίας στο πλαίσιο προσπάθειας αντιμετώπισης της πανδημικής κρίσης του κορωνοϊού (Tambo κ.ά, 2021:45). Σύμφωνα με τον WHO (2017:1),

Η **επικοινωνία του κινδύνου**⁵⁸ είναι η ανταλλαγή πληροφοριών, συμβουλών και απόψεων σε πραγματικό χρόνο μεταξύ εμπειρογνομόνων, ηγετών της κοινότητας, αξιωματούχων

⁵⁸ Η έμφαση στην πηγή.

και των ατόμων που κινδυνεύουν και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος κάθε αντιμετώπισης έκτακτης ανάγκης. Σε επιδημίες και πανδημίες, σε ανθρωπιστικές κρίσεις και φυσικές καταστροφές, η αποτελεσματική επικοινωνία κινδύνου επιτρέπει σε άτομα που κινδυνεύουν να κατανοήσουν και να υιοθετήσουν προστατευτικές συμπεριφορές. Επιτρέπει στις αρχές και στους/στις ειδικούς-ές να ακούνε και να αντιμετωπίζουν τις ανησυχίες και τις ανάγκες των ανθρώπων, έτσι ώστε οι συμβουλές που παρέχουν είναι σχετικές, αξιόπιστες και αποδεκτές.

Ειδικά όσον αφορά τις «καταστάσεις έκτακτης ανάγκης για τη δημόσια υγεία» («public health emergencies») η επικοινωνία του κινδύνου «περιλαμβάνει το φάσμα των δυνατοτήτων επικοινωνίας που απαιτούνται μέσω των φάσεων ετοιμότητας [«preparedness»], ανταπόκρισης [«response»] και ανάκαμψης [«recovery»] ενός σοβαρού γεγονότος δημόσιας υγείας για την ενθάρρυνση της ενημερωμένης λήψης αποφάσεων, της θετικής αλλαγής της συμπεριφοράς και της διατήρησης της εμπιστοσύνης» (WHO, χ.χ.δ). Παλαιότερα, η επικοινωνία του κινδύνου, «συνηθιζόταν να θεωρείται πρωτίστως ως η διάδοση πληροφοριών στο κοινό σχετικά με τους υγειονομικούς κινδύνους και τα συμβάντα - όπως τα κρούσματα ασθενειών - και οδηγίες σχετικά με τον τρόπο αλλαγής της συμπεριφοράς για τον περιορισμό αυτών των κινδύνων», αλλά «η σκέψη για αυτήν έχει πλέον εξελιχθεί δραματικά καθώς τα κοινωνικά επιστημονικά στοιχεία και οι νέες τεχνολογίες και πρακτικές επικοινωνίας και μέσων έχουν εξελιχθεί στον 21ο αιώνα» (WHO, χ.χ.δ).

Γενικά, αναφορικά πάντα με την επικοινωνία του κινδύνου, «είναι ξεκάθαρο ότι οι περισσότερες κυβερνήσεις πιάστηκαν απροετοίμαστες μπροστά στην τρέχουσα πανδημία» (Tambo κ.ά, 2021:45). Οι αστοχίες των επίσημων αρχών αναφορικά με την ενημέρωση των πολιτών - και ακόμα περισσότερο αν οι ίδιες οι (πολιτικές) αρχές είναι αυτές που (ανά)παράγουν θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένη πληροφόρηση ή παραπληροφόρηση - δημιουργούν κενά, τα οποία καλύπτει η εσφαλμένη πληροφόρηση:

η εσφαλμένη πληροφόρηση⁵⁹ σχετικά με τις κυβερνητικές ενέργειες και σχετικά με τη δημόσια διάδοση του ιού, γενικά, αμφισβητεί τις πληροφορίες που συχνά κοινοποιούνται από διάφορες δημόσιες αρχές: είτε αυτές είναι η κοινοποίηση των άμεσων πολιτικών τους είτε παροχή επειγουσών δημόσιων πληροφοριών. (...) η προβολή αυτών των θεμάτων (...) θα μπορούσαν επίσης να υποδηλώνουν ότι οι κυβερνήσεις δεν πέτυχαν πάντα να παρέχουν σαφείς, χρήσιμες και αξιόπιστες πληροφορίες για την αντιμετώπιση πιεστικών

⁵⁹ Οι ερευνητές αναφέρουν ότι χρησιμοποιούν τον όρο «misinformation» για να περιγράψουν κάθε είδους «ψευδούς πληροφόρησης» [«false information»], συμπεριλαμβανομένης της «παραπληροφόρησης» [«disinformation»] (στο Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K.. (2020 Απρίλιος 7). Types, sources and claims of COVID-19 misinformation. Reuters Institute, Υποσημείωση 1. Ανακτήθηκε από: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/types-sources-and-claims-covid-19-misinformation>).

δημόσιων ερωτήσεων. Ελλείπει επαρκών πληροφοριών, η εσφαλμένη πληροφόρηση σχετικά με αυτά τα θέματα μπορεί να γεμίσει τα κενά στην κατανόηση του κοινού και εκείνοι-ες που δεν εμπιστεύονται την κυβέρνηση ή τις πολιτικές τους ελίτ ενδέχεται να είναι απρόθυμοι-ες να εμπιστεύονται τις επίσημες επικοινωνίες σχετικά με αυτά τα θέματα (Brennen κ.ά., 2020 Απρίλιος 7).

Πέραν των παραπάνω, «τίθενται ερωτήματα σχετικά με την ικανότητα των κυβερνήσεων να στοχεύουν τις πληροφορίες για όσους-ες έχουν μεγαλύτερη ανάγκη καθώς και να τις παρέχουν σε κατάλληλες γλώσσες και μορφές»: για παράδειγμα, στη Νότια Κορέα, η κυβέρνηση ενημέρωνε μέσω μηνυμάτων στα κινητά τηλέφωνα (SMS) με σκοπό την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των πολιτών αναφορικά με τα μέτρα προστασίας από τον κορωνοϊό ή την ύπαρξη κρουσμάτων σε τοπικό επίπεδο, βοηθώντας τους ανθρώπους να αποφύγουν επικίνδυνα μέρη ή να κατανοούν εάν νοσούν οι ίδιοι (Tambo κ.ά, 2021:48). Από την άλλη πλευρά, αυτός ο τρόπος επικοινωνίας, προϋποθέτει ότι οι άνθρωποι έχουν και χρησιμοποιούν ένα κινητό τηλέφωνο, κάτι που μπορεί να μην ισχύει για πολλά από τα άτομα τρίτης ηλικίας (Tambo κ.ά, 2021:48). Ένα ακόμα ζήτημα προς αντιμετώπιση είναι αυτό της επικοινωνίας σε πολλές γλώσσες: για παράδειγμα, διάφορες κυβερνήσεις ασιατικών χωρών χρησιμοποιούν αυτόματα προγράμματα μετάφρασης πληροφοριών, όμως, η μετάφραση αυτή είναι χαμηλής ποιότητας (Tambo κ.ά, 2021:48). Επίσης, η μετάφραση δεν αφορά σε όλες τις γλώσσες των μεταναστευτικών ομάδων: για παράδειγμα, ενώ η Ιαπωνία καλωσόριζε οικονομικούς-ές μετανάστες-στρίες από το Βιετνάμ και το Νεπάλ, έως και τουλάχιστον τα μέσα Μαρτίου του 2020 λίγες σχετικές πληροφορίες από επίσημες πηγές ήταν διαθέσιμες στις γλώσσες αυτών των ανθρώπων (Tambo κ.ά, 2021:48).

Ορισμένοι-ες συνεντευξαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν στην ελλιπή εμπιστοσύνη προς την επιστημονική κοινότητα ή/και στην επιστήμη γενικότερα αποδίδοντας (και) στην άγνοια ή/και στην προκατάληψη γύρω από τον επιστημονικό τρόπο σκέψης και την έρευνα:

«(...) εδώ και πολύ καιρό υπάρχει ένα... mistrust [=έλλειψη εμπιστοσύνης] για την επιστήμη (...) οπότε νομίζω από αυτό έτσι – πολλές φορές – επειδή - πολλές φορές - η επιστήμη δεν έχει καταφέρει να επικοινωνήσει καλά τόσο τα αποτελέσματα της όσο και την αβεβαιότητα η οποία έχει η επιστήμη σαν κλάδος, έτσι; Πολλά από τα πράγματα που κάνουμε και έχουμε και υπάρχουν, έχουν μια αβεβαιότητα. Αυτή η αβεβαιότητα (...) δεν έχει επικοινωνηθεί σωστά στον κόσμο, ο οποίος θεωρεί ότι «α, ήτανε λάθος, ήτανε ψέματα, δεν συμβαίνει, μας κοροϊδεύουν», ενώ θα έπρεπε - και ειδικά στον κορωνοϊό – πολλές φορές – ξέρεις - δεν μπορούμε να επικοινωνήσουμε την αβεβαιότητα, γιατί πολλά πράγματα δεν τα ξέρουμε αυτή τη στιγμή - ή τα ξέραμε, τα είχαμε υποθέσει λάθος, έχουνε

αλλάξει - και αυτό έρχεται και τους επιβεβαιώνει όλους αυτούς με τις θεωρίες συνωμοσίας και κάπως τις τρέφει [τις θεωρίες συνωμοσίας] ότι «κοίταξε, ήτανε έτσι, μας κοροϊδέψανε, υπάρχει κάτι άλλο από πίσω» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

«(...) υπάρχει μια έλλειψη κατανόησης - του πως δουλεύει η επιστήμη – από τον κόσμο. Δηλαδή, ότι, για παράδειγμα η επιστήμη δεν είναι αυθεντία. Κάνει αυτοκριτική, χρειάζεται (...) *consensus* [=ομοφωνία / κοινή συναίνεση] σε κάποια ζητήματα και προφανώς ένα ζήτημα το οποίο δεν το γνωρίζουμε - όπως η πανδημία - δεν θα μπορούσε και να έχει από την αρχή. Αυτά, λοιπόν, είναι ακόμα, αυτό λοιπόν είναι ένα ακόμα ζήτημα του πως λειτουργεί η επιστήμη: ότι δεν είναι αυθεντία και ότι ο κόσμος την αντιλαμβάνεται ως τέτοια και όταν αυτή προχωράει σε αντιφάσεις, τον δυσκολεύει παραπάνω» (Ερευνήτης-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων).

«(...) εμείς ως λαός... - αλλά δεν νομίζω ότι είναι μόνο εμείς ως λαός – δεν έχουμε καλλιεργήσει αυτό το *evidence-based* [=βάσει αποδεικτικών στοιχείων] που, που υπάρχει περισσότερο στη Δύση σε κάποια, σε άλλα κράτη. Δηλαδή ότι, βασίζω τα συμπεράσματά μου στις ενδείξεις που υπάρχουν τώρα, στα δεδομένα που υπάρχουν τώρα. Οπότε αυτό, εμείς [οι Έλληνες-ίδες] γενικά δεν το έχουμε και νομίζω ότι με τον κορωνοϊό και με την πανδημία και παγκοσμίως κάπως επιτάχθηκε το όλο πράγμα. (...) εμείς [οι Έλληνες-ίδες] δεν έχουμε αυτή τη λογική και δεν την έχουμε και ακαδημαϊκά ας πούμε, εγώ όταν βγήκα έξω [στο εξωτερικό] κατάλαβα τι σημαίνει αυτό το πράγμα και θεωρούσα τον εαυτό μου αρκετά υποψιασμένο. Υπάρχει αυτό το, αυτή η έννοια της αυθεντίας. «Και ο τάδε είπε και αφού το είπε ο τάδε είναι νόμος». Εμ... οπότε και λίγο είμαστε, έχουμε αργά αντανakλαστικά στο να αντικρούσουμε κάτι με επιχειρήματα και με... εμ... με δεδομένα. Εμ... και αυτό έχει να κάνει και με το γεγονός και ότι είμαστε μία κοινωνία η οποία, στην οποία η θρησκεία έχει τέτοια, τέτοιο κεντρικό ρόλο, δηλαδή νομίζω ότι τα δύο κάπως εμ... συνδέονται» (Γιατρός - εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

Η περιορισμένη εμπιστοσύνη προς τους/τις επιστήμονες και επιστημονικούς φορείς/οργανισμούς, καταδεικνύεται και από τα δημοσκοπικά ευρήματα πανελλαδικών ερευνών της εταιρείας Metron Analysis για τη ΔιαΝΕΟσις – μία εκ των οποίων (Δεκέμβριος 2020) έλαβε χώρα και κατά την περίοδο διεξαγωγής της των συνεντεύξεων για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

«Πόση εμπιστοσύνη έχετε στα παρακάτω που θα σας διαβάσω αναφορικά με την αντιμετώπιση της πανδημίας του κορωνοϊού. Χρησιμοποιήστε μια κλίμακα από το 1 ως το 5 όπου 1 σημαίνει καθόλου εμπιστοσύνη και 5 απόλυτη εμπιστοσύνη»	Δεκέμβριος 2020	Ιανουάριος 2021	Μάρτιος 2021
«Προσωπικός γιατρός»	4,2	4,2	4,2
«Φαρμακοποιός»	3,9	3,9	4,1
«Ειδικές εισηγητικές επιτροπές εμπειρογνομόνων (Εθνική επιτροπή εμβολιασμών, κλπ.)»	3,3	3,3	3,2
«Υπουργείο Υγείας/Υγειονομικές Υπηρεσίες (ΕΟΔΥ, νοσοκομεία, κλπ.)»	3,3	3,1	3,1
«Διεθνείς φορείς (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, Ευρωπαϊκή CDC, κλπ.)»	3,3	3,2	3

Πιν.3: Εμπιστοσύνη προς τους/τις επιστήμονες και επιστημονικούς οργανισμούς (ΔιαΝΕΟσις).
Με στοιχεία από: ΔιαΝΕΟσις (2021 Μάρτιος). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού - 5ο κύμα, σ. 34-35.

Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2021/03/pandemic_questionnaire_wave_5-1.pdf

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στον παραπάνω πίνακα (Πίνακας 3), αν και η πλειοψηφία των συμμετεχόντων-ουσών δείχνει να εμπιστεύεται τον «προσωπικό γιατρό» ή τον «φαρμακοποιό του», εντούτοις, η εμπιστοσύνη προς άλλους επιστημονικούς φορείς και οργανισμούς - εθνικών και διεθνών – μειώνεται αισθητά και παραμένει οριακά πλειοψηφική. Με μια άλλη ανάγνωση, οι πολίτες δείχνουν αν εμπιστεύονται περισσότερο επιστήμονες με τους οποίους ενδεχομένως διατηρούν μια προσωπική και σταθερή σχέση ασθενούς/πελάτη – επιστήμονα γιατρού ή φαρμακοποιού και αρκετά λιγότερο σε θεσμικούς φορείς ή επιτροπές.

Η μείωση της εμπιστοσύνης προς την επιστημονική κοινότητα είχε αρχίσει να διαφαίνεται νωρίτερα. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία που παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 4), τον Σεπτέμβριο του 2020 η μείωση προς τους/τις «επιστήμονες/τεχνοκράτες» μειώθηκε αισθητά σε σχέση με την περίοδο του πρώτου πανδημικού κύματος.

«Πόσο εμπιστεύεστε κάθε έναν από τους παρακάτω θεσμούς ή δομές;» («Πολύ» ή «αρκετά»)	Απρίλιος 2020	Σεπτέμβριος 2020
«Επιστήμονες/τεχνοκράτες»	85%	65,6%

Πιν.4: Εμπιστοσύνη προς επιστήμονες και τεχνοκράτες (ΔιαΝΕΟσις).
Με στοιχεία από: ΔιαΝΕΟσις (2020 Οκτώβριος). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού - 2ο κύμα.

Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2020/10/covid10_public_opinion_poll_september2020.pdf

Ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων, αναφέρθηκε επίσης στα ελλιπή επιστημονικά δεδομένα για τον κορωνοϊό, γεγονός που αυξάνει την «αβεβαιότητα» και με τη σειρά της αυτή δημιουργεί χώρο για την ανάπτυξη θεωριών συνωμοσίας:

« (...) επειδή είναι και κάτι πολύ καινούργιο που και η επιστήμη δεν έχει... σαφείς απαντήσεις ακόμα... επιτείνεται αυτή η αβεβαιότητα – δηλαδή δεν υπάρχουν και μέτρα να πεις ένα [μέτρο], δύο [μέτρο], τρία [μέτρο], είναι όλα κάπως ασαφή ακόμα και δουλεύουμε για να τα καθορίσουμε – αυτό αφήνει περισσότερα περιθώρια στο να αναπτυχθούν τέτοιου είδους θεωρίες [συνωμοσίας]» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

Αρκετοί-ές συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν εκτενώς στο προφίλ, στο υπόβαθρο των ανθρώπων που ενστερνίζονται θεωρίες συνωμοσίας και αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες, εντοπίζοντας σε αυτούς προϋπάρχουσες προκαταλήψεις και τάση δημιουργίας εχθρών, χαμηλό γνωστικό, μορφωτικό, πολιτισμικό κεφάλαιο, ευάλωτη – χαμηλή κοινωνικοοικονομική κατάσταση:

«Οι θεωρίες συνωμοσίας χαρακτηρίζονται από μία κλειστότητα αυτών οι οποίοι υπερασπίζονται αυτές τις θεωρίες. Δηλαδή έχουν μία εικόνα ενός κόσμου που είναι κάπως περιχαρακωμένος - έτσι; - γνωστικά. Οι θεωρίες της συνωμοσίας κατασκευάζουν ή επιχειρούν να κατασκευάσουν μια άλλη πραγματικότητα από αυτήν την πραγματικότητα η οποία υπάρχει και πιστοποιείται μέσα από την επιστήμη, μέσα από την εμπειρία, μέσα από την γνώση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η πανδημία: οι επιστήμονες μας λένε ότι υπάρχει ο COVID-19 – εμπειρικά διαπιστώνουμε, δυστυχώς, ότι υπάρχει ο COVID-19 γιατί πολλοί άνθρωποι γύρω μας, απ' το περιβάλλον μας ή μπορεί κι εμείς οι ίδιοι να έχουμε ασθενήσει από τον ιό αυτό – και έρχονται οι, όλοι αυτοί που υπερασπίζονται θεωρία... κόντρα σε όλο αυτό, ας πούμε ότι όλο αυτό αποτελεί μια κατασκευή που... πάνε κόντρα στην πραγματικότητα, στην επιστημονική και τη βιωμένη πραγματικότητα. (...) Στις θεωρίες της συνωμοσίας υπάρχει ένα υπόβαθρο - φυσικά – ανορθολογικό όπως είπαμε, αλλά κι ένα υπόβαθρο που... σχετίζεται με την κατασκευή εχθρών: δηλαδή, κάποιος φταίει που... εμφανίζεται μία κατάσταση είτε κατασκευάζεται μία κατάσταση. Τώρα στην, στην πανδημία φταίει - ας πούμε - ο Bill Gates [δισεκατομμυριούχος ιδρυτής της αμερικανικής εταιρείας λογισμικού Microsoft] που... αυτός δημιούργησε όλο αυτό το υπόβαθρο – ας πούμε – της πανδημίας, φταίει οι Εβραίοι... πάρα πολύ συχνά, νομίζω και στο πλαίσιο αυτής της, της πανδημίας, ενδεχομένως και σε άλλους συνωμοσιολογικές κατασκευές φταίει κάποια μεγάλα συμφέροντα, φταίει οι ξένοι, φταίει... πάντα φταίει κάποιος που έχουν κάποιο συμφέρον να.. δημιουργήσουν μία πραγματικότητα που οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας, μας, μας λένε είτε ότι δεν υπάρχει καθόλου αυτή η πραγματικότητα είτε υπάρχει ως αποτέλεσμα κατασκευής. Είναι... καταλαβαίνουμε ότι είναι... οι θεωρίες της... της συνωμοσίας... είναι ένα εργαλείο... δυσάρεστο και δύσκολο... επίσης στην αντιμετώπισή του, δηλαδή πως να το καταπολεμήσεις όλο αυτό».

(...)

Εγώ θεωρώ ότι εμφανίζονται τέτοιου είδους – ας πούμε - κατασκευές... εκεί που υπάρχει ένα υπόβαθρο. Δηλαδή, το υπόβαθρο των προκαταλήψεων... είναι... μία τέτοια πλαισίωση που μέσα της χωρεί η συνωμοσιολογία. Κάποιος ο οποίος ούτως ή άλλως δηλαδή πιστεύει ότι κάποιοι φτάνουν – ξέρω' γω, οι Εβραίοι, οι ξένοι ή κάποιοι άλλοι - για... κάποια, κάποιες καταστάσεις που εμφανίζονται... όταν εμφανιστεί και μια νέα κατάσταση – ο COVID ας πούμε, η πανδημία – η τάση είναι σε αυτούς να την αποδώσουν επίσης εκεί που συνήθως αποδίδουν όλα τα δεινά. Άρα... θεωρώ ότι... είναι αυτή μία προϋπάρχουσα... δομή... σκέψης που στηρίζεται στις προκαταλήψεις. Υπάρχουν επίσης οι... οι άνθρωποι οι οποίοι μπορεί να ζορίζονται σε έκτακτες καταστάσεις... όπως είναι μία πανδημία. Και να μπαίνουν σιγά-σιγά... μέσα στις θεωρίες συνωμοσίας. Αυτό είναι κάτι που δεν μπορώ τώρα να σας το πω... έτσι, να σας το πιστοποιήσω με βιβλιογραφία, περισσότερο εμπειρικά το παρατηρώ... αυτήν την περίοδο... βλέποντας ανθρώπους από... κάποιο κύκλο ας πούμε – ακόμα και δικό μου, θα έλεγα – που, ενώ η αφετηρία τους δεν είναι η... αυτό που λέγαμε προηγουμένως, δηλαδή δεν υπάρχει - τουλάχιστον - μία εμφανής βάση προκαταλήψεων... ωστόσο μέσα από την πίεση που δέχονται... οικονομική κυρίως πίεση αλλά και συναισθηματική πίεση... εκχωρούνται – θεωρώ – στο πιο εύκολο, που το πιο εύκολο είναι να πεις ότι αυτό που ζούμε δεν υπάρχει... και ότι κάποιοι έρχονται να μας το επιβάλλουν... αυτό. Να μας το επιβάλλουν... για να μας ελέγξουν -ας πούμε - την ελευθερία μας, για να περιστείλουν τα δικαιώματά μας, για να επικρατήσουν τα μεγάλα συμφέροντα ή οι μεγάλοι όμιλοι... δηλαδή... υπάρχει νομίζω και αυτή η... και αυτή η είσοδος στο συνωμοσιολογικό πλέγμα, που είναι μέσα από κάποιους πιο υλικούς όρους» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

«(...) στην πραγματικότητα αυτοί οι άνθρωποι – οι οποίοι είναι πιο επιρρεπείς (...) στο να πιστέψουν θεωρίες συνωμοσίας, αποτελούν και losers [=χαμένοι-ες] της παγκοσμιοποίησης, δηλαδή είναι άνθρωποι οι οποίοι αναπαράγουν πολύ πιο εύκολα επειδή ακριβώς πλήττονται και πολύ πιο εύκολα – αναπαράγουνε εμ... τέτοιες ειδήσεις, όχι ότι είναι ταξικό ζήτημα – ας πούμε - αυτό καθαυτό, αλλά προφανώς τα πιο ευάλωτα κοινωνικοοικονομικά στρώματα, επειδή επηρεάζονται περισσότερο και από την... θέλω να πω ότι – προφανώς ο κορωνοϊός επηρεάζει όλους - αλλά αυτοί οι άνθρωποι επειδή επηρεάζονται με πιο βίαιο τρόπο αναπαράγουν και πιο εύκολα, ενδεχομένως και με χαμηλότερο επίπεδο μόρφωσης – τέτοιες εμ... θεωρίες [συνωμοσίας]. Άρα, αποτελούν πολλαπλασιαστή και οι ίδιοι». (Ερευνήτης-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων).

«Βέβαια, η μόρφωση παίζει ρόλο, έτσι; Μην... κακά τα ψέματα, παίζει ρόλο η μόρφωση. Αλλά η μόρφωση παίζει ένα ρόλο... όταν δεν είναι... θεωρητική, εποπτική αλλά – ας το πούμε έτσι – έχει σχέση με την καθημερινότητα του ανθρώπου. Δηλαδή, όταν απλώς πήγε στο σχολείο κάποτε, έμαθε πέντε πράγματα και μετά στην καθημερινότητά του ζούσε σε ένα τελείως διαφορετικό πλαίσιο, η γνώση δεν τον βοηθάει και πολύ» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

«Εμ... και γενικά νομίζω ότι ο κόσμος δεν έχει, πολλές φορές δεν έχουμε επενδύσει στην κριτική του σκέψη, έτσι; Δηλαδή, όλο αυτό το... ότι... ένα εμβόλιο – [για] κριτική σκέψη δεν έχει γίνει – ας πούμε - στον κόσμο για να μπορεί να... παίρνει όλη αυτήν την πληροφορία και να την επεξεργάζεται» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

«(...) ίσως υπάρχει κι ένα κομμάτι του πληθυσμού που αδυνατεί να καταλάβει, να κατανοήσει τον επιστημονικό λόγο... είναι (...) ένα κομμάτι του πληθυσμού που... πιστεύει και σε άλλα πράγματα, δηλαδή δεν πιστεύει στην επιστήμη – πιστεύει... - ξέρω 'γω – στη θρησκεία πάρα πολύ... προσπαθεί να εξηγήσει κάποια πράγματα με... με μύθους, με... με άλλο τρόπο, δηλαδή μη επιστημονικό. Δεν κατανοεί τον επιστημονικό λόγο. Δεν εμπιστεύεται τον επιστημονικό λόγο. Δηλαδή - ας πούμε για παράδειγμα - το θέμα της μάσκας, το ότι πρέπει να φοράμε τη μάσκα πάνω από τη μύτη μου κάνει τρομακτική εμπιστοσύνη ότι υπάρχει τόσοσ κόσμος που φοράει τη μάσκα κάτω από τη μύτη. Και αναρωτιέσαι και λες: «μας δεν το 'χουν ακούσει εξακόσιες χιλιάδες φορές ότι πρέπει να φοράνε τη μάσκα πάνω από τη μύτη;». Και λες τώρα: «είναι γιατί δεν το καταλαβαίνουν ή γιατί αντιδρούνε; Τι απ' τα δύο ισχύει;». Εγώ πιστεύω ισχύουν και τα δύο. Δηλαδή και κάποιοι δεν έχουνε το πολιτισμικό κεφάλαιο να κατανοήσουνε τις οδηγίες, να κατανοήσουνε αυτό το οποίο τους λες (...) Αυτές οι θεωρίες συνωμοσίας βρίσκουν έδαφος σε... έναν πληθυσμό, σε έναν κόσμο που δεν έχει επαρκή εκπαίδευση, δεν έχει επαρκές πολιτισμικό κεφάλαιο... είναι άνθρωποι που νιώθουνε και λίγο προδομένοι, που δεν έχουν οράματα - έτσι; - δηλαδή ψάχνουν να βρουν την εύκολη εξήγηση, την εύκολη λύση στα προβλήματά τους... υπάρχει, δηλαδή, επομένως, ένα έλλειμμα εκπαίδευσης» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Επιπλέον των παραπάνω, άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες στάθηκαν υποστήριξαν ότι ο «ψηφιακός αναλφαριθμητισμός» και περιορισμένες ψηφιακές δεξιότητες ορισμένων ανθρώπων - ειδικά των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων – τους καθιστά ευάλωτους και, έτσι, το φαινόμενο ενισχύεται:

«(...) και ένα λάθος link, ένα λάθος άρθρο, μπορεί να σε παραπληροφορήσει και ειδικά αν δεν υπάρχουνε και οι γνώσεις (...) για να κρίνουμε ότι αν η σελίδα που βλέπουμε αυτή τη στιγμή είναι όντως πραγματική [ή] είναι πλαστή, είναι ακόμα πιο εύκολο να το διαδώσουνε» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

«(...) έχουμε (...) μικρό γνωστικό περιθώριο αποθήκευσης πληροφοριών που αυτό σημαίνει ότι εμ... ο βομβαρδισμός πληροφορίας αφήνει στο πίσω μέρος του εγκέφαλου και πράγματα - τα οποία χωρίς να τα επεξεργαστείς τα αποθηκεύεις και τα ανασύρεις - και ο ψηφιακός αναλφαριθμητισμός το οποίο και βιωματικά στο λέω - αλλά γνωρίζω έχω υπόψιν και βιβλιογραφία – ότι άνθρωποι οι οποίοι τώρα – μάλιστα και λόγω, λόγω COVID με έναν πιο βίαιο τρόπο - μπαίνουνε σε αυτό το πράγμα στις τεχνολογίες, ενημερώνονται δηλαδή άνθρωποι ηλικίας - ας πούμε 50 ετών και πάνω που πολύ πιο εύκολα συμμαρμίζονται ή θεωρούν ως αληθινό εμ... μια πληροφορία η οποία δεν έχει διασταυρωθεί (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων).

Ορισμένοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες επίσης σημείωσαν ότι, είναι πιο πιθανό τα θρησκευόμενα άτομα να ανά-παράγουν θεωρίες συνωμοσίας ή αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για την πανδημία, είτε αντιδρώντας στον περιορισμό των λατρευτικών

δυνατοτήτων - στο πλαίσιο των μέτρων προστασίας για την ανάσχεση της πανδημίας – είτε/και γιατί ορισμένες θεωρίες ή πληροφορίες διευκολύνουν κατά κάποιον τρόπο τις λατρευτικές εκδηλώσεις τους:

«Το τελευταίο διάστημα έχει παρατηρηθεί αρκετά ότι... κυρίως λόγω του περιορισμού της... της ικανότητας των πολιτών να, να επισκέπτονται θρησκευτικούς χώρους, ένα πολύ μεγάλο μέρος των, της αντίδρασης για τα μέτρα του κορωνοϊού, προέρχονται από θρησκευόμενα άτομα» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«Κυρίως, θα 'λεγα ότι κυρίως άνθρωποι απ' τον συντηρητικό χώρο που είναι και πιο θρήσκοι, ίσως ήταν πιο ευεπίφοροι σε τέτοιες θεωρίες [συνωμοσίας] γιατί βόλευε – ως πούμε – αυτό το πράγμα – αν δεν υπάρχει, δηλαδή, ο ιός και μάς βολεύει αυτή η θεωρία [συνωμοσίας] πάμε να κοινωνήσουμε, κιάλας, στην εκκλησία. Ενώ άμα ξέρουμε ότι... υπάρχει ο ιός δεν θα πάμε να κοινωνήσουμε, θα έχουμε δυσκολία και θα 'χουμε και μια σύγκρουση με την πίστη μας, εσωτερική σύγκρουση, έτσι; Κάπως θα πρέπει να λυθεί το θέμα της εσωτερικής σύγκρουσης» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Ακόμα, ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων, έκανε μια ανάλυση πάνω σε προϋπάρχοντα κοινωνικά κυρίαρχα στερεότυπα στην ελληνική κοινωνία τα οποία ανά-τροφοδοτούν, διαμορφώνουν ή/και ενισχύουν αρνητικές στάσεις, συμπεριφορές και αντιλήψεις – π.χ. συνωμοσιολογικών ή στηριγμένων σε παραπληροφόρηση - γύρω από την πανδημία:

«(...) ο εθνοκεντρισμός, δηλαδή ότι εμείς πιστεύουμε ότι είμαστε ανώτεροι από τους άλλους, ότι είμαστε καλύτεροι από τους άλλους (...) ο εθνοκεντρισμός είναι παντού διάχυτος. Σε μια συνθήκη κρίσης αυτό θα παραμείνει, θα φύγουν τα δευτερεύοντα στοιχεία και θα μείνει ο εθνοκεντρισμός. Ο οποίος μπορεί να πάει [να στραφεί κατά] απέναντι στους Βούλγαρους, μπορεί να πάει απέναντι στους... Σλαβομακεδόνες, τους – τέλος πάντων – τους Βορειομακεδόνες, τους Αλβανούς, τους Τούρκους κ.τ.λ. Το είχαμε στη προκειμένη περίπτωση. Δηλαδή και τώρα το έχουμε: αρχίσαμε πάλι δηλαδή και κατηγορούμε για την αύξηση [των κρουσμάτων] στην, στη Βόρεια Ελλάδα, τα σύνορα, χωρίς να ξέρουμε συγκεκριμένα από που και πως προέκυψε το πρόβλημα. Ή εφαρμόζουμε για παράδειγμα στην πρώτη καραντίνα [την άνοιξη του 2020] όταν ανοίξαμε το, όταν ανοίξαμε τα σύνορα [καλοκαίρι 2020], ενώ έρχονταν από την Αγγλία που είχε, υπήρχε μεγάλο πρόβλημα του κορωνοϊού, ανοίξαμε τα σύνορα ελεύθερα χωρίς [διαγνωστικά για τον κορωνοϊό], [ενώ] αυτοί που έρχονταν από τη Βουλγαρία και την Αλβανία, έπρεπε να έχουνε, έπρεπε να' χουν, έπρεπε να' χουν... αρνητικό τεστ για τον κορωνοϊό.

(...) Το δεύτερο είναι το... αυτό το... η... η θρησκοληψία: που θεωρούμε δηλαδή, που θεωρούν οι άνθρωποι λοιπόν, με βάση τη, τη θρησκεία, μπορούν να, να, να εξηγήσουν αυτά που συμβαίνουν. Ας πούμε, για παράδειγμα, ότι αυτή είναι μια δοκιμασία που τους επιβάλει ο Θεός. (...) Ή ότι εάν είναι καλοί Χριστιανοί, κάνουν αγιασμό, κάνουν μετάληψη και όλα αυτά τα πράγματα ότι, θα σωθούν. Ή όσοι είναι αντίχριστοι.. είναι αυτοί οι οποίοι... είναι το πρόβλημα και πρέπει – ο αποδιοπομπαίος τράγος – πρέπει λοιπόν να τιμωρηθούν. Άρα λοιπόν, το δεύτερο, είναι η θρησκεία. Ο εθνοκεντρισμός, η θρησκεία, η...

η... η αρχαιοπληξία η οποία παρεμβαίνει πάρα... πάρα πολύ συχνά: συνταγές αρχαίων Ελλήνων – για παράδειγμα - για το τι να τρως και να πίνεις και να μην αρρωσταίνεις. Και πως πρέπει να κλείσουμε τα σύνορά μας από όλους αυτούς τους ξένους οι οποίοι έρχονται εδώ και όλα αυτά τα πράγματα.

(...) Ένα άλλο είναι... ένα άλλο στερεότυπο πολύ βαθιά δηλαδή μέσα στην... ζωή μας είναι αυτό που έχει να κάνει με το διαχωρισμό ανδρών και γυναικών... ή των ηλικιών, για παράδειγμα. Αυτό με τις ηλικίες το είδαμε πολλές φορές. Λένε κάποιοι «και πρέπει να πεθάνει η οικονομία για να μην πεθάνουν κάποιοι γέροι πάνω από τα 70» για παράδειγμα; Υπάρχει και σήμερα αυτό. Ωραία, ας πεθάνουν μερικοί γέροι. Ή ένας βασικός λόγος που... δεν υπάρχει – κατά τη γνώμη μου – αυτή τη στιγμή μία μεγάλη αναστάτωση στην κοινή γνώμη από τον αριθμό των θανάτων – διότι κοντεύουμε τις 3000 θανάτους [η συνέντευξη έγινε στις 6 Δεκεμβρίου 2020] – όταν η Ιταλία που θεωρούντο η πρώτη σε θανάτους – δεν ήταν, το Βέλγιο ήταν στην πραγματικότητα – είχε περίπου 22000 θανάτους. Αναλογικά δηλαδή με τον πληθυσμό, εμείς είμαστε στο επίπεδο της Ιταλίας, αν το έχουμε περάσει κιόλας. (...) Και όμως! Δεν δημιουργείται αναστάτωση για ένα βασικό λόγο: διότι οι περισσότεροι πιστεύουν ότι αυτοί που πεθαίνουν είναι γέροι που «έτσι και αλλιώς θα πέθαιναν μωρέ, σιγά το κακό κιόλας». Άρα υπάρχει αυτό που λέμε *ageism*, *ageism* [ρατσισμός λόγω ηλικίας]. Υπάρχει λοιπόν αυτό το πράγμα, υπάρχει... που, που εμφανίζεται εδώ. Όλα αυτά λοιπόν είναι στερεότυπα.

Ένα άλλο στερεότυπο που έχει να κάνει είναι αυτό το ιδεαλιστικό στερεότυπο δηλαδή ότι «ποιοι κοινωνικοί παράγοντες και οικονομικοί παράγοντες, ο καθένας μόνος του, τέλος πάντων - ας πούμε - είναι υπεύθυνος για την μοίρα του και μπορεί να σωθεί ή μπορεί να χαθεί κ.τ.λ.». Το... αυτό της ατομικής ευθύνης εκεί πατάει (...) το αφήγημα της ατομικής ευθύνης πατάει πάνω στην παραδοχή, στην ιδεαλιστική παραδοχή ότι ο καθένας από μας - τέλος πάντων - μπορεί να ορίσει τη μοίρα του κατά πως θέλει. Το οποίο είναι βαθιά στερεότυπο στην πραγματικότητα και είναι ανορθολογικό αυτό το πράγμα. Διότι εγώ – για παράδειγμα – μπορεί να προσέχω και να φοράω τη μάσκα αλλά αν με στουμπώνεις – ας πούμε – με άλλους 100 μέσα σε ένα βαγόνι του μετρό – για παράδειγμα – στο αεροπλάνο, πως μπορώ να προστατευθώ; (...) Αυτό είναι μια κοινωνική οργάνωση για την οποία είναι υπεύθυνη η Πολιτεία, οι επιχειρήσεις κ.τ.λ. η Πολιτεία σε τελευταία ανάλυση. Άρα λοιπόν... υπάρχει και αυτό το... το στερεότυπο. Υπάρχει το στερεότυπο... της... ατομικής ευθύνης, δηλαδή του, του παντοδύναμου ατόμου που μπορεί – τέλος πάντων – να κάνει τα πάντα, να, να προστατευθεί.

Επίσης ένα... το στερεότυπο του ανταγωνισμού είναι επίσης. Δηλαδή ότι... προσπαθούμε συνέχεια να, να ρίχνουμε σε ευθύνη στον άλλο. Εγώ έχω τύχει στο μετρό να δω κάποιον να χτυπάει κάποιον άλλο γιατί θεώρησε ότι δεν φοράει καλά τη μάσκα. Δηλαδή ανέλαβε ρόλο αστυνομικού, για παράδειγμα, έτσι; Κοινωνικός αυτοματισμός... όπως λένε κάποιοι άλλοι» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

Αρκετοί-ές συνεντευξιαζόμενοι-ες στάθηκαν ιδιαίτερα στον κομβικό ρόλο των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας, του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων – και, ειδικότερα, λόγω της ταχύτητας κίνησης των πληροφοριών, της μορφή τους (π.χ. με εικόνες) ή της παροχής δυνατότητας σε αναρίθμητους πολίτες/χρήστες να αρθρώνουν λόγους επεκτείνοντας «το

δημόσιο χώρο» και τη «δημόσια σφαίρα» - στην γρηγορότερη διάδοση και ενίσχυση της παραπληροφόρησης και των θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία:

«Το διαδίκτυο είναι ο ευκολότερος και ο γρηγορότερος τρόπος για να διαδόσεις τέτοιου είδους [ακατάληπτο] πληροφορίες, επομένως ήταν πολλές φορές που είδαμε κι εμείς [ως Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος] είτε όπως είπε και ο/η [αναφέρει το όνομα του/της άλλου-ης Αξιωματικού] είτε ηθελημένα είτε άθελά τους να διαδίδουν κάποιοι τέτοιου είδους πληροφορίες σε άλλους χρήστες του διαδικτύου και φυσικά αυτό ήταν και πολλές φορές και από άλλες αστυνομικές αρχές μέσω Europol/Interpol [που ενημερωθήκαμε] ότι υπάρχουν οργανωμένα κυκλώματα τα οποία ήταν θέλουν να παραπληροφορήσουν το κοινό σχετικά με το τι συμβαίνει με την πανδημία αλλά είδαμε και σε αρκετές περιπτώσεις και οικονομικό όφελος πίσω από αυτό δηλαδή η παραπληροφόρηση ότι έχει δημιουργηθεί μία νέα θεραπεία και από πίσω ένας ολόκληρος μηχανισμός ότι «αγοράστε το εμβόλιο» - όταν ακόμα δεν είχε δημιουργηθεί - ή δώστε χρήματα «για μάσκες», «για θεραπείες από τον COVID-19». Επομένως είδαμε ότι πολλές φορές χρησιμοποιήθηκε το διαδίκτυο για να διαδοθούν τέτοιου είδους θεωρίες ή ψευδείς πληροφορίες».

(...) φυσικά οι ταχύτητες στο διαδίκτυο όπως ξέρουμε είναι πολύ γρηγορότερες από το να πω εγώ κάτι σε ένα συνάδελφο και να φτάσει σε άλλους δέκα: στο διαδίκτυο μπορεί να φτάσει σε άλλους δέκα σε κλάσματα δευτερολέπτου. Μπορεί ακόμα και άθελα μου εγώ να δω μία είδηση που θα τη βρω πολύ ενδιαφέρουσα, να τη [ανά]δημοσιεύσω, να τη δούνε οι χίλιοι φίλοι που μπορεί να έχω στα social media, αυτοί να την [ανά]δημοσιεύσουν και σε ένα δευτερόλεπτο να έχει φτάσει σε ένα εκατομμύριο ανθρώπους. Επομένως, εμ... γι' αυτό λέμε κι εμείς [η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος] και στον κόσμο ότι, ειδικά στο διαδίκτυο, πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί και στο τι βλέπουμε και τι πιστεύουμε αλλά και στο τι αναπαράγουμε» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

«Η θεμελιώδης διαφορά, σήμερα, σε σχέση με το παρελθόν, είναι η πολύ εύκολη διάχυσή τους [των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης] μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, του διαδικτύου, ενίοτε δε και των «παραδοσιακών» μέσων ενημέρωσης» (Εκπρόσωπος ΓΠΠΠ).

«Φωτογραφίες, means [=μέσα], video είναι ο πιο εύκολος τρόπος για να φτάσει το μήνυμά σου σε εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους πολύ γρήγορα και πολύ εύκολα. Εμ... αυτό εντάξει... είναι πλέον και παραπροϊόν του πως λειτουργεί πλέον η διάδοση πληροφοριών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Είναι πολύ πιο εύκολο για κάποιον να δει μία φωτογραφία ή ένα πολύ σύντομο video από το να κάτσει να διαβάσει ένα μεγάλο άρθρο, οπότε... σελίδες [στα κοινωνικά δίκτυα] οι οποίες κινούνται περισσότερο με τέτοια means έχουν τεράστια απήχηση. Άλλοι τρόποι... εμ... τα εύκολα συμπεράσματα - δηλαδή όσο πιο μικρή είναι η ανάλυση που κάνει κάποιος σε ένα κείμενο και δεν... δεν απαιτεί από τον αναγνώστη να περάσει πολύ ώρα για να το σκεφτεί - είναι πολύ πιο εύκολο να διαδοθούν» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«Κοιτάχτε, είναι ένα θέμα [η πανδημία] που αφορά όλους μας... φυσικά... τον παγκόσμιο πληθυσμό κι ως εκ τούτου - και στατιστικά αποδείχτηκε - ότι υπήρχε πάρα πολύ μεγάλο ενδιαφέρον από τους... πολίτες – χρήστες για... να μάθουνε... περί τίνος πρόκειται. Δηλαδή, τους πρώτους μήνες – αν θυμάμαι καλά – είχε αυξηθεί γύρω στο 25-30% η αναζήτηση των σχετικών πληροφοριών. Εμ... ως εκ τούτου δηλαδή ... μιλάμε για... μια μεγάλη ζήτηση για... αυτού του είδους πληροφορίες ... και ανάλογα... και παραγωγή περιεχομένου.

Τώρα... η ταχύτητα παίζει ένα πολύ μεγάλο ρόλο: πάλι στατιστικά αποδεικνύεται ότι... η πληροφορία η... - η παραπληροφόρηση αν θέλετε - ... κινείται με ταχύτητα έξι φορές μεγαλύτερη απ' ότι... μία... πληροφορία... διασταυρωμένη. Και φυσικά... εδώ υπάρχει και το πρόβλημα ότι, από τη στιγμή που κάτι τέτοιο κοινοποιηθεί και... αντίστοιχα... διανεμηθεί μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, μετά είναι πάρα πολύ δύσκολο ακόμα κι αν αποδειχτεί – ή ακόμα, αν θέλετε, αν αναπτυχθούν επιχειρήματα – κατά αυτής της... θεωρίας... - αν θέλετε - έχει γίνει – που λέμε – το κακό. Δεν μπορεί να αναστραφεί. Τώρα, οι λόγοι... που οδηγούν σε κάτι τέτοιο: το διαδίκτυο – εκτός από την ταχύτητα – φυσικά έχει αυξήσει... εντυπωσιακά και αυτό που ονομάζεται ως δημόσιο χώρο και δημόσια σφαίρα. Όπου συναντάμε – και, φυσικά - και τα παραδοσιακά μέσα - τα οποία έρχονται να... αντίστοιχα... να διαδώσουν τις πληροφορίες τους και να παράξουν σχετικό περιεχόμενο online - αλλά φυσικά και τους ερασιτέχνες, τους πολίτες - όπου... είναι ένα πολύ σημαντικό εργαλείο προκειμένου να... πουν την άποψή τους και να διαμορφώσουν και τις... τη δική τους προσέγγιση. Εμ... φυσικά... σ' ένα τέτοιο πεδίο... αναπτύσσεται και ο σχετικός ανταγωνισμός – σε πολύ μεγάλο βαθμό – και ευδοκimei – φυσικά – και η... δυνατότητα της παραπληροφόρησης και η προσπάθεια χειραγώγησης, προπαγάνδας κοκ. Με δεδομένο δηλαδή ότι υπάρχει, δεν υπάρχει δυνατότητα για να... φιλτραρίσματος – όπως είπαμε – διασταύρωσης και ελέγχου της πληροφορίας. Και - ως εκ τούτου - αποτελεί κι ένα... πολύ σημαντικό εργαλείο για όλους αυτούς που... - σκόπιμα, επίσης - προσπαθούν να παραπληροφορήσουν το κοινό. Εμ... θα έλεγα οπότε εκεί βρίσκεται το πιο σημαντικό κομμάτι αυτής της... δυνατότητας παραπληροφόρησης» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 1).

«(...) επειδή, λόγω του επαγγέλματός μου συναναστρέφομαι ανθρώπους που, τέλος πάντων, έχουν ένα μορφωτικό επίπεδο σχετικά ψηλό, τις έχω συναντήσει [τις θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία] κυρίως στα μέσα επικοινωνίας» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

Άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η υπογράμμισε τον κρίσιμο ρόλο που παίζουν - στη διάδοση ή/και δημοφιλία θεωριών συνωμοσίας - τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους εκείνοι που παράγουν τέτοιες θεωρίες:

«Νομίζω (...) ότι έχει να κάνει με το που θα συμβεί και πόση πρόσβαση (...) θα έχουν οι άνθρωποι που (...) θα τη γεννήσουνε [τη θεωρία συνωμοσίας] ας πούμε, τι πλατφόρμα θα έχουνε. Δηλαδή, μία θεωρία συνωμοσίας που θα είναι στην άκρη του πουθενά (...) δεν θα είναι το ίδιο με κάποια, με μια θεωρία συνωμοσίας που θα αναπτύξουνε οι alt right [=εναλλακτική δεξιά - σύγχρονο ακροδεξιό κίνημα με επίκεντρο την υπεράσπιση της λευκής φυλής] στην Αμερική, οι οποίοι έχουνε ήδη μια πλατφόρμα πάρα πολύ μεγάλη» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

Οι συνεντευξιαζόμενοι-ες αναγνώρισαν και πηγές (πολιτικές-ιδεολογικές, κομματικές, εκκλησιαστικές-θρησκευτικές κ.ά.) προέλευσης αυτών των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης. Ένας/μία εκ των αξιωματικών της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος αναγνώρισε κυκλώματα/οργανώσεις εγκληματικού χαρακτήρα με οικονομικά κίνητρα:

«Σίγουρα υπάρχουνε συγκεκριμένες ομάδες από τις οποίες προέρχονται [η παραπληροφόρηση ή/και οι θεωρίες συνωμοσίας]. Εμείς [η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος] τώρα και εξαιτίας της φύσης του αντικειμένου, οι περισσότερες θεωρίες ή λανθασμένες πληροφορίες που βλέπουμε ότι διακινούνται, διακινούνται πολλές φορές από οργανωμένα κυκλώματα που – όπως είπαμε και προηγουμένως – σκοπό έχουνε το οικονομικό όφελος». Παραδείγματα περιλαμβάνουν «υπήρχανε πάρα πολλά πλαστά site που πουλούσαν αναλώσιμα που είχαμε ανάγκη κατά τη διάρκεια της πανδημίας, πολλοί που βγάζανε πληροφορίες που μας πλασάρουν με οτιδήποτε με σκοπό το οικονομικό όφελος». (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

Εδώ συχνά προκύπτουν «ζητήματα» για τα οποία «απαιτείται ποινική δίωξη». Με άλλα λόγια, ο/η συνεντευξιαζόμενος-η εννοεί ότι, δεν πρόκειται για μια νόμιμη εμπορική δραστηριότητα, πολιτική και διαφήμιση με σκοπό το οικονομικό κέρδος, αλλά για αξιόποινες πράξεις (που επίσης αποσκοπούν στο οικονομικό κέρδος). Γενικά, σύμφωνα με τον/την ίδιο-α συμμετέχοντα-ουσα, μια θεωρία συνωμοσίας ή παραπληροφόρηση μπορεί να προέρχεται «από μια ομάδα που έχει ένα κοινό όφελος – στη δική μας περίπτωση και αυτό που ασχολούμαστε [η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος] είναι το οικονομικό όφελος. Μπορεί σε άλλες περιπτώσεις να είναι ένα κομματικό όφελος, θρησκευτικό, οτιδήποτε άλλο. Είναι λογικό ότι όλα αυτά προέρχονται από ομάδες που έχουν έτσι κάποιο στόχο, ας το πούμε έτσι. Και, φυσικά, οι απλοί πολίτες – όπως είπατε – πολλές φορές αναπαράγουν ακόμα και πολλές φορές άθελά τους, χωρίς να γνωρίζουνε, έχοντας έλλειψη της γνώσης, της εμπειρίας του να κρίνουν εάν κάτι είναι σωστό ή όχι».

Άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η αναφέρθηκε σε ύπαρξη internet bots – δηλαδή διαδικτυακών ρομπότ/προγραμμάτων που εκτελούν αυτοματοποιημένες εργασίες μέσω του ίντερνετ - που αναπαράγουν θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για την πανδημία:

«Να σου πω το εξής: μια προσωπική εμπειρία του πως ήρθα σε επαφή με bots του ίντερνετ τα οποία αναπαράγουνε εμ... τέτοιες θεωρίες. Είχα γράψει ένα σχετικό άρθρο για τις αμερικάνικες εκλογές εμ... σε ένα τέλος πάντων εμ... όχι ιδιαίτερα δημοφιλές ελληνικό site

εμ... στο οποίο, του οποίου για να καταλάβεις τα, ο μέσος αριθμός likes⁶⁰ σε ένα άρθρο που αναδημοσιεύει στο Facebook ήταν 3-4. Την επόμενη μέρα που μπήκα στο site είδα ότι υπήρχαν 80-90 αλληλεπιδράσεις με το άρθρο μου. Τελικά ήταν άνθρωποι – το άρθρο μου αναφέρονταν στις αμερικάνικες εκλογές και ότι ο Τραμπ έχασε με καταμετρημένο το 99,9% [των ψήφων] – επειδή προφανώς, αυτοί οι άνθρωποι εμ... δεν τους άρεσε εμ... η – πως τη λένε – το, το άρθρο μου ή τέλος πάντων ήθελαν να διαρρεύσουν fake news, μπήκανε μαζικά – τύπου 70, 80 άνθρωποι εμ... προφανώς βρίσκοντας το άρθρο μέσω από... ταγκάρωντας⁶¹ κάποιες λέξεις φαντάζομαι κ.τ.λ. εμ... λέγοντας πράγματα εντελώς ακατανόητα. Δηλαδή θολά, ακατανόητα, χωρίς λογική ακριβώς για να δημιουργήσουν έναν ντόρο ότι δεν έχει ακόμα εμ... πως το λένε... λήξει το αποτέλεσμα κ.τ.λ. και ότι περιμένουμε το Γερουσιαστή της τάδε [αμερικανικής Πολιτείας] να ψηφίσει ο άλλος και δεν έχουν πάει οι νέοι και μην ξεχνάμε το ένα... Τέλος πάντων ένα φοβερά φρικτό – έτσι - θολό τοπίο, το οποίο – προφανώς – προκαλούσε μία σύγχυση. Φαντάζομαι ότι δεν το έκαναν γιατί - ας πούμε - με ήξεραν ή είχαν κάποια προσωπικά μαζί μου. Φαντάζομαι ότι βρίσκουν τέτοια άρθρα ή ό,τι γίνεται αναφορά στο διαδίκτυο. Γιατί το λέω όλο αυτό; Για να πω ότι σίγουρα θεωρώ ότι και με συστηματικό τρόπο υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι κάνουν αυτή την δουλειά: δηλαδή, αναπαράγουν fake news, - είναι αυτά τα λεγόμενα bots τέλος πάντων - ή/και πραγματικοί άνθρωποι οι οποίοι τους ακολουθούν εν τέλει, που αναπαράγουν με συστηματικό τρόπο fake news και προκαλούν μία θολούρα στην όλη κατάσταση» (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων).

Άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες υπογράμμισαν τη σημασία του αρνητικού ρόλου που μπορούν να παίξουν πολιτικοί-ές ηγέτες-ιδες ή/και σε συνδυασμό με MME, ως πηγές ανά-παραγωγής και διάδοσης θεωριών συνωμοσίας ή/και εσφαλμένων ή/και ψευδών/παραπλανητικών πληροφοριών/ειδήσεων για την πανδημία:

«(...) αυτές οι θεωρίες [συνωμοσίας για την πανδημία] και γίνονται μέρος ενός αφηγήματος που έχει μία πρόσβαση – ανάδειξη από μέσα μαζικής ενημέρωσης π.χ., έτσι; Όταν η, η... τέτοιου είδους – ας πούμε – κατασκευές, λόγος, επιχειρήματα... διατυπώνονται από τα χείλη... της πολιτικής ηγεσίας. Ο Τραμπ⁶² έχει παίξει μεγάλο ρόλο... στην... αποδοχή και στη διάδοση των θεωριών συνωμοσίας. Και δεν είναι μόνο ο Τραμπ, έτσι; Έχουμε – ο Τραμπ ίσως είναι η κορυφή του παγόβουνου... λόγω της θέσης του, ας πούμε, του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής – αλλά έχουμε δει... από... από την πολιτική ελίτ και στον ευρωπαϊκό χώρο... αυτά τα επιχειρήματα... της συνωμοσιολογίας Grosso modo⁶³... να... γίνονται υπερασπίσιμα. (...) Άρα νομίζω ότι πολιτική ελίτ και μέσα ενημέρωσης παίζουν έναν καθοριστικό ρόλο σ' αυτήν την διαδικασία» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

⁶⁰ Θετική αντίδραση/επιδοκιμασία που μπορεί να κάνει ένας/μία χρήστης-στρια σε κάθε ανάρτηση ή σχόλιο στο κοινωνικό δίκτυο Facebook.

⁶¹ Εν προκειμένω, εννοεί την αναζήτηση αναρτήσεων μέσω της χρήσης tags - δηλαδή ετικετών - που περιέχουν λέξεις ή φράσεις κλειδιά και οι οποίες έχουν τοποθετηθεί σε μια ανάρτηση για να περιγράψουν τι αφορά αυτή ή/και για να επιτρέψουν τον εύκολο εντοπισμό της μέσω της πληκτρολόγησης της σχετικής ετικέτας.

⁶² Ντόναλντ Τραμπ, ρεπουμπλικάνος Πρόεδρος των ΗΠΑ 2017-2021, έχασε τις εκλογές του 2020.

⁶³ Χοντρικά, πάνω κάτω.

«(...) τα πολιτικά πρόσωπα με τη συμπεριφορά τους... συντελούν στο να... διαχέονται τέτοιες θεωρίες. Δηλαδή – ας πούμε – έχω τώρα στο μυαλό μου και τον Τραμπ ... τον... Βραζιλιάνο Πρόεδρο⁶⁴ που – ας πούμε – στην πρώτη φάση της πανδημίας έλεγαν «δεν υπάρχει κορωνοϊός»... έλεγαν κάτι τρελά πράγματα. Δηλαδή, όταν ο απλός πολίτης ακούει τον ηγέτη του να λέει «δεν υπάρχει κορωνοϊός, δεν φοράω μάσκα»... ε ψάχνει να βρει μια άλλη εξήγηση – ας πούμε – για το τι συμβαίνει. Σου λέει «κάτι περίεργο συμβαίνει – για να το λέει ο Μπολσονάρο ότι... δεν υπάρχει κορωνοϊός, κάποια συνωμοσία, κάτι άλλο υποκρύπτεται από πίσω». Κάπως έτσι». (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Ορισμένοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων υποστήριξαν ότι, θεωρίες συνωμοσίας ή/και παραπληροφόρηση για την πανδημία προέρχονται συνήθως ή κυρίως από άτομα και χώρους με πολιτικό-ιδεολογικό προφίλ και, συγκεκριμένα, συντηρητικό ή ακροδεξιό:

«Εκεί που ο ορθός λόγος - ας πούμε - υποχωρεί... ή δεν είναι ιεραρχημένος ψηλά... εκεί νομίζω ότι... αυτός ο χώρος, αυτοί οι χώροι, είναι χώροι ανάδειξης των θεωριών της συνωμοσίας. Ο χώρος της άκρας δεξιάς οπωσδήποτε [είναι τέτοιος χώρος] γιατί είναι συνυφασμένος με, με ψευδεπίγραφα επιχειρήματα ότι... ας πούμε, όλοι οι μετανάστες είναι εγκληματίες, ότι έρχονται για να πάρουν τις δουλειές μας – έτσι; - για να εκμεταλλευτούν το σύστημα – ας πούμε - πρόνοιας κ.τ.λ. . ότι είναι κατώτεροι από μας. Δηλαδή, αυτά είναι... στοιχεία εκ των ων ουκ άνευ, ενός αφηγήματος της άκρας δεξιάς. Οπότε η άκρα δεξιά είναι... αυτονόητα μία – και εκ των προτέρων – μία πύλη εισόδου για θεωρίες συνωμοσίας, είτε το κάνει αυτό εν συνειδήσει - δηλαδή, συμμετέχει στη διάδοσή τους και παίζει αυτό το χαρτί της συνωμοσιολογίας – είτε... αυτό γίνεται έμμεσα – δηλαδή, επειδή είναι ένας δίαυλος για ψευδεπίγραφες ειδήσεις και για fake news... ο χώρος της είναι ευάλωτος ούτως ή άλλως στη συνωμοσιολογία». (Καθηγήτρια-τρια πολιτικής επιστήμης).

«Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού που λέγαμε – που αναπτύσσεται στο διαδίκτυο με διαφορετικές απόψεις, φυσικά συναντάμε όλα αυτά που περιγράψατε που - στατιστικά - φαίνεται ότι συνδέεται, συνδέονται... με πολύ έτσι συντηρητικούς... κύκλους και... διάφορους... θέλω να πω ότι... και μια δήλωση του Ντόναλντ Τραμπ ήτανε – αντίστοιχα – μία πηγή που... οδήγησε σε τέτοιου είδους διάδοση σχετικών φημών – να τις πούμε έτσι». (Καθηγήτρια-τρια ΜΜΕ 1).

«Έχουμε τρέξει κάποιες έρευνες [αναφέρεται στην εταιρεία δημοσκοπήσεων όπου εργάζεται] – δηλαδή, προσπαθώ να τα κοιτάω ανά καιρούς. Είχαμε τρέξει τον Οκτώβριο... πότε ήτανε... τον Απρίλιο του '20 την εξής ερώτηση: «αν θεωρείτε ότι σίγουρα κατασκευάστηκε ο ιός σ εργαστήρια, μάλλον σε εργαστήρια, μάλλον μεταδόθηκε τυχαία στον άνθρωπο ή σίγουρα μεταδόθηκε τυχαία». Εμ... είδαμε εκεί πέρα – τέλος πάντων – ότι ελαφρώς περισσότεροι – να το πάμε αντίστροφα – 4 στους 10 [στην Ελλάδα] πιστεύουν ότι

⁶⁴ Ζαΐρ Μεσίας Μπολσονάρου, Πρόεδρος της Βραζιλίας από το 2019.

κατασκευάστηκε [ο κορωνοϊός] σε εργαστήρια επί τούτου. Κατασκευάστηκε ο ιός σε εργαστήρια. Το 47% - περίπου 5 στους 10 – [πιστεύουν] ότι μεταδόθηκε τυχαία στον άνθρωπο, ανεξαρτήτως αν ήταν εργαστηριακή ή όλη λειτουργία. Εκεί μέσα όμως, τι είδαμε; Είδαμε ότι οι άνθρωποι οι οποίοι, οι πολίτες οι οποίοι τοποθετούνται στα δεξιότερα του πολιτικού φάσματος, είναι εξαιρετικά πιο πιθανό να ασπάζονται, να συμμερίζονται την άποψη ότι ο ιός κατασκευάστηκε σε εργαστήρια. Ενδεικτικά να σου πω ότι, σ' έναν άξονα πολιτικής αυτοτοποθέτησης – είναι μία κλίμακα, ένα scale [=κλίμακα] που χρησιμοποιούμε, ναι – όπου οι άνθρωποι που τοποθετούνται στο «9»-«10» – στον άξονα «0» «Αριστερά» «10» Δεξιά» - περίπου το 65% αυτών συμμερίζεται την άποψη ότι [ο κορωνοϊός] κατασκευάστηκε σε εργαστήρια. Αντίστροφα, αντίθετα, όσοι τοποθετούνται στο 5, 2, 4, 0, 1 – από το 5 και πιο αριστερότερα – είναι σαφώς λιγότεροι [αυτοί που πιστεύουν ότι ο κορωνοϊός κατασκευάστηκε σε εργαστήρια] δηλαδή είναι περίπου 2 ή 3 στους 10, 20-30%. Και οι «6» στους «8» [που βρίσκονται μεταξύ «6» και «8» στον άξονα] είναι χαμηλά, είναι γύρω στο 35-40%. Αυτοί οι οποίοι έχουν πολύ πιο ισχυρή πιθανότητα [να πιστεύουν ότι ο κορωνοϊός κατασκευάστηκε σε εργαστήρια] είναι οι «9»-«10» [που βρίσκονται στο «9» και στο «10» στον άξονα]. Τι μας αποδεικνύει αυτό; Ότι υπάρχει προφανής συσχέτιση του, της ιδεολογικής τοποθέτησης και της, της συγκεκριμένης θεωρίας [συνωμοσίας].

Άλλο, άλλο ένα στοιχείο, ναι, είχαμε ρωτήσει το Σεπτέμβριο του '20 για την υποχρεωτικότητα χρήσης [μάσκας] στα σχολεία. (...) είδαμε κι εκεί ότι «όχι» στο σύνολο του δείγματος ότι «δεν είναι σύμφωνοι με την υποχρεωτικότητα μάσκας στα σχολεία» μάς έλεγε – επί του πληθυσμού – το 24% εμ... και επί των ακροδεξιών – ή - τέλος πάντων - όσων τοποθετούνται στον άξονα στο «9», «10», αυτό [το αντίστοιχο ποσοστό όσων ήταν κατά της υποχρεωτικής χρήσης μάσκας στα σχολεία] ανέβαινε στο 34-35%. Και εκεί λοιπόν (...) επιβεβαιώνεται μάλλον ότι υπάρχει σχετική συσχέτιση» (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων).

Γενικά αρκετοί-ές συνεντευξαζόμενοι-ες, αναγνώρισαν ποικίλα κίνητρα - οικονομικά, επιχειρηματικά, πολιτικά κ.ά. – και προσπάθεια εξυπηρέτησης συμφερόντων, πίσω από αυτές θεωρίες συνωμοσίας, τις εσφαλμένες ή τις ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες:

«(...) πολλές φορές και οι πολιτικοί μπορεί να χρειάζονται... τέτοια... τέτοιες παραπληροφορήσεις για να... χρησιμοποιούν – ας πούμε - διάφορα πράγματα – όπως ο Τραμπ» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

«Γενικά ζούμε σε μία εποχή που κυκλοφορούνε πάρα πολύ αυτές οι... θεωρίες... τις διαδίδουνε διάφοροι που τους εξυπηρετούνε. Οπότε υπάρχει χώρος για να... να μεγαλώσουνε, να επικοινωνηθούν κ.τ.λ.» (Καθηγητής-τρια Επιδημιολογίας)

«(...) πολλές φορές το όφελος ήτανε και οικονομικό δηλαδή – όπως είπαμε – να πλασάρουμε κάτι και να αποκομίσουμε κέρδος από αυτό. Εμ... τώρα... γενικότερα μπορεί να είναι όπως σε άλλες περιπτώσεις: το να θέλει να λάβει κάποιος μεγαλύτερη προβολή μέσα από τα social media, να έχει περισσότερους ακολούθους, ο αγώνας αυτός που γίνεται για τα «clicks», για τα «likes» και φυσικά υπάρχει και ένα κύκλωμα πίσω από όλο αυτό ότι

πολλοί άνθρωποι από τα «click» που έχουνε σε ένα site, σε ένα άρθρο, κερδίζουν κιόλας - έτσι; - υπάρχει και το οικονομικό όφελος πίσω από αυτό πέρα του τι μπορούμε να πουλήσουμε ένα προϊόν, μπορούμε να αγοράσουμε και από την διαφήμιση που κάνουμε σε άλλους πατώντας ένα «click» και ακολουθώντας το [εννοεί τον σύνδεσμο/link που οδηγεί στο προϊόν/υπηρεσία που διαφημίζεται]» (Αξιωματικός 1 Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

«Οι πολιτικοί γενικά όχι [δεν ανά-παράγουν θεωρίες συνωμοσίας ή παραπληροφόρηση για την πανδημία] παρά μόνο εάν έχουν κάποιο ιδιαίτερο... διακύβευμα να εξυπηρετήσουν (...) όπως, για παράδειγμα».

(...)

«(...) ξέρουμε πολύ καλά ότι το καλοκαίρι [του 2020] η ελληνική κυβέρνηση θεώρησε ότι δεν χρειάζεται να εμβολιάζονται – συγγνώμη, να τεστάρονται [για τον κορωνοϊό] – οι τουρίστες, διότι... δεν υπήρχε κορωνοϊός. Το οποίο βεβαίως εδώ πέρα εξυπηρετεί μία... οικονομικής πολιτικής τάξεως σκοπιμότητα και γι' αυτό το λόγο μπορεί να θεωρηθεί κάτι ανάλογο, δηλαδή μια τέτοια θεωρία ή μια τέτοια... πρακτική. (...) γιατί όχι – και επιχειρηματικοί και επιχειρηματικοί κύκλοι έχουν κάθε συμφέρον να... προωθήσουν διάφορα... προϊόντα και... να μεγεθύνουν λίγο πολύ το, το πρόβλημα. Εκεί, εγώ, εστιάζω λοιπόν το... την οποιαδήποτε – ας το πούμε - μεγέθυνση του προβλήματος. Από αυτούς, κάποιοι το πιστεύουν, κάποιοι όντως ξέρουν ότι λένε ψέματα, αλλά δεν έχει καμία σημασία – σημασία έχει ότι το κάνουν» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

Αρκετοί-ές εκ των συνεντευξιαζόμενων αναγνωρίσαν τον ρόλο της θρησκείας ή/και της Εκκλησίας ή/και θρησκευτικών «σεκτών» στην ανά-παραγωγή ή/και ενίσχυση θεωριών συνωμοσίας, παραπληροφόρησης ή εσφαλμένης πληροφόρησης για την πανδημία:

«Σκεφτόμουν ότι στην Ελλάδα μπορεί να παίζει και ρόλο και η οικογένεια και γενικώς η Εκκλησία... στην οποία – γενικώς – εμείς ακούμε πάρα πολύ κάποια πράγματα, έχουμε κάποια τέτοιου είδους... και μας επηρεάζει πολύ. Μπορεί αυτό κάπως να... είναι ένα ανάχωμα πολλές φορές. Βέβαια, τώρα, είδαμε το αντίθετο σ' αυτήν την περίπτωση: ότι η Εκκλησία προσπάθησε να... - μερικοί κλάδοι της τουλάχιστον – προσπάθησαν να... μεταδώσουνε ψευδείς ειδήσεις... αλλά τέλος πάντως ίσως παίζει κι αυτό ένα ρόλο» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

«Αυτό που υποθέτω – και αυτό το, το συνάδω από τη λογική – είναι ότι εμ... χώροι οι οποίοι παραδοσιακά δεν εξετάζουνε με μία, με ορθολογισμό κάποια πράγματα είναι πιο επιρρεπείς σε θεωρίες συνωμοσίας. Δηλαδή, η Εκκλησία είναι κατεξοχήν ένα μέρος που θα μπορούσε να, να αναπτυχθούνε τέτοιου είδους θεωρίες συνωμοσίας» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«Εκεί που ο ορθός λόγος - ας πούμε - υποχωρεί... ή δεν είναι ιεραρχημένος ψηλά... εκεί νομίζω ότι... αυτός ο χώρος, αυτοί οι χώροι, είναι χώροι ανάδειξης των θεωριών της συνωμοσίας. (...) Και η Εκκλησία βέβαια γιατί εκεί που έχουμε πίστη και δεν έχουμε

γνώση... είναι εύκολο να διεισδύσει η συνωμοσιολογία, δηλαδή την, την συνωμοσιολογία τη σταματάς με την γνώση και την πίστη στη γνώση. Όταν εκεί έχει, υπάρχουνε ρήγματα... τότε... δημιουργείται μία πύλη εισόδου» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

«(...) νομίζω ότι, στην περίπτωση την ελληνική, σίγουρα η Εκκλησία δεν έχει παίξει πάρα πολύ θετικό ρόλο... στη διαχείριση της πανδημίας. (...) Δηλαδή... και... νομίζω ότι οι ιερείς, στην προσπάθειά τους - απ' το φόβο τους μάλλον - να μη χάσουν... κάτι από το χώρο που κατέχουν... δυστυχώς... δεν βοήθησαν στην... στην πρόληψη της μετάδοσης του ιού. Δηλαδή όταν έβγαιναν και έλεγαν και επέμεναν ότι... «κατεβάστε τη μάσκα... δεν χρειάζεται να φοράτε μάσκα, είστε στο ναό του Θεού, σας προστατεύει ο Θεός, κοινωνήστε ελεύθερα»... ένας κόσμος, ένα κομμάτι του πληθυσμού που... πιστεύει και επηρεάζεται από αυτό το χώρο... για να μπορέσει να ερμηνεύσει αυτό που του συμβαίνει, τον βολεύει μια θεωρία συνωμοσίας... τον βολεύει. Δηλαδή νομίζω ότι γενικά η Εκκλησία – σε ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση – δεν έπαιξε καθόλου θετικό ρόλο» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

«Σίγουρα οι θρησκευτικές σέκτες...έχουν κάθε συμφέρον... να το κάνουν αυτό [να διαδίδουν θεωρίες συνωμοσίας]... (...) Εμ... γενικά... υπάρχουν, υπάρχουν κέντρα τα οποία – προφανώς σε μία κρίση – αλλά... πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι πολλές φορές ότι αυτή είναι και η ανάγνωσή τους, δηλαδή... το όταν λέει η θρησκεία, η Εκκλησία λέει «δεν κολλάει κορωνοϊό, αλλά κολλάς Υιό [ένα από τα πρόσωπα του χριστιανικού τριαδικού Θεού] στην Εκκλησία» είναι κάτι που [το] πιστεύει [η Εκκλησία]. Δηλαδή δεν είναι ότι πιστεύουν κάτι διαφορετικό – δεν λέω για, για όλους, οι περισσότεροι τουλάχιστον, έτσι; – οι, οι, περισσότεροι λοιπόν Ιεράρχες το πιστεύουν πραγματικά διότι εάν πιστεύουν, εφόσον οι Ιεράρχες πιστεύουν στη θαυματουργή δύναμη, λοιπόν, της Θείας Κοινωνίας, είναι λογικό να δέχονται ότι δεν μπορείς να κολλήσεις, ότι εξουδετερώνει τον ιό ο αγιασμός κ.τ.λ. Ωραία; Άρα, όταν λεμέ λοιπόν ότι υπάρχουν κάποια κέντρα, δεν σημαίνει ότι... έχουν συνείδηση ότι, ότι, ότι διαδίδουν ψέματα δηλαδή. Πιστεύουν πραγματικά σε αυτό» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

Στην πραγματικότητα, εντός της Εκκλησίας,⁶⁵ «υπήρξαν διαφορετικές φωνές»: ορισμένες εξ αυτών «πιο συνετές» που ζητούσαν την εφαρμογή των περιοριστικών και προστατευτικών μέτρων και άλλες που «κινήθηκαν αντίθετα και τροφοδότησαν το κλίμα μη τήρησης των μέτρων προστασίας» (Παπαϊωάννου, 2021:6). Όμως, η θέση ότι, οι πρώτες - οι πιο συνετές φωνές - δεν ήταν «αρκετά αποφασιστικές» (Παπαϊωάννου, 2021:6) δεν μπορεί να τεκμηριωθεί επαρκώς - όπως θα δούμε παρακάτω - καθώς (θεωρώ ότι) ήταν αρκετές, σημαντικές και προέρχονταν από τον ίδιο τον Αρχιεπίσκοπο και αρκετούς άλλους ιεράρχες (δηλαδή από την κορυφή της Εκκλησίας).

⁶⁵ Εδώ εννοούμε την διοίκηση της Εκκλησίας και τους ιεράρχες και όχι το σύνολο κλήρου και πιστού λαού.

Πιο αναλυτικά, ένα ζήτημα στο οποίο η στάση της Εκκλησίας στο σύνολό της φαίνεται να ήταν ενιαία και ανένδοτη ήταν η συνέχιση συμμετοχής στο Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας όπως και πριν, χωρίς λήψη μέτρων⁶⁶ - όπως, για παράδειγμα, η χρήση κουταλιών μίας χρήσης ή χρήση ξεχωριστής λαβίδας για κάθε πιστό-ή που μεταλαμβάνει – παρά, μάλιστα, το γεγονός ότι, άλλες ορθόδοξες Εκκλησίες προσαρμόστηκαν στην νέα έκτακτη κατάσταση: στη Ρωσική Εκκλησία, η λαβίδα βυθίζεται στην αλκοόλη μετά από τη μετάληψη κάθε πιστού, στη Ρουμανική Εκκλησία, εξετάστηκε το ενδεχόμενο κάθε πιστός-ή να φέρνει το δικό του/της κουταλάκι ενώ στην Ουκρανική Εκκλησία, η ένα κομμάτι Σώματος (καθαγιασμένου άρτος) βυθίζεται στο Αίμα (καθαγιασμένος οίνος) και τοποθετείται στην παλάμη κάθε πιστού-ής (Καλύβας, 2020:140-141). Επίσης, υπήρχαν αρκετές αναφορές για παραβιάσεις των

⁶⁶ Σύμφωνα με το από 9 Μαρτίου 2020 Δελτίο Τύπου της Ιεράς Συνόδου:

«Για τα μέλη της Εκκλησίας, η προσέλευση στην Θεία Ευχαριστία και η κοινωνία από το Κοινό Ποτήριο της Ζωής, ασφαλώς και δεν μπορεί να γίνει αιτία μετάδοσης ασθενειών, γιατί οι πιστοί όλων των εποχών, γνωρίζουν ότι η προσέλευση στη Θεία Κοινωνία, ακόμη και εν μέσω πανδημίας, συνιστά αφ' ενός μια έμπρακτη κατάφαση αυτοπαράδοσης στον Ζώντα Θεό, και αφ' ετέρου τρανή φανέρωση αγάπης, η οποία κατανικά κάθε ανθρώπινο και ίσως δικαιολογημένο φόβο: «φόβος δεν υπάρχει στην αγάπη, αλλά η τέλεια αγάπη διώχνει τον φόβο» (Α' Ίωάν. 4, 18). Τα μέλη της Εκκλησίας γνωρίζουν ότι η κοινωνία, δηλαδή η σχέση, είναι καρπός αγάπης και άθλημα ελευθερίας, ακριβώς γιατί αγνοεί την καχυποψία, τις επιφυλάξεις, τους φόβους.

Οι συζητήσεις και οι απόψεις που ακούγονται τις τελευταίες ημέρες για το όλο ζήτημα, ακόμη και για ενδεχόμενη απαγόρευση της Θείας Ευχαριστίας, ξεκινούν από διαφορετική αφετηρία και έχουν διαφορετική προσέγγιση. Όσοι προσέρχονται «μετά φόβου Θεού, πίστεως και αγάπης» και απολύτως ελεύθερα χωρίς κανένα δυναστικό καταναγκασμό, κοινωνούν το Σώμα και το Αίμα του Χριστού, που γίνεται «φάρμακο αθανασίας», «εις άφεσιν αμαρτιών και εις ζωήν αιώνιον».

Όλοι αυτοί οι πιστοί, ο ευσεβής και γεμάτος αγάπη ορθόδοξος Λαός, και ο ευαγής Ιερός Κλήρος που μέσα από την Θεία Κοινωνία εκφράζουν την αγάπη τους και την δίψα τους για ζωή και σχέση, το ελάχιστο που δικαιούνται από τους συμμετέχοντες στον δημόσιο διάλογο είναι ο σεβασμός προς την πίστη τους και την επιλογή τους αυτή, να αγαπούν χωρίς φόβο και ανασφάλεια. Χωρίς να καταδικάζουμε κανέναν για τον φόβο και την ανησυχία του, ομολογούμε ότι όλοι οι πιστοί, επιτελώντας το χρέος της εν ελευθερία αγάπης μας, θα εξακολουθήσουμε στις Ορθόδοξες Εκκλησίες μας να λειτουργούμε και να κοινωνούμε, έχοντας την βεβαιότητα ότι κοινωνούμε στη Ζωή και στην αθανασία» (στο Εκκλησία της Ελλάδος (2020 Μάρτιος 9). Δελτίο Τύπου «Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος για το ζήτημα του κορωνοϊού». Ανακτήθηκε από:

http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2603&what_sub=d_typou).

Λίγο αργότερα, με την από 2 Απριλίου 2020 Εγκύκλιο της, η Ιερά Σύνοδος θα επαναλάβει: «Αύτη ή πρόσκαιρος παραμονή τῶν χριστιανῶν εἰς τήν κατ' οἶκον προσευχήν δέν ὑπονοεῖ οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἢ, πολύ περισσότερο, δέν σημαίνει ἀμφισβήτησιν τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Διό, ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐπαναλαμβάνει ἐκεῖνο τό ὅποῖον ἀπό τήν ἀρχήν τῆς παρούσης κρίσεως διεκήρυξε, εἰς τό ἀπό 9.3.2020 Ἀνακοινωθέν Αὐτῆς, ὅτι «ἡ προσέλευσις εἰς τήν Θείαν Εὐχαριστίαν καί ἡ κοινωνία ἀπό τό Κοινόν Ποτήριον τῆς Ζωῆς, ἀσφαλῶς καί δέν εἶναι δυνατόν νά γίνῃ αἰτία μεταδόσεως ἀσθενειῶν... Ὅσοι προσέρχονται “μετά φόβου Θεοῦ, πίστεως καί ἀγάπης” ἀπολύτως ἐλευθέρως, χωρίς κανένα δυναστικόν καταναγκασμόν, κοινωνοῦν τό Σῶμα καί τό Αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τό ὅποῖον γίνεται “φάρμακον ἀθανασίας”, “εἰς ἄφεσιν ἀμαρτιῶν καί εἰς ζωήν αἰώνιον”». Ἡ οἰαδήποτε ὑπόνοια περί μεταδόσεως νοσημάτων ἐκ τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι καταδικαστέα, διότι θίγει τήν δογματικήν Ἀλήθειαν καί τήν Ἀποστολικήν Πίστιν καί Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ἀδύνατον νά γίνῃ ἀποδεκτή ὑπό τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ἐμμένει εἰς τήν ἀκλόνητον πεποίθησιν Αὐτῆς, περί τῆς ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι πραγματικῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου εἰς τό Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί εἰς τήν μακραίωνα ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐμπειρίαν Αὐτῆς. Ὡσαύτως, ὑπό τās παρούσας συνθήκας, οἰαδήποτε συζητήσεις καί περί αὐτοῦ τοῦ τρόπου μεταδόσεως τῆς Θείας Μεταλήψεως, τυγχάνει ἄκαιρος, ἀδιάκριτος, δέν οἰκοδομεῖ καί διά τοῦτο τυγχάνει ἀπορριπτέα» (στο Εκκλησία της Ελλάδος (2020 Απρίλιος 2). Εγκύκλιος «Περί τῶν Ἀποφάσεων τῆς Διαρκoῦς Ἱεράς Συνόδου τῆς 1.4.2020, ὡς πρὸς τό ζήτημα τοῦ νέου κορωνοϊοῦ Covid-19», Πρωτ. 1626. Ανακτήθηκε από: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2615&what_sub=egyklloi).

προστατευτικών και περιοριστικών μέτρων από ιερείς οι οποίοι τελούσαν ανοιχτές στους/στις πιστούς-ές θείες λειτουργίες, παρά τις σχετικές απαγορεύσεις (βλ. ενδεικτικά *iefimerida.gr*, 2020 Νοέμβριος 8; *ΕΘΝΟΣ*, 2021 Φεβρουάριος 8), ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, η αστυνομία προχώρησε σε επιβολή χρηματικών προστίμων σε αυτούς και σε πιστούς-ές (*VORIA.GR*, 2020 Νοέμβριος 11; *RPN.GR*, 2020 Δεκέμβριος 13; *ΣΚΑΙ*, 2021 Μάιος 2) ή/και προχώρησε σε συλλήψεις ιερέων για παραβίαση των περιοριστικών/προστατευτικών μέτρων (*ΤΟ ΠΟΝΤΙΚΙ*, 2020 Μάρτιος 30, *ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE*, 2021 Φεβρουάριος 9), ενώ για άλλους ιερείς σχηματίστηκε δικογραφία (*ΤΑ ΝΕΑ*, 2021 Μάιος 7). Υπήρξε μάλιστα και περιπτώσεις εν ενεργεία Μητροπολιτών οι οποίοι δήλωναν δημόσια ότι εντός των Ιερών Ναών δεν ήταν δυνατή η μετάδοση της νόσο και, παρότρυναν τους/τις πιστούς-ές να συνεχίζουν να ασπάζονται κανονικά – όπως και πριν – τις εικόνες ή/και τα χέρια των ιερέων, να λαμβάνουν όπως και πριν αγιασμό και αντίδωρο, ακόμα και να μην φορούν μάσκα εντός των ναών.⁶⁷

⁶⁷ Συγκεκριμένα, ο Μητροπολίτης Εδέσσης Ιωήλ δήλωσε:

«Όταν όμως άσπαζόμαστε τὰ χέρια τῶν ιερέων, μετέχουμε τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ καὶ λαμβάνουμε τὴν Θεία Χάρη ἐν τῷ μέτρῳ τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐλαβείας μας.

Ὅπως ἔλεγε ὁ Ὁσῖος Παῖσιος, ὁ ὁποῖος ἀσπαζόταν μὲ πολὺ πόθο τὰ χέρια τοῦ ἱεουργήσαντος ἱερέως μετὰ τὴν Θεία Λειτουργία, «ὁ ἱερέας δὲν ἔχει δικὰ του χέρια».

Ἄν πιστεύουμε ὅτι μπορεῖ ὁ ἱερέας νὰ μεταδώσει ἀσθένειες ἀρνούμαστε τὴν χάρη τῆς ἱερωσύνης, ἀρνούμαστε τὴν Χάρη τοῦ Θεοῦ. Ὅταν ἀμφιβάλλουμε ἢ ἀρνούμαστε μὲ τὶς πράξεις μας τὶς ἁκτιστες Θεῖες ἐνέργειες, κατασκευάζουμε ἕναν ἄλλο Θεὸ καὶ ἀρνούμαστε τὸν ἀληθινὸ Θεό.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἱεροὺς ναοὺς. Ὁ ναὸς εἶναι Σῶμα τοῦ ζῶντος Θεοῦ γι' αὐτὸ καὶ φέρει τὸ σχῆμα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι μόνο συμβολικό.

Μέσα στὴν Ἁγία μας Ἐκκλησία οἱ τύποι καὶ τὰ σύμβολα περιέχουν τὴν οὐσία, τὴν Ἀλήθεια καὶ γι' αὐτὸ τοὺς τηροῦμε. Καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ ἱερός ναὸς ὡς Σῶμα Χριστοῦ δὲν δύναται νὰ εἶναι χωρὶς μετάδοσης ἀσθενειῶν.

Ἄν ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτὸ, ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ ἐὰν ὑπάρχει ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ. Ἐξομολογούμε τὸν Ναὸ μὲ μία αἵθουσα συναθροίσεων.

Ὅλη αὕτη ἡ συζήτηση καταλήγει σ' ἕναν ἔντονο προβληματισμὸ καὶ σὲ μία λυπηρὴ διαπίστωση. Ὁ προβληματισμὸς εἶναι: πιστεύουμε ὄντως στὸν Θεό; Καὶ ἂν ναί, σὲ ποιὸν Θεό;

Σὲ ἕναν βαρλααμιτικὸ Θεὸ ποὺ κατασκευάζει ἡ λογικὴ μας; Σὲ ἕναν Θεὸ στὸν ὁποῖο ἀναγνωρίζουμε τόση χάρη, ὅση χωρὶς τὸ φτωχὸ μυαλὸ μας;

Ἡ πικρὴ διαπίστωση εἶναι ὅτι χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουμε καὶ νὰ τὸ θέλουμε, βλασφημοῦμε κατὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Πάσχουμε ἀπὸ αἰρετικὸ φρόνημα, ἐνῶ διακηρύσσουμε τὴν Ὁρθοδοξία μας.

Βλασφημοῦμε κατὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ κινδυνεύουμε νὰ μὴν συγχωρεθοῦμε οὔτε ἐδῶ οὔτε αἰώνια ἀμφισβητώντας τὴν χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ὅταν φοβόμαστε νὰ προσκυνήσουμε τὶς ἱερὲς εἰκόνες, νὰ ἀσπασθοῦμε τὸ χέρι τοῦ ἱερέως, νὰ βρεθοῦμε μέσα στὸν ἱερό ναό, ἀρνούμαστε τὴν πράξη τὴν σωστικὴ καὶ ἀγιαστικὴ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Θεωροῦμε ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι δυνατόν νὰ μεταδώσει κάτι «κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον» καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ μεγίστη βλασφημία.

Ἄς ὁμολογήσουμε καὶ μὲ τὶς πράξεις μας, ὅπως ὁμολογήσαμε μὲ τὰ χεῖλη μας, ὅτι πιστεύουμε στὴν ἐνοικοῦσα, στὶς ἱερὲς εἰκόνες, στοὺς ἱερεῖς, στοὺς ἱεροὺς ναοὺς, Θεία Χάρη» (στο Μητροπολίτης Εδέσσης Ιωήλ (2020 Μάρτιος 27). «Δεν αποδεχόμαστε ὅτι ὑπάρχει κίνδυνος μετάδοσης ἀσθένειας μέσω της Ἐκκλησίας», *ΡΟΜΦΑΙΑ*. Ανακτήθηκε ἀπὸ:

<https://www.romfea.gr/epikairota-xronika/36137-edessis-ioil-den-apodexomaste-oti-uparxei-kindunos-metadosis-astheneias-meso-tis-ekklisias>).

Αργότερα, σε ανοιχτὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Πρωθυπουργό, ὁ Μητροπολίτης Κυθήρων Σεραφεὶμ ἀνάφερε μεταξύ ἄλλων ὅτι:

Κηρύγματα συνωμοσιολογικού περιεχομένου - ότι η πανδημία είναι ένα «σχέδιο» ή «πρόσχημα» με σκοπό να πραγματοποιηθεί το «σφράγισμα του Αντίχριστου» στους ανθρώπους ή να πληγεί η Εκκλησία - από πρώην μητροπολίτες ⁶⁸ αλλά και εν ενεργεία μητροπολίτες⁶⁹ επίσης δεν έλλειψαν, ούτε ενώ αλγεινή εντύπωση προκαλεί η περίπτωση ενός ιερέα, ο οποίος, απευθυνόμενος στο εκκλησίασμά του, είπε ότι, η χρήση μάσκας, τα εμβόλια και τα διαγνωστικά τεστ για τον κορωνοϊό είναι ουσιαστικά εντολές του «διαβόλου» και τα μέτρα περιορισμού των μετακινήσεων «φασισμός» (*Xalkidiki Politiki*, 2021 Μάιος 2). Επιπλέον, ορισμένοι ιερείς – μαζί και μοναχοί – συμμετείχαν στις (περιορισμένες) συγκεντρώσεις κατά των περιοριστικών/προστατευτικών μέτρων και της χρήσης μάσκας (Παπαϊωάννου, 2021:6).

«Εάν άκούσθηκαν ειδήσεις για κρούσματα ελάχιστων Κληρικών ή Μοναχών, μετρουμένων εις τὰ δάκτυλα τῶν χειρῶν (καί ὄχι ἀκριβῶς), αὐτὰ δέν προέκυψαν ἐν ᾧρᾳ Θείας Λατρείας, ἀλλ' ἐκτός Ἱερῶν Ναῶν.

Ἡ πανσθενουργός Χάρις τοῦ Θεοῦ προστατεύει τόν Θεῖο Λειτουργό καί τούς πιστούς ἀπό κάθε μολυσμό μικροβίων ἐντός τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, καί δὴ κατὰ τήν Θεία Κοινωνία, τόν ἀσπασμό τῶν Ἱερῶν Εἰκόνων καί τῶν Ἀγίων Λειψάνων, τήν λήψι τοῦ Ἀγιασμοῦ καί τοῦ Ἀντιδώρου, διό καί δέν χρειάζεται ἡ ἐντός τοῦ Ναοῦ μασκοφορία» (παρατίθεται στο Θανόπουλος, Θ. (2020 Νοέμβριος 6). Κυθήρων σε Πρωθυπουργό: «Μη μας αναγκάζετε να έλθουμε σε ανοικτή σύγκρουση μαζί σας», ΡΟΜΦΑΙΑ. Ανακτήθηκε από: <https://www.romfea.gr/epikairoτητα-xronika/40344-kuthiron-se-prothupourgo-mi-mas-anagkazete-na-elthoume-se-anoikti-sugkrousi-mazi-sas>).

⁶⁸ Για παράδειγμα, ο πρώην Μητροπολίτης Καλαβρύτων Αμβρόσιος, σε δημόσια παρέμβασή του αναφέρει μεταξύ άλλων ότι:

«Όλη αυτή η ιστορία με τον Κορωνοϊό δεν είναι τίποτε άλλο παρά μόνον το σχέδιο των δαιμονικών Δυνάμεων, οι οποίες συγκροτούν την λεγόμενη ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ και έχουν ως στόχο τους να οδηγήσουν την ανθρώπινη Κοινωνία στο σφράγισμα του Αντιχρίστου, δηλ. το τσιπάκι με τον αριθμό 666, που θα μας εμφυτεύουν στο σώμα μας με το πρόσχημα του εμβολίου κατά του Κορωνοϊού! Γι' αυτό ακριβώς με μύριους όσους τρόπους και συνθήματα, όπως το " ΜΕΝΟΥΜΕ ΣΠΙΤΙ " προσπάθησαν, και δυστυχώς το πέτυχαν, να μας εμφυτεύσουν το φόβο, τον πανικό θα έλεγα, μήπως κολλήσουμε τον ιό! Οπότε, όταν αύριο θα έχειανακαλυφθεί το εμβόλιο, όλοι οι πλημμυρισμένοι από τον φόβο του Κορωνοϊού θα σπεύσουν να δεχθούν το εμβόλιο και μαζί μ' αυτό και το σφράγισμα του Αντιχρίστου! Ώστε, λοιπόν, το πρώτο στάδιο αυτού του δαιμονικού σχεδίου ήταν να φοβηθούν οι άνθρωποι, στο άκουσμα Κορωνοϊός κυριολεκτικώς να τρέμουν! Για να επιτύχουν στα σχέδια τους έκλεισαν τους Ναούς, απαγόρευσαν να κτυπούν οι καμπάνες των Εκκλησιών, απαγόρευσαν να λειτουργούν τα μεγάφωνα έξω από τον Ναό, διέδωσαν ψευδώς και κατάρθρωσαν [sic] να προκαλέσουν τον πανικό με τον ΨΕΥΔΕΣΤΑΤΟ ισχυρισμό, ότι με την Θεία Κοινωνία μεταδίδεται ο ιός κλπ. κλπ. (...) Ο Κορωνοϊός είναι ένα κατασκεύασμα των σκοτεινών Δυνάμεων του Αντιχρίστου! Σε λόγο θα σπρώχνει ο ένας τον άλλο για να δεχθούμε το εμβόλιο και μαζί μ' αυτό θα μας εμφυτεύουν και τό 666, δηλ. θα μας σφραγίζουν με την σφραγίδα του Αντιχρίστου! Με άλλα λόγια, χωρίς να το αντιλαμβανόμεθα [sic] θα μας βγάζουν από την αγκαλιά του Θεού και θα μας παραδίδουν στην διάθεση του Διαβόλου! Έπειτα το 666 θα επικοινωνεί με το ηλεκτρονικό σύστημα 5G, οπότε τα όργανα της Παγκοσμιοποίησης θα διευθύνουν τη σκέψη μας, τις επιθυμίες μας την ζωή μας ολόκληρη!» (στο Μητροπολίτης (πρώην) Καλαβρύτων Αμβρόσιος (2020 Ιούνιος 25). «Κορωνοϊός, ένα δαιμονικό σχέδιο για την διάλυση της κοινωνίας», ΡΟΜΦΑΙΑ. Ανακτήθηκε από: <https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/37786-ambrosios-korono%CF%8Aos-ena-daimoniko-sxedio-gia-tin-dialysi-tis-koinonias>).

⁶⁹ Για παράδειγμα, σύμφωνα με τοπικά ΜΜΕ, ο Μητροπολίτης Κερκύρας Παξών και Διαποντίων Νήσων Νεκτάριος, κατά τη διάρκεια της ακολουθίας του Εσπερινού για την γιορτή του Αγίου Σπυρίδωνος, απευθυνόμενος στους/στις πιστούς-ες δήλωσε μεταξύ άλλων ότι: «Η πανδημία χρησιμοποιείται ως πρόσχημα για να μην κοινωνούμε. Στοχοποιείται η Εκκλησία. Όμως εμείς, ακολουθώντας τον Άγιο Σπυρίδωνα, θα συνεχίσουμε να πορευόμαστε στην πνευματική παρακαταθήκη του και προσευχόμαστε να συνέλθει ο κόσμος από την πτώση και την λοξοδρόμηση» (παρατίθεται στο *ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ* (2020 Δεκέμβριος 12). Μητροπολίτης Κερκύρας: Η πανδημία είναι πρόσχημα για να μην κοινωνούμε! Ανακτήθηκε από:

<https://enimerosi.com/article/52189/Mitropolitits-Kerkuras-I-pandimia-einai-proxima-gia-na-min-koinonoume>).

Η ύπαρξη ισχυρών διαφοροποιήσεων και αντιθέσεων εντός της Εκκλησίας (του κλήρου), καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις συγκεντρώσεων ή δράσεων κληρικών, μοναχών ή/και λαϊκών κατά των προστατευτικών/περιοριστικών μέτρων, «καταγγελλόταν μάλιστα ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος επειδή δεν τάχθηκε ανοιχτά κατά της υποχρεωτικής χρήσης μάσκας στις εκκλησίες και στα σχολεία και επειδή φορώντας ο ίδιος μάσκα έθετε σε αμφισβήτηση την πίστη» (Παπαϊωάννου, 2021:6). Η ίδια η διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδος και μέλη του ανώτατου κλήρου - όπως, ενδεικτικά, ο ίδιος Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος,⁷⁰ ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος⁷¹ ή ο Μητροπολίτης Αργολίδος Νεκτάριος⁷² - παραδέχτηκαν - άμεσα ή έμμεσα - ότι, πράγματι

⁷⁰ Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος δήλωσε στη δημοσιογράφο Ελένη Μαχαίρα Αθηναϊκού – Μακεδονικού Πρακτορείου Ειδήσεων:

«Εμείς οι κληρικοί, πρέπει πρώτοι να δώσουμε το καλό παράδειγμα και να φροντίσουμε να αντιληφθούν όλοι και όλες ότι η διδασκαλία του Ευαγγελίου παραποιείται και χαλκεύεται από όσους, αφέλως ή ιδιοτελώς, επιχειρούν, με τερατολογίες, μυθεύματα και θεωρίες συνωμοσίας, να παραπλανήσουν και να εκφοβίσουν συνανθρώπους μας» (παρατίθεται στο Αθηναϊκό – Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων (2021 Απρίλιος 15). Ιερώνυμος στο ΑΠΕ-ΜΠΕ: Το εμβόλιο μας προσφέρει τη δυνατότητα επαναφοράς της κανονικότητας. Ανακτήθηκε από: <https://www.amna.gr/home/videos/545398/leronumos-sto-APE-MPE-To-embolio-mas-prosferei-ti-dunatotita-epanaforas-tis-kanonikotitas>).

⁷¹ Ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας, στην εισήγησή του με θέμα «Η πανδημία του Covid-19 και η Εκκλησία της Ελλάδος» στο Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών (Μάιος 2021) ανέφερε μεταξύ άλλων:

«Μέ την πανδημία του Covid-19 εργαλειοποιήθηκε ή ίδια ή κρίση, ως γεγονός κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό, και δοκιμάστηκε η πίστη μας, όχι ως προς το όμολογιακό της περιεχόμενο, αλλά ως προς εκείνο το στοιχείο που δίνει πληρότητα στη συλλογιστική μας, έμπιστοσύνη και έλπιδα στις σχέσεις μας με τον Θεό και τους συνανθρώπους μας.

Η κοινωνική και οικονομική αυτή κρίση εργαλειοποιήθηκε όμως και από τον δημαγωγικό λαϊκισμό, την συνωμοσιολογία, τις θρησκοληπτικές και μεταφυσικές παρερμηνείες, οι οποίες είχαν πολλές φορές ολέθρια και άρνητικά αποτελέσματα ως προς την διασπορά του Covid-19 και τις συνέπειες της. Οι όπαδοί των δημαγωγών αυτών διεκδικούσαν την άποδοχή και μόνο του σεβασμού των αντιλήψεών τους.

Η έναντίωση στη χρήση της μάσκας και του έμβολιασμού, ή μη άποδοχή οίονδ'ήποτε προστατευτικού μέτρου θεωρούσαν ότι συνιστούσε έκχώρηση ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, παραθεωρώντας όμως ότι ο ίδιος ο Covid-19 καταστρέφει πρώτιστα και αποκλειστικά το ίδιο το άτομο και την ζωή του. Φτάσαμε μάλιστα σε σημείο, ώστε πολλές φορές η άνοχή προς όλους αυτούς να έρμηνεύεται ως κατάσταση απαγόρευσης στον εύφυη να σκέπτεται, γιά να μην ταπεινωθούν δήθεν τά αίσθήματα και τά δικαιώματα των παραπάνω άνοήτων!!!

Τό αποτέλεσμα ήταν όλες αυτές οι κοινωνικές, πολιτικές και παρεκκλησιαστικές ομάδες να οδηγήσουν σε μία έσωστρέφεια την κοινωνία των πολιτών, να δημιουργήσουν έναν άρνητισμό και οι θεσμοί να επικρίνονται και να οδηγούνται σε μία άτολμία ως προς τή λήψη δυναμικών αποφάσεων και μέτρων» (στο Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος (2021 Μάιος 13). Ομιλία στο 6ο Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών «Η πανδημία του Covid-19 και η Εκκλησία της Ελλάδος», παρατόθετα στο Romfea.gr. Ανακτήθηκε από: <https://www.romfea.gr/epikairoτητα-xronika/43569-mitropolitis-messinias-i-pandimia-tou-covid-19-kai-i-ekklisia-tis-ellados>).

⁷² Ο Μητροπολίτης Αργολίδος Νεκτάριος ανέφερε σχετικά σε δημόσια παρέμβασή του:

«Είναι αλήθεια ότι ο COVID 19 έφερε στην επιφάνεια πολλές παθογένειες, πολλά υποκείμενα νοσήματα, τόσο στον κοινωνικό, όσο και στον εκκλησιαστικό χώρο.

Η πανδημία που τόσο ξαφνικά μπήκε στη ζωή μας, δημιούργησε μεγάλη αμηχανία. Ούτε η πολιτεία, ούτε η επιστημονική κοινότητα, ούτε η εκκλησία, πολύ περισσότερο ο λαός, ήταν έτοιμοι να το διαχειριστούν. Αυτό που φάνηκε εξ αρχής ήταν η φοβερή μεταδοτικότητα του ιού και κύρια αιτία μετάδοσης ο συγχρωτισμός. Έτσι η πολιτεία αναγκάστηκε να πάρει σκληρά μέτρα και μεταξύ αυτών το κλείσιμο των νάων. Κάτι τέτοιο είχε συμβεί στο παρελθόν μόνο στις περιόδους των διωγμών. Επόμενο ήταν να δημιουργήσει διχασμό και σύγχυση στο σώμα των πιστών και την διάθεση αντίδρασης, ιδιαίτερα στους “ζηλωτές των πατρών παραδόσεων”.

Σε μεγάλο βαθμό έλειψε η νηφαλιότητα, η ψυχραιμία και είχαμε έναν καταϊγισμό διάφορων αντιδράσεων.

Το πρώτο ήταν η αναζωπύρωση της αίσθησης ότι όλοι έχουν βάλει στόχο την εκκλησία και με αφορμή τον κορωνοϊό, επιχειρούν να την διαλύσουν. Γι' αυτό κλείνουν τις εκκλησίες, γι' αυτό αμφισβητούν την Θεία Κοινωνία κ.λ.π. Γνωστό σύμπτωμα, συνδυαζόμενο με τις θεωρίες καταστροφολογίας, συνομωσιολογίας [sic], σιωνισμού, αντιχριστολογίας, προφητολογίας κ.λ.π.

Μία δεύτερη αντίδραση ήταν η άρνηση της αρρώστιας και του κινδύνου. Η άρνηση είναι μια ανθρώπινη άμυνα απέναντι σ' έναν μικρό ή μεγάλο κίνδυνο και σ' αυτό έχει πολλά να πει η ψυχιατρική. (Είναι γνωστό ότι οι καρκινοπαθείς ακόμη και σε τελικό στάδιο δεν μπορούν να δεχτούν ότι έχουν καρκίνο). «Όλα αυτά είναι ένα ψέμα, μια απάτη που σκοπό έχει την χειραγώγηση των λαών και την επιβολή μιας παγκόσμιας υπερκυβέρνησης». «Πρόκειται για μια απλή γριπούλα, που την χρησιμοποιούν οι μεγάλες φαρμακευτικές εταιρίες για να πλουτίσουν». Όταν τους αντιπαρατάσσεις στατιστικές και νούμερα κρουσμάτων, διασωληνωμένων ή νεκρών, διατείνονται ότι όλα αυτά είναι ψεύτικα στοιχεία, μια καλοστημένη απάτη.

Η ιατρική κοινότητα έδωσε κάποιες οδηγίες για την προστασία μας. Αποφυγή συγχρωτισμού, απολύμανση χεριών και χρήση μάσκας. Αν και για κάποιους από τους πολίτες η χρήση των υγειονομικών μέτρων θεωρήθηκε υπερβολική και για αρκετούς αντιμετωπίστηκε με αδιαφορία, για μεγάλη μερίδα των πιστών θεωρήθηκαν ένα ύπουλο χτύπημα. Αναπτύχθηκαν θεωρίες "θεολογικές", ότι ο ναός είναι αντιμικροβιακός κλωβός και δεν χρειάζονται μέτρα προστασίας. «Τα μικρόβια και οι ιοί, καίγονται από την άκτιστη χάρη του Θεού» κ. λπ. κ.λπ. Στην εκκλησία μπορείς να κρυολογήσεις, μπορείς να λιποθυμήσεις, να πάθεις έμφραγμα ή εγκεφαλικό, να γλιστρήσεις και να σπάσεις το πόδι σου ή το χέρι σου, όμως δεν μπορείς να κολληθείς κορωνοϊό. Η μάσκα, το κυριότερο μέχρι στιγμής μέτρο προστασίας, θεωρήθηκε προδοσία πίστεως. Ένα καθαρά τεχνικό, ιατρικό θέμα, έγινε θεολογικό θέμα. Για τους σύγχρονους Αββακούμ αποτελεί βλασφημία του Αγίου Πνεύματος. (...) Το εμβόλιο έγινε και αυτό ο στόχος των αρνητών. Ειδικά στον εκκλησιαστικό χώρο. (...) Κυκλοφόρησαν μύριες θεωρίες, για τσιπάκια, για χρήση εκτρωμάτων, για τον επηρεασμό του DNA. Επιστρατεύτηκαν σεβάσμιοι γεροντάδες, παραπληροφορημένοι βέβαια και εκτέθηκαν ανεπανόρθωτα μιλώντας για ιατρικά θέματα που δεν γνώριζαν. Πολύ σοφά η Ιερά Σύνοδος πήρε θετική στάση, αλλά οι αρνητές και σύγχρονοι Αββακούμ είδαν και εδώ αιρετική απόκλιση και προδοσία της πίστεως. Παρακοή λοιπόν και απείθεια στην εκκλησία που πρόδωσε την πίστη! Κάποιοι μάλιστα αποφάνθηκαν ότι όσοι εμβολιάζονται «θέτουν εαυτούς εκτός εκκλησίας» και για να επανέλθουν θα πρέπει να γίνουν δεκτοί δια χρίσματος! Μάταια σοβαροί επιστήμονες γράφουν και ξαναγράφουν κείμενα που υποδεικνύουν ότι όλες αυτές οι θεωρίες για χρήση εκτρωμάτων δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Οι αρνητές επιμένουν και θα επιμένουν. (...) Ο ιός είναι πράγματι επικίνδυνος, δεν λογαριάζει πλούσιους-φτωχούς, υψηλά ισταμένους και μη, μορφωμένους-αμόρφωτους, πιστούς και άπιστους. Έδειξε ότι και σε ιερούς τόπους, εκκλησίες, μοναστήρια, Άγ. Όρος, δεν κάνει διακρίσεις. Πολλοί επίσκοποι, ιερείς, μοναχοί, ολόκληρες μοναστικές αδελφότητες νόσησαν, άλλοι ελαφρά, άλλοι σοβαρά, άλλοι έχασαν την ζωή τους. Κυρίως κτυπήθηκαν οι αρνητές. Κάποιοι προς τιμήν τους έχοντας περάσει τη φρικτή εμπειρία της νόσου, αναγνώρισαν το λάθος τους. Άλλοι αδυνατούν να δουν την πραγματικότητα. Και πάλι προβάλλουν άμυνες και δικαιολογίες ή δικές τους ερμηνείες. «Ο τάδε δεν πέθανε από τον κορωνοϊό αλλά από ενδονοσοκομειακή λοίμωξη ή είχε υποκείμενο νόσημα». Μου κάνει εντύπωση ότι κάποιες μοναστικές αδελφότητες ως αιτία θανάτου κάποιου μέλους τους, δεν αναφέρουν τον κορωνοϊό, αλλά γενικά και αόριστα κάποια ασθένεια. Κατά βάθος δεν θέλουν να παραδεχθούν την πραγματική αιτία, γιατί νομίζουν ότι θα καταρρεύσει το..... οικοδόμημα της πίστεως! Αυτή όμως η στάση είναι άκρως επικίνδυνη για την υγεία και τις ζωές των άλλων. Γνωρίζω τέτοια παραδείγματα, που σε πολλές περιπτώσεις έχουν δημιουργήσει κρίση πίστεως σε παθόντες ή συγγενείς νεκρών εκ του κορωνοϊού. Κάποτε πρέπει να το καταλάβουμε. Οι χριστιανοί δεν είναι άτρωτοι. Όπως όλοι οι άνθρωποι αρρωσταίνουμε, υποφέρουμε, πεθαίνουμε. Η σχέση μας με τον Θεό δεν είναι «ασφάλεια ζωής». Με τη βάπτισή μας δεν υπογράψαμε κανένα «ασφαλιστήριο» με κάποια υπερφυσική allianz. Είμαι μέλος της Εκκλησίας σημαίνει ότι μπορώ να πονάω, αλλά μπορώ όμως και να ελπίζω. Χρέος όλων μας και ειδικά των κληρικών είναι να δείξουμε αυτή τη διάσταση στους πιστούς και να μην τους οδηγούμε σε μια εμπορική σχέση με τον Θεό. Να μην δίνουμε ψεύτικες εγκόσμιες ελπίδες, αλλά την πραγματική ελπίδα. Για μια ακόμα φορά, θα αναφερθώ στο φαινόμενο της προφητολογίας και θαυματολογίας. (...) Θυμάμαι πέρσι [sic] τέτοιο καιρό, όταν ο κόσμος βρισκόταν σε αμηχανία και αγωνία, κυκλοφόρησε η φήμη ότι εμφανίστηκε σεβαστός γέροντας –κεκοιμημένος- και είπε σε λίγες μέρες ο ιός θα εξαφανιστεί. Δεν φταίει βέβαια ο γέροντας, αλλά τα άρρωστα μυαλά αυτών που το κυκλοφόρησαν, επιτείνοντας την αγωνία αλλά και την απογοήτευση των ανθρώπων. (...) Προσωπικά είμαι πιο αισιόδοξος για την εξαφάνιση του COVID-19, παρά για την αλλαγή της νοοτροπίας ενίων [sic] μελών της Εκκλησίας. Η Εκκλησία θα συνεχίσει να ταλαιπωρείται από τους κατά καιρούς αναφυόμενους Αββακούμ, που εκκολάπτονται σε νοσηρά εκκλησιαστικά περιβάλλοντα. (...) Θα αναφερθώ σ' ένα φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών, του γεροντισμού και της γεροντολαγνείας. Για να μην παρεξηγηθώ, θεωρώ την παρουσία των συγχρόνων αγίων γερόντων ως μια μεγάλη ευλογία του Θεού, που πλούτισε πνευματικά το σώμα της Εκκλησίας. Δυστυχώς όμως, επειδή η λέξη «γέροντας» πουλάει, εμφανίστηκαν και πολλοί άλλοι κατ' όνομα «γέροντες». Και οι άνθρωποι διψασμένοι τρέχουν κοντά

υφίσταται ανά-παραγωγή θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένη πληροφόρηση ή/και παραπληροφόρηση - καθώς και προτροπή μη τήρησης των περιοριστικών/προστατευτικών μέτρων - για τον κορωνοϊό, ακόμα από (ανώτερα και κατώτερα) μέλη του κλήρου, όμως οι ίδιοι τήρησαν σαφώς αποστάσεις από τέτοιες πρακτικές τις οποίες και καταδίκασαν. Ακόμα, ήδη από την αρχή της πανδημίας της χώρας, η Εκκλησία της Ελλάδος (Ιερά Σύνοδος) είχε προχωρήσει σε αρκετές θετικές ενέργειες προς την κατεύθυνση της προστασίας της δημόσιας υγείας για παράδειγμα, παροτρύνοντας ιερείς και πιστούς-ές να τηρούν τα μέτρα ατομικής προστασίας⁷³ ή περιορίζοντας ή αναστέλλοντας τη λειτουργία ορισμένων δομών της.⁷⁴

τους, με κριτήρια κάθε άλλο γνήσια και ορθόδοξα. Βλέπετε κάθε γνήσιο νόμισμα κινδυνεύει να νοθευτεί και να παραχαραχτεί και να αποδειχτεί χωρίς αντίκρουσμα [sic]. Έτσι συνέβη κι εδώ. Αυτοί λοιπόν οι «κάλπικοι γέροντες», πιστεύω ότι έχουν κάνει πολύ κακό στις ψυχές των ανθρώπων. Δημιουργούν μία κλίκα γύρω τους, περιχαράκωνονται και απομονώνονται από το σώμα της Εκκλησίας. Κι εδώ συμβαίνει το εξής. Όταν π.χ ένα κόμμα πάει να διαλυθεί, δημιουργείται ένας εξωτερικός κίνδυνος για να συγκρατήσει τους οπαδούς. Το ίδιο συμβαίνει και στις σέκτες. Οι οπαδοί κρατούνται με την τρομοκρατία, την αίσθηση ότι όλοι μας επιβουλεύονται. Ακριβώς τα ίδια συμβαίνουν και σε μας. Οι «γέροντες» για να κρατήσουν τους οπαδούς δημιουργούν ή ανακαλύπτουν νέους εχθρούς της Εκκλησίας, που επιβουλεύονται την ύπαρξή της. Νεοποχίτες, νεοταξίτες, σιωνιστές, παπικοί, οικουμενιστές, Βααρλαμίτες, πουλημένοι πατριάρχες και δεσποτάδες κ.λπ κ.λπ. Έτσι η ομάδα νιώθει την ανάγκη να αμυνθεί και να περιχαρακωθεί. Σήμερα, λένε, ο μεγάλος κίνδυνος είναι ο COVID-19 που χρησιμοποιείται από όλες τις νεοποχίτικες οργανώσεις για να υποτάξουν τον κόσμο και να εξαφανίσουν την Εκκλησία. Η μάσκα και το εμβόλιο είναι τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού. Επομένως η άρνησή τους είναι ομολογία Χριστού! Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότεροι αρνητές «γέροντες» έπεσαν θύματα του κορωνοϊού. Κάποιοι πέθαναν, άλλοι ταλαιπωρήθηκαν. Το κακό είναι ότι πήραν στο λαιμό τους και πνευματικά τους παιδιά» (στο Μητροπολίτης Αργολίδος Νεκτάριος (2021 Απρίλιος 22). «Το σύνδρομο του πρωτόπαπα Αββακούμ», Ιερά Μητρόπολη Αργολίδος. Ανακτήθηκε από:

<https://imargolidos.gr/%ce%b1%cf%81%ce%b3%ce%bf%ce%bb%ce%af%ce%b4%ce%bf%cf%82-%ce%bd%ce%b5%ce%ba%cf%84%ce%ac%cf%81%ce%b9%ce%bf%cf%82-%cf%84%ce%bf-%cf%83%cf%8d%ce%bd%ce%b4%cf%81%ce%bf%ce%bc%ce%bf-%cf%84%ce%bf%cf%85/>.

⁷³ Σύμφωνα με την από 10 Μαρτίου 2020 Εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου:

«Η Ιερά Σύνοδος κατά τήν ως άνω συνεδρίαση Αὐτῆς ἀπεφάσισε νά ἀπευθυνθεῖ καί πάλι πρὸς τὸν Ἱερό Κλῆρο καί τὸν εὐσεβῆ Ὁρθόδοξο Λαό, ὥστε νά προτρέψει πατρικῶς καί νά ἐπισημάνει τὰ ἐξῆς: (...) Νά λαμβάνουμε ὅλοι ἀνεξαιρέτως, ὅλα τὰ ἀπαραίτητα μέτρα, σύμφωνα μέ τίς συστάσεις τῶν ἀρμοδίων Κρατικῶν Ἀρχῶν, πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς προλήψεως τῆς διασπορᾶς τοῦ ἰοῦ. Τὰ μέτρα αὐτὰ εἶναι:

α) Τακτικὸ καί καλὸ πλῦσιμο τῶν χειρῶν μέ σαποῦνι.

β) Χρησιμοποίησις ἀντισηπτικῶν μέ οἰνόπνευμα.

γ) Τήρησις ἀποστάσεων ἀπὸ ὅποιον παρουσιάζει συμπτώματα.

δ) Ἐπιμελής καθαριότητα τῶν ἐπιφανειῶν καί σωστὸς ἀερισμὸς τῶν Ἱερῶν Ναῶν καί τῶν λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν χώρων» (στο Εκκλησία της Ελλάδος (2020 Μάρτιος 10). Εγκύκλιος «Ενημέρωσις τοῦ Χριστεπωνύμου Πληρώματος περὶ τοῦ νέου κορωνοϊοῦ (Covid19)», Πρωτ. 1223. Ανακτήθηκε ἀπὸ:

http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2631&what_sub=egyklloi).

⁷⁴ Σύμφωνα με την από 11 Μαρτίου 2020 Εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου προς την ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών και προς όλες τις Μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος:

«(...) ἄς γνωρίζουμε ὅτι ἡ Διαρκὴς Ἱερά Σύνοδος κατὰ τήν σημερινή Συνεδρίαση Αὐτῆς καί στό πλαίσιο τῆς προχθεσινῆς Ἀποφάσεώς της (9.3.2020) περὶ τῆς λήψεως μέτρων γιὰ τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἐπιδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ, ἀποφάσισε, (...)

– Νά ἀνασταλεῖ ἡ λειτουργία τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων, τῶν Σχολῶν Γονέων, τῶν Σχολῶν Βυζαντινῆς Μουσικῆς, Ἀγιογραφίας, τῶν Συνάξεων Νέων καί Μελέτης Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν ἄλλων συναφῶν δραστηριοτήτων, ὡς καί νά ἀναβληθοῦν οἱ διάφορες ἐκδηλώσεις, ἐκδρομές καί ἀθλητικές δραστηριότητες πού ἔχουν προγραμματισθεῖ κατὰ τήν περίοδο αὐτή, ἐνῶ προτρέπει τοὺς νέους νά μὴν παρευρίσκονται σέ κλειστοὺς χώρους ὅπου ὑπάρχει συνωστισμός.

– Νά ἀνασταλεῖ ἡ λειτουργία ὅλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνοικτῶν δομῶν, τῶν βρεφονηπιακῶν καί παιδικῶν

Επιπλέον, ήδη από τον Δεκέμβριο του 2020 εμβολιάστηκε παρουσία των ΜΜΕ - με σκοπό να στείλει ένα θετικό μήνυμα προς τους/τις πιστούς-ές - ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος (ΕΘΝΟΣ, 2020 Δεκέμβριος 28; Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 2020 Δεκέμβριος 27). Επιπλέον, τόσο ο ίδιος,⁷⁵ όσο και ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπός⁷⁶ και αρκετοί Μητροπολίτες όπως, ενδεικτικά, ο Μητροπολίτης Αλεξανδρουπόλεως Άνθιμος,⁷⁷ ο Μητροπολίτης Δράμας Παύλος,⁷⁸ ο

σταθμών κ.ά, καί νά μὴν ἐπιτρέπονται ἐπισκέψεις σέ ὅλες τίς κλειστές ἐκκλησιαστικές δομές τῶν ὀρφανοτροφείων, τῶν μονάδων ΑΜΕΑ, τῶν γηροκομείων κ.ά, ὅπως καί νά ἐφαρμοσθοῦν ἅμεσα τὰ μέτρα πού ἀφοροῦν σέ αὐτές τίς δομές, ὅπως ἔχουν ἀνακοινωθεῖ ἀπὸ τοὺς δημοσίους ὑπευθύνους φορεῖς. – Οἱ Ὑπηρεσίες τῆς Ἱεράς Συνόδου, τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν καί τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων νά λειτουργήσουν γιὰ τὸ κοινό, μόνο γιὰ μία ὥρα ἡμερησίως κατὰ τίς ἐργάσιμες ἡμέρες. – Τὰ συσσίτια τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν καί τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων νά λειτουργήσουν ὑπὸ τὴν μορφή τῆς διανομῆς τῶν πακέτων – γευμάτων καί ὄχι τῆς σίτισης ἐντὸς τῶν σχετικῶν δομῶν. – Νά ἀναθέσει στὴν Συνοδική Ἐπιτροπὴ Κοινωνικῆς Προνοίας καί Εὐποιίας τὴν σύνταξη καταλόγου ὁδηγιῶν τῶν ἀπαιτουμένων μέτρων γιὰ τὰ Φιλανθρωπικὰ Ἰδρύματα τῆς Ἐκκλησίας καί τὴν διὰ τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων ἀποστολὴ τους σὲ αὐτὰ πρὸς ἄμεση ἐφαρμογὴ» (στο Ἐκκλησία τῆς Ελλάδας (2020 Μάρτιος 11). Εγκύκλιος «Ενημέρωσις περὶ τῆς λήψεως μέτρων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐπιδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ», Πρωτ. 1292. Ανακτήθηκε ἀπὸ: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2632&what_sub=egyklloi).

⁷⁵ Ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος σε άρθρο του με τον εύγλωττο τίτλο «Γιατί εμβολιάστηκε», ἀνάφερε μεταξύ ἄλλων:

«Ἡ κάθε πανδημία εἶναι ἕνας πόλεμος, ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίζεται μὲ φάρμακα, ἐμβόλια, ἱατρικὴ παρακολούθηση. Ὅλα πρέπει νά τεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τῆς προστασίας τῆς σωματικῆς υγείας, πού δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μέσον γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν του καί κυρίως τὴν ἔνωση του μὲ τὸν Θεό. Σέ αὐτόν τὸν πόλεμο ἕνα ὄπλο εἶναι τὸ ἐμβόλιο, ὅπως βέβαια γίνεται καί σέ ἄλλες ἀσθένειες. Μὲ τὸ ἐμβόλιο ἐνισχύεται τὸ ἀνοσοποιητικὸ σύστημα τοῦ ὁργανισμοῦ μας, γιὰ νά ἀντιμετωπίσει κάθε ξένο σῶμα –ἀντιγόνο– πού εἰσέρχεται στὸν ὁργανισμό μας. Στὶς ἡμέρες μας γίνεται πολὺς λόγος γιὰ τὸ νέο ἐμβόλιο καί γίνεται προετοιμασία γιὰ τὸν ἐμβολιασμό τῶν ἀνθρώπων. Ἐπειδὴ ζοῦμε σέ ἕναν ἰδιότυπο ἀόρατο πόλεμο καί μάλιστα παγκόσμιο, πού γίνεται κυρίως στὰ Νοσοκομεῖα, ἀλλὰ καί στὶς κοινωνίες καί τὰ σπίτια, δὲν πρέπει νά μένουμε ἀπαθεῖς, οὔτε νά παραμένουμε στὶς κερκίδες ὡς θεατές, ἀλλὰ νά συμμετέχουμε σέ αὐτόν τὸν πόλεμο. (...) Στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι κακό, ὅπως δίδαξε ὁ πλατωνισμός καί ὁ μανιχαϊσμός, οὔτε ὁδηγοῦμαστε στὴν θεοποίησή του. Τὸ σῶμα, πού εἶναι ἐνωμένο μὲ τὴν ψυχὴ σέ μιὰ ἐνότητα, ἀγιάζεται ἀπὸ τὴν Χάρη τοῦ Θεοῦ. Συνεπῶς, φροντίζουμε τὴν υγεία τοῦ σώματος ὄχι ὡς αὐτοσκοπὸ, ἀλλὰ γιὰ νά συντελεῖ στὴν υγεία μας, τόσο στὴν σωματικὴ, ὅσο καί πρὸ παντός τὴν ψυχικὴ καί πνευματικὴ, ὅπως τὴν προσδιορίζει ἡ Ἐκκλησία μας» (στο Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος (2020 Δεκέμβριος). «Γιατί Εμβολιάστηκε», Ἐκκλησιαστικὴ Παρέμβαση. Ανακτήθηκε ἀπὸ:

https://www.parembasis.gr/index.php/el/6537-2020-12-27b?fbclid=IwAR1j_V7i2_Wo0VCcs5d91VCJDao3v53Wk8NZtGNy4PJxIJPNdcZpLmRLW_A).

⁷⁶ Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος δήλωσε στη δημοσιογράφο Ελένη Μαχαίρα Αθηναϊκού – Μακεδονικού Πρακτορείου Ειδήσεων:

«Το ξαναλέω με ὅλη τὴ δύναμη τῆς καρδιάς μου: ὁ ἐμβολιασμός ὅλων μας, εἰδικὰ ἡμῶν των μεγαλύτερων σὲ ἡλικία, δὲν εἶναι μόνο μιὰ πράξη ατομικῆς ευθύνης, ἀλλὰ καὶ μιὰ πράξη χριστιανικῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον μας. Ὡς Χριστιανοί, εἴμαστε ἄνθρωποι ἀπόλυτα ἐλεύθεροι νά ἐπιλέγουμε. Καὶ ὁ Θεός ἐπιθυμεῖ ἀπὸ ἐμᾶς νά ἐπιλέγουμε πάντα τὸ καλὸ, με νοῦ καὶ με γνώση. Κάνοντας τὸ ἐμβόλιο, ἀξιοποιώντας αὐτὸ τὸ δῶρο τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης στὸν ἄνθρωπο, τὸ καλὸ ἐπιλέγουμε. Τὸ τέλος τῆς πανδημίας εἶναι κοντά. Ἀς τὸ φέρουμε κοντύτερα, ἀς τὸ ἐπισπεύσουμε ἐμβολιαζόμενοι. Καθένας καὶ καθεμία πού ἐμβολιάζεται, με αὐτὴ τὴν πράξη ἀγάπης πρὸς τὸν Θεό, τὸν εαυτό του καὶ τὸν πλησίον του, σηματοδοτεῖ τὴν ταχύτερη ἐξοδὸ ἀπὸ αὐτὴ τὴ μεγάλη ἐθνικὴ καὶ παγκόσμια δοκιμασία. Τὸ ἐμβόλιο μας προσφέρει τὴ δυνατότητα ἐπαναφορᾶς τῆς κανονικότητος τῆς ζωῆς μας καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀγκαλιά πού τόσο πολὺ μας ἔχει λείψει» (παρατίθεται στο «Ιερώνυμος στο ΑΠΕ-ΜΠΕ: Τὸ ἐμβόλιο μας προσφέρει τὴ δυνατότητα ἐπαναφορᾶς τῆς κανονικότητος», ὅπ. π.).

⁷⁷ Ο Μητροπολίτης Αλεξανδρουπόλεως Άνθιμος, σε συνέντευξη σου στὸν Μάνο Χαραλαμπίκη γιὰ τὴ ΝΕΑ, ἀνάφερε χαρακτηριστικά:

«στὴν περίοδο πού ἡ πανδημία φάνταζε ἀνίκητη καὶ μόνη ἐλπίδα μας ἦταν «κάποιο» ἐμβόλιο. Τώρα, φυσικά, τὰ πράγματα πηγαίνουν καλύτερα, «τὸ θηρίο» τιθασεύεται, οἱ ἄνθρωποι ξέρουμε νά προστατευόμαστε με μάσκες

Μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού Ιγνάτιος,⁷⁹ θα μιλήσουν δημοσίως και με σαφήνεια υπέρ του εμβολιασμού των πολιτών ή/και θα δηλώσουν ότι εμβολιάστηκαν, ώστε να δώσουν ένα θετικό μήνυμα προς τους/τις πιστούς-ές.

Υπήρξαν και άλλες σχετικές θετικές πρωτοβουλίες - με συμβολική αλλά και πρακτική σημασία - όπως αυτή του Μητροπολίτη Φθιώτιδος Συμεών ο οποίος ανακοίνωσε ότι θα διάθετε τους ιερούς ναούς και άλλες εγκαταστάσεις της για να χρησιμοποιηθούν ως εμβολιαστικά κέντρα και ναούς για τη διεξαγωγή των σχολικών μαθημάτων ώστε οι μαθητές-τριες να μην συνωστίζονται στις σχολικές αίθουσες (*Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 2021 Ιανουάριος 10). Μάλιστα, ο Μητροπολίτης Δράμας δεν δίστασε να προσφύγει στην Δικαιοσύνη, εναντίον ιερέων της Μητρόπολής του που παραβίαζαν τα σχετικά μέτρα ή/και προέτρεπαν σε παραβίαση τους.⁸⁰

και αποστάσεις, αλλά για να λυτρωθούμε οριστικά, ο μονόδρομος πάλι λέγεται εμβόλιο, παρά τις ενδεχόμενες και - δόξα τῷ Θεῷ - ελάχιστες παρενέργειες. Βεβαίως, εμβολιάσθηκα με το διπλό της Pfizer, πριν τους τροφίμους και τους εργαζομένους των Ιδρυμάτων μας. Δεν το κρύβω ότι είχα κι εγώ δισταγμούς, όμως, έκανα τον σταυρό μου και προχώρησα. Οι Χριστιανοί θα έπρεπε να πρωτοπορήσουμε θυσιαστικά στον εμβολιασμό, ώστε να επιφορτιστούμε εμείς τις όποιες παρενέργειες και έτσι να προστατεύσουμε τους άλλους συνανθρώπους μας. Ισως αυτή η άποψη φαίνεται αλτρουιστική, όμως ο Χριστός είχε πει ότι «δεν υπάρχει μεγαλύτερη αγάπη από το να θυσιάζεται κάποιος για τους φίλους του» (Ιω. 15,13)» (παρατίθεται στο Χαλαμπάκης, Μ. (2021, Ιούνιος 7). Μητροπολίτης Άνθιμος: «Ο μονόδρομος λέγεται εμβόλιο», *ΤΑ ΝΕΑ*. Ανακτήθηκε από: <https://www.tanea.gr/2021/06/07/interviews/mitropolitism-anthimos-o-monodromos-legetai-emvolio/>).

⁷⁸ Συγκεκριμένα, ο Μητροπολίτης Δράμας Παύλος, δήλωσε σε τοπικά ΜΜΕ:

«Δεν είχα σκοπό να δημοσιοποιήσω τη λήψη του εμβολίου μου. Όμως θεώρησα ως Ποιμενάρχης αυτής της μαρτυρικής επαρχίας ότι έχω πλέον υποχρέωση να το κάνω, γιατί πρέπει να δίδουμε το μήνυμα αντιμετώπισης αυτής της πανδημίας, της οποίας πανδημίας οι συνέπειες ήταν τραγικές τον περασμένο χειμώνα για τη Δράμα και την περιοχή μας» (παρατίθεται στο *Ergasia-press.gr* (2021 Μάιος 5). Δηλώσεις του Σεβ. Μητροπολίτη κ. Παύλου μετά τον εμβολιασμό του: «Θα καταθέσω στην Εισαγγελία για παραπτώματα 4-5 ιερέων μου» (Φωτογραφίες – Βίντεο). Ανακτήθηκε από: <https://ergasia-press.gr/diloseis-tou-sev-mitropolitik-pavlou-meta-ton-emvoliasmo-tou-tha-katatheso-stin-eisangelia-gia-paraptomata-4-5-iereon-mou-fotografies-vinteo/>).

⁷⁹ Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού Ιγνάτιος, ετοίμασε και ειδικό video που αναρτήθηκε στον λογαριασμό της Μητρόπολης του στο YouTube. Στο μονόλεπτο video ο Μητροπολίτης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μια γιαγιά ενενήντα και πλέον χρόνων, μου ζήτησε να παρακαλέσω την Παναγία να φωτίσει τους ανθρώπους για να κάνουν το αυτονόητο: το εμβόλιο. Και σκέφτηκα να καλέσω και εσάς για αυτή την ευχή. Να ευχηθούμε όλοι να καταλάβουν αυτό που πρέπει να κάνουν όχι μόνο για τον εαυτό τους αλλά και σαν δώρο για όλους τους άλλους. Όλοι πρέπει να το κάνουμε. Και αυτό είναι ευχή. Χριστός Ανέστη!» (στο Ιερά Μητρόπολη Δημητριάδος (2021 Μάιος 6). Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΕ 60''- «Θέλω κάτι να σου πω Δέσποτα...». Ανακτήθηκε από: <https://www.youtube.com/watch?v=-cE15saaJpE>).

⁸⁰ Συγκεκριμένα, ο Μητροπολίτης Δράμας Παύλος δήλωσε σε τοπικά ΜΜΕ:

«(...) είχα μια στενάχωρη εμπειρία το Πάσχα με την ανταρσία 4-5 Ιερέων μου, οι οποίοι θεώρησαν καλό να μην ακολουθήσουν τις οδηγίες μου για την τελετή της Αναστάσεως, όπως τις όρισε η Ιερά Σύνοδος, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας διχασμός στους Χριστιανούς και να ταλαιπωρηθούν οι άνθρωποι ψυχικά, πνευματικά. Θεωρώ ότι κάποιος το κάνουν τελείως υποκριτικά. Διότι π.χ. δεν μπορεί ένας ιερέας, το καλοκαίρι στην αυλή της εκκλησίας, να περιδιαβαίνει όλη την ημέρα με σορτσάκι και να ενοχλείται η συνείδησή του αν θα κάνει την Ανάσταση δύο ώρες ενωρίτερα. Και διότι δεν είναι δική μας δουλειά, των ιερωμένων, να ασχολούμεθα με ιατρικά ζητήματα. Και να λέμε ότι πρέπει να φοράμε μάσκα ή το χειρότερο ακόμη που συνέβη, να λέει ο ιερέας δεν θα πλησιάσετε τον Επιτάφιο όσοι φοράτε μάσκα. Αυτά είναι ανεπίτρεπτα πράγματα.

Για αυτό και το επόμενο διάστημα θα επισκεφτώ και την Εισαγγελία της Δράμας να δώσω και τη μαρτυρία μου, ώστε να επιληφθεί και η Δικαιοσύνη αρμοδίως αυτά τα παραπτώματα, διότι αισθάνομαι βάρος εις στη

είναι ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα των αντιθέσεων εντός της Εκκλησίας - αλλά και της ύπαρξης ενός ισχυρού ρεύματος υπέρ της συμμόρφωσης με τα προστατευτικά/περιοριστικά μέτρα και ενάντια στη συνωμοσιολογία, στην εσφαλμένη πληροφόρηση και στην παραπληροφόρηση.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, η ορισμένες φορές αρνητική στάση της Εκκλησίας, μπορεί να ανατροφοδοτείται και ενισχύεται και από τη στάση της κυβέρνησης και των αρμόδιων αρχών, καθώς παρατηρήθηκε «αμφιθυμία των αρχών» και «απροθυμία της κυβέρνησης να επιβάλει μέτρα στους ναούς» (Παπαϊωάννου, 2021:6). Μάλιστα, όπως σημειώνει ο Σακελλαρίου (2020:106), «η κρατική εξουσία δεν είχε τολμήσει να της επιβάλει [της Εκκλησίας] τον οποιονδήποτε περιορισμό αφήνοντας στην ουσία την πρωτοβουλία των κινήσεων μόνο στην Εκκλησία, ενώ δεν έδωσε αυτήν την ευχέρεια σε κανέναν άλλον θεσμό, δημόσιο ή ιδιωτικό». Έτσι, δεν προξενούν εντύπωση περιστατικών απείθειας στα προστατευτικά/περιοριστικά ακόμα και σε επίπεδο Ιεράς Συνόδου (Παπαϊωάννου, 2021:6).

Παρά το γεγονός ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι αρμόδιες αρχές πραγματοποίησαν ελέγχουν και επέβαλαν τα προβλεπόμενα χρηματικά πρόστιμα σε ιερωμένους και λαϊκούς, «ο παραδοσιακός φόβος μέρους του πολιτικού προσωπικού (αλλά και επιστημόνων, δημοσιογράφων και διαμορφωτών της κοινής γνώμης) απέναντι στην «ιερή οργή» της Εκκλησίας παραμένει ισχυρός» (Παπαϊωάννου, 2021:6). Στην αμηχανία ή/και σύμπλευση πολιτικών αλλά και επιστημόνων – οι τελευταίοι μάλιστα σε καίριες θέσεις - με την Εκκλησία ειδικά ως προς το ζήτημα της Θείας Μετάληψης αναφέρεται και ο Σακελλαρίου (2020:89):

Στη διαμάχη περί της θείας κοινωνίας ενεπλάκησαν και πολιτικοί, βουλευτές και πολιτευτές, οι οποίοι συντασσόμενοι με την Εκκλησία υποστήριξαν δημόσια τη θέση ότι και οι ίδιοι κοινωνούν κανονικά καθώς δεν τίθεται θέμα μετάδοσης του ιού μέσω της θείας κοινωνίας εφόσον υπάρχει πίστη. Η συντριπτική πλειονότητα των επιστημόνων τάχθηκε υπέρ της απαγόρευσης της θείας κοινωνίας ή έστω της εξατομικευμένης μετάδοσής της (κουταλάκια μιας χρήσης) ως μέτρο προστασίας, πλην ελαχίστων περιπτώσεων ακόμα και μελών της συμβουλευτικής ειδικής επιτροπής που είχε συσταθεί για την πανδημία που ανενδοίαστα δήλωσαν ότι θα κοινωνήσουν και ότι σε θέματα πίστης

συνείδησή μου και δεν θέλω έμμεσα να είμαι υπεύθυνος ασθένειας ή πολύ περισσότερο θανάτου για κάποιον άνθρωπο, ο οποίος πιθανώς να ακούσει την ανεύθυνη προτροπή ή απαγόρευση του α' ή β' ιερωμένου. Γιατί έτσι όπως είπαμε θα καταλήξουμε στο τέλος να έχουμε εκκλησίες εμβολιασμένων, εκκλησίες μη εμβολιασμένων, εκκλησίες μασκοφόρων ή εκκλησίες μη μασκοφόρων» (παρατίθεται στο Δηλώσεις του Σεβ. Μητροπολίτη κ. Παύλου μετά τον εμβολιασμό του: «Θα καταθέσω στην Εισαγγελία για παραπτώματα 4-5 ιερέων μου», όπ. π.).

δεν μπορεί να παρεμβαίνει η επιστήμη, στάση η οποία ήταν τουλάχιστον ανεύθυνη και αντιεπιστημονική.

Ένα/μία συνεντευξιαζόμενος-η, στάθηκε επίσης ιδιαίτερα στην αμηχανία μελών της επιστημονικής κοινότητας απέναντι στο ζήτημα της εφαρμογής ή μη προστατευτικών/περιοριστικών μέτρων που να αφορούν στην Εκκλησία και στη συμμετοχή στη λατρευτική ζωή, καθώς και στην αντιφατική συμπεριφορά ορισμένων εξ αυτών:

«(...) όταν έχεις προσωπικότητες λοιμωξιολόγους... πάρα πολύ γνωστούς που βγαίνουν στην τηλεόραση και λένε απ' τη μία «φοράτε την μάσκα κ.τ.λ.» και το ίδιο πρόσωπο σου λέει «αλλά εγώ θα πάω να κοινωνήσω την Κυριακή στην Εκκλησία»... περνάει ένα μήνυμα περίεργο εδώ. (...) Αλλά και μια μερίδα της επιστημονικής κοινότητας [δεν έπαιξε θετικό ρόλο], που... λέγανε απ' τη μια την επιστημονική άποψη και απ' την άλλη έλεγαν «αλλά εγώ θα πάω να κοινωνήσω». Ή και κάποιοι [επιστήμονες] που αρνούνται να απαντήσουν στο ερώτημα των δημοσιογράφων στην τηλεόραση - το θυμάμαι - δηλαδή ας πούμε θυμάμαι τον [κατονομάζει ακαδημαϊκό καθηγητή] για παράδειγμα, που είναι ο μέγας ειδικός για τα θέματα της πανδημίας, που όταν τον ρώτησε [δημοσιογράφος] στην τηλεόραση, δεν έδινε απάντηση, [έκανε] σαν την Πυθία. Και λες «γιατί ρε φίλε δεν δίνεις απάντηση;», δηλαδή εμένα με ενοχλεί πάρα πολύ αυτό το πράγμα. Δηλαδή... δεν θέλανε να... αποξενώσουν την Εκκλησία και δεν μιλούσανε με ειλικρίνεια, δεν παίρναν θέση... σαν επιστήμονες και προσπαθούσαν να είναι και επιστήμονες και πιστοί. Ε δεν γίνεται αυτό. Όταν απευθύνεσαι... στον κόσμο, πρέπει να είσαι επιστήμονας... πάνω απ' όλα. Δεν μπορείς να είσαι και τα δύο» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Γενικά, «σε οποιαδήποτε καταστροφή, επιδημία ή πανδημία, οι θρησκείες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην επιρροή των συμπεριφορών των ανθρώπων» (Barua, κ.ά., 2020:4). Από την διαδικτυακή έρευνα των Barua, κ.ά. (2020) με τη συμμετοχή 483 ενηλίκων Μπαγκλαντεσιανών, διαπιστώθηκε ο ισχυρά «αρνητικός αντίκτυπος» της πίστης σε εσφαλμένη πληροφόρηση θρησκευτικού χαρακτήρα στον τρόπο με τον οποία τα άτομα απαντούν - π.χ. τηρώντας ή μη τα προστατευτικά μέτρα που συνιστώνται - στην πανδημία του κορωνοϊού (Barua, κ.ά., 2020:6). Το εύρημα αυτό «υποδηλώνει ότι οι ηγέτες της θρησκευτικής πίστης έχουν ισχυρή επιρροή στους πιστούς της θρησκείας τους» και «μπορούν να βγουν μπροστά και να διαδραματίσουν πνευματικό ρόλο στη διάδοση αληθινών πληροφοριών» (Barua, κ.ά., 2020:6). Επομένως, μια κυβέρνηση θα πρέπει «να αναλάβει την πρωτοβουλία να κατευθύνει τους θρησκευτικούς ηγέτες, έτσι ώστε οι ηγέτες της πίστης να παρέχουν αληθινές πληροφορίες στους λαούς και να τους ευαισθητοποιήσουν - εν μέσω της πανδημίας, όπως του

COVID-19, καθώς και σε άλλες στιγμές - για την ασφάλεια της κοινωνίας». (Bagua, κ.ά., 2020:6).

Ένα/μία συνεντευξιαζόμενος-η στάθηκε ιδιαίτερα στον αρνητικό ρόλο που έπαιξαν μέλη της επιστημονικής κοινότητας ως πηγές παραπληροφόρησης ή εσφαλμένης πληροφόρησης, για ποικίλους λόγους που περιλαμβάνουν από την θέληση για αυτοπροβολή, μέχρι την προσπάθεια εξυπηρέτησης προσωπικών οικονομικών συμφερόντων ή την προβληματική επικοινωνία τους παρά την ύπαρξη καλών προθέσεων εκ μέρους τους:

«η επιστημονική κοινότητα απ' την άλλη... και αυτή έχει πολύ μεγάλο ρόλο σε όλο αυτό και δεν, δεν νομίζω ότι είναι κάτι που την απασχολεί... βλέπουμε τώρα με αυτήν την πανδημία ότι ο καθένας [επιστήμονας] έτρεξε να πει το δικό του, τη δικιά του ιδέα, να κάνουμε όλοι τους επιδημιολόγους, να πει τη δικιά του πρόβλεψη... ήταν πολύ απογοητευτική η συμπεριφορά των επιστημόνων. Δεν κρατήθηκε κανένας – ας πούμε – να μιλήσει για αβεβαιότητα, να διαφυλάξει λίγο την κατάσταση και όλο αυτό δημιουργεί πρόβλημα. Επιβεβαιώνει δηλαδή αυτούς που – ξέρεις - θέλουνε να... πούνε για όλα αυτά. Οπότε έχουνε και οι επιστήμονες ένα ρόλο σε όλο αυτό... το πως επικοινωνούνε...» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

Και σε άλλο σημείο:

«(...) υπάρχουν - κατ' αρχήν – κάποιοι... «επιστήμονες», οι οποίοι παράγουνε, χρησιμοποιούνε fake news... με σκοπό να... κατ' αρχήν – προωθήσουν τον εαυτό τους και δεύτερον τη δουλειά τους. Δηλαδή, υπάρχουν γιατροί – κατά κόρον το βλέπω στο Facebook, ας πούμε – και πριν την πανδημία, οι οποίοι λένε ότι χρησιμοποιούνε διάφορες τεχνικές οι οποίες δεν ισχύουν, είναι για άλλο λόγο κ.τ.λ. Οπότε σ' αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποιούνε – ξέρεις – ειδικά τίποτα που έχουνε να κάνουνε με ομοιοπαθητική και τέτοια πράγματα, ότι έχουνε την ειδική κρέμα που... θα σου κάνει καλό στο ανοσοποιητικό και δεν θα κολλήσεις κορωνοϊό και όλα αυτά, παρά πολύ. Απ' την άλλη υπάρχουν οι επιστήμονες - τύπου [αναφέρει το όνομα Έλληνα-ίδας επιστήμονα που σταδιοδρομεί στο εξωτερικό] – οι οποίοι είναι πολύ αξιόλογοι επιστήμονες, οι οποίοι δεν... δεν έχουνε επικοινωνήσει σωστά την [επιστημονική] αβεβαιότητα. Δηλαδή, δεν, δεν διαχωρίζουνε το ότι δεν απευθύνονται αυτή τη στιγμή στο συνάδελφό τους αλλά απευθύνονται στο ευρύ κοινό, το οποίο αδυνατεί πολλές φορές να καταλάβει αυτό το οποίο λένε. Πολλές φορές θρέφονται από την... απ' το ότι παίζουνε [προβάλλονται] στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και απ' την προσοχή την οποία λαμβάνουν και ενώ μπορεί να λένε κάτι το οποίο είναι σωστό, να έχει μια βάση... ο τρόπος με τον οποίο διατυπώνεται και στη συνέχεια αναπαράγεται, το χάνει και γίνεσαι ο χρήσιμος ηλίθιος όλης αυτής της υπόθεσης... όπου σε παίρνουν και σε χρησιμοποιούνε [αυτοί που διαδίδουν θεωρίες συνωμοσίας ή παραπληροφορούν]» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

Άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν σε ΜΜΕ ή/και στα κοινωνικά δίκτυα ως πηγές προέλευσης θεωριών συνωμοσίας ή παραπληροφόρησης για την πανδημία, κάποιες φορές με συγκεκριμένα κίνητρα όπως οικονομικά-διαφημιστικά:

«(...) δημοσιογράφοι οι οποίοι - δεν λέω συγκεκριμένοι δημοσιογράφοι - μια ευρεία γκάμα δημοσιογράφων ειδικά στο διαδίκτυο προκειμένου λοιπόν να... πουλήσουν ειδήσεις, να κερδίσουν διαφη[μίσεις], κλικς κι έτσι λοιπόν έσοδα, μπορούν και, το κάνουν αυτό, δηλαδή χρησιμοποιούν... με διάφορους, έτσι, κομψούς και περίτεχνους τρόπους – και προστατευόμενοι ταυτοχρόνως από το να κατηγορηθούν ότι διακινούν... το, το, το δείχνουν δηλαδή έμμεσα - τη θεωρία συνωμοσίας - δεν την υιοθετούν, δείχνουν ότι υπάρχει. Καταλάβατε;» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

«Σε ορισμένα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης – όχι σε όλα και (...) όχι σε αυτά τα οποία χρησιμοποιούν κανόνες τεκμηρίωσης γεγονότων, κανόνες ελέγχου – αλλά υπάρχουν και μέσα μαζικής ενημέρωσης και έντυπα και ηλεκτρονικά που προωθούν αυτές τις θεωρίες συνωμοσίας και τα, και τα αποτελέσματα της παραπληροφόρησης» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

«Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η κοινωνική δικτύωση... αντίστοιχα μπορούν να τα προωθήσουνε [τις θεωρίες συνωμοσίας και την παραπληροφόρηση], είναι πολλές οι πηγές [θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης] – δυστυχώς – που έχουμε». (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

Κάποιοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων αναφέρθηκαν στην ύπαρξη διαφόρων ομάδων πολιτών ή/και μεμονωμένων - αλλά πολύ δραστήριων και γνωστών για/σε αυτό που κάνουν - ατόμων, στην προώθηση και ανά-παραγωγή θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης γύρω από την πανδημία:

«(...) λόγω του, λόγω της επιβολής της... χρήσης μάσκας στα σχολεία, παρατηρήθηκε και παραγωγή τέτοιων ψευδών ειδήσεων από ομάδες γονέων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, δηλαδή group [=ομάδες] γονέων παρήγαγαν αρκετά... αρκετά μεγάλο... ποσοστό ψευδών ειδήσεων για το θέμα του, του ιού από ένα σημείο και μετά» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«(...) έχουμε δει ότι υπάρχουν... προώθηση θεωριών συνωμοσίας και από ακτιβιστικές οργανώσεις οι οποίες είτε έχουν τα χαρακτηριστικά [ότι] είναι κατά της παγκοσμιοποίησης είτε συνδέονται με κάποια κινήματα ακτιβιστικά – όχι απαραίτητα εξτρεμιστικά – όπως είναι οι αντιεμβολιαστές, όπως είναι οι τεchnοφοβικοί. Δηλαδή, ανάλογα με την θεωρία συνωμοσίας που... έχει κάποιος όσον αφορά την πανδημία, αυτή διαπερνά και... διάφορα δίκτυα τα οποία είδαμε να δραστηριοποιούνται και μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και Ευρώπης. (...) Συν ότι έχουμε και πάρα πολλούς ανθρώπους οι οποίοι αρθρώνουν δημόσιο λόγο. Δηλαδή... υπάρχουν και οι... οι φιγούρες – όπως λέμε – (...) των θεωριών συνωμοσίας οι οποίοι και αυτοί λειτουργούν. Δηλαδή, συναντάμε ακόμα και στις μεγάλες

συγκεντρώσεις... που έγιναν σε χώρες - όπως είναι η Γερμανία ή το Ηνωμένο Βασίλειο, οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής - υπήρχαν και άνθρωποι οι οποίοι εκμεταλλεύονταν το κοινό που είχε μαζευτεί για να παρουσιάσουν μια θεωρία συνωμοσίας» (Ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Κατά την διάρκεια της πανδημικής κρίσης, «οι περισσότερες κυβερνήσεις έχουν εμπλέξει εμπειρογνώμονες για τις μολυσματικές ασθένειες σε αποφάσεις πολιτικής, ενώ οι νοσοκόμοι-ες, οι γιατροί, οι εργαζόμενοι-ες στον τομέα της φροντίδας και άλλο προσωπικό πρώτης γραμμής τροφοδοτούν τις στρατηγικές επικοινωνίας κινδύνου μέσω προσωπικών επικοινωνιών και τα ΜΜΕ» (Tambo κ.ά, 2021:47). Θα πρέπει όμως να δοθεί και η δέουσα προσοχή για την αποφυγή επικοινωνίας διαφορετικών απόψεων από διαφορετικά μέρη: «Η τρέχουσα πανδημική κρίση κατέδειξε επίσης τη σημασία της ιατρικής κοινότητας στην επικοινωνία κινδύνου και τις προκλήσεις που προκύπτουν όταν διάφοροι-ες ενδιαφερόμενοι-ες προβάλλουν διαφορετικές απόψεις» (Tambo κ.ά, 2021:47). Τι συμβαίνει όμως όταν εκφράζονται διαφορετικές ή αντικρουόμενες απόψεις από μέλη της ιατρικής επιστημονικής κοινότητας – και, μάλιστα, από επιστήμονες αυξημένου κύρους (που προκύπτει εκ της της σταδιοδρομίας αυτών) και αυξημένης ευθύνης (όταν παρέχουν συμβουλευτική υποστήριξη και κατευθύνσεις στην κυβέρνηση) - μέσω των ΜΜΕ ή μέσω οποιουδήποτε άλλου δημόσιου βήματος; Το φαινόμενο αυτό και οι αρνητικές συνέπειές αυτού καταδεικνύεται από τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνά μου.

Ο/η εκπρόσωπος της ΓΓΠΠ φαίνεται να συμφωνεί με πολλούς-ές από τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες ότι, πηγές θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία μπορεί να προέρχονται από πολιτικούς, θρησκευτικούς, ακόμα και επιστημονικούς χώρους - καθώς και από ΜΜΕ – επισημαίνοντας όμως ότι πρόκειται για το «περιθώριο» αυτών των χώρων – ενώ πρόσθεσε ότι υπάρχουν περιπτώσεις παραπληροφόρηση για την πανδημία και από κρατικούς φορείς ξένων χωρών:

«Παγκοσμίως οι συνήθεις διακινητές θεωριών συνωμοσίας προέρχονται από το κοινωνικό, οικονομικό-πολιτικό και επιστημονικό περιθώριο. Παραθρησκευτικές οργανώσεις, πολιτικά ακραίες ομάδες, καθώς και ψευδο-επιστήμονες αποτελούν συνήθεις «δεξαμενές» διακίνησης / διάδοσης τέτοιων θεωριών. Ομοίως επισημαίνονται ορισμένα, συνήθως περιθωριακά, μέσα ενημέρωσης (ιστοσελίδες ή ακόμα και έντυπα) που αναπαράγουν / προωθούν ενεργά τέτοιες θεωρίες. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι έχουν παρατηρηθεί περιπτώσεις παραπληροφόρησης από κρατικούς φορείς / αξιωματούχους

όσον αφορά στην ενημέρωση σχετικά με την πανδημία, σε ορισμένες χώρες, συνήθως (αλλά όχι πάντοτε), με αυταρχικά καθεστώτα» (Εκπρόσωπος ΓΠΠΠ).

Τέλος, ακόμα ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων υποστήριξε ότι, οι θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία μπορεί προέρχονται από κρατικές υπηρεσίες:

«Και, βεβαίως, οι θεωρίες συνωμοσίας... μπορεί να είναι... μπορεί να είναι αυθόρμητες – δηλαδή να προκύπτουν από κάποιους δημοσιογράφους που θέλουν να πουλήσουν οτιδήποτε άλλο – μπορεί όμως να τις διοχετεύουν στο... στη δημόσια σφαίρα και κάποιες υπηρεσίες, μυστικές υπηρεσίες» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2)

Όσον αφορά την **ευρύτητα και τη σοβαρότητα του φαινομένου της παραπληροφόρησης ή/και των θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία στην Ελλάδα** αρκετοί-ές εκ των συνεντευξιαζόμενων θεωρούν ότι, το φαινόμενο είναι παρόν και αρκετά εκτεταμένο για ποικίλους λόγους όπως η «ποιότητα της ενημέρωσης» από τα ΜΜΕ, το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, η επίσημη ενημέρωση και ο δημόσιος λόγος σχετικά με την πανδημία που συχνά έρχεται σε σύγκρουση με την πραγματικότητα:

«Μεγάλο, μεγάλο [το πρόβλημα στην Ελλάδα]». «Στην Ελλάδα το ποσοστό των ανθρώπων που πιστεύουν / είναι πρόθυμοι να πιστέψουν σε θεωρίες συνωμοσίας – και μιλάω για τις ανοιχτά, δε λέω για τους κρυφούς... γιατί μαζί με τους κρυφούς είναι μεγαλύτερο το ποσοστό – είναι γύρω στο 30%». (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

«Είναι πάρα πολύ σοβαρό ζήτημα κι έχει λάβει τεράστιες διαστάσεις, τουλάχιστον στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που... μπορώ να πω μετά βεβαιότητας» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«(...) ίσως όχι με θεωρίες συνωμοσίας αλλά σίγουρα πάρα πολλή παραπληροφόρηση υφίσταται [στην Ελλάδα] – για εμένα υπερβολικά πολλή - και αν με ρώταγες μιά εβδομάδα νωρίτερα μπορεί να έλεγα, να ήμουν πιο μετριοπαθής στην απάντησή μου. Εμ... ωστόσο... εμ... νομίζω ότι είναι πολύ εκτεταμένο [το φαινόμενο]. (...) παίζει πάρα πολύ μεγάλο ρόλο επίσης η ποιότητα της ενημέρωσης που έχουμε που είναι, δεν έχουμε, για μένα δεν έχουμε ποιοτική δημοσιογραφία εν γένει. (...) ό,τι έχω ακούσει, δεν είναι κάτι που είναι ψύχραιμο και πολλές φορές η κατάσταση ήταν αρκετά πολωμένη πολιτικά και χρησιμοποιήθηκε η πανδημία για πολιτικούς λόγους το οποίο δυσχέρανε το να είναι ξεκάθαρα τα πράγματα και τελικά κατέληξαν αυτές οι θεωρίες να είναι εμ... να είναι και πιο εύκολο να ριζώσουν. Με τον ίδιο τρόπο που αυτό που έλεγα ότι, για τους πρόσφυγες που πιστεύουν κάτι – πιστεύουν ότι δεν υπάρχει [ο κορωνοϊός] – το στηρίζουν σε εμ... προηγούμενες πολιτικές αποφάσεις, όταν υπάρχει αυτού του είδους η πολιτική ανάγνωση του φαινομένου το κάνει πιο εύκολο να υπάρχει θεωρία συνωμοσίας. Και μετά είναι αυτό: ότι δεν είχαμε ενημέρωση εμ... καλή. Επίσης, πιστεύω... εμ... ότι επειδή το σύστημα – που κάπως συνδέονται όλα αυτά – εμ... εμάς το σύστημά [υγείας] μας δεν ήταν έτοιμο να το,

να αντιμετωπίσει αυτή την κατάσταση, εξακολουθεί να μην είναι έτοιμο, εξακολουθεί να υπάρχουν πάρα πολλά προβλήματα, αλλά κάπως η, η εικόνα που θέλουμε να δείχνουμε είναι ότι όλα είναι τέλεια. Που και αυτό δημιουργεί μία διαφορά ανάμεσα στο τι ακούω και βλέπω και στο τι ισχύει που επίσης μπορεί να δώσει περιθώριο στο να πούνε -ας πούμε - τι να πω... ότι... οτιδήποτε. Να ειπωθούν πράγματα τα οποία δεν ισχύουνε [εννοεί παραπληροφόρηση και θεωρίες συνωμοσίας]. Όποτε άμα ο δημόσιος λόγος και αυτό που γίνεται στην πραγματικότητα διαφέρουνε, εμ μετά μπορείς να... υπάρχει χώρος να αρχίσει ο καθένας να λέει το μακρύ και το κοντό του». (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«Ε... νομίζω είναι αρκετά διαδεδομένες οι θεωρίες αυτές. (...) υπάρχει ένας κόσμος στην Ελλάδα - θέλουμε δεν θέλουμε – υπάρχει ένας κόσμος στην Ελλάδα που 'ναι αμόρφωτος. Έτσι; Και καθοδηγείται είτε από την Εκκλησία... είτε δεν ξέρω από που αλλού – βλέπει σκουπίδια στην τηλεόραση - αλλά... εδώ μιλάμε και για ανθρώπους που είναι και νέοι – 40άρηδες – και... υποτίθεται κάνουν πράγματα σύγχρονα, lifestyle και τα σχετικά και διακινούν αυτές τις απόψεις... λοιπόν. Νομίζω λοιπόν είναι αρκετά διαδεδομένες αυτές οι... οι θεωρίες στην Ελλάδα... (...) έχουμε πολλούς αρνητές της... χρήσης μάσκας, οι οποίοι πιστεύουν κι αυτοί ότι είναι φτιαχτό όλο αυτό» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Πράγματι, σοβαρές ενδείξεις όχι μόνο για την ύπαρξη αλλά και τη σημαντική έκταση του φαινομένου στη χώρα μας, αναδείχθηκαν και μετά από δημοσκοπικές έρευνες. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με ηλεκτρονική Έρευνα της εταιρείας PRORATA SA (2020 Απρίλιος 26), 45% των πολιτών δήλωσε ότι πιστεύει ότι ο ιός «κατασκευάστηκε σε εργαστήριο». Σε νεότερη έρευνα της ίδιας εταιρείας σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (2020 Ιούλιος 27) με αντικείμενο «Αξίες Στην Κρίση» («Values In Crisis») - διεξήχθη κατά το διάστημα 23 Μαΐου 2020 έως 17 Ιουνίου 2020, στον γενικό πληθυσμό άνω των 17 ετών και στο σύνολο της επικράτειας, με δείγμα 1540 ερωτηματολογίων - το διόλου ευκαταφρόνητο 18% των ερωτηθέντων απάντησε ότι πιστεύει ότι «διάφορα πράγματα γύρω από την πανδημία του κορωνοϊού, λ.χ. ότι είναι μια φάρσα και ότι όλα τα μέτρα εγκλεισμού είναι μια υστερική υπερβολική αντίδραση». Επίσης, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, 35% των ερωτηθέντων δήλωσαν «πολύ» ή «αρκετά» «φοβισμένοι-ες» ότι, οι «ίδιοι-ες ή τα αγαπημένα τους πρόσωπα μπορεί να αρρωστήσουν και υποφέρουν σοβαρά από τον κορωνοϊό», έναντι 41% που δήλωσαν αντιστοίχως «όχι πολύ φοβισμένοι-ες» ή ότι «δεν φοβούνται καθόλου» (PRORATA SA & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2020 Ιούλιος 27).

Σε νεότερη έρευνα που διεξήγαγε η εταιρεία Metron Analysis για λογαριασμό της Αστικής Μη Κερδοσκοπικής εταιρείας «ΔιαΝΕΟσις» (2020 Οκτώβριος) για την πανδημία του κορωνοϊού, κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος – διεξήχθη το διάστημα 15 έως 22 Σεπτεμβρίου 2020, στον γενικό πληθυσμό άνω των 17 ετών και στο σύνολο της επικράτειας, με δείγμα 1257 ατόμων (ΔιαΝΕΟσις, 2020 Οκτώβριος:2) - παρά το γεγονός ότι μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων δήλωσε ότι τηρούσε τα μέτρα ατομικής προστασίας – το 95,5% δήλωσε ότι πλένει «πολύ συχνά» ή «συχνά» τα χέρια, το 85,1% φοράει «πολύ συχνά» ή «συχνά» μάσκα και το 79,7% τηρεί αποστάσεις ασφαλείας «πολύ συχνά» ή «συχνά» (ΔιαΝΕΟσις, 2020 Οκτώβριος:72) – εντούτοις, το 41,9% των ερωτηθέντων απάντησε αρνητικά στην ερώτηση αν θα έκανε «ένα εγκεκριμένο από τις αρμόδιες ελληνικές και ευρωπαϊκές αρχές εμβόλιο για τον κορωνοϊό, διαθέσιμο δωρεάν για όλους» (ΔιαΝΕΟσις, 2020 Οκτώβριος:94). Κρίση εμπιστοσύνης προς τις εθνικές και ευρωπαϊκές αρχές ή/και αποδοχή παραπληροφόρησης ή θεωριών συνωμοσίας για τα εμβόλια;

Εν τω μεταξύ, τον Αύγουστο του 2020, λίγους μήνες μετά την άρση των αυστηρών περιοριστικών μέτρων στην κυκλοφορία (lockdown) και κατόπιν σχετικής εντολής του αρμόδιου Υπουργού, «η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος απέστειλε στην Εισαγγελία Πρωτοδικών Αθηνών, υλικό αναρτήσεων στο διαδίκτυο προς ενημέρωση και ποινική αξιολόγηση»: σε αυτές τις αναρτήσεις γίνονταν «αναφορές σε μη εφαρμογή των μέτρων περιορισμού της διάδοσης του κορωνοϊού» (Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, Αύγουστος 4 2020). Ο Υπουργός Προστασίας του Πολίτη, αναφέρθηκε χαρακτηριστικά σε «παραπληροφόρηση» και «θεωρίες συνωμοσίας» για την πανδημία, επισημαίνοντας παράλληλα κινδύνους και απειλές που προκύπτουν από το φαινόμενο αυτό:

«θα πάρουμε όλα τα νόμιμα μέτρα ώστε να μην απειληθεί η δημόσια υγεία από παραπληροφόρηση ή θεωρίες συνωμοσίας που έχουν αρχίσει και κυκλοφορούν στο διαδίκτυο. Ο κορωνοϊός δεν προσφέρεται για εκκλήσεις ανυπακοής ή για σενάρια συνωμοσίας. Σε κάθε ενέργεια, σε κάθε πράξη μας, να κυριαρχεί η ευθύνη και η συναίσθηση των συνεπειών για τους συμπολίτες μας. Η πολιτεία δεν θα επιτρέψει την δημιουργία εστιών κινδύνου της δημόσιας υγείας, από ανεύθυνες κοινωνικά συμπεριφορές» (παρατίθεται στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, Αύγουστος 4 2020).

Λίγες εβδομάδες αργότερα, σε νεότερη ανακοίνωση του Αρχηγείου της Ελληνικής Αστυνομίας (2020 Αύγουστος 21), γινόταν γνωστό ότι κατατέθηκαν την ίδια μέρα στην Εισαγγελία Πρωτοδικών Αθηνών από τη Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, «(21) περιπτώσεις

με αναφορές σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ιστολόγια για το θέμα του κορωνοϊού Covid-19», εκ των οποίων, οι δέκα (10) περιπτώσεις αφορούσαν «αναφορές ομάδων σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης για τη μη χρήση μάσκας στα σχολεία», μία (01) περίπτωση αφορούσε «βίντεο για το ίδιο θέμα» και, τέλος, δέκα (10) περιπτώσεις αφορούσαν «αναφορές σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης και ιστολόγια που παροτρύνουν τους πολίτες να μην τηρούν τα μέτρα αποφυγής διασποράς της πανδημίας» (Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, 2020 Αύγουστος 21).

Άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες θεωρούν ότι, το πρόβλημα της εσφαλμένης πληροφόρησης, της παραπληροφόρησης και της διάδοσης θεωριών συνωμοσίας γύρω από την πανδημία έχουν διαφορετική γνώμη. Ένας/μία συνεντευξιαζόμενο-η θεωρεί ότι, το πρόβλημα δεν υφίσταται στη χώρα μας (τουλάχιστον σε τέτοια έκταση που να χαρακτηριστεί πρόβλημα), άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η θεωρεί ότι το πρόβλημα είναι μέτριου μεγέθους και έντασης, ενώ άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η θεωρεί ότι δεν είναι τόσο μεγάλο ή σοβαρό στη χώρα μας, αλλά δίνεται αυτή η εντύπωση λόγω της δημοφιλίας του διαδικτύου στην αναζήτηση πληροφοριών οι οποίες επιβεβαιώνουν προϋπάρχουσες ιδέες μας και της ένταξης των χρηστών σε διαδικτυακές ομάδες/συζητήσεις που ανά-παράγουν θεωρίες συνωμοσίας ή fake news:

«Νομίζω ότι, γενικώς, αυτά τα φαινόμενα έρχονται με μία καθυστέρηση στην Ελλάδα. (...) Δεν μας έχει έρθει ακόμα [το φαινόμενο] . Ναι, ναι» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

«Αν κρίνω από την εκφραστικότητά του, ούτε-ούτε [ούτε μεγάλη/σοβαρή ούτε μικρή/ασήμαντη η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα]» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

«(...) υπάρχει αυτό το οξύμωρο σχήμα ότι... η ΕΡΤ... η... - αν συγκρίνουμε τα διαφορετικά μέσα δηλαδή... τα παραδοσιακά και το διαδίκτυο – ότι από τη μία έχει αυξηθεί δραματικά η τηλεθέαση από τις πεντέμισι ώρες - για παράδειγμα - που ήταν ο μέσος όρος, μπορεί να'χει εκτιναχθεί στις εφτάμισι, αλλά ταυτόχρονα οι έρευνες δείχνουν ότι η εμπιστοσύνη του κοινού απέναντι στα παραδοσιακά μέσα είναι από τις πιο χαμηλές - ως δείκτης - συγκριτικά με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και φυσικά εδώ, αν δούμε και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτού του δείγματος, θα δούμε ότι οι νέοι – φυσικά – προτιμούν το διαδίκτυο ως τέτοια, ως πηγή πληροφόρησης. Αυτό που νομίζω ότι... πολλές φορές μπορεί να δημιουργεί την εντύπωση – η δικιά μου η αίσθηση είναι ότι δεν είναι τόσο... οξύμενο το πρόβλημα στην Ελλάδα – είναι μία... βασική συνθήκη που φαίνεται ότι διαμορφώνεται στο διαδίκτυο και έχει να κάνει ακριβώς με το ότι πολλές φορές αναζητούμε πληροφορίες που καταφάσκουν τις ιδέες μας και τις αντιλήψεις μας – αυτό που έχει προσδιοριστεί και ως «eco chambers» ή «θάλαμοι αντήχησης», ας πούμε στη

διεθνή βιβλιογραφία που, υπάρχει αυτός ο κίνδυνος της περιχαράκωσης – αν θέλετε – των... χρηστών... σε *forum* αντίστοιχα που επιβεβαιώνουν ιδεολογικά – αν θέλετε – κάποιες – έτσι – προσεγγίσεις τους και κάποιες αντιλήψεις. Εμ... αυτό μπορεί να συμβαίνει... και γι' αυτό θεωρώ ότι αν... υπήρχε η δυνατότητα να υπάρχουν τα... δεδομένα ανοιχτά και διαθέσιμα, θα μπορούσε πάρα πολύ εύκολα να... ανταχθεί κάποιος απέναντι σ' αυτά» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 1).

Σε σχέση με άλλες χώρες της ΕΕ – ή του εξωτερικού γενικότερα – πολλοί-ές συνεντευξιαζόμενοι-ες θεωρούν ότι, η κατάσταση στην Ελλάδα - αναφορικά με την έκταση και σοβαρότητα του φαινομένου - είναι περίπου στα ίδια επίπεδα:

«Δεν έχω στοιχεία για άλλες χώρες (...) υποθέτω όμως ότι ανάλογο είναι το ποσοστό και στις... υπόλοιπες χώρες. (...) βεβαίως μεγαλύτερο το ποσοστό στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου... ο ανορθολογισμός γνωρίζει πολύ μεγαλύτερη έξαρση (...) Είναι ένα περίεργο πράγμα δηλαδή στις ανατολικές χώρες, στην Ανατολική Ευρώπη, έχουμε μία πολύ, έχουμε πολλούς άθεους που δεν υπάρχουν στη Δυτική Ευρώπη, το ποσό των αθέων είναι πάρα πολύ μεγάλο, δηλαδή... τα χρόνια που έζησαν στον υπαρκτό σοσιαλισμό τούς έχει επηρεάσει σε αυτό το σημείο και άρα ένα μεγάλο ποσοστό των ανθρώπων γύρω στο 40%, 50% ίσως και παραπάνω καμιά φορά, είναι, είναι άθεοι. Από την άλλη πλευρά όμως... υιοθετούν ανορθολογικές απόψεις. Άρα από την μία πλευρά η αθεΐα και από την άλλη ανορθολογικές απόψεις, ο ανορθολογισμός δηλαδή τους κάνει να υιοθετούν τέτοιους είδους... θεωρίες συνωμοσίας. Δεν το κάνουν από θρησκευτικούς λόγους, γενικότερα υιοθετούν ένα τέτοιο μεταφυσικό τρόπο προσέγγισης, ανορθολογικό, διότι όλη η πορεία των κοινωνιών τους τα τελευταία χρόνια, έχει πολύ μεγάλες διακυμάνσεις, αντιφάσεις και δεν μπορεί να γίνει κατανοητή, ο άνθρωπος δεν μπορεί να κατανοήσει δηλαδή εύκολα αυτό το οποίο συμβαίνει γύρω του και υιοθετεί εύκολα τις ανορθολογικές απόψεις ή τους πιστούς βεβαίως εκεί που για θρησκευτικούς λόγους υιοθετούν [θεωρίες συνωμοσίας], το ποσοστό είναι αυξημένο στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

«(...) δεν είναι – σε καμία περίπτωση – μόνο ελληνικό το πρόβλημα. Εμ... την ίδια εικόνα που βλέπουμε εμείς ίσως... μερικές φορές και... πολύ-πολύ πιο σοβαρή βλέπουνε και άλλοι οργανισμοί ελέγχου γεγονότων ανά τον κόσμο» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«Εμ... το σε σύγκριση με άλλες χώρες δεν μπορώ να το πω με σιγουριά. (...) Και σε σχέση με άλλες χώρες, θεωρώ ότι είμαστε κάπου στη μέση. Δεν θεωρώ ότι είμαστε... σε... στα άκρα ως προς αυτό, δεν θεωρώ ότι είμαστε και εξαιρετικοί. Όμως δεν πιστεύω ότι υπάρχει και μεγάλη διαβάθμιση, δηλαδή πιστεύω ότι υπάρχει αρκετά μεγάλο εμ... ποσοστό παραπληροφόρησης κατά κανόνα σε όλες τις κοινωνίες αυτή τη στιγμή. Βέβαια να κάνω μια παρένθεση και να πω ότι αυτό είναι λίγο θετικό με την έννοια ότι εγώ θεωρώ, το κατώφλι μου για να θεωρήσω κάτι πάρα πολύ μεγάλο είναι αρκετά χαμηλό. Θεωρώ ότι τέτοιου είδους... εμ... θεωρίες και τέτοιου είδους φαινόμενα είναι απαράδεκτα οπότε και το λίγο είναι αρκετά, αρκετό για εμένα» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«Δεν γνωρίζω – είναι η αλήθεια – ιδιαίτερα να σου πω (...) από τα όσα έχω δει τα συγκριτικά [ερευνητικά δεδομένα] θεωρώ ότι δεν κινούνται, κινούνται σε παραπλήσια επίπεδα [Ελλάδα και κράτη-μέλη της ΕΕ]. Δηλαδή, ενδεχομένως, πράγματι, ένας παράγοντας που επηρεάζει να είναι – όχι ενδεχομένως, ξέρουμε ότι είναι το επίπεδο μόρφωσης - για παράδειγμα - και το επίπεδο μόρφωσης υπάρχει μερίδα ανθρώπων μη μορφωμένων στον δυτικό κόσμο είναι περίπου στα ίδια κινείται - τουλάχιστον στην Ευρωπαϊκή Ένωση – στα ίδια, στο ίδιο εύρος της κοινωνίας. Άρα, υπό αυτή την έννοια, δε νομίζω ότι υπάρχουν φοβερές διαφοροποιήσεις. Διαισθητικά, προφανώς θα έλεγα ότι, στις βορειότερες χώρες, ενδεχομένως να... να είναι λιγότερο διαδεδομένες αλλά και πάλι αυτό εμ... αντιβαίνει, για παράδειγμα, την εικόνα που έχουμε στη, από τη Γερμανία των πορειών -ας πούμε – χιλιάδων ανθρώπων κατά των μέτρων, συνωμοσιολόγων κατά του COVID κ.τ.λ. Άρα, σε γενικές γραμμές, μάλλον, η αίσθησή μου είναι ότι δεν επηρεάζει περισσότερο την Ελλάδα για παράδειγμα απ' ότι άλλες χώρες. Έχω, ας πούμε, ενδεικτικά, το, στην Αγγλία, στην Ελλάδα και στη Γερμανία κατά νου τα ποσοστά όσων λένε ότι θα εμβολιαστούν, τα οποία είναι περίπου τα ίδια και στις τρεις χώρες που είναι τρεις σχετικά διαφορετικά χώρες». (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων).

Ένας/μία εκ των συνεντευξιζόμενων υποστήριξε ότι, κάποιες θεωρίες συνωμοσίας ή αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για την πανδημία είναι πιο διαδεδομένες και δημοφιλείς στο εξωτερικό ενώ άλλες είναι περισσότερο διαδεδομένες και δημοφιλείς στη χώρα μας:

«Άρα βλέπουμε ότι υπάρχει ο όγκος, υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός που φαίνεται και από τις... μετρήσεις κοινής γνώμης οι οποίες γίνονται, όπου... αν δούμε... διάφορες απαντήσεις σχετική με την... πρώτη [μάλλον εννοεί κύρια / δημοφιλέστερη] ... θεωρία συνωμοσίας ή, ή μερική αλήθεια ή παραπληροφόρηση, έχει να κάνει με την πρόληψη του... του ιού: δηλαδή, αν δούμε εκεί, υπάρχει ένα ποσοστό περίπου της τάξεως του 30%, το οποίο απαντά με τον έναν ή τον άλλο τρόπο ότι ο ιός δεν υπάρχει – δεν πιστεύουν δηλαδή στην παρουσία του ιού – ότι ο ιός δημιουργήθηκε τεχνητά σε κάποιο εργαστήριο εσκεμμένα για να χρησιμοποιηθεί ή ότι... ξέφυγε από κάποιο εργαστήριο. Δηλαδή, αυτές είναι τρεις από τις βασικές θεωρίες συνωμοσίας που βλέπουμε ότι ένα ποσοστό ανθρώπων το, το, το ασπάζεται γύρω στο 30%. Υπάρχει μια διαφοροποίηση... με άλλες χώρες που έχει να κάνει με το ζήτημα της [χρήσης της] μάσκας – γιατί αν δούμε τις θεωρίες συνωμοσίας σε μεγάλο βαθμό συνδέονται εκεί – εδώ, αυτό στην Ευρώπη αυτό [ακατάληπτο] είναι πιο χαμηλό... ή τουλάχιστον φαίνεται μέχρι τώρα... γιατί οι δημοσκοπήσεις τρέχουν, τα δεδομένα αλλάζουν συνεχώς, η σωρευτική κόπωση που υπάρχει, ο όγκος αυτής αλλάζει τη διαδικασία, αλλά στις τελευταίες μετρήσεις φαίνεται εκεί ότι το ποσοστό ήταν χαμηλότερο στην Ελλάδα απ' ό,τι ήταν σε άλλες χώρες. Εκεί που καταγράφουμε ποσοστό... πολύ υψηλό, αντίστοιχο με άλλων χωρών και ίσως σε κάποια σημεία μεγαλύτερο και από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, είναι στο θέμα του εμβολίου. Δηλαδή, εκεί [στο θέμα του εμβολίου] υπάρχει πολύ μεγάλη αντίδραση, οι, οι... θεωρίες συνωμοσίας, η παραπληροφόρηση αλλά και η άγνοια η οποία υπάρχει, η αγωνία, δείχνει ότι υπάρχει, μεγαλώνει αρκετά το ποσοστό εκεί, το οποίο... πηγαίνει πολλές φορές να πλησιάσει το 40%. Άρα, θεματικά, σε επιμέρους ζητήματα της πανδημίας, παρατηρούμε

ότι υπάρχει μεγάλη επιρροή στο ζήτημα του εμβολίου, μικρότερη στη μάσκα και... μικρότερη – ή μάλλον κατακερματισμένη – με διάφορα άλλα θέματα: ότι είναι στοχοποίηση – ας πούμε – των εργαζομένων για να ευνοηθεί το μεγάλο κεφάλαιο, ότι... είναι κατασταλτική λειτουργία για να υπάρξει περισσότερη ασφάλεια. Εκεί [σε αυτά τα θέματα] δεν φαίνεται να, να, να γνωρίζει τόσο μεγάλη απήχηση. Οι άλλες δύο όμως [θεωρίες συνωμοσίας] και κυρίως το θέμα του εμβολίου, φαίνεται ότι γνωρίζουν πολύ μεγάλη απήχηση και σε ένα βαθμό, αντίστοιχη με... με το κομμάτι των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής ή... και άλλων ευρωπαϊκών χωρών που έχουμε έντονες αντιδράσεις» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Τρεις εκ των συνεντευξιαζόμενων θεωρούν ότι η έκταση και η σοβαρότητα του φαινομένου είναι πιο έντονη σε άλλες χώρες, τουλάχιστον σε επίπεδο σχετικών οργανωμένων και μαζικών κινητοποιήσεων:

«Σε γενικές γραμμές πάντως και με γνώμονα το βαθμό συμμόρφωσης που επιδεικνύει ο γενικός πληθυσμός στα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας, θα λέγαμε ότι στην Ελλάδα οι θιασώτες των θεωριών συνωμοσίας και οι διακινητές τέτοιων θεωριών αποτελούν μια περιθωριοποιημένη ομάδα με μικρή απήχηση. Λ.χ. δεν έχουμε δει στην Ελλάδα σημαντικές αντιδράσεις στη χρήση μάσκας ή στα μέτρα περιορισμού των μετακινήσεων, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ, όπου σημειώθηκαν και σημειώνονται αντίστοιχες διαδηλώσεις / διαμαρτυρίες» (Εκπρόσωπος ΓΠΠΠ).

«(...) σε άλλες χώρες νομίζω ότι έχουμε δει πιο... δραστήρια – θα το πω έτσι – κινηματική έκφραση αυτού του χώρου. Π.χ. στη Γερμανία έχουνε γίνει... από την αρχή της πανδημίας, απ' την πολλή αρχή της πανδημίας, πολλές κινητοποιήσεις σε πολλές πόλεις... που...εμφανίστηκαν δίκτυα ολόκληρα... που έσυραν τον χορό - ας πούμε – αυτής της αντίδρασης στην, στην πανδημία, στην ύπαρξη της πανδημίας. Στην Ελλάδα είδαμε λίγα πράγματα. Τώρα αν υπάρχει κάτι υπόκωφο – θέλω να πω... μπορεί να μην εκφράστηκε κινηματικά, έτσι; - και με μορφή – ας πούμε - διαμαρτυρίας, αλλά μπορεί να υπάρχει κάτι υπόκωφο... που να είναι εξίσου ισχυρό. (...) Μπορεί να ήταν πιο οργανωμένο από πιο πριν [στη Γερμανία]. Εγώ αυτό πιστεύω. Αυτά τα δίκτυα δεν οργανώθηκαν τώρα στην πανδημία. Όσο μπόρεσα να τα παρακολουθήσω, προϋπήρχε... αυτή η δικτύωση. Και... υπήρχε - ας πούμε - αυτό το... συνωμοσιολογικό πλέγμα γενικότερα, που εκφραζόταν με, σε διάφορες συγκυρίες. Οπότε ήρθε, εκεί που ήταν οργανωμένο και ήρθε και η πανδημία... αυτοί... είχαν μία ετοιμότητα αυτά τα δίκτυα να... κινηθούν ας πούμε και να εκφράσουν τη διαμαρτυρία τους και με έναν κινηματικό τρόπο. Το είχαν ξανακάνει και στο παρελθόν αυτό. Τώρα στην, στην Ελλάδα δεν υπήρχε – φαίνεται – μία τέτοια προεργασία, συν του ότι... - ας πούμε – σε αυτή την συγκυρία, ο χώρος της άκρας δεξιάς είναι αποδυναμωμένος... η Χρυσή Αυγή είχε να ασχοληθεί με τα δικά της [εννοεί την δίκη και την καταδίκη της] απ' το να, να διακινήσει - ας πούμε – ένα τέτοιο λόγο. Ο Βελόπουλος⁸¹ φαίνεται αρκετά περιθωριοποιημένος γιατί είναι, ήταν μία πύλη εισόδου - και από πιο

⁸¹ Κυριάκος Βελόπουλος, βουλευτής, ιδρυτής και αρχηγός του ακροδεξιού κόμματος Ελληνική Λύση.

πριν, ας πούμε – ο Βελόπουλος της, με τα διάφορα αυτά προϊόντα που διακινούσε,⁸² ήταν μέσα σε μία τέτοια αντίληψη. Αλλά... δεν είχε όλο αυτό μία έκφραση... - ας πούμε - πέραν ενός στενού κύκλου στο οποίο, στον οποίο αυτός απευθύνεται. Άρα το δίκτυο [στη Ελλάδα] εδώ ήταν μικρότερο και λιγότερο οργανωμένο και οι συντονιστές έλειπαν. Οπότε... εκεί το αποδίδω ότι δεν υπάρχει αυτή η έκφραση η κινηματική, ιδιαίτερα μεγάλη – γιατί εμφανίστηκαν και εδώ: και στην Αθήνα γίναν, και στη Θεσσαλονίκη... νομίζω και στην Κρήτη γίνανε... τέτοιου είδους κινητοποιήσεις. Αλλά είδαμε ότι δεν ξαναγίναν - ας πούμε - και ούτε είχανε ιδιαίτερη απήχηση, ούτε... όγκο. Ίσως να λείπει και μια μορφή χρηματοδότησης θα έλεγα. Γιατί... όπως είδα στη Γερμανία, αυτά τα δίκτυα... αυτοχρηματοδοτούνται. Δηλαδή βγαίνει – ας πούμε - βγαίνουν κάποια κουπόνια... γίνεται μια συλλογή χρημάτων. Οπότε υπάρχει η δυνατότητα της κινητοποίησης γιατί υπάρχουνε πόροι. Και ανθρώπινοι πόροι και υλικοί πόροι. Τώρα εδώ δεν ήταν έτσι οργανωμένο αυτό για να... δεν είχε αυτούς τους πόρους διαθέσιμους, οπότε και αυτό μπορεί να συνέβαλλε στο να, στο ότι δεν εκφράστηκε έτσι παρ' ότι εικάζω ότι - ως στάσεις, αντιλήψεις – η συνωμοσιολογία στην Ελλάδα είναι ισχυρή, αν κρίνουμε – ας πούμε - από τα ποσοστά ξενοφοβίας και αντισημιτισμού... ως αντιλήψεις μέσα στον πληθυσμό».

«Εδώ είναι το ενδιαφέρον σημείο που υπάρχει – και το λίγο αισιόδοξο: ενώ ο όγκος των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης που... που υπάρχει γύρω από την πανδημία, θα έλεγα ότι ακολουθεί αντίστοιχο... την αντίστοιχη κίνηση σε πάρα πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες - ακόμη και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής – τηρουμένων της τάξης μεγέθη, εννοώ τον απόλυτο αριθμό όσο έχει να κάνει με τους χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ή με τις εφημερίδες που κυκλοφορούν, με τα sites [=εννοεί ιστοσελίδες] που γίνονται – (...) το θετικό στην περίπτωση της Ελλάδας είναι ότι δεν έχουμε δει – τουλάχιστον μέχρι σήμερα – την δραστηριοποίηση ομάδων δικτύων... (...) στον ευρύ τομέα, στο ευρύ φάσμα, οι οποίες να κερδίζουν απ' όλα, απ' όλο αυτό το κομμάτι, δηλαδή, να μπορούν να κάνουν με έναν τρόπο κυρίαρχη την θεωρία συνωμοσίας. Βλέπουμε ότι, κυρίως στην Ελλάδα υπάρχουν... θεωρίες συνωμοσίες οι οποίες λειτουργούν ως counter-facts, δηλαδή ή ως... επεξηγηματικές μετά-αλήθειες στην όλη διαδικασία – [για] παράδειγμα, γιατί... δεν γίνεται [μάλλον εννοεί εφαρμόζεται/υλοποιείται] μια απόφαση που ανακοινώνεται από την επιτροπή Λοιμωξιολόγων, γιατί ανακοινώνεται αυτή η αλήθεια, δεν μας, δεν μας λένε για αυτή την απόφαση ακολουθούμε πάνω σε αυτό. Άρα παραμένει περισσότερο σε μία κινητοποίηση χαλαρής μορφής, δηλαδή το να ασπάζομαι, να γράφω, να εκτονώνω δηλαδή όλο αυτό και να συμμετέχω στην παγκόσμια σφαίρα συζήτησης, παρά στο να έχει οδηγήσει σε κινηματική μορφή... μέχρι τώρα» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Ένας/μία αξιωματικός της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος σημείωσε ότι το φαινόμενο της σκόπιμης παραπληροφόρησης για την πανδημία από «εγκληματικές οργανώσεις» με σκοπό το οικονομικό κέρδος, είναι μικρότερης έκτασης σε σχέση με άλλες

⁸² Ο Βελόπουλος έχει ασχοληθεί σε μεγάλο βαθμό με το εμπόριο διαφόρων σκευασμάτων αμφίβολης αξίας, τα οποία υπόσχονται θεραπείες για διάφορες ασθένειες και καταστάσεις.

χώρες, ενώ, σε ευρύτερο επίπεδο, το φαινόμενο πράγματι υφίσταται – κυρίως στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης – και γι’ αυτό η Διεύθυνση προτρέπει τους πολίτες να λαμβάνουν ενημέρωση από έγκυρες πηγές:

«Σε σχέση με τις πληροφορίες που έχουμε από άλλες ευρωπαϊκές αρχές, από Europol και Interpol, βλέπουμε ότι, στη χώρα μας, ίσως, δεν είναι τόσο εκτεταμένο το θέμα κυρίως όσον αφορά αυτό που είπαμε – τις οργανωμένες εγκληματικές οργανώσεις που έχουν στόχο το οικονομικό όφελος, δηλαδή, στο εξωτερικό έχουν γίνει αρκετές συλλήψεις κι εδώ πολλές φορές είμαστε αποδέκτες – ας το πούμε έτσι – των εγκληματιών που θα προσπαθήσουν να πλασάρουν τα αντικείμενα που είπαμε - τα προϊόντα που έχουν να κάνουν με την πανδημία COVID. Φυσικά, βέβαια, όσον αφορά τη λανθασμένη πληροφόρηση βλέπουμε ότι και στην χώρα μας υπάρχουν έτσι ομάδες - κυρίως στα social media – που προσπαθούν να παραπληροφορήσουν τον κόσμο σχετικά με το τι συμβαίνει. Γι’ αυτό και η σύστασή μας [της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος] είναι ότι καλό είναι όποιος θέλει να ενημερωθεί να ακολουθεί τους συγκεκριμένους οργανισμούς, είτε τον ΕΟΔΥ, είτε τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, ούτως ώστε να μην γίνεται κρίκος αυτής της αλυσίδας που χρησιμοποιούν και οι εγκληματίες – όπως είπαμε – πολλές φορές ακόμα και για να κερδίσουνε για οικονομικό όφελος» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

Τέλος, ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων δεν γνώριζε να απαντήσει για την έκταση του φαινομένου στο εξωτερικό, ώστε να την αντιπαραβάλλει με την αντίστοιχη έκταση τους την Ελλάδα:

«(...) δεν ξέρω τι γίνεται στο εξωτερικό, δεν έχω εικόνα. Σίγουρα στις Ηνωμένες Πολιτείες [της Αμερικής]... νομίζω είναι πιο... διαδεδομένες σε σχέση με την Ευρώπη, έχω αυτήν την αίσθηση. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι ένας χώρος – δηλαδή άμα πας μεσοδυτικές Πολιτείες – είναι ένας χώρος, ο χώρος που ψηφίζει Τραμπ κατά βάση... βολεύεται με αυτές τις θεωρίες, έτσι; Δεν έχω όμως εικόνα για το τι συμβαίνει στο εξωτερικό, δηλαδή δεν το... έχω παρακολουθήσει αυτό στενά» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

3.1.6. Ερευνητικά αποτελέσματα: κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια από τη διάδοση θεωριών συνωμοσίας και την παραπληροφόρηση για την πανδημία στην Ελλάδα (και ευρύτερα)

Ζητήθηκε από τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες να αναγνωρίσουν **κινδύνους και απειλές που προκύπτουν για την ασφάλεια από τη διάδοση θεωριών συνωμοσίας και την παραπληροφόρηση για την πανδημία τόσο γενικά όσο και ειδικά στην χώρα μας**. Όπως θα δούμε στις σελίδες που ακολουθούν, αρκετοί-ές εκ των συνεντευξιαζόμενων αναγνώρισαν

κινδύνους που έχουν καταγραφεί (και) στη σχετική βιβλιογραφία και περιλαμβάνονται σε προηγούμενο κεφάλαιο **(ΚΕΦ. 2)** της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Ένας/μία εκ των συνεντευξιζόμενων δήλωσε ότι, οι κίνδυνοι αυτοί είναι ανάλογοι των θεωριών συνωμοσίας ή των εσφαλμένων ή ψευδών/παραπλανητικών πληροφοριών που γίνονται πιστευτές, ενώ εστίασε στην «απαξίωση» της επιστημονικής γνώσης και των επισήμων πηγών ενημέρωσης αλλά και την «αποποίηση» ευθυνών όσων ενστερνίζονται τέτοιες θεωρίες ή πληροφορίες:

Οι κίνδυνοι εξαρτώνται από το είδος της θεωρίας συνωμοσίας που εκλαμβάνει κανείς ως πραγματικότητα. Οι αρνητές της μάσκας, για παράδειγμα, συντελούν ενεργά με τη στάση τους στη διασπορά του Covid-19, αποτελώντας απειλή για τη δημόσια υγεία. Σε γενικές γραμμές πάντως, ανάλογα με τη θεωρία συνωμοσίας ή τις λανθασμένες πληροφορίες που ενστερνίζεται κανείς, αντίστοιχα μεταβάλλεται η συμπεριφορά του επί το αντικοινωνικότερο. Το μεγαλύτερο πρόβλημα, ωστόσο, εντοπίζεται στην καλλιέργεια μιας κουλτούρας απαξίωσης των επιστημονικών δεδομένων, έλλειψης εμπιστοσύνης στους ειδικούς και στα επίσημα κανάλια ενημέρωσης, καθώς και αποποίησης της ατομικής και κοινωνικής ευθύνης (Εκπρόσωπος ΓΠΠΠ)

Άλλοι-ες συνεντευξιζόμενοι-ες αναφέρθηκαν σε συγκεκριμένους κινδύνους και απειλές. Πολλοί-ες εξ αυτών στάθηκαν ιδιαίτερα στους κινδύνους και στις απειλές που αφορούν στην υγειονομική ασφάλεια, από τη διάδοση θεωριών συνωμοσίας ή/και την παραπληροφόρηση:

«Το πρώτο είναι η υγειονομική ασφάλεια ότι... το πιο εύκολο ότι άνθρωποι που δεν στηρίζουνε την προσέγγισή τους και το πως φέρονται και κινούνται με βάση τις ενδείξεις αλλά τις στηρίζουνε σε ψευδείς θεωρίες, τελικά μπορεί να εκθέσουν άλλους στον ιό, μπορεί να... εμ... να μεγαλώσει το πρόβλημα και να... να διαταράξουν τη δημόσια υγεία γενικότερα. Εμ... για παράδειγμα κάποιος που δεν υπάρχει κορωνοϊός, που δεν πιστεύει ότι υπάρχει κορωνοϊός και δεν κρατάει την καραντίνα του όταν του πούνε ή κάποιος ο οποίος εμ... δεν... δεν φέρνει τα συμπτώματά του καν ως ύποπτα και συνεχίζει και εμ... και κυκλοφορεί εμ... άμεσα θέτει τους γύρω τους σε κίνδυνο» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«Καταρχάς, είναι, υπάρχει ένας κίνδυνος ασφάλειας θα έλεγα που συνδέεται με το... σύστημα της υγειονομικής ασφάλειας, έτσι; Βλέπουμε ότι, όσο χαλαρώνουν τα μέτρα, όσο πιο απείθαρχοι είναι οι άνθρωποι να, να εφαρμόσουν – ας πούμε – τους, το πρωτόκολλο... για την πανδημία... είτε από αδιαφορία είτε γιατί πιστεύουν όμως τις θεωρίες συνωμοσίας... τόσο επιβαρύνονται τα... συστήματα υγείας. Και αυτό συνιστά έναν υγειονομικό κίνδυνο... έναν... κίνδυνο για τη δημόσια υγεία – που ούτως ή άλλως υπάρχει μέσα από μία πανδημία – πολλώ μάλλον αν η πανδημία συνοδεύεται – και συνήθως βέβαια, όλες οι πανδημίες συνοδεύονται, από θεωρίες συνωμοσίας. Εκεί, αυξάνεται - ας

πούμε - ο κίνδυνος για τη δημόσια υγεία. Άρα έχουμε υγειονομικούς κινδύνους, κινδύνους για τη δημόσια υγεία που είναι - θεωρώ – πολύ μεγάλοι» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

«Σίγουρα είναι υγειονομικοί κίνδυνοι, δηλαδή εάν κάποιος δεν ακολουθήσει τις συμβουλές που δίνουν οι αναγνωρισμένοι οργανισμοί μπορεί έτσι να οδηγηθούμε σε περισσότερους κινδύνους ακόμα και για την υγεία μας και για την προσωπική μας ασφάλεια» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

«Κοίταξε... οι κίνδυνοι είναι... πως το λένε... πολλοί και γνωστοί. Δηλαδή, ο άλλος δεν θα ακολουθήσει τα μέτρα δημόσιας υγείας τα οποία προτείνονται... και θα οδηγήσει – ξέρεις – θα κινδυνεύσει και ο ίδιος αλλά... και η κοινωνία... είτε αυτό έχει να κάνει με τώρα – με τα μέτρα περιορισμού – είτε θα έχει να κάνει μετά με τον εμβολιασμό... ναι, αυτό. Ή θα ήταν κίνδυνος να μεταδοθούν και σε άλλους και να πείσει και άλλους – ας πούμε – γι' αυτό...» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας).

«(...) όσο προωθείται η ιδέα πως δεν υπάρχει κίνδυνος από τον ιό, οπότε βγαίνετε έξω χωρίς μάσκα κ.τ.λ., τίθεται σε κίνδυνο το κοινωνικό σύνολο εξ ορισμού. Δηλαδή, ένα, ένα μέρος των ατόμων που βγαίνουν και κάνουν διαδηλώσεις κατά της μάσκας και κατά της πανδημίας, προφανώς ανήκουν στο σύνολο των ατόμων που έχουν προϋπάρχουσες καταστάσεις [προβλήματα υγείας] ή στα, στα άτομα, στις ομάδες υψηλού κινδύνου. Επομένως, το να πεις σε αυτά τα άτομα να βγούνε και να θέσουν τον εαυτό τους σε κίνδυνο και... μετά να θέσουν και το δικό τους, και το δικό τους [φιλικό/οικογενειακό] κύκλο σε κίνδυνο, είναι ένα αποτέλεσμα της παραπληροφόρησης. Άρα, είναι πάρα πολύ σοβαρό και δυνητικά επικίνδυνο» (...) Οι εναλλακτικές θεραπείες που κυκλοφορούσαν – και κυκλοφορούν ακόμα – για τον, για τον ιό – κάποιες από αυτές μπορεί να είναι... πολύ επικίνδυνες: χαρακτηριστικά, στις αρχές της πανδημίας κυκλοφορούσε η ιδέα ότι... εάν... διαλύσει κάποιος καθαριστικά σπιτιού και τα πει, μπορεί να τον, να τον προστατέψει από τον ιό. Ακραία παραδείγματα μεν, αλλά αρκεί να πειστούνε πέντε, δέκα άτομα για να υπάρξει πρόβλημα» (Ερευνήτης-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«(...) φυσικά για τον τομέα της υγείας, είναι καταστροφικές αυτές οι... οι θεωρίες, έτσι; Δηλαδή εάν ένα κομμάτι του πληθυσμού – που σίγουρα υπάρχει, γιατί το... το βλέπουμε γύρω μας, δηλαδή άνθρωποι έχουν κατεβασμένες τις μάσκες στο σαγόνι και μέσα στα μέσα μαζικής μεταφοράς, αρνητές είναι – από κάπου υποκινούνται, από κάποιες τέτοιες θεωρίες προφανώς. Είτε, είτε μπορεί να είναι άνθρωποι οι οποίοι δεν καταλαβαίνουν – δεν πιστεύουν σε κάποιες θεωρίες συνωμοσίας, αλλά... είναι άνθρωποι που δεν έχουν το πολιτισμικό κεφάλαιο να επεξεργαστούν την επιστημονική πληροφορία. Και δεν καταλαβαίνουν, βάζουν τη μάσκα από κάτω, «δεν μπορώ να αναπνεύσω» - λέει η κυρία - στα μέσα μεταφοράς. Λοιπόν, υπάρχουν και αυτές οι... περιπτώσεις. Άρα λοιπόν στον τομέα της υγείας είναι μία βόμβα αυτό το πράγμα, δηλαδή αυτές οι θεωρίες [συνωμοσίας] είναι μία βόμβα» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Ένα/μία συνεντευξιαζόμενος-η επίσης αναφέρθηκε σε κινδύνους και απειλές για την «ανθρώπινής» ασφάλειας - στην οποία συμπεριέλαβε τόσο την προστασία της υγείας όσο και τη «διαχείριση» της πανδημικής κρίσης – εξαιτίας θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για την πανδημία:

«Και το πιο σημαντικό μετά είναι στο κομμάτι της... μάλλον πριν την ανθρώπινη ασφάλεια – που μπαίνει η διάσταση της υγείας – υπάρχει και το κομμάτι της διαχείρισης κρίσεων. Όταν υπάρχει όλη αυτή η διαδικασία, δηλαδή μία θεωρία συνωμοσίας δυσχεραίνει σε σημαντικό βαθμό τη δυνατότητα διαχείρισης κρίσεων, η οποία βασίζεται σε μία αλυσίδα συνεργασίας, βασίζεται σε μία διαφάνεια, στην ορθή πληροφόρηση – η οποία πρέπει να εκλαμβάνεται έτσι, ώστε να μπορεί κάποιος να λειτουργήσει σ’ αυτόν τον κρίκο – δηλαδή, βλέπουμε ότι ένας άνθρωπος που δεν τηρεί τα μέτρα, μπορεί να δημιουργήσει αναστάτωση σε ολόκληρο τετράγωνο, υγειονομικό τετράγωνο σε όλο αυτό το κομμάτι. Και στο κομμάτι της ανθρώπινης ασφάλειας, εννοείται ότι εδώ υπάρχουν ζητήματα... και με τον άνθρωπο ιδιώτη - ως άτομο - ο οποίος κινδυνεύει από τη συμπεριφορά του ίδιου αλλά και από του διπλανού του... και αν υπάρξει μία θεωρίας συνωμοσίας - ας πούμε, [για] παράδειγμα όπως έγινε με τη μάσκα – καταλαβαίνουμε ότι δημιουργούνται τέτοια ζητήματα, αλλά εδώ υπάρχει και μία ειδική πρόβλεψη για ευάλωτους ανθρώπους οι οποίοι είναι περισσότερο εκτεθειμένοι. Δηλαδή, πέρα από τον εαυτό μας – που έχουμε να διαχειριστούμε – πέρα από το συλλογικό κομμάτι, σ’ αυτές τις περιπτώσεις οι ευάλωτοι – που είναι και το μεγαλύτερο ζήτημα στη, στη... στη διάσταση αυτής της... της ασφάλειας του ανθρώπου – επηρεάζονται πάρα πολύ από μία τέτοια διαδικασία» (Ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Άλλος-η εκ των συνεντευξιαζόμενων αναφέρθηκε και στον κίνδυνο εξαπάτησης από την αγορά προϊόντων για την προστασία από τον κορωνοϊό, η οποία μπορεί να οδηγήσει στην απώλεια χρημάτων /η/και σε πρόσθετους κινδύνους για την υγεία:

«Είναι σίγουρα το οικονομικό κόστος (...) γιατί παραγγέλλοντας προϊόντα που δεν υπάρχουν το πιθανότερο είναι ο απλός πολίτης να χάσει τα χρήματά του ή μπορεί ακόμα και να παραλάβει κάποια προϊόντα τα οποία δεν θα έχουν κανένα αποτέλεσμα – μπορεί ακόμα να είναι και επιβλαβή για την υγεία του» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

Επίσης, συνεντευξιαζόμενος-η εξήγησε πως οι θεωρίες συνωμοσίας και η παραπληροφόρηση για την πανδημία ενισχύουν τον κίνδυνο μιας σοβαρής οικονομικής κρίσης, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο:

«(...) επιβάρυνση όμως έχουμε και... γενικότερα οικονομική επιβάρυνση... δηλαδή... αν λίγο ξεχάσουμε (...) αν ξεπεράσουμε λίγο το τι σημαίνει για την υγεία μας, σημαίνει και αρκετά πράγματα για το πορτοφόλι μας, έτσι; Δηλαδή, αυτή τη στιγμή και πανευρωπαϊκά – σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης – και σε επίπεδο χωρών, βλέπουμε ότι... ζορίζονται οι εθνικοί

και οι ευρωπαϊκοί προϋπολογισμοί, προκειμένου στοιχειωδώς - ας πούμε - να χρηματοδοτηθεί αυτή η κατάσταση και να μην καταρρεύσουν άνθρωποι... επαγγελματίες - έτσι; - διάφορα επαγγέλματα... και εργαζόμενοι. Που - ως ένα σημείο - αυτό προκύπτει και γιατί υπάρχει καταστρατήγηση προπάντων - από τους οπαδούς των θεωριών συνωμοσίας - των πρωτοκόλλων. Άρα είναι και ένας κίνδυνος που αφορά - καθαρά οικονομικός κίνδυνος - που μπορεί να οδηγήσει σε μία - τι να πω - οικονομική κρίση. Ε δεν μπορούμε να την αποκλείσουμε κιόλας, ότι μπορεί να υπάρξει μία οικονομική κρίση - ύφεση δηλαδή - πολύ μεγάλη, που - ήδη υπάρχει - αλλά θέλω να πω να πάρει τα χαρακτηριστικά όντως μιας μεγάλης κρίσης. Άρα είναι και αυτό το, το στοιχείο... που, που, που υπάρχει» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

Ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων υποστήριξε ότι, εάν η διάδοση θεωριών συνωμοσίας ή η παραπληροφόρηση για την πανδημία αρχίσει να γίνεται «πιο στοχευμένα», τότε υπάρχει πιθανότητα να προκύψουν και «ευρύτεροι κίνδυνοι και για τη δημόσια τάξη - όπως αναφέρετε - ή για την ασφάλεια» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος). Άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες αναγνωρίσαν συγκεκριμένους κινδύνους και απειλές για τη δημόσια τάξη και εσωτερική ασφάλεια όπως η στοχοποίηση συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων - με βάση χαρακτηριστικά τους (εγκλήματα μίσους) - επειδή θεωρούνται υπαίτιες για την πανδημία είτε στοχοποίηση άλλων ανθρώπων - λόγω της εργασίας/δραστηριότητας τους - και, συγκεκριμένα, επειδή προσπαθούν να καταπολεμήσουν τις θεωρίες συνωμοσίας και τις αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για την πανδημία:

«Τα άτομα τα οποία εργάζονται στις, σε αυτές τις ομάδες ελέγχου γεγονότων, δέχονται... πολύ συχνά και απειλές για τη ζωή τους, κυρίως αυτήν την περίοδο, λόγω της δουλειάς που κάνουν για την, για την πανδημία. (...) Ναι αυτό, αυτό είναι η μιά παράμετρος (...) τις... απειλές για τις... κινήσεις αυτών των ατόμων ενάντια στο θέμα της, των ελεγκτών γεγονότων» (Ερευνήτης-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«(...) μπορεί να υπάρξει - και υπήρξε και παγκοσμίως - εμ... θέματα ασφάλειας και με ρατσισμό, με βία για το πως δηλαδή μία θεωρία συνωμοσίας ότι ο κορωνοϊός είναι από τους κινέζους, να υπάρξει, να έχει αποτέλεσμα τη βία απέναντι στις, στις κινεζικές μειονότητες εδώ ή στην Αμερική γιατί κάποιοι πιστεύουν ότι φταίνε οι, το φέρανε [οι Κινέζοι τον ιό] επί τούτου» (Γιατρός - εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

Ο ρατσιστικός χαρακτήρας που μπορούν να λάβουν οι θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία, όπως τόνισε ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων, μπορεί να προκαλέσει κινδύνους και απειλές ακόμα και για τη διεθνή ασφάλεια:

«(...) μπορεί να υπάρξει – και υπήρξε και παγκοσμίως – εμ... θέματα ασφάλειας και με ρατσισμό, με βία για το πως δηλαδή μία θεωρία συνωμοσίας ότι ο κορωνοϊός είναι από τους κινέζους (...) Εμ... και αυτό σε μια ανάγνωση πιο παγκόσμια, τέτοιου είδους συνωμοσίες μπορεί να, να οδηγήσουν και σε, σε προσβολή της ασφάλειας σε παγκόσμιο επίπεδο δηλαδή διπλωματικά επεισόδια κοκ με τέτοιες... που είδαμε τον Τραμπ να υποστηρίζει «τον έστειλαν [τον ιό] οι Κινέζοι». Εμ... οπότε νομίζω μπορεί αρκετά εύκολα να εκραγεί το πράγμα και με διαστάσεις που δεν, δεν φανταζόμαστε» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

Έτερος-η εκ των συνεντευξιαζόμενων επίσης αναγνώρισε κινδύνους για τη δημόσια τάξη και εσωτερική ασφάλεια λόγω της διάδοσης θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία, επισημαίνοντας ότι, αυτές οδηγούν στην ενδυνάμωση βίαιων ομάδων, στο ξέσπασμα συγκρούσεων αλλά και στην κόπωση και αποδυνάμωση των σωμάτων ασφαλείας:

«Στην εσωτερική ασφάλεια, οι θεωρίες συνωμοσίας, μπορούν να δημιουργήσουν πάρα μα πάρα πολλά προβλήματα, είτε έχουν να κάνουν με την ενίσχυση εξτρεμιστικών ομάδων – ή γενικότερα βίαιων ομάδων – είτε έχουν να κάνουν με τη δημιουργία νέων βίαιων εξτρεμισμών. Μπορούν να πάρουν τη μορφή διατάραξης της δημόσιας τάξης, της κοινωνικής ειρήνης - δηλαδή βίαιων επεισοδίων: ένα fake news [για] παράδειγμα, μπορεί να οδηγήσει, στη σημερινή εποχή, σε μία αλυσίδα... διαδηλώσεων, οι οποίες μπορεί να τύχουν βίαιης αντίδρασης γιατί μπορούν να πάρουν και αυτές βίαιες μορφές και για να ξεκινήσει ένα σπινάλ αντίδρασης και - εν μέρει - κινηματικής ριζοσπαστικοποίησης στην όλη περίπτωση. Παράλληλα όμως έχει να κάνει και... με την εξασθένιση των Σωμάτων Ασφαλείας, δηλαδή όταν... έχεις ν' αντιμετωπίζεις συνεχώς - ας πούμε - αρνητές πανδημίας οι οποίοι δεν τηρούν τα μέτρα, τα μέτρα και σ' ένα βαθμό μπορεί να είναι... και φορείς [του κορωνοϊού] μάλιστα ασυμπτωματικοί, καταλαβαίνουμε ότι υπάρχει μεγαλύτερη έκθεση και για το προσωπικό των Σωμάτων Ασφαλείας, κάτι που δημιουργεί περισσότερη κόπωση» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η ανέλυσε πως οι θεωρίες συνωμοσίας και η παραπληροφόρηση μπορούν να αποτελέσουν κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια - καθώς εντάσσονται στις «υβριδικές απειλές» - ενώ ειδικά όσον αφορά την πανδημία, η παραπληροφόρηση και οι θεωρίες συνωμοσίας γύρω από αυτήν, μπορούν να αυξήσουν «τρωτότητες» της χώρας σε διάφορους τομείς:

«(...) οι θεωρίες συνωμοσίας και η... παραπληροφόρηση, διαμορφώνουν ένα παράλληλο περιβάλλον. Τις βλέπουμε ν' αποτελούν βασικό κομμάτι και σε αυτό που συνηθίζουμε να λέμε υβριδικές απειλές. Δηλαδή... μία εσφαλμένη πληροφορία [ή] μία θεωρία συνωμοσίας, είναι κομμάτι – για να ξεκινήσω [από] την εθνική ασφάλεια – όταν γίνεται μία προσπάθεια από έναν τρίτο παράγοντα προς μία χώρα – είτε αυτός [ο παράγοντας] είναι μία άλλη χώρα, είτε είναι μία οργάνωση που μπορεί να είναι τρομοκρατική, μπορεί να είναι ακτιβιστική οργάνωση, μπορεί να είναι μία ανταγωνιστική εταιρεία, οποιοσδήποτε

θέλει να, να κάνει μία επίθεση σε μία άλλη χώρα - ξεκινάει στη σήμερον ημέρα - να κάνει υβριδικές απειλές από αυτό. Γιατί μία θεωρία συνωμοσίας και η παραπληροφόρηση το πρώτο και κύριο που κάνουν είναι να δημιουργήσουν αμφισβήτηση, η αμφισβήτηση και παράλληλα και φόβο. Αυτό μπορεί να οδηγήσει στην... μείωση της εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς και στη μείωση της εμπιστοσύνης προς αυτούς οι οποίοι λαμβάνουν τις αποφάσεις. Άρα καταλαβαίνουμε ότι σε επίπεδο απειλής, όταν υπάρχει μία απειλή, η κοινωνία δεν... σταθμίζεται στην ίδια κατεύθυνση με την πολιτική ηγεσία ή με τους θεσμούς του τομέα της ασφάλειας και της άμυνας, μπορεί να δημιουργηθούν σημαντικά προβλήματα. Παράλληλα... εξαρτάται από τη φύση με την οποία συνδέεται. Δηλαδή, μπορούμε να δούμε... γεγονότα στο κομμάτι της εθνικής ασφάλειας αν έχουμε να κάνουμε με... με προσπάθεια κινητοποίησης μίας μειονότητας στο εσωτερικό μίας χώρας. Δηλαδή, πρέπει να υπάρχουν κάποια ειδικά χαρακτηριστικά. Ή οι προσπάθειες να αλλοιωθούν αποτελέσματα εκλογικών διαδικασιών ή (...) δημοψηφισμάτων, στην όλη διαδικασία. Άρα εδώ έχουμε να κάνουμε ότι μπορεί να οδηγήσει σε προσπάθειες όπως η Κριμαία στην Ουκρανία⁸³ δηλαδή να ξεκινήσει μια διαδικασία και να αποσχιστεί ένα κομμάτι ή να πάμε ακόμα και σε ένοπλη σύγκρουση δηλαδή έχουμε δει περιπτώσεις να δημιουργηθούν συνοριακές κρίσεις από αυτό [για] παράδειγμα, η Ελλάδα με το μεταναστευτικό είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό σκηνικό, δηλαδή είδαμε ότι την πρώτη περίοδο της μεταναστευτικής-προσφυγικής κρίσης προσπάθειες με... εσφαλμένες πληροφορίες και... ενημέρωσης των ανθρώπων οι οποίοι βρίσκονταν στην Ειδομένη,⁸⁴ οδήγησαν στα όρια ενός συνοριακού επεισοδίου μεταξύ της Ελλάδας και της Βόρειας Μακεδονίας. Αντίστοιχα... θέματα διάστασης της παραπληροφόρησης υπήρξε και στην πρόσφατη κρίση του Φεβρουαρίου του 2020 στον Έβρο μεταξύ Ελλάδας και του Τουρκίας, με αφορμή την προσπάθεια εσκεμμένης προώθησης μεταναστών και προσφύγων από την Τουρκία. Άρα το πρώτο κομμάτι είναι αυτό με την εθνική ασφάλεια – συνδέεται με τις εθνικές απειλές και μπορεί να επηρεάσει πάρα πολλές μορφές απειλών... ακόμα και την πανδημία και στο επίπεδο αυτό: δηλαδή όταν δεν υπάρχει αποδοχή, όταν δεν υπάρχει... τήρηση μέτρων και συνεργασία σε αυτό, η χώρα εξασθενεί και αυτό μπορεί να τις δημιουργήσει άλλες τρωτότητες σε άλλα ζητήματα - από εκτεταμένη αστάθεια, από... από μεγάλες εντάσεις» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Συνεντευξιαζόμενος-η επίσης αναγνώρισε κινδύνους και απειλές για την διεθνή ασφάλεια όχι όμως σε σχέση ειδικά με τις θεωρίες συνωμοσίας και την παραπληροφόρηση για την πανδημία, αλλά σε ένα ευρύτερο επίπεδο και, συγκεκριμένα, στην αυξημένη τρωτότητα που δημιουργεί η πανδημία:

⁸³ Αναφέρεται στην κρίση που ξέσπασε το 2014, όταν οι ρωσικές ένοπλες δυνάμεις εισέβαλλαν στην Κριμαία και την προσαρτήσαν. Τα γεγονότα αυτά έλαβαν χώρα μετά το ξέσπασμα βίαιων διαδηλώσεων κατά της ουκρανικής κυβέρνησης και εκδίωξης αυτής, όταν η τελευταία αποφάσισε να αναστείλει την υπογραφή συμφωνίας συνεργασίας με την ΕΕ. Στην περιοχή της Κριμαίας ζουν φιλορώσοι αυτονομιστές που υποστήριζαν την κυβέρνηση και ήθελαν στενούς δεσμούς με την Ρωσία ή/και ένωση με αυτήν.

⁸⁴ Χωρίο της Περιφερειακής Κοινότητας του Κιλκίς, κοντά στα σύνορα με τη Βόρεια Μακεδονία. Εκεί δημιούργησαν πρόχειρο καταυλισμό χιλιάδες πρόσφυγες που επιθυμούσαν να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς την βόρεια Ευρώπη μέσω Βόρειας Μακεδονίας.

«(...) μπορεί και σχέσεις χωρών ακόμα -ας πούμε - να, να διαταραχθούν. Η πανδημία και η ευαλωτότητα αυτή που εμφανίζεται - όπως βλέπουμε τώρα -ας πούμε - και με την Τουρκία, εν μέσω πανδημίας, αυτή... η... - πως το λένε - η επιθετικότητα -ας το πω έτσι - αυταρχικών κύκλων που δυστυχώς εκπροσωπούνται και από τον ίδιο τον Πρόεδρο της Τουρκίας, αλλά και εθνικιστικών κύκλων ευρύτερα που... μπορεί και ένθεν κακείθεν δηλαδή... που, που θέλουν να δημιουργούν επεισόδια... Αυτή η κατάσταση προσφέρεται - νομίζω - και γιατί το ενδιαφέρον είναι στραμμένο αλλού και γιατί... γενικά οι χώρες είναι πιο ευάλωτες σε μία κατάσταση πανδημίας. Πολλοί φοβούνται -ας πούμε - δηλαδή ότι μπορεί όντως σε μια τέτοια συγκυρία να ξεσπάσουν περιφερειακές συγκρούσεις μεταξύ χωρών που... εδράζονται σε κάποια προβλήματα χρόνια που μπορεί να υπάρχουν... και τώρα εν μέσω πανδημίας και λόγω αυτής της ευαλωτότητας, δίνεται η ευκαιρία... αναζωπύρωσης.... Τέτοιου είδους -ας πούμε -... καταστάσεων» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

Ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων στάθηκε στο ζήτημα της περιστολής δικαιωμάτων και ελευθεριών στο πλαίσιο της πανδημίας, καθώς, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά «την παραβίαση της ελευθερίας μου τη θεωρώ παραβίαση της ασφάλειάς μου»:

«(...) υπάρχει (...) ένας κίνδυνος για την ασφάλεια με την έννοια της ελευθερίας, γιατί όταν εμ... δεν ξέρουμε τι ισχύει υγειονομικά εμ... μπορούμε εύκολα να, να μπούμε σε μια διαδικασία να μας αναγκάσουν να κάνουμε πράγματα που δεν ισχύουν - και για μένα, το προσφυγικό είναι το ξεκάθαρο - ότι οι υγειονομικοί χρησιμοποιούν ένα υγειονομικό επιχείρημα (...) για να περάσουν μια πολιτική εμ... στη συγκεκριμένη περίπτωση, δηλαδή ξεκάθαρα η λύση τώρα δεν είναι κλείνω τους ανθρώπους - θα ήτανε (...) να ανοίξουν τα camp⁸⁵ και να πάνε οι άνθρωποι σε χώρες που θα μπορούν να τηρήσουν τις αποστάσεις και να τηρήσουν τα μέσα, τα μέτρα όπως όλοι εμείς. Αυτό που γίνεται τώρα, θα ήτανε αποδεκτό εάν ήτανε κάτι πολύ ξαφνικό. Δηλαδή αν ήτανε το Μάρτη [του 2020] που δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε κάτι άλλο οπότε για να προστατεύσουμε την κοινότητα εμ... λέμε εμ... ότι... ότι θα κρατήσουνε αυτό, αυτή την εστία [μετάδοσης του ιού] κάπως περιορισμένη. Εμ... οπότε μπαίνουν και τέτοιου είδους ελευθερίες, ως προς τα δικαιώματα εμ... μετά είναι τα εργασιακά δικαιώματα τα οποία μπορεί πολύ εύκολα να καταπατηθούνε οπότε και αυτή είναι μία (...) -ας πούμε - δυσκολία (...) ένα πλήγμα (...) στην προσωπική ελευθερία. Και για εμένα η ελευθερία και η ασφάλεια είναι το ίδιο, δηλαδή το θεωρώ παραβίαση της ελευθερίας μου, την παραβίαση της ελευθερίας μου τη θεωρώ παραβίαση της ασφάλειάς μου» (Γιατρός - εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

Άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η στην έρευνα υποστήριξε ότι, «σ' αυτές τις συνθήκες που δεν εκλογικευμένη η συμπεριφορά μας, δηλαδή δεν είναι εκλογικευμένη η αίσθηση του κινδύνου (...) λειτουργούμε υπό καθεστώς φόβου» και «δεν έχουμε εκλογικεύσει λοιπόν την απειλή ούτως ώστε να έχουμε ορθολογική συμπεριφορά», με αποτέλεσμα να είναι «πολύ πιθανό» να

⁸⁵ Προσφυγικές δομές.

κάνουμε «ολέθρια λάθη», είτε «ατομικά είτε «συλλογικά». Έφερε ως παράδειγμα της εικόνα μιας γυναίκας που σάλωνε το - καλυμμένο με ιατρικού τύπου γάντι - δάχτυλό της, έχοντας κατεβάσει την ιατρική μάσκα της, για να ανοίξει μια σακούλα, καθώς και παράδειγμα ανθρώπων που δεν φορούν σωστά τις ιατρικές μάσκες (μέχρι το πηγούνι ή στο πηγούνι, χωρίς να καλύπτουν τη μύτη και το στόμα όπως θα έπρεπε). Επίσης, αναφέρθηκε σε κινδύνους που προκύπτουν από την πανδημία και τη διαχείρισή της και όχι ειδικά από τις θεωρίες συνωμοσίας και την παραπληροφόρηση: αναγνώρισε κινδύνους για την υγεία, την οικονομία, τη συντηρητική στροφή της κοινωνίας που οδηγεί σε κίνδυνο θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως της ελεύθερης μετακίνησης και του συνέρχεσθαι.

Τέλος, ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων υποστήριξε ότι, δεν προκύπτουν κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια από τις θεωρίες συνωμοσίας και την εσφαλμένη πληροφόρηση για την πανδημία, καθώς ακόμα και αυτές είναι ένα μέρος της «πολυφωνίας» η οποία δεν μπορεί να έχει βλαπτικό ρόλο για το δημοκρατικό πολίτευμα:

«Σαν πολιτικός-ή επιστήμονας η άποψη μου είναι ότι δεν απειλείται ακριβώς η δημοκρατία ποτέ από την πολυφωνία είτε αυτή είναι ορθολογική είτε αυτή είναι ανορθολογική. Αυτή είναι η άποψη μου: ότι η πολυφωνία ποτέ δεν πείραξε τη δημοκρατία. Δηλαδή είναι άλλο ζήτημα να προσπαθήσεις να πείσεις ότι υπάρχουνε εργαλεία του ορθού λόγου όπως για παράδειγμα μια επιστημονική, ερευνητική προσέγγιση για να απαντάει κανείς κάποια απ' τα ζητήματα και άλλο ζήτημα [είναι] το να προχωράς σε κατασταλτικές μεθόδους, απαγορευτικές για να κατευνάσεις - ας πούμε - εμ... την ανοησία, για παράδειγμα, γιατί... κάτι το οποίο εσύ θεωρείς ανοησία. Άρα, όχι δεν θα θεωρούσα ότι αποτελεί πρόβλημα για την ασφάλεια η συνωμοσιολογία, την ασφάλεια της χώρας - ας πούμε - κ.τ.λ.»
(Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων).

3.1.7. Ερευνητικά αποτελέσματα: εφαρμοζόμενα μέτρα ανάσχεσης του φαινομένου στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και προτάσεις αντιμετώπισης

Ζητήθηκε από τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες να αναφέρουν μέτρα που ενδεχομένως γνωρίζουν ότι υλοποιούνται σε κάποια άλλη χώρα (π.χ. από την εκεί κυβέρνηση, κάποιον κρατικό ή άλλο φορέα) ή από κάποιον διεθνή φορέα/οργανισμό, με σκοπό τον μετριασμό του φαινομένου της εσφαλμένης πληροφόρησης, της παραπληροφόρησης ή/και της διάδοσης θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία ή/και για την αντιμετώπιση των κινδύνων

και συνεπειών για την ασφάλεια που απορρέουν από αυτό (το φαινόμενο), καθώς και να αξιολογήσουν την αποτελεσματικότητά τους (των μέτρων).

Ορισμένοι-ες αναφέρθηκαν στο παράδειγμα διεθνών οργανισμών όπως η Europol, η Interpol και ο Π.Ο.Υ. (WHO), οι οποίοι υλοποιούν σχετικές δράσεις ενημέρωσης και προφύλαξης από θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για την πανδημία:

«Σίγουρα η Europol κατά τη διάρκεια της πανδημίας έχει βγάλει πολλές συμβουλές, φυλλάδια, ενημερωτικό υλικό, στα social media, vloggies, σποτ, που έχουν να κάνουν για την παραπληροφόρηση, για τις εγκληματικές οργανώσεις που προσδοκούν το κέρδος μέσα από την πανδημία και διάφορες άλλες μορφές απατών που πολύ έντονα εμφανίστηκαν (...) η Interpol αντίστοιχα είχε εκδώσει κάποιες συμβουλές στην ιστοσελίδα της και στις σελίδες της στα social media. Και φυσικά και οργανισμοί που δραστηριοποιούνται στον τομέα τον υγειονομικό, όπως είναι ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, που έχουν να κάνουν όμως όχι με εγκλήματα αλλά με το πως θα πρέπει να προφυλάσσονται οι άνθρωποι και ανά κατηγορίες πως να παραμείνουν ασφαλείας κατά τη διάρκεια της πανδημίας» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

«Ο WHO [=Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας] έχει εξαιρετικές, εξαιρετικά επίσης εμ... και στο, και στα social media [=κοινωνικά δίκτυα] και έχει και στο site [=ιστοσελίδα] τους, για μύθους που τους έχουν ανιχνεύσει στα διάφορα πεδία «τι είναι, τι ισχύει και δεν ισχύει», το «mythbusters» section [=ενότητα] στο site του» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«(...) άλλοι διεθνείς οργανισμοί, όπως (...) ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας έχουν επενδύσει σημαντικά στην έγκυρη ενημέρωση του κοινού και στην ενεργητική αντιμετώπιση θεωριών συνωμοσίας» (Εκπρόσωπος ΓΠΠΠ).

Άλλοι-ες αναφέρθηκαν – αόριστα, επιγραμματικά ή πιο αναλυτικά - στις δραστηριότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης – μόνης της ή σε συνεργασία με άλλους υπερεθνικούς οργανισμούς – και των Ηνωμένων Εθνών για την αντιμετώπιση του φαινομένου.

Ο/η εκπρόσωπος της ΓΠΠΠ αναφέρθηκε στην εκστρατεία ΕΕ και UNESCO για την πανδημία «Σκέψου πριν κοινοποιήσεις – Σταμάτησε τη διάδοση θεωριών συνωμοσίας» (#ThinkBeforeSharing - Stop the spread of conspiracy theories), στην διαδικτυακή πύλη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής όπου υπάρχει ειδική ενότητα σχετικά με την αναγνώριση και καταπολέμηση των θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία καθώς και στη στρατηγική των Ηνωμένων Εθνών ενάντια στις θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία – παραπέμποντας σε

σχετικό κάλεσμα του ΓΓ/ΟΗΕ António Guterres για ενότητα ενάντια την πανδημία παραπληροφόρησης – σκοπός των οποίων είναι – όπως και στην περίπτωση του Π.Ο.Υ. που αναφέρθηκε παραπάνω - η «έγκυρη ενημέρωση του κοινού» και η »ενεργητική αντιμετώπιση θεωριών συνωμοσίας». Άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες επικεντρώθηκαν αποκλειστικά στην ΕΕ:

«(...) η Ευρωπαϊκή Ένωση τα τελευταία χρόνια... κινητοποιείται πάρα πολύ στο... στο θέμα του... *factchecking* [=έλεγχος αξιοπιστίας-διασταύρωση γεγονότων]: δημιουργεί προγράμματα, ενισχύει ομάδες που κάνουν αυτή την δουλειά και αυτό ισχύει και για το κομμάτι της... της πανδημίας. (...) [Αυτή η δραστηριότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης] είναι ακόμα στα αρχικά, είναι ακόμα στα αρχικά στάδια, επομένως θεωρώ ότι... υπάρχει ακόμα αρκετά μεγάλο, υπάρχει χώρος για βελτίωση στο κομμάτι της ενίσχυσης του ελέγχου γεγονότων και... το πρόβλημα... φάνηκε πολύ έντονα με την πανδημία. Επιπλέον ο καθένας βλέπει την, την, τις προεκτάσεις που έχει το θέμα, το πρόβλημα της παραπληροφόρησης αλλά δεν, είναι πρόκειται για χρόνιο πρόβλημα – είναι πρόβλημα το οποίο το έχουμε εδώ και πάρα πολύ καιρό απλά πλέον είναι εμφανές στον οποιονδήποτε. Και... υπό αυτό το γνώμονα, νομίζω ότι, η Ευρωπαϊκή Ένωση, τα επόμενα χρόνια τουλάχιστον, θα ενισχύσει κατά πολύ τις προσπάθειες της για να... υποστηρίξει τις ομάδες οι οποίες κάνουν αυτή την δουλειά» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

«Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είχε συστήσει – εδώ και δύο-τρία χρόνια – μία... ομάδα... η οποία... δημοσίευσε ένα κείμενο που ήταν για την... αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

«(...) ξέρω ότι υπάρχουν διάφορες... εφαρμογές διαδικτυακές κυρίως και πρωτοβουλίες διαδικτυακές... νομίζω ότι... νομίζω ότι... και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει μια τέτοια... πλατφόρμα ή με τι... που γίνεται έτσι μία... ένας έλεγχος... κάποιων ειδήσεων, κάποιων πληροφοριών κ.τ.λ. Υπάρχουν κάποια τέτοια εργαλεία... Δεν νομίζω όμως ότι είναι και πάρα πολύ αποτελεσματικά...» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

Ένας-μία εκ των συνεντευξιαζόμενων επίσης αναφέρθηκε σε μέτρα που λαμβάνουν η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι προαναφερθέντες διεθνείς οργανισμοί, η αποτελεσματικότητα όμως αυτών αμφισβητείται, λόγω της γενικευμένης «κρίσης εμπιστοσύνης» τόσο ως προς τις αρχές όσο και προς τα ΜΜΕ:

«(...) οι θεωρίες συνωμοσίας... βρήκαν πρόσφορο έδαφος μέσα σε ένα περιβάλλον το οποίο είχε δύο βασικά χαρακτηριστικά. Είχε την κρίση εμπιστοσύνης προς τις πολιτικές ηγεσίες και, παράλληλα, μία μεγάλη κρίση εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας προς τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και αυτό που συνηθίζουμε να λέμε συμβατικούς τρόπους πληροφόρησης. Άρα... κοινωνίες οι οποίες... για περίπου μια δεκαετία – ίσως και παραπάνω – στην Ευρώπη, εμφανίζουν αυτά τα δύο βασικά χαρακτηριστικά – δεν

εμπιστεύονται δηλαδή τους πολίτες, αυτούς που βάζουν την πραγματικότητα και δεν εμπιστεύονται και τα μέσα – αυτούς που παρουσιάζουν την πραγματικότητα – καταλαβαίνουμε ότι υπάρχει μία δυσκολία. Άρα, οι θεωρίες συνωμοσίας βρήκαν πρόσφορα έδαφος εκεί, γι' αυτό τις βλέπουμε να εμφανίζονται με διαφορετικούς τρόπους. Αυτό όμως σημαίνει, δυσχεραίνει την όλη κατάσταση γιατί μεν, υπάρχει, όταν υπάρχει κρίση εμπιστοσύνης, είναι ένα πραγματικό γεγονός και χρειάζεται αντιμετώπιση. Άρα καταλαβαίνουμε ότι... τα μέτρα τα οποία λαμβάνονται – είτε αυτά έχουν να κάνουν με την, από την Ευρωπαϊκή Ένωση, είτε ευρύτερα κάποιες γενικές κατευθύνσεις από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών ή ανάλογα με το φαινόμενο που έχουμε, [τα μέτρα] μπορεί να είναι από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, από φορείς όπως είναι η Ευγοροί και Interpol – υπάρχουν πολλά μέτρα, αλλά, αυτά τα μέτρα, σε σημαντικό βαθμό, δεν μπορούν να είναι απολύτως αποτελεσματικά, όσο διατηρείται αυτή η κρίση εμπιστοσύνης. Δηλαδή, η θεωρία συνωμοσίας, πέρα από το, από αυτό το [το μήνυμα το] οποίο περνάει η ίδια, πατάει και σε ένα κομμάτι ότι ο πομπός της πληροφορίας θεωρείται – εκ των πραγμάτων – μη αντικειμενικός. Άρα έχει μεγαλύτερη λειτουργία σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Άρα το πρώτο και κύριο το οποίο λένε όλα αυτά τα σχέδια τα οποία υπάρχουν στους πολίτες που είναι ν' ακούν, να βλέπουν την πραγματική... την πιο αξιοκρατική και αξιόπιστη πηγή πληροφόρησής, καταλαβαίνουμε σε συστηματικό βαθμό αυτό είναι πάρα πολύ σχετικό για το τι θεωρώ εγώ αξιόπιστη πηγή πληροφόρησης. Υπάρχουν... σχέδια και οδηγίες από την Ευρωπαϊκή Ένωση κυρίως, οι οποίες μιλούν για την ανάγκη οι πολίτες να ελέγχουν... τις... πηγές τους σε σημαντικό βαθμό – δηλαδή τους λέμε ότι προσπαθήστε να ενημερώνεστε από a-class [πρωτοκλασάτες, πρώτης κατηγορίας – εννοεί αξιόπιστες] ιστοσελίδες ή μέσα ενημέρωσης, να ελέγχετε αυτό το κομμάτι» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Ορισμένοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων αναφέρθηκαν σε μέτρα που λαμβάνουν τα ίδια τα κοινωνικά δίκτυα. Ο/η ερευνητής-τρια των Ελληνικών Hoaxes αναφέρθηκε γενικά στο πρόγραμμα του Facebook «για τον έλεγχο γεγονότων», ενώ άλλος-η συμμετέχων-ουσα αναφέρθηκε πιο εκτενώς στο θέμα:

«Υπάρχει – βέβαια – αντίστοιχα μία προσπάθεια ελέγχου, δηλαδή... ακόμα και το ίδιο το Facebook... - το οποίο παίζει πολύ μεγάλο ρόλο στη διαμεσολάβηση της πληροφόρησης, γιατί και στατιστικά θα δούμε ότι, οι περισσότεροι χρήστες... δεν... απευθύνονται... δεν προσπαθούν να βρουν την πληροφορία απευθείας – αν θέλετε – από ένα μέσο ενημέρωσης, αλλά πάνε μέσα απ' τις μηχανές αναζήτησης και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης - που φυσικά μπορούν να βρουν... τις σχετικές πληροφορίες... Όπως έλεγα, ακόμα και το ίδιο το Facebook... σ' ένα μεγάλο βαθμό μέσω του δείκτη NEQ News Ecosystem Quality ουσιαστικά και τον αλγόριθμο τον συγκεκριμένο προσπαθούσανε να φέρουνε πάνω – που λένε – τις πηγές εκείνες που είναι βάσιμες και μπορούν να διασταυρωθούν και είναι αξιόπιστες που λέμε... - πάλι εδώ τα... το πως γίνεται αυτό είναι λίγο αδιαφανές – αλλά... έγινε ακριβώς σαν μία προσπάθεια να ελεγχθεί αυτού του είδους η παραπληροφόρηση η οποία ερχόταν από πηγές περιεχομένου είτε ακραίου... πολιτικού είτε θρησκευτικού, ιδεολογικού δηλαδή που παραπέμπει σε άλλες πηγές» (Καθηγητής MME 1).

Άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος) επεσήμανε ότι, τα κοινωνικά δίκτυα όπως, για παράδειγμα, το Facebook δεν μπορεί πάντα να ελέγχει και να αξιολογεί τις διακινούμενες πληροφορίες, επομένως, «υπάρχει η αναγκαιότητα και συνεργασίας, κινητοποίησης των πολιτών προς αυτήν την διάσταση». Ο/η ίδιος-α αναφέρθηκε και σε «ομάδες» που κάνουν «*fact-checking*» (=έλεγχος αξιοπιστίας-διασταύρωση γεγονότων), που μπορεί να είναι και «κρατικά οργανωμένα παρατηρητήρια παραπληροφόρησης» τα οποία «σκανάρουν τις ειδήσεις αυτές, τις αξιολογούν και ενημερώνουν τους πολίτες». Επίσης αναφέρθηκε και σε «εκπαιδεύσεις προς τους επαγγελματίες της ενημέρωσης - για να υπάρξει μια συνεργασία - αλλά και... ευαισθητοποίηση στους πολίτες». Τέλος, ο/η ίδιος-α αναφέρθηκε και στον ρόλο της «στρατηγικής επικοινωνίας» στην αντιμετώπιση του φαινομένου:

«(...) το τελευταίο μέτρο το οποίο χρησιμοποιούμε σε τέτοιου τύπου σχέδια, έχει να κάνει με αυτό που λέμε στρατηγική επικοινωνία, δηλαδή να αξιολογείται γενικότερα όλο αυτό το κομμάτι, να υπάρχει μία διαρκής διάφανη και σταθερή ενημέρωση από τους φορείς - είτε αυτοί είναι κρατικοί, είτε είναι υπερεθνικοί – σε όλο αυτό κομμάτι και να γίνεται επί τόπου διαχείριση, της, της όλης κατάστασης σε ένα κομμάτι και προώθησης κανονικού του, του *mainstream* αφηγήματος: δηλαδή του ποια είναι η πραγματικότητα» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Στην θετική επίδραση που μπορεί να έχουν τα κοινωνικά δίκτυα ή/και τα MME στην ανάλυση του φαινομένου αναφέρθηκε και άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης), αναφέροντας το παράδειγμα του κοινωνικού δικτύου Twitter το οποίο διέγραφε αναρτήσεις του Προέδρου Τραμπ επειδή περιλάμβαναν ψευδείς πληροφορίες/ισχυρισμούς – ή MME που διέκοπταν συνεντεύξεις του - εκθέτοντάς τον:

«Το ξεμπρόστιασμα ίσως όμως βοηθάει, δηλαδή νομίζω ότι αυτό που κάνει το Twitter... ή τα... ή τα μέσα ενημέρωσης στις Ηνωμένες Πολιτείες που διέκοψαν - ας πούμε - τώρα κάποιες, κάποιες συνεντεύξεις, κάποια *statements* [=δηλώσεις] που έκανε ο Τραμπ είτε άνθρωποι του Τραμπ, ίσως και αυτό... να έχει αποτελεσματικότητα» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

Άλλοι-ες αναφέρθηκαν επίσης στη δημιουργία συγκεκριμένων λογισμικών:

«Όλες οι χώρες έχουν το ίδιο πρόβλημα σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετική μορφή. Δυστυχώς δεν μπορούν να κάνουν πολλά πράγματα... Αυτό το οποίο κάνουν είναι – για παράδειγμα – έχουν δημιουργηθεί μηχανισμοί *facts-checking* [=έλεγχος αξιοπιστίας-διασταύρωση γεγονότων] – ελέγχου αξιοπιστίας των ειδήσεων δηλαδή – οι οποίες ξεκινάνε από την επινόηση κάποιων λογισμικών, τα οποία δεν είναι πολύ αναποτελεσματικά είτε ξεκινούν από τη συνεργασία μέσω επικοινωνίας μεταξύ τους – όπως στη Γαλλία, το *cross-checking* για παράδειγμα – το *cross-checking* είναι μια

πρωτοβουλία του [ακατάληπτο] και της Google [αμερικανικός κολοσσός του διαδικτύου] που ελέγχουν την αξιοπιστία των ειδήσεων πριν τις μεταδώσουν» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

«Επίσης... δημιουργούνται... πως να πω... με επιστημονική πρωτοβουλία – έτσι; - από *computer scientist* [επιστήμονες-ειδικοί της πληροφορικής / των Η/Υ] και ειδικούς και Ινστιτούτα που, που ειδικεύονται στον έλεγχο της πληροφορίας σε επίπεδο πια μεγάλων δεδομένων – *big data* – που εκεί κάνουν έναν έλεγχο των πληροφοριών που διακινούνται μέσω του παγκόσμιου ιστού [World Wide Web – *www*]. Δηλαδή, αυτό ήταν κάτι που ξεκίνησε και την περίοδο που ο Τραμπ ήταν υποψήφιος το 2016... και μετά που εξελέγη... όπου... είχαμε μια... πληροφόρηση από τέτοιου είδους ας πούμε πρωτοβουλίες, ποιο κομμάτι των ισχυρισμών του ήταν ψευδές» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

Δύο εκ των συνεντευξιαζόμενων αναφέρθηκαν και σε ενημερωτικές δράσεις από ξένα ΜΜΕ:

«(...) ο «*Guardian*» [=βρετανική εφημερίδα] έχει *myth busters* [=κατάρριψη μύθων] και τα έχει στο *Instagram* [=κοινωνικό δίκτυο] και είναι πολύ χρήσιμα και είναι και μικρά και μπορείς εύκολα και να τα έτσι κάποια πράγματα να τα διακινήσεις, ωστόσο θεωρώ ότι οι άνθρωποι που διαβάζουν τον «*Guardian*» δεν είναι οι κατεξοχήν άνθρωποι που θα υποστηρίζουνε θεωρίες συνωμοσίας» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«(...) υπάρχει αυτός ο έλεγχος των ψευδεπίγραφων ειδήσεων μέσα από διάφορες... - ας πούμε - πρωτοβουλίες, που μπορεί να... είναι και στο χώρο του Τύπου δηλαδή ξέρω ότι... οι μεγάλες, τα μεγάλα συγκροτήματα [ΜΜΕ] στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής - αλλά και στην Ευρώπη – έχουνε... ένα... μια υπηρεσία τεσταρίσματος των ειδήσεων, πριν αυτές... βγούνε είτε ηλεκτρονικά, είτε έντυπα. (...) Άρα... ένας τρόπος νομίζω - είναι - αυτός: από Μέσα Ενημέρωσης και από... τέτοιου είδους δίκτυα ας πούμε, (...) δημοσιογραφικά δίκτυα ελέγχου της πληροφορίας ως προς την ακρίβεια της πληροφορίας – όχι ως προς την... διάχυσή της ή όχι αλλά... ως προς την ακρίβεια πληροφορίας που έχει ήδη διαχυθεί... που αυτό μπορεί να λειτουργήσει - γιατί είπατε [ρωτήσατε] αν αυτό είναι αποτελεσματικό – κάτι τέτοιο μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

Ένας-μία εκ των συνεντευξιαζόμενων επεσήμανε ότι, τυχόν κυβερνητικά μέτρα για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης ή/και των θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία θα μπορούσαν να παραβιάζουν την «ελευθερία του λόγου», ενώ πρότεινε τη λήψη μέτρων για την ανάσχεση της πανδημίας μέσω επιστημονικά τεκμηριωμένης ενημέρωσης του κοινού η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει «αντίρρηση» από τους πολίτες και να μην βρίσκουν πρόσφορο έδαφος οι θεωρίες συνωμοσίας:

«Σε κυβερνητικό επίπεδο, εμ... δεν έχω ακούσει κάτι. (...) Και θεωρώ ότι είναι και λίγο επικίνδυνο (...) δεν μπορεί κανείς νομικά κάποιος να κάνει κάτι γιατί, γιατί αντιβαίνει στην ελευθερία του λόγου ένας περιορισμός λίγο πιο... εμ... άγριος. Νομίζω ότι η λύση είναι η ενημέρωση, η συνεχής ενημέρωση (...) και τελικά η απόδειξη ότι τα [περιοριστικά] μέτρα

δουλεύουνε. Όπως έγινε, ας πούμε, στη Νέα Ζηλανδία που επειδή ακριβώς πήρανε μέτρα με βάση το, το evidence [=τα αποδεικτικά στοιχεία] και ήταν πολύ απόλυτοι, αυτό δούλεψε και κάπως δεν νομίζω ότι υπάρχει εμ... αντίρρηση γι' αυτό και όπως είναι και σε κάποιες χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας – νομίζω διάβαζα για Σιγκαπούρη – επειδή οι άνθρωποι εκεί έχουνε μιά τέτοια προσέγγιση - και την είχανε και από SARS⁸⁶ – εμ... και ακολουθούνε τις, τις οδηγίες και είναι πιο... λιγότερο επιρρεπείς σε τέτοιες θεωρίες. Και γι' αυτό έχουνε και μια καλύτερη εξέλιξη της επιδημίας» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

Δύο συνεντευξιαζόμενοι-ες δεν είχαν υπόψιν τους τέτοια μέτρα. Ένας/μία εξ αυτών (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων) δεν υπόψιν του τέτοια μέτρα. Αναφέρθηκε στην περίπτωση μιας δεκάλεπτης σατιρικής τηλεοπτικής εκπομπής από ένα ερευνητικό κέντρο του Πανεπιστημίου Άμστερνταμ στην κρατική ολλανδική τηλεόραση, με αντικείμενο «τα fake news της ημέρας» για την οποία δεν γνώριζε εάν εξακολουθούσε να υφίσταται και εάν ναι, εάν ασχολούταν με θεωρίες συνωμοσίας και fake news για την πανδημία. Άλλος-η (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας), αναφέρθηκε μόνο στην περίπτωση βρετανικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών που προωθούσαν την έγκυρη επιστημονική γνώση, καταπολεμώντας την παραπληροφόρηση (γενικά), με δράσεις που περιλάμβαναν και εκπαιδευτικές δραστηριότητες για παιδιά.

Τέλος, ζητήθηκε από τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες αναφέρουν - εάν έχουν υπόψιν τους - **ανάλογα μέτρα που έχει λάβει η Ελληνική Πολιτεία (ή/και ειδικότερα ο φορέας τους – εάν εκπροσωπούν φορέα) για την αντιμετώπιση του φαινομένου της παραπληροφόρησης και των θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία, να αξιολογήσουν την αποτελεσματικότητα και την επάρκεια τους αλλά και να προτείνουν οι ίδιοι-ες (επιπλέον) μέτρα (για την Πολιτεία ή/και από τον φορέα που εκπροσωπούν).**

Η πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων (καθηγητής-τρια Επιδημιολογίας, καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης, καθηγητής-τρια ΜΜΕ 1, καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2, γιατρός-εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ, ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων, ερευνητής-τρια των Ελληνικών Hoaxes, ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας) ανέφεραν ότι δεν είχαν υπόψιν τους σχετικά συγκεκριμένα μέτρα της Πολιτείας ή/και δήλωσαν κατηγορηματικά ότι η Πολιτεία είναι απύσχα. Όπως δήλωσε χαρακτηριστικά ένας/μία εξ αυτών (Καθηγητής

⁸⁶ Πρόκειται για το ιογενές σοβαρό οξύ αναπνευστικό σύνδρομο (Severe acute respiratory syndrome – SARS).

MME 2) η ελληνική πολιτεία «Δεν έχει κάνει τίποτα», ενώ άλλος-η συμμετέχων-ουσα (ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-η επιστήμονας) σημείωσε ότι, η ελληνική Πολιτεία όχι μόνο δεν κάνει τίποτα αλλά «και η ίδια παράγει παραπληροφόρηση» και «εκπέμπει αντιφατικά μηνύματα, εφαρμόζει επικοινωνιακές στρατηγικές που δεν έχουν ουσία και βάθος, έχει πέσει πολύ χρήμα για να περάσουν γλυκανάλατα μηνύματα... lifestyle μηνύματα, χωρίς όμως να... περάσουν ουσιαστικά μηνύματα».

Αντιθέτως, ο/η εκπρόσωπος της ΓΓΠΠ – όπως ήταν αναμενόμενο, καθώς εκπροσωπούσε φορέα της κυβέρνησης - αναφέρθηκε εκτενώς στην επίσημη και διαρκή ενημέρωση που λαμβάνουν οι πολίτες - με ποικίλους τρόπους και μέσα – αναφορικά με την πορεία της πανδημίας στη χώρα, ώστε να λαμβάνουν έγκυρη ενημέρωση και να μην πέφτουν θύματα θεωριών συνωμοσίας, παραπληροφόρησης ή εσφαλμένης πληροφόρησης:

«Στην Ελλάδα, γίνεται μια σημαντική προσπάθεια αντιμετώπισης του φαινομένου, μέσω σταθερής παροχής έγκυρης ενημέρωσης για τις εξελίξεις σχετικά με τον Covid-19 από το σύνολο των εμπλεκόμενων στη διαχείριση της πανδημίας φορέων. Αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι ο Πρωθυπουργός έχει απευθύνει σειρά μηνυμάτων προς τον ελληνικό λαό από την αρχή της κρίσης, στην πρώτη φάση της πανδημίας θεσμοθετήθηκε καθημερινή συνέντευξη Τύπου, η οποία συνεχίζεται δις εβδομαδιαίως, όλα τα στοιχεία σχετικά με τη διασπορά του ιού δίνονται καθημερινά στη δημοσιότητα από τις αρμόδιες αρχές, ενώ το σύνολο των συναρμόδιων φορέων «τρέχει» συστηματικά ενημερωτικές καμπάνιες, τόσο στα μέσα ενημέρωσης όσο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, για την καλύτερη δυνατή ενημέρωση των πολιτών.

Ειδικά ως προς τις δράσεις της Πολιτικής Προστασίας, ήδη από την αρχή της πανδημίας διασφαλίστηκε διαρκής ροή ενημέρωσης μέσω των συνεντεύξεων Τύπου που πραγματοποιούσε καθημερινά και συνεχίζει να πραγματοποιεί ο Υφυπουργός Πολιτικής Προστασίας και Διαχείρισης Κρίσεων, Ν. Χαρδαλιάς, με συμμετοχή ειδικών λοιμοξιολόγων⁸⁷ και συναρμόδιων Υπουργών / κυβερνητικών αξιωματούχων. Επιπλέον, εξαρχής προωθήθηκε υλικό με οδηγίες σε έξι γλώσσες τόσο, μέσω της ιστοσελίδας και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας, όσο και σε έντυπη μορφή σε όλες τις πύλες εισόδου της χώρας, ενώ συστηματική ήταν η ενημέρωση των επισκεπτών στη χώρα και μέσω της ιστοσελίδας travel.gov.gr. Ομοίως, δημιουργήθηκαν ειδικά banners, τηλεοπτικά spots, συνεχείς αναρτήσεις στα μέτρα κοινωνικής δικτύωσης, καθώς και ενεργοποίηση του ευρωπαϊκού αριθμού έκτακτης ανάγκης 112 για στοχευμένη αποστολή οδηγιών στους πολίτες περιοχών με επιδημιολογική έξαρση» (Εκπρόσωπος ΓΠΠΠ).

⁸⁷ Διατηρείται η ορθογραφία του γραπτώς συμπληρωμένου ερωτηματολογίου.

Επίσης αναφέρθηκε – από άλλον-η συνεντευξιαζόμενο-η - και άλλος φορέας της κυβέρνησης – συγκεκριμένα, η «Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης» η οποία καταβάλλει «προσπάθεια» με σκοπό «την ενίσχυση της... υπευθυνότητας των μέσων μαζικής ενημέρωσης» (Ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος). Άλλος-η εκ των συνεντευξιαζόμενων αναφέρθηκε στα διαφημιστικά μηνύματα για την εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων και των μέτρων αυτοπροστασίας από τον κορωνοϊό: «Τα μόνα - ας πούμε, θα μπορούσα να τα θεωρήσω μέτρα για την παραπληροφόρηση – θα ήταν οι καμπάνιες που έχουν γίνει – οι διαφημιστικές – στην τηλεόραση. Το κατά πόσον είναι αποτελεσματικά ή όχι... δεν θα το έλεγα» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

Ορισμένοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων θεωρούν ότι, ο τρόπος με τον οποίο διεξαγόταν η επίσημη ενημέρωση των πολιτών για την πορεία της πανδημίας στη χώρα, εμπεριείχε κάποια θετικά στοιχεία που θα μπορούσαν να παίζουν ρόλο στην αντιμετώπιση του φαινομένου:

«Θεωρώ ότι, για μένα, ο κ. Τσίοδρας⁸⁸ ο οποίος έκανε τις ενημερώσεις στην αρχή είναι μια αρκετά ψύχραιμη φωνή και θεωρώ ότι έδειξε ένα, χάραξε μία γραμμή η οποία ήταν αρκετά σωστή, εμ... νομίζω ότι οπότε ο ίδιος σαν φιγούρα, σαν παρουσία και ο τρόπος, ο λόγος του, η προσέγγιση του ήταν αρκετά βοηθητική για την κατάσταση. Αυτό» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«(...) η Πολιτική Προστασία και νομίζω και ο ίδιος ο... Υφυπουργός, ο κ. Χαρδαλιάς... έχει τοποθετηθεί - κατά καιρούς ας πούμε - πάνω στο ζήτημα σε κάποια ακραία... σε κάποιες ακραίες πληροφορίες έχει, έχει προβάλει αντίλογο. Η... αυτή η επιστημονική επιτροπή επίσης... των... [αναφέρεται στην Εθνική Επιτροπή Εμπειρογγνωμόνων Δημόσιας Υγείας] - με επικεφαλής τον κ. Τσιόδρα [Καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ, Σωτήρης Τσιόδρας] – ... και ο κ. Τσιόδρας... νομίζω... στην περίπτωση με τους Ρομά [αναφέρεται σε περιστατικά προβληματικής / ελλιπούς εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων για την προστασία από τον κορωνοϊό σε κοινότητες Ρομά] ... προσπάθησε – ας πούμε - να αντικρούσει έτσι... μία... μία ανεξάιρετη διάχυση παραπληροφόρησης...» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

«(...) πάντα γίνεται σταθερά, ας πούμε, το briefing [=ενημέρωση] στην όλη διαδικασία – και ένα μέτρο το οποίο βοηθάει ως προς αυτό, είναι η καθημερινή ενημέρωση των 18:00 [εννοεί την τακτική ενημέρωση από τις αρμόδιες αρχές σχετικά με την πορεία της πανδημίας στη χώρα μας, μέσω της δημόσιας τηλεόρασης] (...) στο κομμάτι της πανδημίας, όπου γίνεται και από... τους... επιστήμονες οι οποίοι αποτελούν την Επιτροπή Λοιμωξιολόγων αλλά και από τη Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας - από τον

⁸⁸ Αναφέρεται στον Καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και μέλος της Επιτροπής Εμπειρογγνωμόνων για την πανδημία, Σωτήρη Τσιόδρα.

αρμόδιο Υφυπουργό Πολιτικής Προστασίας και Διαχείρισης Κρίσεων - όλο αυτό το κομμάτι» (Ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Και άλλοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν σε ενημερωτικές δράσεις των φορέων στους οποίους εργάζονται, ένας εκ των οποίων είναι κρατική υπηρεσία:

«Κι εμείς [η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος] έχουμε... από τη μία έχουμε μεταφράσει και χρησιμοποιήσει και αναπτύξει υλικό που βασίζεται στο υλικό που έχουν βγάλει *Europol* και *Interpol*, αλλά έχουμε αναπτύξει και δικό μας υλικό που έχει να κάνει και με το πως μπορούμε να προστατευτούμε από τα *fake news* που προκύπτουν που μπορεί να πέσουμε πάνω τους κι έχουν να κάνουν με την υγεία, πως να κάνουμε ασφαλείς αγορές και γενικά όλες μας τις διαδικτυακές συναλλαγές - που πλέον ακόμα και οι συναλλαγές που κάνουμε στην καθημερινότητά μας έχουν περαστεί και γίνονται μέσα από το διαδίκτυο - προκειμένου έτσι να είμαστε ασφαλείς. (...) έχουμε [η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος] οργανώσει και καμπάνιες που έχουν να κάνουν με την ασφαλή τηλεργασία, με την ασφαλή τηλεκαίδευση, έχουμε... είχαμε μια συνεργασία με την Εθνική Αρχή Διαφάνειας και δημιουργήσαμε ένα φυλλάδιο που έχει να κάνει με την ασφαλή τηλεργασία και προσπαθούμε όσο το δυνατόν και μέσω των *social media* [διότι μέσω αυτών μπορούν] πιο εύκολα να προσεγγίσουμε περισσότερους πολίτες» [να αναπτύξουν] μία δραστηριότητα για να ενημερώνουμε τον κόσμο για το τι επικρατεί και ποια είναι η φάση – ας πούμε – στις, είτε στην παραπληροφόρηση, είτε στις απάτες, κατά τη διάρκεια της πανδημίας» (Αξιωματικός 1 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

«(...) στο κομμάτι της ποινικής διερεύνησης προσπαθούμε να είμαστε πάντα, να είμαστε κοντά στις εξελίξεις εμ... και να προσπαθούμε να αντιμετωπίζουμε οποιοδήποτε πρόβλημα ανακύπτει το οποίο βέβαια γιγαντώνεται μέσα σε δευτερόλεπτα μέσα στο διαδίκτυο. (...) πάντα προσπαθούμε [η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος] να είμαστε μπροστά και να ενημερώνουμε τους πολίτες και γι' αυτό το λόγο θέλουμε να μας ακολουθούν, θέλουμε να είναι κοντά μας (...) [ώστε να μπορούν να λαμβάνουν] σωστή, έγκυρη και έγκαιρη ενημέρωση» (Αξιωματικός 2 της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος).

«[αναφέρει το όνομα του φορέα του/της] γενικά έχουν ένα κομμάτι *health promotion* [=προαγωγή της υγείας] όπου έκαναν ενεργητική εμ... παρουσίαση και πληροφόρηση στα *camp* και στους προσφυγικούς πληθυσμούς στους οποίους παρεμβαίνουμε οπότε αυτό ήταν το ένα κομμάτι, ότι υπήρχε αυτή η εμ... η παρουσίαση του προβλήματος και η «διδασκαλία», η εκπαίδευση, όπως υπάρχει γενικότερα ιστορικά η εκπαίδευση για τον HIV,⁸⁹ όπως υπάρχει για την, για την φυματίωση, για τη σεξουαλική, για διάφορα θέματα για τα οποία δουλεύουμε και ο COVID είναι ένα από αυτά για τα οποία κάναμε *awareness* [=ευαισθητοποίηση] και ευαισθητοποίηση. Εμ... επίσης εμείς κάναμε και μια σειρά παρουσιάσεων σε άλλες ΜΚΟ που συζητήσαμε τέτοια ζητήματα, ώστε να κάνουμε και στην κοινωνία των πολιτών ένα άνοιγμα και να, αυτή, αυτήν την τεχνογνωσία την οποία έχουμε – όσο την έχουμε – να τη μοιραστούμε, εμ... και έχουμε και πληροφορίες στο *site* σίγουρα

⁸⁹ Ο Ιός Ανοσοανεπάρκειας του Ανθρώπου (Human Immunodeficiency Virus / HIV), ο οποίος προκαλεί το Σύνδρομο της Επίκτητης Ανοσολογικής Ανεπάρκειας (Acquired Immune Deficiency Syndrome / AIDS).

στο ελληνικό αλλά νομίζω και στα διάφορα site, στα social media υπάρχουνε συνεχώς πληροφορίες. Αυτό νομίζω» (Γιατρός – εκπρόσωπος ανθρωπιστικής ΜΚΟ).

«(...) το τελευταίο διάστημα είχαμε κάνει – πέρα από τα άρθρα τα οποία γράφουμε, τις αναλύσεις – μεταφράσαμε πάρα πολλά κείμενα από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, από το Ευρωπαϊκό Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης Λοιμωδών Νοσημάτων, εμ... φτιάξαμε δικά μας μικρά video και animation [=κινούμενα σχέδια] τα οποία εξηγούσανε συγκεκριμένες παραμέτρους για την πανδημία, όπως τι, τι είναι τα διαφορετικά... οι διαφορετικοί τύποι διαγνωστικών τεστ [για τον κορωνοϊό] εμ... τι κάνει η μάσκα κοκ. Απλά πράγματα τα οποία μπορούσαν να εξηγήσουνε με απλοϊκό τρόπο στον κάθε... αναγνώστη / θεατή, πιο τεχνικές παραμέτρους της... κατάστασης» (Ερευνήτης-τρια Ελληνικών Hoaxes).

Η δράση της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος κατά των θεωριών συνωμοσίας αναφέρθηκε από έναν/μία ακόμα συμμετέχοντα-ουσα:

«Στην Ελλάδα (...) η Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος (...) όπου υπάρχει μία θεωρία συνωμοσίας η οποία ενέχει προβλήματα για τη δημόσια τάξη, τη δημόσια ασφάλεια ή τη δημόσια υγεία, κινείται στο να κατέβει ας πούμε (...) το group αυτό [εννοεί ομάδα χρηστών στο διαδίκτυο, π.χ. στο κοινωνικό δίκτυο Facebook], η ανάρτηση η συγκεκριμένη και να υπάρξει μετά και η διαδικασία η ποινική μέσω του Εισαγγελέα που να εξετάσει» (Ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος).

Δύο συνεντευξιαζόμενοι-ες (Ερευνήτης-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων, Ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος) αναφέρθηκαν θετικά στη μη κυβερνητική fact-checker οργάνωση «Ελληνικά Hoaxes». Ένας/μία εξ αυτών (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος) αναφέρθηκε επίσης και σε «διάφορα παρατηρητήρια που είτε μπορεί να το έχουν κόμματα είτε μπορεί να το έχουν πανεπιστήμια στην όλη διαδικασία, υπάρχουνε ερευνητικές ομάδες που σιγά-σιγά δουλεύουν προς τα εκεί και κάποια ερευνητικά προγράμματα». Άλλος-η συνεντευξιαζόμενος-η (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2) κατονόμασε άλλη οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών:

«υπάρχουνε προσπάθειες και στην Ελλάδα - υπάρχουνε προσπάθειες να ενημερώνονται οι χρήστες και για τα... ψηφιακά – αν θέλετε – δικαιώματα εν γένει και – αντίστοιχα – για την προσπάθεια πληροφόρησής τους μέσα από το διαδίκτυο - και δη μέσα από την πανδημία - πρόχειρα μου 'ρχεται στο μυαλό το Homo Digitalis που είναι μια μη κυβερνητική - έτσι - οργάνωση που έχει αναπτυχθεί στην Ελλάδα κι έχει μια δραστηριότητα σχετική» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2)

Ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων αναφέρθηκε και στη θετική στάση που τήρησαν τα κοινοβουλευτικά πολιτικά κόμματα, δηλαδή, δεν υιοθέτησαν την «συνωμοσιολογία» για την πανδημία:

«Γενικά, τα, τα κόμματα έχουν σταθεί καλά νομίζω (...) αν δούμε όλο το πολιτικό σύστημα, σε γενικές γραμμές τα κόμματα δεν, δεν έχουμε κάποιο κόμμα ας πούμε – εννοώ της κοινοβουλευτικής σκηνής - που να έχει εκχωρηθεί στην συνωμοσιολογία. Αυτό ίσως βοηθάει» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης).

Φαίνεται όμως ότι, υπάρχει τουλάχιστον μία εξαίρεση. Η κοινοβουλευτική Ελληνική Λύση του Κυριάκου Βελόπουλου – πρώην Βουλευτή του λαϊκίστικού ριζοσπαστικού δεξιού Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού του πρώην βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας, Γιώργου Καρατζαφέρη - είναι «το μόνο κοινοβουλευτικό κόμμα που υιοθετεί ευθέως θεωρίες συνωμοσίας» (Παπαϊωάννου, 2021:4-5). Ο λόγος του αρχηγού του κόμματος, «συμπυκνώνει και καταδεικνύει υποδειγματικά τα βασικά χαρακτηριστικά του αντιεμβολιαστικού συνωμοσιολογικού δεξιού λαϊκισμού», ενώ ο ίδιος ο ηγέτης του κόμματος «αυτοπροσδιορίζομενος ως «ψεκασμένος» διεκδικεί να εκπροσωπήσει όλους όσοι απαξιώνονται ως «ψεκασμένοι ανορθολογιστές»» (Παπαϊωάννου, 2021:5). Επιπλέον, ο Βελόπουλος επιχειρεί να πλήξει το κύρος των επιστημόνων για παράδειγμα συνδέοντας τους με την εξυπηρέτηση οικονομικών συμφερόντων, ενώ ευθαρσώς αμφισβητεί τη χρησιμότητα - προτεινόμενων από την επιστημονική κοινότητα - προστατευτικών μέτρων όπως οι μάσκες (Παπαϊωάννου, 2021:5). Είναι θετικό το γεγονός ότι, όλα τα υπόλοιπα κοινοβουλευτικά κόμματα καταδίκασαν αυτές τις θέσεις της Ελληνικής Λύσης (Παπαϊωάννου, 2021:5).

Ανά-παραγωγή συνωμοσιολογικών ισχυρισμών, εσφαλμένης πληροφόρησής ή παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό εμφανίστηκαν και σε άλλα κόμματα. Για παράδειγμα, όταν (2020) εμφανίστηκαν δημοσιεύματα περί προώθησης νοσούντων με κορωνοϊό μεταναστών-στριών από την Τουρκία στην Ελλάδα, υπήρξαν «μεμονωμένοι κυβερνητικοί αξιωματούχοι και στρατιωτικές πηγές» οι οποίοι-ες τα «αναπαρήγαγαν» (Παπαϊωάννου, 2021:3). Εντούτοις, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας «κράτησε αποστάσεις από τέτοιες πληροφορίες» (Παπαϊωάννου, 2021:3). Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο τρόπος άσκησης του αντιπολιτευτικού ελέγχου και το περιεχόμενο της πολιτικής κριτικής μπορεί να προσεγγίζει επικίνδυνα τα όρια της συνωμοσιολογίας ή παραπληροφόρησης.

Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι μια αποστροφή του λόγου του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης σε συνέντευξη του στην πρωινή ζώνη ιδιωτικού τηλεοπτικού καναλιού. Συγκεκριμένα, ο αρχηγός του ΣΥΡΙΖΑ και πρώην πρωθυπουργός Αλέξης Τσίπρας αναφερόμενος στο άνοιγμα της ηλεκτρονικής πλατφόρμας προγραμματισμού ραντεβού για εμβολιασμό για τους/τις ανήκοντες-ουσες στην ηλικιακή ομάδα 30-39 ετών, ώστε να εμβολιαστούν με το εμβόλιο της εταιρείας AstraZeneca - για το οποίο υπήρχαν αρνητικά δημοσιεύματα λόγω περιστατικών θρομβώσεων σε κάποια άτομα που είχαν εμβολιαστεί με αυτό - υπονόησε σαφώς ότι η κυβέρνηση ήθελε να απαλλαχτεί από το στοκ εμβολίων της εν λόγω εταιρείας και ότι εξυπηρετούνταν οικονομικά συμφέροντα (ANT1 TV, 2021 Απρίλιος 28) προκαλώντας την έντονη κριτική της κυβέρνησης περί «υπονόμευσης της «εθνικής προσπάθειας κατά της πανδημίας» (Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, 2021 Απρίλιος 28). Μάλλον διαπιστώνοντας τον αρνητικό αντίκτυπο που θα μπορούσε να έχει στον εμβολιασμό του πληθυσμού η διατύπωσή του – κατόπιν και σχετικής επισήμανσης του δημοσιογράφου – συνέχισε παροτρύνοντας τους πολίτες να εμβολιαστούν.⁹⁰

⁹⁰ Το σχετικό απόσπασμα από την συνέντευξη του Αλέξη Τσίπρα στον δημοσιογράφο Γιώργο Παπαδάκη στην τηλεοπτική εκπομπή του ANT1 «Καλημέρα Ελλάδα» στις 28 Απριλίου 2021, έχει ως εξής:
«Αλέξης Τσίπρας: Άνοιξε η πλατφόρμα επιτέλους – έστω και για τα AstraZeneca – για να ξεστοκάρουμε εν πάση περιπτώσει, γιατί, δυστυχώς, και θέλω να το πω, με την ευκαιρία τώρα που μας δίνεται...
Γιώργος Παπαδάκης: Αυτό δεν είναι κακό τώρα που λέτε;
Αλέξης Τσίπρας: Άνοιξε η πλατφόρμα [για τους [πολίτες] 30-39 [ετών] και γίνεται...
Γιώργος Παπαδάκης: Προσέξτε - είναι 30-39 [ετών] ο άλλος και ακούει τον πρώην πρωθυπουργό να λέει ότι «ξέρεις κάτι; Πάνε να ξεστοκάρουν ένα εμβόλιο το οποίο είναι επικίνδυνο...»
Αλέξης Τσίπρας: Όχι, δεν θα πω αυτό! Θα πω, θα μιλήσω...
Γιώργος Παπαδάκης: «Αυτό υπονοεί ο άλλος» [ο Τσίπρας] αυτό αντιλαμβάνεται
Αλέξης Τσίπρας: Όχι, δεν υπονοώ αυτό.
Γιώργος Παπαδάκης: Όχι εσείς. Αυτό θα αντιληφθεί αυτός που μας ακούει.
Αλέξης Τσίπρας: Όχι, εγώ θα μιλήσω πολύ καθαρά.
Γιώργος Παπαδάκης: Το ξεστοκάρισμα ξέρετε τι σημαίνει.
Αλέξης Τσίπρας: Θα μιλήσω πολύ καθαρά και θα πω ότι, δυστυχώς δεν είχαμε την επάρκεια των εμβολίων, για να μπορέσει γρήγορα να εμβολιαστεί ο κόσμος.
Γιώργος Παπαδάκης: Όντως.
Αλέξης Τσίπρας: Και δυστυχώς έχει δημιουργηθεί...
Γιώργος Παπαδάκης: Λόγω ευρωπαϊκού... αλαλούμ.
Αλέξης Τσίπρας: Δυστυχώς, δυστυχώς, δημιουργήθηκε και μία – αν θέλετε – μία, ένα κλίμα αρνητικό για το συγκεκριμένο εμβόλιο. Εγώ θα πω – και θα μιλήσω έξω απ’ τα δόντια – ότι και εδώ υπάρχουν συγκρούσεις συμφερόντων... εταιρειών, διότι δεν μπορεί ένας ολόκληρος πληθυσμός στη Μεγάλη Βρετανία να έχει εμβολιαστεί με AstraZeneca. Όλοι οι Βρετανοί έχουν εμβολιαστεί με AstraZeneca. Και δεν μπορεί αυτό να δημιουργεί υπόνοιες μονάχα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ‘κει να είναι όλα μια χαρά. Όλα τα εμβόλια έχουν κάποιες παρενέργειες. Αυτό όμως που πρέπει να καταλάβει ο μέσος πολίτης που μας ακούει, είναι ότι οι πιθανότητες να έχει κάποιες παρενέργειες από το εμβόλιο είναι μηδαμινές σε σχέση με τις πιθανότητες που έχει να κολλήσει τον κορωνοϊό και να περάσει δύσκολα. Και ενδεχομένως να μην γλιτώσει. Έτσι;
Γιώργος Παπαδάκης: Αυτό που λέτε είναι σημαντικό. Αυτό που λέτε είναι σημαντικό»
(στο ANT1 TV (2021 Απρίλιος 28), «Α. Τσίπρας - Πρόεδρος ΣΥΡΙΖΑ – ΚΑΛΗΜΕΡΑ ΕΛΛΑΔΑ». Ανακτήθηκε από: <https://www.youtube.com/watch?v=W0zYxbywdB0>).

Τέλος, οι συνεντευξιαζόμενοι-ες κατέθεσαν τις προτάσεις τους για την αντιμετώπιση του φαινομένου των θεωριών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης και της εσφαλμένης πληροφόρησης για την πανδημία ή/και των κινδύνων για την ασφάλεια που προκύπτουν από αυτές. Επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι συνεντευξιαζόμενοι-ες προτείνουν πολύ συγκεκριμένα μέτρα. Αναλυτικά, οι συνεντευξιαζόμενοι-ες πρότειναν:

- η κυβέρνηση να διασφαλίσει *«μεγαλύτερη διαύγεια – ως πούμε – στην επικοινωνία, στη λήψη αποφάσεων, στα δεδομένα... πολλές φορές ο κόσμος, όλο αυτό, τον κάνει να νιώθει ότι κρύβονται δεδομένα, ότι δεν υπάρχουνε, δεν καταλαβαίνει πως παίρνονται οι αποφάσεις...»* (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας)
- τα μέλη της κυβέρνησης να τηρούν πρώτα τα ίδια τα περιοριστικά μέτρα προστασίας κατά της εξάπλωσης της πανδημίας, ώστε να πείθουν τους πολίτες ότι είναι υπαρκτός ο κίνδυνος (κορωνοϊός): *«όταν προτείνει κάτι η κυβέρνηση να.... – κατ' αρχήν – να το τηρούν οι ίδιοι [οι κυβερνώντες]... γιατί και όλο αυτό – ως πούμε – δεν δείχνει στο ότι δεν ισχύει αυτό, το πιστεύουμε όλοι [οι κυβερνώντες] κ.τ.λ.»* (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας)
- ένα «εθνικό σχέδιο» για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης: *«ένα μέτρο που θα χρειαζόταν είναι εθνικό σχέδιο για τη διαχείριση της παραπληροφόρησης εννοείται (...) ώστε να μπορέσουνε να αποτυπωθούν ξεκάθαρα όλοι οι ρόλοι – γιατί είναι μια πολυδαίδαλη αλυσίδα – και να μπορέσει να γίνει και πιο στοχευμένα η συνεργασία και με τον ιδιωτικό τομέα»* (Ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος)
- μεγαλύτερη έμφαση στην πρόληψη, μέσω της ενίσχυσης των ικανοτήτων των πολιτών να αναγνωρίζουν τις ψευδείς πληροφορίες και να αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα:
«Αυτό που πρέπει να... να καταλάβουμε είναι ότι... συνηθίζουμε πολλές φορές ν' ασχολούμαστε με τις θεωρίες συνωμοσίας και με... την παραπληροφόρηση στην περίοδο της κρίσης. Δηλαδή όταν είναι πιο έντονα τα αποτελέσματα από αυτές τις δύο διαδικασίες και όταν υπάρχει μεγαλύτερος φόβος. Εμ... ξαναλέω επειδή, σε σημαντικό βαθμό η εμφάνισή τους ή απήχσή τους σχετίζεται με τον τομέα της γενικότερης εμπιστοσύνης στο πολιτικό σύστημα και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, θα πρέπει και... οι... διεθνείς θεσμοί, οι περιφερειακοί οργανισμοί – όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση – και τα κράτη, να δουλεύουν και σε περίοδο ειρήνης πάνω σε αυτό για να οικοδομήσουν. Και ένα γενικότερο, λοιπόν, κομμάτι είναι δεν... κάτι το οποίο δεν γίνεται σε πάρα πολλές χώρες, είναι η στρατηγική επικοινωνία η οποία να συνδέεται και με τον τομέα της ασφάλειας. Δηλαδή, βλέπουμε πολλές φορές ένα ψευδές γεγονός πως λειτουργεί: δηλαδή αντί να κάνουμε counter-facting⁹¹ εδώ - να ακολουθούμε counter-reaction,⁹² προσπαθούμε να

⁹¹ Ο όρος «Counterfact» αποδίδεται ως «αντιπαράδειγμα», ενώ ο όρος counterfact thinking ως «αντιστασκευαστική σκέψη». Πρόκειται για την σκέψη πάνω σε υποθετικά γεγονότα - που έρχονται σε αντίθεση

είμαστε προδραστικοί σ' όλο αυτό το κομμάτι. Θα πρέπει να καταλάβουμε ότι η... καλλιέργεια μιας κουλτούρας υπευθυνότητας, είναι ευθύνη του κράτους και είναι μία διαδικασία η οποία θέλει καιρό, για να μπορέσει να γίνει. Και ξαναλέω: ιδιαίτερα σε χώρες όπου είναι επιβεβαρυμένη [sic] αρκετά το κομμάτι της εμπιστοσύνης σ' όλο αυτό. Άρα, το σημαντικό είναι για να μπορέσουμε να αποφύγουμε τα αποτελέσματα των θεωριών συνωμοσίας [και] της παραπληροφόρησης την περίοδο των κρίσεων, να δουλεύουμε προληπτικά - σε σημαντικό βαθμό – παιδαγωγικά – δηλαδή τα κράτη έχουν μια μεγάλη ευθύνη έναντι των πολιτών τους – όχι, εννοείται, να τους δώσουν τη μία και μοναδική αλήθεια, αλλά να τους δείξουν τρόπους για να εξακριβώνουν οι ίδιοι [οι πολίτες] ποια είναι η πραγματικότητα. Δηλαδή εκεί είναι το πολύ μεγάλο (...) στοίχημα. Εάν πάμε με ένα κομμάτι ότι αυτή είναι η αλήθεια και δεν υπάρχει αμφισβήτηση, καταλαβαίνουμε ότι θα χάσουμε ιδιαίτερα το κοινό το οποίο βρίσκεται ήδη σε μία τέτοια φάση άρνησης» (Ειδικός-η εμπειρογνώμονας διεθνολόγος)

- **αυστηριοποίηση σχετικού νομοθετικού πλαισίου:**

«(...) ειδικά των θέμα των ψευδών ειδήσεων για την υγεία, είναι και πολύ σοβαρό εμ... και έχει προεκτάσεις τις οποίες πολλές φορές δεν τις βλέπουμε και άμεσα και... στην Ελλάδα συγκεκριμένα... σχετικά πρόσφατα... πέρασε νομοθεσία η οποία έκανε πολύ πιο δύσκολο το να καταδικαστούν - νομικά - άτομα τα οποία διαδίδουν ψευδείς ειδήσεις για θέματα υγείας. Εμ... αυτό έγινε προ πα, προ της πανδημίας - με την αλλαγή του Ποινικού Κώδικα⁹³ - (...) βλέποντας την κατάσταση τώρα συγκριτικά με την κατάσταση τότε, δεν νομίζω ότι θα

με τα πραγματικά – και στην εξέταση των συνεπειών που μπορεί αυτά να είχαν. Με άλλα λόγια, πρόκειται για απάντηση σε ερωτήματα του τύπου «τι θα συνέβαινε αν»;

⁹² Μια αντίδραση που έρχεται ως απάντηση σε μια αρχική δράση (στο Collins English Dictionary Complete and Unabridged, 12th Edition 2014, HarperCollins Publishers).

⁹³ Ο νέος Ποινικός Κώδικας κωδικοποιήθηκε με τον Ν. 4619/2019, με ημερομηνία έναρξης ισχύος την 1η Ιουλίου 2019. Σύμφωνα με το Άρθρο 191 «Διασπορά ψευδών ειδήσεων»:

«1. Όποιος δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διαδίδει ή διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις με αποτέλεσμα να προκαλέσει φόβο σε αόριστο αριθμό ανθρώπων ή σε ορισμένο κύκλο ή κατηγορία προσώπων, που αναγκάζονται έτσι να προβούν σε μη προγραμματισμένες πράξεις ή σε ματαίωσή τους, με κίνδυνο να προκληθεί ζημία στην οικονομία, στον τουρισμό ή στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή να διαταραχθούν οι διεθνείς της σχέσεις, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή.

2. Όποιος από αμέλεια γίνεται υπαίτιος της πράξης της προηγούμενης παραγράφου τιμωρείται με χρηματική ποινή ή παροχή κοινωφελούς εργασίας» (ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 4619 Τεύχος Α' 95/11.06.2019 Κύρωση του Ποινικού Κώδικα. Ανακτήθηκε από: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/529099>).

Το Άρθρο 191 του προηγούμενου Ποινικού Κώδικα - ο οποίος είχε κυρωθεί με το Π.Δ. 283/1985 - προέβλεπε ότι:

«1. Σε Φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών και σε χρηματική ποινή καταδικάζεται όποιος διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις ή φήμες ικανές να επιφέρουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να ταράξουν τη δημόσια πίστη ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στο εθνικό νόμισμα ή στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας ή να επιφέρουν διαταραχή στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Αν η πράξη τελέστηκε επανειλημμένα μέσω του τύπου, ο υπαίτιος καταδικάζεται τουλάχιστον σε Φυλάκιση έξι μηνών και σε χρηματική ποινή τουλάχιστον διακοσίων χιλιάδων μεταλλικών δραχμών.

2. Όποιος από αμέλεια γίνεται υπαίτιος κάποιας από τις πράξεις της προηγούμενης παραγράφου τιμωρείται με Φυλάκιση μέχρι ενός έτους ή με χρηματική ποινή» (ΠΡΟΕΔΡΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 283 ΦΕΚ Α' 106/31.05.1985 «ΠΟΙΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ»). Ανακτήθηκε από: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/434231>).

Όπως προκύπτει, από τα παραπάνω, πράγματι, σύμφωνα με τον νέο Ποινικό Κώδικα, η διασπορά ψευδών ειδήσεων αντιμετωπίζεται με ελαφρύτερες ποινές: συγκεκριμένα, ενώ η αρχική ποινή προέβλεπε συνδυασμό τουλάχιστον έξι μηνών διάρκειας φυλάκιση και επιβολή χρηματικού προστίμου, πλέον, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη (και όχι κατ' ελάχιστον κατά 6 μήνες όπως πριν) ή χρηματικό πρόστιμο. Επιπλέον, η από αμέλεια διασπορά ψευδών ειδήσεων αντιμετωπίζεται με μεγαλύτερη επιείκεια: χρηματικό πρόστιμο ή παροχή κοινωφελούς εργασίας, αντί χρηματικού προστίμου ή φυλάκισης έως ενός έτους κατά τον προηγούμενο Π.Κ.

άλλαζε η νομοθεσία, αν έβλεπε, αν έβλεπαν οι αρμόδιες αρχές, πόσο επικίνδυνη μπορεί να γίνει αυτή η κατάσταση δηλαδή η διάδοση αυτών των πληροφοριών στο διαδίκτυο και πως μπορούν να επηρεάσουν πραγματικά την ζωή ανθρώπων. Εμ... ελπίζω στο μέλλον να... να γίνουν πιο αυστηρές οι ποινές για τα άτομα τα οποία διαδίδουν τέτοιου είδους ειδήσεις στο, στο διαδίκτυο» (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).

- δημόσια παρέμβαση – έστω σε συμβολικό επίπεδο – θεσμικών φορέων με σκοπό την ευαισθητοποίηση και την αφύπνιση της «κοινωνίας» και των «θεσμών»:

«Και οι δημόσιες αρχές και η Βουλή – ενδεχομένως - ... να... να έχει μία θέση. Δηλαδή, εγώ θεωρώ ότι σ' αυτά τα πράγματα – πολλές φορές – κι ένα statement [=δήλωση] αρκεί. Ακριβώς γιατί... το να πάρεις μέτρα εδώ είναι στην κόψη του ξυραφιού. Δηλαδή πως... τι μέτρα να πάρεις που... ούτε την ελευθερία του λόγου να μην περιορίσεις ούτε να θεωρηθεί αυτό μία περιστολή συνταγματικών δικαιωμάτων και κατοχυρωμένων ελευθεριών. Είναι κρίσιμο το θέμα, αλλά... κάποια statements [=δηλώσεις] και... και... θα μπορούσαμε να... - πως να... - να κάνουν πιο alert [=σε επαγρύπνηση, σε ετοιμότητα] την κοινωνία και τους θεσμούς. Και νομίζω ότι η Βουλή είναι ένας τέτοιος - ας πούμε - χώρος που θα, θα μπορούσε να, κάπως με μία έκφρασή της συνολική – ή έστω της πλειοψηφίας της – να, να βάλει ένα πλαίσιο» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης)

- κινητοποίηση της ακαδημαϊκής-πανεπιστημιακής κοινότητας τόσο με τη μορφή της δημόσιας παρέμβασης για το θέμα όσο και μέσω δράσεων ενημέρωσης του κοινού με «εκλαϊκευμένο» τρόπο:

«Ίσως επίσης και τα Πανεπιστήμια θα μπορούσαν να είχαν ένα ρόλο σε αυτήν την αντίκρουση της... παραπληροφόρησης και της συνωμοσιολογίας. Εμ... να είχαν έναν, έναν λόγο εννοώ δημόσιο, γιατί σίγουρα – κι εσείς κάνετε αυτή την έρευνά σας στο πλαίσιο ενός Πανεπιστημίου, δηλαδή δεν θέλω να πω ότι στα Πανεπιστήμια δεν γίνεται τίποτα - γίνονται πάρα πολλά πράγματα – αλλά... το θέμα είναι να βγουν και λίγο παρα έξω και ίσως... με έναν πιο εκλαϊκευμένο τρόπο, δηλαδή όπως κάνουμε διάφορες εκδηλώσεις, πρωτοβουλίες κ.τ.λ. με έναν πιο εκλαϊκευμένο τρόπο και απέναντι στο φοιτητικό κοινό και απέναντι στην κοινωνία και την κοινωνία πολιτών θα μπορούσε και το Πανεπιστήμιο, τα Πανεπιστήμια να έχουνε ένα τέτοιο λόγο... πως να πω... ορθολογικό και αντίκρουσης της... συνωμοσιολογίας. (...) Χρειάζεται και τα Πανεπιστήμια, οι φορείς της γνώσης, να πάρουνε θέση. Εγώ θα έλεγα – για την δικιά μας περίπτωση κάτι άλλο - ακόμα και η Ακαδημία Αθηνών [να πάρει θέση]. Δηλαδή, γιατί όχι; Η Ακαδημία Αθηνών... εκεί που θεωρούμε ότι – και είναι όντως ας πούμε – οι κορυφαίοι της... του πνευματικού μας κόσμου... επιστήμονες και διανοητές. Θα είχε ένα νόημα και μία παρέμβαση εκ μέρους ενός τέτοιου θεσμού» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης)

- διεξαγωγή επιστημονικών ερευνών για τις θεωρίες συνωμοσίας με σκοπό την βελτίωση της ετοιμότητας:

«Αυτό το οποίο πρέπει να κάνουμε, να βγάλουμε ένα συμπέρασμα από... την κυκλοφορία και την (...) «επιτυχία» που είχαν τα fake news και το disinformation σ' αυτή τη φάση γιατί θα έχουμε και μεταγενέστερες, θα έχουμε και τρίτο κύμα ενδεχομένως και ενδεχομένως και κάτι ακόμα. Άρα λοιπόν, πρέπει να βγάλουμε σαν Πολιτεία, σαν οργανωμένη Πολιτεία και σαν ιδρύματα - τέλος πάντων - Πανεπιστήμια, Ινστιτούτα – δεν ξέρω γω τι - εκπαιδευτικά

ιδρύματα... πρέπει να βγάλουμε ένα συμπέρασμα... του που εστιάζονται αυτές οι θεωρίες συνωμοσίας, πως κυκλοφορούν και γιατί κυκλοφορούν, πόσο επηρεάζουν και κυρίως ποιους επηρεάζουν, γιατί τους επηρεάζουν και να είμαστε λίγο περισσότερο έτοιμοι την επόμενη φορά. Αυτό είναι. Δηλαδή, να μη φιλολογούμε απλώς, έτσι; Αλλά, να βγάλουμε... κάποια... να παράγουμε κάποια γνώση, που να μας βοηθήσει να είναι λιγότερο επώδυνο την επόμενη φορά» (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2).

- οργάνωση δράσεων πρόληψης και καταπολέμησης της παραπληροφόρησης και των θεωριών συνωμοσίας από τα ίδια τα ΜΜΕ – συμπεριλαμβανομένης της δημόσιας τηλεόρασης - καθώς και από τις επαγγελματικές-συνδικαλιστικές οργανώσεις των δημοσιογράφων:

«τα μέσα ενημέρωσης και οι φορείς τους και οι - ξέρω 'γω, ποιοι είναι [συνδικαλιστικοί - επαγγελματικοί φορείς] για τα έντυπα μέσα - η ΕΣΗΕΑ,⁹⁴ η αντίστοιχη στη Θεσσαλονίκη,⁹⁵ ο σύνδεσμος εκδοτών ας πούμε, εφημερίδων και... θα έπρεπε να είχαν πάρει θέση σε αυτό και κάπως θα έπρεπε να είχαν σχεδιάσει έναν τρόπο απόκρουσης... της... καθαρής συνωμοσιολογίας και της παραπληροφόρησης. Και αυτήν την εκστρατεία νομίζω η ΕΡΤ θα έπρεπε ξεκάθαρα να είχε... να είχε ένα ρόλο πρωτοποριακό. (...) Και η δημόσια τηλεόραση θα έπρεπε να είναι και πάρα πολύ προσεκτική - να μην της ξεφεύγουν, να μην υπάρχουν τέτοιες αστοχίες - πρώτον, και δεύτερον θα μπορούσε κιόλας να... να αναλάμβανε αυτή ένα ρόλο να κάνει αυτό το τεστάρισμα των πληροφοριών, δηλαδή υπάρχουν τόσοι δημοσιογράφοι εκεί, μπορεί να είναι και πολύ καλά... εκπαιδευμένοι και έμπειροι - ας πούμε - δημοσιογράφοι. Θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα τέτοιο επιτελείο ελέγχου της εγκυρότητας των διαχεόμενων πληροφοριών» (Καθηγητής-τρια πολιτικής επιστήμης)

- υπονοήθηκε σαφώς ότι κρίνεται απολύτως αναγκαία η αναβάθμιση των ελληνικών ΜΜΕ με στόχο την βελτίωση της αξιοπιστίας - κατά τα πρότυπα ορισμένων ΜΜΕ του εξωτερικού - και, ταυτόχρονα η βελτίωση της ασκούμενης από το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) εποπτείας:

«βλέπεις το ρόλο που παίζει το... το ΕΣΡ (...) για τις αθλιότητες που βλέπουμε καθημερινά [στα ΜΜΕ που εποπτεύει], δεν παρεμβαίνει - ας πούμε - αυτό το όργανο, δεν λειτουργεί. (...) δεν βοηθάει καθόλου το γεγονός ότι δεν έχουμε σοβαρή δημοσιογραφία στην Ελλάδα. Δεν βοηθάει καθόλου ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης... έχουν αδειάσει από προσωπικό, από καλούς δημοσιογράφους - δηλαδή, λόγω της οικονομικής κρίσης... έκλεισαν... εφημερίδες... έμειναν στην ανεργία πάρα πολλοί σοβαροί, αξιόλογοι δημοσιογράφοι - ... δεν βοηθάει το ότι έχουμε τόσο χαμηλό επίπεδο δημοσιογράφων στη Ελλάδα, δηλαδή, αν είχαμε... πιο υψηλό επίπεδο δημοσιογραφικής έρευνας - δηλαδή ας πούμε έχω στο μυαλό μου τώρα φέρνω το «BBC» που... ή την «Guardian» ξέρω 'γω - σοβαρή δημοσιογραφία που... θα πάρει την είδηση, θα την τσεκάρει, θα την ξανατσεκάρει, θα την ελέγξει προτού την βγάλει στην επιφάνεια [δημοσιεύσει]. Εδώ στην Ελλάδα δεν γίνεται αυτό. Δηλαδή φταίει και η δημοσιογραφία γιατί... και ο πολίτης δεν εμπιστεύεται τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, χρησιμοποιεί το διαδίκτυο για την προσωπική του ενημέρωση, εμπιστεύεται

⁹⁴ Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών.

⁹⁵ Κατά πάσα πιθανότητα εννοεί την εννοεί την ΕΣΗΕΜΘ - Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας Θράκης.

περισσότερο τους συμπολίτες... κάποιες Σελίδες στο διαδίκτυο, κάποιους... κάποια accounts [=λογαριασμοί χρηστών διαδικτύου / κοινωνικών δικτύων] ... στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τα εμπιστεύεται περισσότερο από ό,τι εμπιστεύεται κάποιες εφημερίδες ή... πολύ περισσότερο απ' τα κανάλια. (...) Δεν υπάρχει εμπιστοσύνη στα μέσα που εκπέμπουν την είδηση και ο καθένας από εμάς είναι εν γένει δημοσιογράφος. Κάποιοι έχουνε τους λογαριασμούς – που είναι influencers [εδώ εννοεί χρήστες του διαδικτύου που επηρεάζουν / διαμορφώνουν την κοινή γνώμη] δεν ξέρω 'γω τι – κ.τ.λ. κ.τ.λ.».

- «ανοιχτά», προσβάσιμα «δεδομένα» ώστε «να μπορεί να αντικρουστεί οποιοδήποτε επιχείρημα ή προσπάθεια χειραγώγησης της κοινής γνώμης» καθώς και «να αποφευχθεί όλο αυτό το κύμα της παραπληροφόρησης»:

«(...) τα μέτρα αντιμετώπισης αυτού του φαινομένου, θεωρώ ότι το πιο σημαντικό μέτρο αντιμετώπισης είναι τα ανοιχτά δεδομένα. Δηλαδή, να, να είναι μία - αν θέλετε - προσπάθεια, να δημιουργηθεί μία άμυνα μια ασπίδα ενάντια σε αυτό το φαινόμενο είναι τα όποια δεδομένα έχουνε να κάνουν με την πανδημία να είναι ανοιχτά διαθέσιμα έτσι ώστε – πάρα πολύ εύκολα – να μπορεί να αντικρουστεί οποιοδήποτε επιχείρημα ή προσπάθεια χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Σε πολλές χώρες αυτό συμβαίνει -στην Ελλάδα όχι ιδιαίτερα με την έννοια ότι πολλές λεπτομέρειες όσον αφορούνε – και στατιστικά αλλά και... τη χαρτογράφηση της πανδημίας – δεν είναι διαθέσιμα. Νομίζω ότι αυτό θα βοηθούσε πάρα πολύ και τους ίδιους τους... φορείς των μέσων ενημέρωσης που πολλές φορές αναζητούνε πληροφορίες και – στο πλαίσιο της ταχύτητας - να τις... βρουν. Αυτό οδηγεί σε... - αν θέλετε - όχι εμπεριστατωμένη έτσι... ανάλυση, αλλά και τους πολίτες όπου μπορούν πάρα πολύ εύκολα να βρουν τις πληροφορίες που χρειάζονται και, έτσι, να αποφευχθεί όλο αυτό το κύμα της παραπληροφόρησης που ανθεί (...) στο διαδίκτυο». (Καθηγητής-τρια MME 2).

- συγκρότηση ενός «Ινστιτούτου» ελέγχου αξιοπιστίας γεγονότων/ειδήσεων, το οποίο θα στελεχώνεται από επαγγελματίες με «διαφορετικές ειδικότητες» και θα λαμβάνει δημόσια χρηματοδότηση:

«(...) να ελεγχθεί η αξιοπιστία των ειδήσεων που εδώ πέρα είναι ένα πολύπλοκο πράγμα (...) πρέπει να έχεις ένα, ένα Ινστιτούτο, μεγάλο, πολυάριθμο, να αποτελείται από ανθρώπους από τις πιο διαφορετικές ειδικότητες - έναν από κάθε ειδικότητα, από κάθε ειδικότητα – για να μπορέσεις να ελέγξεις την αξιοπιστία των ειδήσεων. (...) Δυστυχώς αυτό δεν υπάρχει. Και μόνο με δημόσιο χρήμα μπορεί να γίνει αυτό, όχι κρατική απαραίτητα αλλά εννοώ να είναι δημόσιος φορέας όχι κρατικός φορέας» (Καθηγητής-τρια MME 2)

- βελτίωση της αγωγής υγείας των πολιτών (και) μέσω της βασικής εκπαίδευσης:

«δεν υπάρχει καθόλου... αγωγή, σοβαρή αγωγή υγείας στην Ελλάδα. Δηλαδή νομίζω ότι... δεν έχουμε ιδέα. Θα 'πρεπε κάποια βασικά... θέματα να... διδάσκονται και στο σχολείο, να γίνεται και πρακτική άσκηση αυτών, δεν υπάρχει δηλαδή, καθόλου γνώση... γύρω από τα θέματα της υγείας. (...) Δυστυχώς, κάτι πρέπει να γίνει και σε αυτό το επίπεδο» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας πολιτικός-ή επιστήμονας).

- οργάνωση εκστρατειών ενημέρωσης του κοινού για την πρόληψη ή/και καταπολέμηση των θεωριών των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης για την πανδημία:

«γενικά δεν έχουμε κάνει καμπάνιες για τέτοια πράγματα» (Καθηγητής-τρια επιδημιολογίας)

- έγκυρη, διαρκής και μέσω διαφορετικών καναλιών «επανάληψη» ενημερωτικών μηνυμάτων με στόχο την «αντιμετώπιση» των θεωριών συνωμοσίας – έστω και αν ορισμένοι-ες εξ όσων τις ενστερνίζονται μπορεί να παραμένουν «άτρωτοι» - καθώς και έγκυρη ενημέρωση των πολιτών και προαγωγή της «πολυφωνίας» με στόχο την καταπολέμηση της παραπληροφόρησης:

«Η αντιμετώπιση θεωριών συνωμοσίας είναι μια εξαιρετικά δύσκολη, πολυσύνθετη και χρονοβόρα διαδικασία. Η σταθερή, έγκυρη, συνεπής ροή πληροφορίας και η επανάληψη του μηνύματος σαφώς συμβάλλουν, όπως και η αξιοποίηση πολλαπλών πηγών για την εκπομπή του ίδιου μηνύματος. Εντούτοις, ένα σημαντικό μέρος των θιασωτών θεωριών συνωμοσίας παραμένει πρακτικά «άτρωτο» σε κάθε εξωγενή παρέμβαση. Είναι σχετικά πιο εύκολο να αντιμετωπιστούν περιπτώσεις παραπληροφόρησης, καθώς (...) η παραπληροφόρηση αφορά πρωτίστως στην πηγή του μηνύματος και όχι στον αποδέκτη του. Υπό αυτή την έννοια, η παραπληροφόρηση είναι δυνατό να αποδυναμωθεί μέσω της παροχής αξιόπιστης και τεκμηριωμένης πληροφόρησης στον αποδέκτη, καθώς και διασφάλισης του πλουραλισμού και της πολυφωνίας στο δημόσιο λόγο» (Εκπρόσωπος ΓΓΠΠ)

- δράσεις που θα αποσκοπούν στην κατάρριψη δημοφιλών θεωριών συνωμοσίας, μέσω προσώπων ή φορέων που απολαμβάνουν κύρος και αξιοπιστία:

«πάρα πολύ... χρήσιμο είναι όχι απλώς να λέμε ποια είναι η πραγματικότητα αλλά να καταρρίπτουμε τη θεωρία συνωμοσίας και κυρίως θεωρίες συνωμοσίας οι οποίες γνωρίζουν ευρύτερη απήχηση: εννοείται δεν μπορεί να πάει το κράτος πίσω από κάθε θεωρία αλλά θεωρίες που σχετίζονται [για] παράδειγμα με τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει ένα εμβόλιο – (...) υπάρχουν κάποιοι άνθρωποι που βοηθούν σ' αυτό το κομμάτι (...) ένας (...) που το κάνει συστηματικά, είναι ο Ηλίας Μόσιαλος⁹⁶ ο οποίος το κάνει και μέσα από το διαδίκτυο που συνεχώς παίρνει τέτοια κομμάτια και προσπαθεί να τ' απαντά στην όλη αυτή διαδικασία. Άρα υπάρχουν και πρωτοβουλίες ιδιωτών – όπως λέμε – είτε αυτοί είναι τα [Ελληνικά] Hoaxes είτε είναι ο Μόσιαλος – οι οποίοι συντελούν προς αυτή την κατεύθυνση. Άρα το να χρησιμοποιώ... για την αντίδραση αυτή και γενικότερα για την πρόληψη, ανθρώπους οι οποίοι έχουν το επιστημονικό κύρος, τη βαρύτητα και μία αποδοχή, βοηθάει κάποιες φορές περισσότερο ακόμα και από το επίσημο [δηλαδή από τις αρχές] briefing. Δηλαδή γιατί θεωρούνται πολλές φορές ότι η κυβέρνηση έχει ένα στόχο, άρα ο κυβερνητικός εκπρόσωπος - για παράδειγμα - δεν είναι κάτι άλλο, αλλά λέει το παραμύθι το οποίο υπάρχει, ενώ κάποιος άλλος θα μπορέσει να τρώσει σιγά-σιγά σ' όλο αυτό το κομμάτι» (Ειδικός-ή εμπειρογνώμονας διεθνολόγος)

⁹⁶ Καθηγητής της πολιτικής της υγείας στη London School of Economics και Πολιτικής και Διοίκησης της Υγείας στην Ιατρική Σχολή του Imperial College London. Συν-διευθύνει το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας του ΠΟΥ και είναι εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης σε διεθνείς οργανισμούς για την αντιμετώπιση της πανδημίας του COVID-19.

- ενημερωτικές – εκπαιδευτικές δράσεις για την αντιμετώπιση του «ψηφιακού» και «τεχνολογικού» αναλφαριθμητισμού πληθυσμιακών ομάδων αυξημένης τρωτότητας στην παραπληροφόρηση όπως τα άτομα τρίτης ηλικίας:
«είναι και ο τεχνολογικός αναλφαριθμητισμός, είναι και ο ψηφιακός αναλφαριθμητισμός. Δηλαδή άνθρωποι οι οποίοι τώρα μπαίνουν σε αυτό το πράγμα δεν μπορούν να πετιούνται έτσι - ας πούμε – στο, στο βωμό των fake news και να παραπληροφορούνται επειδή απλά έχουν μεγαλώσει ή δεν είναι εκτός παραγωγής ή επειδή είναι εκτός παραγωγής, είναι λιγότερο παραγωγικοί. Πρέπει άρα λοιπόν να, να ληφθούν πρωτοβουλίες και για τον ψηφιακό αναλφαριθμητισμό αυτών των ανθρώπων» (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων)
- οικονομική ενίσχυση φορέων fact checkers: *«να χρηματοδοτηθούν και άλλα αντίστοιχα σαν το Greek Hoaxes να κάνουνε τη, τη δουλειά ακόμα πιο ανεξάρτητα»* (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων)
- ενημερωτική τηλεοπτική εκπομπή (διότι *«η τηλεόραση είναι σχετικά μαζικό [μέσο] – ιδίως στον πιο επιρρεπή σε αυτές τις θεωρίες πληθυσμό δηλαδή τους μεγαλύτερους σε ηλικία [ανθρώπους]»*) - που ενδεχομένως θα αναμεταδίδεται διακαναλικά – και θα αξιοποιεί την ερευνητική εργασία της οργάνωσης Ελληνικά Hoaxes, για να διαψεύδει fake news και θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία (Ερευνητής-τρια εταιρείας δημοσκοπήσεων)
- ενίσχυση ενημερωτικών δράσεων μέσω των κοινωνικών δικτύων *«ακριβώς γιατί... η πλειονότητα των ψευδών ειδήσεων που κυκλοφορούν για την πανδημία κυκλοφορούν μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης»* (Ερευνητής-τρια Ελληνικών Hoaxes).
- καταπολέμηση των «στερεοτυπών» και των «προκαταλήψεων» που κουβαλούν οι άνθρωποι, τα οποία δημιουργούν ένα εύφορο έδαφος για την υιοθέτηση θεωριών συνωμοσίας και fake news (Καθηγητής-τρια ΜΜΕ 2)

Αρκετά από τα παραπάνω προτεινόμενα μέτρα βρίσκονται σε αντιστοιχία με ανάλογες γενικές προτάσεις και κατευθυντήριες γραμμές της ΕΕ (και) προς τα κράτη μέλη.

Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Υπάτος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2020 Ιούνιος 10:5), έχουν επισημάνει την ανάγκη για «απόκριση από όλα τα μέρη της κοινωνίας, ανάλογα με την έκταση της βλάβης, την πρόθεση, τη μορφή διασποράς, τους εμπλεκόμενους παράγοντες και την προέλευσή τους». Η λανθασμένη πληροφόρηση «μπορεί να αντιμετωπιστεί με καλά στοχευμένες

αντικρούσεις και με την κατάρριψη μυθευμάτων, καθώς και με πρωτοβουλίες γραμματισμού στα μέσα επικοινωνίας», ενώ η παραπληροφόρηση, «πρέπει να αντιμετωπιστεί με άλλα μέσα, συμπεριλαμβανομένων των δράσεων των κυβερνήσεων» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2020 Ιούνιος 10:5).

Πιο αναλυτικά, όσον αφορά τη λήψη στοχευμένων μέτρων, για να αντιμετωπιστούν τα «επικίνδυνα μυθεύματα» και οι «παραπλανητικές πληροφορίες υγιεινής με ψευδείς ισχυρισμούς», η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2020 Ιούνιος 10:3), προτείνουν «οι βασικοί φορείς, όπως οι δημόσιες αρχές, τα μέσα επικοινωνίας, οι δημοσιογράφοι, οι διαδικτυακές πλατφόρμες, οι ελεγκτές γεγονότων και η κοινωνία των πολιτών, να καθιστούν διαθέσιμο έγκυρο περιεχόμενο σχετικά με την υγεία και να διευκολύνουν την προβολή του». Επίσης, προτείνουν «να αυξηθεί η ικανότητα των πολιτών να αναγνωρίζουν αυτού του είδους την παραπληροφόρηση και να αντιδρούν σε αυτή», ενώ όταν αναγνωρίζονται «παράνομες συμπεριφορές» τότε «οι αρμόδιες αρχές θα πρέπει να επιλαμβάνονται των υποθέσεων σύμφωνα με τους ισχύοντες νομικούς κανόνες» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2020 Ιούνιος 10:3).

Ως προς τις θεωρίες συνωμοσίας, προτείνεται

να ενισχυθεί η αποφασιστικότητα ολόκληρης της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των αρμόδιων αρχών, των μέσων επικοινωνίας, των δημοσιογράφων, των ελεγκτών γεγονότων, της κοινωνίας των πολιτών (...) και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται, για παράδειγμα, με άμεση κατάρριψη, υποβάθμιση, πιθανή αφαίρεση περιεχομένου ή λήψη μέτρων κατά λογαριασμών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2020 Ιούνιος 10:3-4).

Όσον αφορά τη ρητορική μίσους, υπενθυμίζεται ότι

υπόκειται στους κανόνες για την αφαίρεση παράνομου περιεχομένου από τις πλατφόρμες και τις αρχές, καθώς και στη λήψη μέτρων από τις αρμόδιες αρχές βάσει της ποινικής νομοθεσίας των κρατών μελών, σύμφωνα με τη σύσταση σχετικά με μέτρα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Υπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2020 Ιούνιος 10:4).

Ακόμα, όσον αφορά την «καταναλωτική απάτη», αυτή είναι «παράνομη» και «πρέπει να αντιμετωπιστεί» εκτός από τις «διαδικτυακές πλατφόρμες» και από τις «[εθνικές] αρχές προστασίας των καταναλωτών» και τις, ενώ για το «κυβερνοέγκλημα», κρίνεται αναγκαία η «άμεση δράση από τις αρχές επιβολής του νόμου» αλλά και «εκστρατείες ευαισθητοποίησης των πολιτών» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2020 Ιούνιος 10:4).

Τέλος, όπως επισημαίνεται, όλα αυτά τα μέτρα «θα πρέπει να εφαρμόζονται με πλήρη σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδίως της ελευθερίας της έκφρασης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, 2020 Ιούνιος 10:5).

3.2. Ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο (διαδικτυακή έρευνα) ατομικής συμπλήρωσης

3.2.1. Η ερευνητική μέθοδος

Προετοίμασα ένα ερωτηματολόγιο «ατομικής συμπλήρωσης» / «ατομικής εφαρμογής» (Bryman, 2016:257) ή «αυτοαναφοράς» (Babbie, 2018:471), χρησιμοποιώντας την διαδικτυακή εφαρμογή στατιστικής έρευνας «LimeSurvey» (www.limesurvey.org). Η δωρεάν συνδρομή στην εν λόγω εφαρμογή δίνει τη δυνατότητα για μόλις έως και 25 απαντήσεις ανά μήνα και 10 MB δεδομένων. Η αμέσως επόμενη συνδρομή - η «βασική» («basic») - με μικρό σχετικά κόστος ανά μήνα, προσφέρει τη δυνατότητα λήψης έως και 1000 απαντήσεων ανά μήνα και μεταφόρτωσης (upload) έως 250 MB δεδομένων. Η εν λόγω «βασική» συνδρομή κρίθηκε επαρκής για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής εργασίας και επιλέχθηκε.

Η εν λόγω διαδικτυακή εφαρμογή επιλέχθηκε για τους εξής βασικούς λόγους:

1. Δυνατότητα **πλήρους ανωνυμοποίησης** της έρευνας – με βάση τις προβλέψεις του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (GDPR 2016/679) – όχι μόνο μέσω της μη λήψης ταυτοποιητικών στοιχείων και στοιχείων επικοινωνίας των συμμετεχόντων-

ουσών, αλλά και μη καταχώρησης της διεύθυνσης IP στις απαντήσεις των συμμετεχόντων-ουσών.

2. Εξαιρετικά εύχρηστο και πολύγλωσσο μενού λειτουργιών
3. Ευρεία ποικιλία διαθέσιμων εργαλείων για τη διαμόρφωση ερωτηματολογίων σύμφωνα με τις ανάγκες και επιθυμίες του/της ερευνητή-τριας
4. Όχι μόνο αυτοματοποιημένη μονομεταβλητή ανάλυση δεδομένων αλλά και διμεταβλητή

Βασικός σκοπός της έρευνας ήταν η απάντηση των εξής βασικών ερωτημάτων:

- Πόσο γνωστές – και όχι πόσοι-ες ή/και ποιοι-ες πιστεύουν σε αυτές - είναι ορισμένες από τις πλέον διαδεδομένες θεωρίες συνωμοσίας και ψευδείς/εσφαλμένες πληροφορίες σχετικά με την προέλευση, τα χαρακτηριστικά και την αντιμετώπιση της πανδημίας του κορωνοϊού, στην Ελλάδα; Με άλλα λόγια, θέλω να διερευνήσω πόσο **εκτεθειμένοι-ες** είναι οι πολίτες σε διάφορες τέτοιες θεωρίες και πληροφορίες, ανεξαρτήτως εάν οι ίδιοι-ες τις ενστερνίζονται ή όχι;
- Ποιες είναι οι πιθανές πηγές προέλευσης αυτών των θεωριών και πληροφοριών;
- Ποια είναι τα πιθανά μέσα και τρόποι διάδοσης αυτών των θεωριών και πληροφοριών;
- Υπάρχει σύγχυση ή διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με την επικινδυνότητα του κορωνοϊού και εάν ναι, ποιος-α-οι-ες ευθύνονται γι' αυτήν;
- Πως συνήθως ενημερώνονται οι πολίτες αναφορικά με την πανδημία του κορωνοϊού (εάν ενημερώνονται);

Τα παραπάνω ερωτήματα - εκτός του πρώτου, διαμορφώθηκαν σε συνεννόηση και συνεργασία με τον επιβλέποντα Καθηγητή - με γνώμονα την επίτευξη των γενικών στόχων της διπλωματικής εργασίας μου και, άλλες φορές, συμπληρωματικά στα - και άλλες φορές κατά αντιπαράθεση με τα - ερωτήματα των ημιδομημένων συνεντεύξεων. Όσον αφορά όμως ειδικά το πρώτο ερώτημα, οι θεωρίες συνωμοσίας και οι ψευδείς/εσφαλμένες πληροφορίες για την γνώση των οποίων ρωτήθηκαν οι συμμετέχοντες-ουσες, επιλέχθηκαν με βάση τις αντίστοιχες θεωρίες συνωμοσίας και αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για τον κορωνοϊό και την πανδημία του κορωνοϊού που είχαν αναφερθεί (έως και την έναρξη της έρευνάς μου) από/σε:

- τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας και συγκεκριμένα, στην υποενότητα «Mythbusters» της ενότητας «Πληροφορίες για το κοινό σχετικά με την νόσο του κορωνοϊού Covid-19» («Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public») στην κεντρική ιστοσελίδα του
- την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και, συγκεκριμένα, την ενότητα «Πως εντοπίζονται οι θεωρίες συνωμοσίας» της κεντρικής ιστοσελίδας της.
- τις Εκθέσεις του Τομέα Στρατηγικής Επικοινωνίας και Ανάλυσης Πληροφοριών της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης (Strategic Communications and Information Analysis Division - European External Action Service) όπου περιλαμβάνεται πληθώρα σχετικών παραδειγμάτων τέτοιων θεωριών και πληροφοριών που εντοπίζονται σε διάφορα γεωγραφική μήκη και πλάτη
- δημοσκοπήσεις στην Ελλάδα με ανάλογα ερωτήματα γύρω από θεωρίες συνωμοσίας και ψευδείς/εσφαλμένες πληροφορίες για την πανδημία (Interview, 2020 Μάιος 7; PRORATA SA, 2020 Απρίλιος 26; Pulse RC, 2020 Ιούνιος 15)
- όσους-ες είχαν ήδη παραχωρήσει συνέντευξη στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας (είχαν ήδη διεξαχθεί 3 συνεντεύξεις και είχε παραληφθεί συμπληρωμένο το ερωτηματολόγιο της συνέντευξης από εκπρόσωπο της ΓΓΠΠ, ήδη πριν την έναρξη της διαδικτυακής έρευνας).

Σύμφωνα με την μέθοδο αυτή, «οι ερωτώμενοι απαντούν τις ερωτήσεις συμπληρώνοντας μόνοι τους το ερωτηματολόγιο» (Bryman, 2016:257). Τα ερωτηματολόγια αυτού του τύπου έχουν «κατά κανόνα», τα εξής χαρακτηριστικά: μικρότερο αριθμό ερωτήσεων ανοιχτού τύπου διότι οι κλειστού τύπου μπορούν να απαντηθούν πιο εύκολα και γρήγορα, «εύχρηστο σχεδιασμό» επιτρέποντας στο άτομο που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο να μπορεί να εφαρμόσει τις οδηγίες συμπλήρωσης και να αποφύγει την παράλειψη ερώτησης/ερωτήσεων και, τέλος, συντομία, ώστε να ελαχιστοποιηθεί το ενδεχόμενο κούρασης των ερωτώμενων και εγκατάλειψης του ερωτηματολογίου (Bryman, 2016:258).

Επέλεξα τον σχεδιασμό ενός ερωτηματολογίου στον παγκόσμιο ιστό (world wide web), δηλαδή, οι υποψήφιοι-ες ερωτώμενοι-ες καλούνται να επισκεφτούν έναν σύνδεσμο (link) στο διαδίκτυο που οδηγεί στο ερωτηματολόγιο και να το συμπληρώσουν διαδικτυακά (online) (Babbie, 2018:495; Bryman, 2016:266-267). Ο λόγος της επιλογής του συγκεκριμένου τύπου

ερωτηματολογίου ατομικής συμπλήρωσης ή αυτοαναφοράς, είναι τα ποικίλα πλεονεκτήματα που αυτό προσφέρει και, κυρίως, τα κάτωθι – κάποια εκ των οποίων έχουν αναγνωριστεί και στη σχετική βιβλιογραφία:

- το χαμηλό οικονομικό κόστος (Bryman, 2016:273), πέραν, φυσικά, της αναγκαίας ύπαρξης ηλεκτρονικού υπολογιστή και σύνδεσης στο διαδίκτυο
- η απουσία περιορισμών ως προς τη γεωγραφική κάλυψη (Bryman, 2016:273)
- το γεγονός ότι «οι ερωτώμενοι είναι συχνά απρόθυμοι να αναφέρουν αμφιλεγόμενες ή αποκλίνουσες στάσεις ή συμπεριφορές σε συνεντεύξεις, αλλά πιο πρόθυμοι να το κάνουν σε ανώνυμα ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς» (Babbie, 2018:502)
- η δυνατότητα ηλεκτρονικής προώθησης του με πολλούς τρόπους π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μέσω των κοινωνικών δικτύων (π.χ. Facebook, Twitter, LinkedIn), μέσω εφαρμογών τηλεφωνίας και μηνυμάτων (π.χ. Viber, WhatsApp) κ.ά.

Η έρευνα - διαθέσιμη μόνο στην ελληνική γλώσσα - απευθυνόταν στον γενικό πληθυσμό της χώρας, με μοναδικό περιορισμό την ηλικία (απευθυνόταν σε ενήλικες από 18 ετών και άνω). Το ερωτηματολόγιο προωθήθηκε ηλεκτρονικά - μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, εφαρμογών επικοινωνίας ανταλλαγής μηνυμάτων και κλήσεων αλλά και μέσω των προσωπικών λογαριασμών μου στα κοινωνικά δίκτυα Facebook και LinkedIn – αξιοποιώντας το προσωπικό, επαγγελματικό και ευρύτερο δίκτυο επαφών μου. Η ανάλυση των αποτελεσμάτων έγινε επί του συνόλου των συμμετεχόντων-ουσών στην έρευνα: ένας βασικός λόγος για αυτή την επιλογή ήταν ότι ήταν αδύνατη η εξαγωγή ενός δείγματος αντιπροσωπευτικού του γενικού πληθυσμού, λόγω (σημαντικής) υποεκπροσώπησης διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων (βλ. **υποενότητες 3.2.3 και 3.2.4**).

Πιο αναλυτικά ως προς την ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από την εφαρμογή της παραπάνω ποσοτικής μεθόδου, διεξήχθη τόσο μονομεταβλητή ανάλυση – δηλαδή «ανάλυση μίας μεταβλητής κάθε φορά» (Bryman, 2016:371) για τις ερωτήσεις 1 έως και 14 που αναφέρονταν κάθε φορά εάν έχουν ακούσει ή διαβάσει οπουδήποτε μια θεωρία συνωμοσίας ή ψευδή/λανθασμένη πληροφορία για την πανδημία καθώς και για τις ερωτήσεις που αφορούν κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά (**βλ. Παράρτημα Γ'**). Για την ανάλυσή τους, εξήγαγα μέσω της εφαρμογής «LimeSurvey», πίνακες συχνотήτων οι οποίοι μας δίνουν

«τον αριθμό των ανθρώπων και το ποσοστό που αντιστοιχεί σε κάθε κατηγορία της εκάστοτε μεταβλητής» (Bryman, 2016:371). Ένας πίνακας συχνотήτων «μπορεί να χρησιμοποιηθεί για όλους τους διαφορετικούς τύπους μεταβλητής» (Bryman, 2016:371).

Επίσης, πραγματοποιήθηκε και διμεταβλητή ανάλυση – δηλαδή «ανάλυση δύο μεταβλητών κάθε φορά, προκειμένου να αποκαλυφθεί αν οι δύο μεταβλητές σχετίζονται μεταξύ τους ή όχι» (Bryman, 2016:374) **για τις ερωτήσεις 15 έως και 18 (βλ. Παράρτημα Γ') που αφορούσαν γνώμες ή συνήθειες των συμμετεχόντων-ουσών σε συσχέτιση με τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων-ουσών.** Για την ανάλυσή χρησιμοποιήσα πίνακες συνάφειας, τους οποίους επίσης εξήγαγα μέσω της εφαρμογής «LimeSurvey». Οι πίνακες συνάφειας «μπορούν να εφαρμοστούν σε οποιοδήποτε ζεύγος μεταβλητών» (Bryman, 2016:375). Ένας πίνακας συνάφειας μοιάζει με έναν πίνακα συχνотήτων, «με τη διαφορά ότι επιτρέπει την ταυτόχρονη ανάλυση δύο μεταβλητών, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα διερεύνησης της μεταξύ τους σχέσης» (Bryman, 2016:375).

3.2.2. Η περίοδος διεξαγωγής της διαδικτυακής έρευνας

Η διαδικτυακή έρευνα διεξήχθη από τις 18 Νοεμβρίου 2020 (ενεργοποίηση της έρευνας και έναρξη προώθησής της) έως και την 9^η Φεβρουαρίου 2021 (απενεργοποίηση έρευνας), δηλαδή ξεκίνησε λίγο παραπάνω από τρεις εβδομάδες (22 μέρες) μετά την έναρξη των ημιδομημένων συνεντεύξεων και ολοκληρώθηκε σχεδόν τρεις εβδομάδες (20 μέρες) μετά την διεξαγωγή της τελευταίας συνέντευξης. Δηλαδή, διεξήχθη κατά τη διάρκεια του 2^{ου} πανδημικού κύματος – και ιδίως κατά την περίοδο κορύφωσής του – έως και τις αρχές του τρίτου πανδημικού κύματος (από τον Φεβρουάριο του 2021) (Κονδύλης, κ.ά., 2021).

Η διαδικτυακή έρευνα ξεκίνησε αργότερα από τις ημιδομημένες συνεντεύξεις για τρεις βασικούς λόγους: πρώτον, απαιτήθηκε περίοδος εξοικείωσής μου με την πλατφόρμα LimeSurvey, δεύτερον, το ερωτηματολόγιο τροποποιήθηκε αρκετές φορές μέχρι να καταλήξω στην τελική στόχευση και μορφή του - σε συνεννόηση πάντα με τον επιβλέποντα Καθηγητή – και, τρίτον, διότι η εμπειρία κάποιων πρώτων συνεντεύξεων, ενδεχομένως θα μου έδινε πρόσθετα ερεθίσματα και κατευθύνσεις για την διαμόρφωση της διαδικτυακής έρευνας,

γεγονός που επιβεβαιώθηκε. Η έρευνα τερματίστηκε την προαναφερθείσα ημερομηνία/χρονική περίοδο για δύο βασικούς λόγους: πρώτον, είχα διαπιστώσει ότι, παρά τις όποιες προωθητικές ενέργειες, ο αριθμός των συμμετεχόντων παρέμενε (σχετικά) σταθερός και, δεύτερον, λόγω επιθυμίας μου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο μεγαλύτερης χρονικής απόστασης από την ημερομηνία διεξαγωγής της τελευταίας ημιδομημένης συνέντευξης. Με άλλα λόγια, επιθυμούσα οι δύο έρευνες (ημιδομημένες συνεντεύξεις και διαδικτυακή έρευνα) να έχουν υλοποιηθεί – κατά το δυνατόν – εντός του ίδιου χρονικού διαστήματος και, κατ' επέκταση, εντός των ίδιων συνθηκών αναφορικά με την πορεία της πανδημίας στην Ελλάδα - προαναφέρθηκαν στην υποενότητα **3.1.2.**

3.2.3. Προκλήσεις και προβλήματα

Η χρήση του ερωτηματολογίων ατομικής συμπλήρωσης μέσω διαδικτύου (μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή μέσω συνδέσμου στον παγκόσμιο ιστό) έχει – σύμφωνα με τον Bryman (2016:273-274) και ορισμένα όχι ευκαταφρόνητα μειονεκτήματα:

- το «χαμηλό ποσοστό απόκρισης», δηλαδή, συχνά τα ερωτηματολόγια του τύπου συγκεντρώνουν συχνά λιγότερες απαντήσεις σε σχέση με άλλα ερωτηματολόγια αυτόματης συμπλήρωσης όπως τα ερωτηματολόγια που αποστέλλονται μέσω ταχυδρομείου
- ο «περιορισμός στους διαδικτυακούς πληθυσμούς», δηλαδή, το ερωτηματολόγιο απευθύνεται σε ανθρώπους που «είναι διαδικτυακά διαθέσιμοι», εκτός βέβαια από την περίπτωση που ακριβώς αυτός ο πληθυσμός είναι η ομάδα στόχου της έρευνας αλλά δεν υφίσταται πρόβλημα
- «απαιτείται παρακίνηση», δηλαδή, θα πρέπει «η πρόσκληση συμμετοχής» να «είναι ιδιαίτερα πειστική» λόγω της πιθανής ύπαρξης δυσκολιών ή αντικινήτρων όπως η ανάγκη πληρωμής συνδρομής στο διαδίκτυο⁹⁷
- θέματα «εμπιστευτικότητας και ανωνυμίας» ειδικά για ερωτηματολόγια που θα πρέπει να επιστραφούν μέσω ηλεκτρονικού (ή μη) ταχυδρομείου «είτε ενσωματωμένα στο μήνυμα είτε ως επισυναπτόμενο αρχείο», γεγονός που μπορεί να γεννήσει αμφιβολίες σε ερωτώμενους για τη διασφάλιση της εμπιστευτικότητας των απαντήσεων που έδωσαν και

⁹⁷ Πιθανόν εδώ αναφέρεται σε ανθρώπους που δυσκολεύονται ή δεν μπορούν καν να ανταπεξέλθουν οικονομικά στην πληρωμή συνδρομής.

την ανωνυμία τους – αντιθέτως τα ερωτηματολόγια στον παγκόσμιο ιστό από την άποψη αυτή «υπερτερούν» έναντι των ερωτηματολογίων που συμπληρώνονται και επιστρέφονται ως συνημμένα έγγραφα «μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου»

- «πολλαπλές απαντήσεις», δηλαδή, ειδικά όσον αφορά στα ερωτηματολόγια που διατίθενται σε κάποιο σύνδεσμο στον παγκόσμιο ιστό, υφίστανται ο κίνδυνος κάποια άτομα «να συμπληρώσουν κακόβουλα τα ερωτηματολόγια περισσότερες από μία φορές» - ο κίνδυνος αυτός υφίσταται σε μικρότερο βαθμό σε ερωτηματολόγια που επιστρέφονται μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ως συνημμένα ή εντός του μηνύματος.

Στις παραπάνω ερευνητικές προκλήσεις, απαντώ αντιστοίχως ότι, το ερωτηματολόγιο:

- Προωθήθηκε με πολλούς τρόπους, ώστε να αυξηθεί η πιθανότητα αύξησης του αριθμού των συμμετεχόντων-ουσών. Συγκεκριμένα, όπως ανάφερα και παραπάνω, η έρευνα προωθήθηκε μέσω όλων των λογαριασμών μου σε κοινωνικά δίκτυα (Facebook, LinkedIn) – και σε ομάδες αυτών (Facebook) και με χρήση hashtags (και στα δύο δίκτυα Facebook, LinkedIn) - ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και εφαρμογών δωρεάν τηλεφωνίας και αποστολής μηνυμάτων (Viber, What's Up, Messenger). Για τις ανάγκες της έρευνας αξιοποίησα πλήρως το προσωπικό (οικογενειακό και φιλικό), επαγγελματικό και ευρύτερο κοινωνικό δίκτυο μου, ώστε να συμπληρωθεί όχι μόνο από τα μέλη αυτού αλλά να προωθηθεί και στα προσωπικά δίκτυα αυτών.
- Λόγω της προώθησης του αποκλειστικά μέσω διαδικτύου και διαδικτυακών εφαρμογών, απευθυνόταν αναγκαστικά σε ανθρώπους που έχουν σύνδεση στο διαδίκτυο (είτε μέσω συνδρομής είτε μέσω δωρεάν ασύρματης πρόσβασης π.χ. από κάποιο δημόσιο χώρο) και στοιχειώδεις ψηφιακές δεξιότητες. Για την αύξηση της πιθανότητας συμμετοχής περισσότερων ατόμων – που είτε έχουν μόνιμη σύνδεση στο διαδίκτυο είτε περιστασιακή - η έρευνα διεξήχθη επί σημαντικά υψηλό χρονικό διάστημα και, συγκεκριμένα σχεδόν τριών μηνών (18 Νοεμβρίου 2020 9 Φεβρουαρίου 2021).
- Συνοδευόταν από σύντομο αλλά σαφές και περιεκτικό κείμενο όπου αναφερόταν η σημασία – και, ως ένα βαθμό – η πρωτοτυπία της εν λόγω έρευνας, με σκοπό την περαιτέρω ενθάρρυνση της συμμετοχής σε αυτή
- Η έρευνα ήταν ανώνυμη. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι, όχι μόνο δεν ζητούταν ή απαιτούταν κάποιο στοιχείο επικοινωνίας ή/και οποιοδήποτε ταυτοποιητικό στοιχείο από τους/τις συμμετέχοντες-ουσες, αλλά μέσω συγκεκριμένων διαθέσιμων ρυθμίσεων που παρέχονται

από την διαδικτυακή εφαρμογή «LimeSurvey» και οι οποίες επιλέχθηκαν, η έρευνα «ανωνυμοποιήθηκε» ώστε η σύνδεση μεταξύ απαντήσεων και συμμετεχόντων-ουσών να είναι παντελώς αδύνατη καθώς η διεύθυνση IP των χρηστών προστατευόταν και δεν ανιχνευόταν.

Επιπλέον, στην αρχή της έρευνας, περιλαμβανόταν μια κατηγορηματική δήλωση περί διασφάλισης της πλήρους ανωνυμίας των συμμετεχόντων-ουσών λόγω του ίδιου του ανώνυμου χαρακτήρα του ερωτηματολογίου και της μη υποβολής οποιουδήποτε στοιχείου επικοινωνίας (π.χ. email, τηλέφωνο κ.λπ.) ή άλλου στοιχείου που θα μπορούσε να οδηγήσει στην ανεπιθύμητη αποκάλυψη της ταυτότητας τους. Ακόμα, πριν την έναρξη συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου, απαιτήθηκε από τους/τις συμμετέχοντες-ουσες να επιλέξουν (click) ένα κενό πεδίο ελέγχου/κουμπί (checkbox button) με το οποίο δήλωσαν ότι δίνουν τη συγκατάθεσή τους για την επεξεργασία των δεδομένων που προκύπτουν από τις απαντήσεις τους

- Η διαδικτυακή εφαρμογή «LimeSurvey» δίνει τη δυνατότητα για «χρήση cookies για την αποτροπή πολλαπλών συμμετοχών από τον ίδιο χρήστη». Δεν έκανα τη χρήση αυτής της δυνατότητας – και στηρίχθηκα στην καλή θέληση και συνεργασία των συμμετεχόντων-ουσών στην έρευνα ότι δεν θα επιχειρήσουν να συμπληρώσουν ξανά το ερωτηματολόγιο – διότι θεώρησα ότι με τη χρήση cookies ορισμένοι-ες εξ αυτών μπορεί να ένιωθαν δυσανασχέτηση ή/και να τους δημιουργούνταν ερωτηματικά για την καθολική διασφάλιση της ανωνυμίας της έρευνας.

Μια ακόμα σημαντική «ένσταση» ως προς τη χρήση διαδικτυακών ερευνών «αφορά την αντιπροσωπευτικότητα» αυτών. Δηλαδή, «η δυσκολία να εξασφαλιστεί ότι οι ερωτώμενοι αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα ενός ευρύτερου πληθυσμού» (Babbie, 2018:496,504). Ο Camilo Wilson, ιδρυτής της αμερικανικής εταιρείας ερευνών και εφαρμογών διαδικτύου *Cogix* - σύμφωνα με τον Babbie (2018:496) – έχει υποστηρίξει ότι οι έρευνες αυτές είναι ιδανικές για συγκεκριμένους πληθυσμούς ανθρώπων, όπως, για παράδειγμα, για τους/τις επισκέπτες-τριες μιας συγκεκριμένης ιστοσελίδας. Ένα άλλο παράδειγμα καταλληλότητας της διαδικτυακής έρευνας θα ήταν μια «μελέτη των απόψεων εκείνων που έχουν αγοράσει προϊόντα από τον πωλητή #12345 στο eBay» (Babbie, 2018:504). Γενικά, οι έρευνες μέσω διαδικτύου, «ταιριάζουν ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού και για έρευνα που βασίζεται συγκεκριμένα στη συμμετοχή μέσω web» (Babbie, 2018:504).

Πράγματι, οι συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνά μου δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού: παρατηρήθηκε σημαντική υπό-εκπροσώπηση (εν προκειμένω μικρή συμμετοχή ανδρών και εξαιρετικά μικρή από ορισμένες ηλικιακές ομάδες) ή υπέρ-εκπροσώπηση (εν προκειμένω μεγάλη συμμετοχή κατόχων μεταπτυχιακών ή/και διδακτορικών τίτλων σπουδών) διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων, ήταν το – όχι μη αναμενόμενο – αποτέλεσμα αυτής της ερευνητικής επιλογής. Θα πρέπει όμως αν επισημανθεί ότι, ο χαρακτήρας της συγκεκριμένης διαδικτυακής έρευνας ήταν **συμπληρωματικός** της **κύριας** έρευνας (ποιοτική έρευνα, ημι-δομημένες συνεντεύξεις) και σκοπός της ήταν η ανίχνευση κάποιων πολύ γενικών τάσεων και η ενίσχυση του προβληματισμού για περαιτέρω έρευνα.

3.2.4. Ερευνητικά αποτελέσματα: κοινωνικά – δημογραφικά χαρακτηριστικά συμμετεχόντων-ουσών

Ηλικιακή ομάδα	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
18-24	57	8.19%
25-39	316	45.40%
40-54	262	37.64%
55-69	60	8.62%
70+	1	0.14%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.5: Ηλικιακή ομάδων συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία που παρατίθενται στους πίνακες 1 και 2, από το **σύνολο των 696 ατόμων** που συμμετείχαν στην έρευνα (δηλαδή απάντησαν σε όλες τις ερωτήσεις και υπέβαλαν το ερωτηματολόγιο), σχεδόν οι μισοί-ές συμμετέχοντες-ουσες ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 25-39 ετών (45,4%) ενώ άνω του 70% (71,41%) ήταν γυναίκες. Δηλαδή παρατηρείται υπέρ-εκπροσώπηση σε αυτές τις δύο πληθυσμιακές ομάδες. Επίσης, ο αριθμός των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 70 ετών και άνω ήταν μόλις ένα άτομο, ενώ των ατόμων που δήλωσαν ως ταυτότητα φύλου εκτός διπόλου/non-binary ή «άλλο» ήταν επίσης εξαιρετικά χαμηλός (3 και 1 άτομο-α αντιστοίχως), άρα ανύπαρκτης αναλυτικής σημασίας για οποιαδήποτε αναζήτηση σχέσης (μεταξύ μεταβλητών).

Ταυτότητα φύλου	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Άνδρας	195	28.02%
Γυναίκα	497	71.41%
Εκτός διπόλου – μη δυαδικό (Non binary)	3	0.43%
Άλλο	1	0.14%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.6: Ταυτότητα φύλου συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα.

Υπέρ-εκπροσώπηση παρατηρείται και όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στον πίνακα 3, σχεδόν 1 στους/στις δύο συμμετέχοντες-ουσες (48,13%) εκ του συνόλου των 696 συμμετεχόντων-ουσών είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος. Συνδυαστικά με τους/τις αποφοίτους ανώτερης/ανώτατης εκπαίδευσης (ΑΕΙ/ΤΕΙ), το 83,62% των συμμετεχόντων-ουσών είναι τουλάχιστον πτυχιούχοι-ες ΑΕΙ/ΤΕΙ. Από την άλλη πλευρά, ο αριθμός των συμμετεχόντων-ουσών αποφοίτων Γυμνασίου και Δημοτικού ή με φοίτηση σε λίγες τάξεις δημοτικού ήταν εξαιρετικά μικρός (3 και 1 άτομα συμμετέχοντες-ουσες αντιστοίχως), άρα - όπως και σε άλλες κατηγορίες συμμετεχόντων-ουσών που είδαμε παραπάνω - πολύ ανύπαρκτης αναλυτικής σημασίας για οποιαδήποτε αναζήτηση σχέσης (μεταξύ μεταβλητών).

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Λίγες τάξεις δημοτικού ή απόφοιτος-η Δημοτικού	1	0.14%
Απόφοιτος-η Γυμνασίου	3	0.43%
Απόφοιτος-η Λυκείου (Γενικού, Επαγγελματικού κ.λπ.) ή Επαγγελματικής Σχολής	64	9.20%
Απόφοιτος-η μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. ΙΕΚ ή Ιδιωτικό Κολλέγιο)	46	6.61%
Απόφοιτος-η ΑΕΙ ή ΤΕΙ (Ελλάδας ή εξωτερικού)	247	35.49%
Κάτοχος μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος	335	48.13%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.7: Εκπαιδευτικό επίπεδο συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα.

Επαγγελματική κατάσταση	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Δημόσιος-α υπάλληλος	158	22.70%
Ιδιωτικός-ή υπάλληλος	237	34.05%
Επιχειρηματίας	17	2.44%
Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – τεχνικά επαγγέλματα	24	3.45%
Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – επιστήμη και έρευνα	94	13.51%
Αγρότης-ισσα	2	0.29%
Συνταξιούχος-α	17	2.44%
Εισοδηματίας	3	0.43%
Οικιακά	8	1.15%
Άνεργος-η	89	12.79%
Άλλο	47	6.75%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.8: Επαγγελματική κατάσταση συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα.

Τέλος, ως προς την επαγγελματική κατάσταση των συμμετεχόντων-ουσών, παρατηρείται μια μεγαλύτερη κατανομή στις διάφορες κατηγορίες. Ένας στους τρεις (34,05%) συμμετέχοντες-ουσες είναι ιδιωτικός-ή υπάλληλος, ενώ σχεδόν ένας στους τέσσερις (22,7%) είναι υπάλληλος του δημοσίου τομέα. Σημαντικά υψηλά ποσοστά καταγράφηκαν μεταξύ ελευθέρων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών (13,51%) και ανέργων (12,79%). Ο αριθμός των εισοδηματιών, αγροτών και απασχολούμενων με το νοικοκυριό (οικιακά) ήταν εξαιρετικά μικρός (3, 2 και 8 συμμετέχοντες-ουσες αντιστοίχως), επομένως, - όπως και για άλλες κατηγορίες συμμετεχόντων-ουσών στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω - είναι ανύπαρκτη η αναλυτική σημασία τους για οποιαδήποτε αναζήτηση σχέσης (μεταξύ μεταβλητών).

3.2.5. Ερευνητικά αποτελέσματα: γνώση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία

Από την διαδικτυακή έρευνα προέκυψε ότι, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων-ουσών - και σε ορισμένες περιπτώσεις η συντριπτική πλειοψηφία αυτών - έχει έρθει σε έστω και μία φορά με συγκεκριμένες θεωρίες συνωμοσίας ή αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για την πανδημία (πίνακες 5 έως 11 και 15 έως 19). Συγκεκριμένα, ρωτήθηκαν αν έχουν ακούσει ή διαβάσει οπουδήποτε έστω και μία φορά 15 θεωρίες συνωμοσίας ή αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για την πανδημία. Για τις 13 από αυτές, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων-ουσών - και στις περισσότερες περιπτώσεις η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων-ουσών σε ποσοστό άνω του 80% - απάντησε ότι τις είχε διαβάσει ή ακούσει οπουδήποτε έστω και μία φορά.

Ερώτηση 1: «Δεν υπάρχει κορωνοϊός». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	676	97.13%
Όχι	18	2.59%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	2	0.29%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.9: «Δεν υπάρχει κορωνοϊός». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Ερώτηση 2: «Ο κορωνοϊός είναι μια συνηθισμένη μορφή γρίπης και τίποτε άλλο». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	659	94.68%
Όχι	32	4.60%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	5	0.72%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.10: «Ο κορωνοϊός είναι μια συνηθισμένη μορφή γρίπης και τίποτε άλλο». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Οι πλέον γνωστές θεωρίες συνωμοσίας ή αναληθείς ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για την πανδημία - **άνω του 80%** των συμμετεχόντων-ουσών δήλωσαν ότι τις είχαν διαβάσει ή ακούσει οπουδήποτε έστω και μία φορά – ήταν:

- «δεν υπάρχει κορωνοϊός» (97,13% - βλ. Πίνακα 5)
- «ο κορωνοϊός είναι μια συνηθισμένη μορφή γρίπης και τίποτε άλλο» (94,68% - βλ. Πίνακα 6)
- «Ο τρόπος καταγραφής των νεκρών από κορωνοϊό είναι λανθασμένος/προβληματικός, διότι πολλοί από αυτούς στην πραγματικότητα πέθαναν από άλλα αίτια» (98,13% - βλ. Πίνακα 7)
- «Ο κορωνοϊός κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού» (97,56% - βλ. Πίνακα 8)

Ερώτηση 3: «Ο τρόπος καταγραφής των νεκρών από κορωνοϊό είναι λανθασμένος/προβληματικός, διότι πολλοί από αυτούς στην πραγματικότητα πέθαναν από άλλα αίτια». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	683	98.13%
Όχι	11	1.58%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	2	0.29%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.11: «Ο τρόπος καταγραφής των νεκρών από κορωνοϊό είναι λανθασμένος/προβληματικός, διότι πολλοί από αυτούς στην πραγματικότητα πέθαναν από άλλα αίτια». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Ερώτηση 4: «Ο κορωνοϊός κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	679	97.56%
Όχι	15	2.16%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	2	0.29%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.12: «Ο κορωνοϊός κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

- «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού ξεκίνησε από ένα ατύχημα διαρροής/διαφυγής του ιού από κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού» (90,09% - βλ. Πίνακα 9)
- «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού είναι στην πραγματικότητα ένα πείραμα ή σχέδιο που υλοποιείται με κάποιον-ους συγκεκριμένο-ους σκοπό-ούς» (90,09% - βλ. Πίνακα 10)

Ερώτηση 5: «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού ξεκίνησε από ένα ατύχημα διαρροής/διαφυγής του ιού από κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	627	90.09%
Όχι	59	8.48%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	10	1.44%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.13: «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού ξεκίνησε από ένα ατύχημα διαρροής/διαφυγής του ιού από κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Ερώτηση 6: «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού είναι στην πραγματικότητα ένα πείραμα ή σχέδιο που υλοποιείται με κάποιον-ους συγκεκριμένο-ους σκοπό-ούς». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	627	90.09%
Όχι	63	9.05%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	6	0.86%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.14: «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού είναι στην πραγματικότητα ένα πείραμα ή σχέδιο που υλοποιείται με κάποιον-ους συγκεκριμένο-ους σκοπό-ούς». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

- «Ο αριθμός των κρουσμάτων ή/και των νεκρών από τον κορωνοϊό είναι μικρότερος αλλά μεγεθύνεται επίτηδες για κάποιον-ους σκοπό-ούς» (89,08% - βλ. Πίνακα 11),
- «Μέτρα – όπως ο περιορισμός των μετακινήσεων ή η εργασία από το σπίτι (τηλεργασία) – δεν έχουν ως σκοπό την προστασία μας από τον κορωνοϊό (COVID 19) αλλά τη συμμόρφωσή μας με έναν άλλο / νέο τρόπο ζωής ή τάξη πραγμάτων» (88,65% - βλ. Πίνακα 15)
- «Η χρήση μάσκας είναι επικίνδυνη για την υγεία» (90,23% - βλ. Πίνακα 16)
- «Σκοπός του εμβολίου για τον κορωνοϊού - όταν αυτό διατεθεί - δεν θα είναι η προστασία μας από αυτόν, αλλά η εμφύτευση ενός μικροτσιπ» (84,63% - βλ. Πίνακα 19).

Ερώτηση 7: «Ο αριθμός των κρουσμάτων ή/και των νεκρών από τον κορωνοϊό είναι μικρότερος αλλά μεγεθύνεται επίτηδες για κάποιον-ους σκοπό-ούς». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	620	89.08%
Όχι	69	9.91%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	7	1.01%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.15: «Ο αριθμός των κρουσμάτων ή/και των νεκρών από τον κορωνοϊό είναι μικρότερος αλλά μεγεθύνεται επίτηδες για κάποιον-ους σκοπό-ούς». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Ερώτηση 8: «Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό – αν όχι αποκλειστικά – για τη διάδοση του κορωνοϊού στη χώρα μας». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	355	51.01%
Όχι	318	45.69%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	23	3.30%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.16: «Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό – αν όχι αποκλειστικά – για τη διάδοση του κορωνοϊού στη χώρα μας». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Λιγότερο γνωστές – εντούτοις γνωστές στην πλειοψηφία των συμμετεχόντων-ουσών (άνω του 50%) – ήταν οι εξής θεωρίες συνωμοσίας ή πληροφορίες:

- «Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό – αν όχι αποκλειστικά – για τη διάδοση του κορωνοϊού στη χώρα μας» (51,01% - βλ. Πίνακα 12)
- «Η χρήση μάσκας μπορεί να προκαλέσει ακόμα και τον θάνατο κάποιων ανθρώπων» (54,45% - βλ. Πίνακα 17)
- «Οι μάσκες περιέχουν κάποιον κρυφό μηχανισμό - π.χ. μικροτσιπ ή μικρή κεραία – με σκοπό την παρακολούθηση ή/και τον έλεγχο μας» (54,17% - βλ. Πίνακα 18).

Ερώτηση 9: «Υπάρχει ήδη θεραπεία ή εμβόλιο για τον κορωνοϊό αλλά την/το κρατάνε μυστική-ό για κάποιον-ους λόγο-ους». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	318	45.69%
Όχι	355	51.01%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	23	3.30%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.17: «Υπάρχει ήδη θεραπεία ή εμβόλιο για τον κορωνοϊό αλλά την/το κρατάνε μυστική-ό για κάποιον-ους λόγο-ους». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Μόνο σε δύο περιπτώσεις η πλειοψηφία των συμμετεχόντων-ουσών (άνω του 50% ή σχεδόν 50%) δήλωσαν άγνοια για κάποια θεωρία συνωμοσίας ή ψευδή/λανθασμένη πληροφορία για την πανδημία και, συγκεκριμένα ότι:

- «Υπάρχει ήδη θεραπεία ή εμβόλιο για τον κορωνοϊό αλλά την/το κρατάνε μυστική-ό για κάποιον-ους λόγο-ους» (δεν την είχε ακούσει ή διαβάσει το 51,01% των συμμετεχόντων-ουσών – βλ. Πίνακα 13)
- «Υπάρχουν συγκεκριμένες τροφές, η κατανάλωση των οποίων μας προστατεύει από τον κορωνοϊό» (δεν την είχε ακούσει ή διαβάσει το 49,28% των συμμετεχόντων-ουσών – βλ. Πίνακα 14).

Ερώτηση 10: «Υπάρχουν συγκεκριμένες τροφές, η κατανάλωση των οποίων μας προστατεύει από τον κορωνοϊό». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	332	47.70%
Όχι	343	49.28%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	21	3.02%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.18: «Υπάρχουν συγκεκριμένες τροφές, η κατανάλωση των οποίων μας προστατεύει από τον κορωνοϊό». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Εντούτοις και στις δύο αυτές περιπτώσεις, το ποσοστό των συμμετεχόντων-ουσών που της είχαν ακούσει ή διαβάσει έστω και μία φορά ήταν πολύ υψηλό, ξεπερνώντας το 45% (βλ. Πίνακες 13 και 14).

Ερώτηση 11: «Μέτρα – όπως ο περιορισμός των μετακινήσεων ή η εργασία από το σπίτι (τηλεργασία) – δεν έχουν ως σκοπό την προστασία μας από τον κορωνοϊό (COVID 19) αλλά τη συμμόρφωσή μας με έναν άλλο / νέο τρόπο ζωής ή τάξη πραγμάτων». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	617	88.65%
Όχι	71	10.20%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	8	1.15%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.19: «Μέτρα – όπως ο περιορισμός των μετακινήσεων ή η εργασία από το σπίτι (τηλεργασία) – δεν έχουν ως σκοπό την προστασία μας από τον κορωνοϊό (COVID 19) αλλά τη συμμόρφωσή μας με έναν άλλο / νέο τρόπο ζωής ή τάξη πραγμάτων». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Ερώτηση 12: «Η χρήση μάσκας είναι επικίνδυνη για την υγεία». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	628	90.23%
Όχι	59	8.48%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	9	1.29%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.20: «Η χρήση μάσκας είναι επικίνδυνη για την υγεία». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Ερώτηση 13: «Η χρήση μάσκας μπορεί να προκαλέσει ακόμα και τον θάνατο κάποιων ανθρώπων». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	379	54.45%
Όχι	294	42.24%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	23	3.30%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.21: «Η χρήση μάσκας μπορεί να προκαλέσει ακόμα και τον θάνατο κάποιων ανθρώπων». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Ερώτηση 14: «Οι μάσκες περιέχουν κάποιον κρυφό μηχανισμό - π.χ. μικροτσίπ ή μικρή κεραία – με σκοπό την παρακολούθηση ή/και τον έλεγχο μας». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	377	54.17%
Όχι	312	44.83%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	7	1.01%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.22: «Οι μάσκες περιέχουν κάποιον κρυφό μηχανισμό - π.χ. μικροτσίπ ή μικρή κεραία – με σκοπό την παρακολούθηση ή/και τον έλεγχο μας». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Ερώτηση 15: «Σκοπός του εμβολίου για τον κορωνοϊό - όταν αυτό διατεθεί - δεν θα είναι η προστασία μας από αυτόν, αλλά η εμφύτευση ενός μικροτσίπ». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	589	84.63%
Όχι	97	13.94%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	10	1.44%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.23: «Σκοπός του εμβολίου για τον κορωνοϊό - όταν αυτό διατεθεί - δεν θα είναι η προστασία μας από αυτόν, αλλά η εμφύτευση ενός μικροτσίπ». Απαντήσεις συμμετεχόντων-ουσών.

Τα παραπάνω αποτελέσματα - εκτός ότι **επιβεβαιώνουν τη σωστή επιλογή και υψηλή αντιπροσωπευτικότητα των παραδειγμάτων θεωριών συνωμοσίας και των ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία τα οποία επιλέχθηκαν για να ενταχθούν στη διαδικτυακή έρευνα – φανερώνουν ότι, οι εν λόγω θεωρίες και πληροφορίες είναι εξαιρετικά γνωστές και δεν διακινούνται, δεν ακούγονται, δεν περιορίζονται εντός κάποιων κλειστών ή περιθωριακών ομάδων ή κύκλων, αλλά καταφέρνουν να βρίσκουν το δρόμο τους προς την ευρύτερη δημόσια σφαίρα.**

3.2.6. Ερευνητικά αποτελέσματα: απόψεις και συνήθειες

Οι συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνα ρωτήθηκαν για τις πιθανές πηγές προέλευσης αυτών των θεωριών συνωμοσίας ή ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία και τους/τις ζητήθηκε **να επιλέξουν έως και τρεις (03) απαντήσεις από έναν κατάλογο 8 πιθανών απαντήσεων.**

Ερώτηση 16: Ανεξαρτήτως εάν έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές προέρχονται κυρίως από (έως 3 απαντήσεις):	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους	169	24.28%
κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.	282	40.52%
κάποιο-α ΜΜΕ	139	19.97%
κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)	225	32.33%
κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στρίες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.	476	68.39%
ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων	485	69.68%
άλλο	30	4.31%
δεν ξέρω / δεν απαντώ	10	1.44%
Σύνολο	1816	100.00%

Πίν.24: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών.

Οι πλέον συχνές απαντήσεις ήταν – όπως φαίνεται στον Πίνακα 20 - «ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων» (69,68%) και «χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο» (68,39%), υποδεικνύοντας ότι οι εν λόγω θεωρίες ή πληροφορίες προέρχονται από ομάδες/συλλογικότητες συγκεκριμένου-ων σκοπού-ών που σχετίζονται άμεσα με την πανδημία καθώς και από χρήστες-στρίες ή ομάδες του διαδικτύου – οι πρώτοι και οι δεύτεροι δεν αποκλείεται να ταυτίζονται (δηλαδή ομάδες αρνητών ή/και κατά των περιοριστικών μέτρων ου δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο ή κυρίως σε αυτό).

Θρησκευτικές κοινότητες ή Εκκλησία-ες έχουν τον δικό τους σημαντικό ρόλο – κατά την άποψη των συμμετεχόντων-ουσών – στην (ανά)παραγωγή θεωριών συνωμοσίας ή/και παραπληροφόρησης (40,52%). Οι συμμετέχοντες-ουσες στην διαδικτυακή έρευνα φαίνεται να υποστηρίζουν ότι τέτοιες θεωρίες και παραπληροφόρηση προέρχονται και από την επιστημονική κοινότητα ή ψευδοεπιστήμονες (32.33%). Πρόκειται για ένα ανησυχητικό φαινόμενο, δεδομένου ότι η επιστημονική κοινότητα έπρεπε να θεωρείται η πλέον αξιόπιστη πηγή ενημέρωσης για την πανδημία, καθώς βασίζεται σε τεκμηριωμένη γνώση και εμπειρία. Αρκετοί-ές συμμετέχοντες-ουσες στην διαδικτυακή έρευνα θεωρούν ότι το φαινόμενο εκπηγάει από ορισμένους πολιτικούς, ιδεολογικούς, κομματικών χώρους (24.28%) και, σε μικρότερο βαθμό των ΜΜΕ (19.97%).

Σε σύγκριση με τα αντίστοιχα ερευνητικά ευρήματα των ημιδομημένων συνεντεύξεων (και του ερωτηματολογίου), παρατηρούμε ότι υπάρχει - μικρότερη ή μεγαλύτερη - ταύτιση απόψεων μεταξύ των συμμετεχόντων-ουσών στην ποιοτική έρευνα και των συμμετεχόντων-ουσών στην ποσοτική διαδικτυακή έρευνά, ως προς τις πιθανές – και βασικές ή συνηθέστερες - πηγές προέλευσης των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης. Μια βασική διαφορά είναι ότι οι συμμετέχοντες-ουσες στην ποσοτική διαδικτυακή έρευνα φαίνεται να έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση σε ομάδες/συλλογικότητες αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών μέτρων ως πιθανή πηγή προέλευσης.

Επίσης, οι συμμετέχοντες-ουσες στην ποιοτική έρευνα αναφέρθηκαν και σε άλλες, πρόσθετες πιθανές πηγές προέλευσης - π.χ. internet bots, οργανωμένο έγκλημα – ενώ, ειδικά όσον αφορά την πιθανή πολιτική, κομματική, ιδεολογική προέλευση τέτοιων θεωριών και παραπληροφόρησης, εξειδίκευσαν τις απαντήσεις τους κάνοντας αναφορές σε συντηρητικό ή/και ακροδεξιό χώρο. Ο αντίλογος εδώ είναι ότι διαφορές αυτές είναι αναμενόμενες, προφανώς λόγω των διαφορετικών ερευνητικών μεθόδων: όσοι-ες παραχώρησαν συνέντευξη (και το άτομο που συμπλήρωσε το ερωτηματολόγιο της συνέντευξης γραπτώς) είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν περισσότερο την σκέψη τους, σε σχέση με τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στην ποσοτική διαδικτυακή έρευνά οι οποίοι-ες έπρεπε να επιλέξουν μεταξύ προκαθορισμένων (και περιορισμένων) απαντήσεων. Στα συγκεκριμένα παραδείγματα, οι συμμετέχοντες-ουσες στην ποσοτική διαδικτυακή έρευνα δεν είχαν τη δυνατότητα να προσδιορίσουν συγκεκριμένα την κομματική/πολιτική/ιδεολογική ταυτότητα της (πιθανής) πηγής προέλευσης θεωριών συνωμοσίας και πανδημίας, ενώ άλλες πιθανές πηγές προέλευσης - που δεν περιλαμβάνονταν στον κατάλογο προκαθορισμένων απαντήσεων προς επιλογή – ομαδοποιούνταν και περιλαμβάνονταν στην (προκαθορισμένη) απάντηση «άλλο». Από την άλλη πλευρά, το χαμηλό ποσοστό επιλογών της απάντησης «άλλο» - 4,31% - καταδεικνύει την ορθότητα (αντιπροσωπευτικότητα) του περιεχόμενου των άλλων προκαθορισμένων απαντήσεων προς επιλογή.

Ερώτηση 16: Ανεξαρτήτως εάν έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές προέρχονται κυρίως από (έως 3 απαντήσεις):	Ταυτότητα Φύλου			
	Άνδρας	Γυναίκα	Εκτός διπόλου – μη δυαδικό (non binary)	Άλλο
κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους	54 (27,69%)	114 (22,94%)	0	1 (100%)
κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.	79 (40,51%)	199 (40,04%)	3 (100%)	1 (100%)
κάποιο-α ΜΜΕ	34 (17,44%)	105 (21,13%)	0	0
κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)	72 (36,92%)	152 (30,58%)	1 (33,33%)	0
κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.	133 (68,21%)	340 (68,41%)	2 (66,67%)	1 (100%)
ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων	138 (70,77%)	344 (69,22%)	3 (100%)	0
άλλο	14 (7,18%)	16 (3,22%)	0	0
δεν ξέρω / δεν απαντώ	1 (0,51%)	9 (1,81%)	0	0

Πίν.25: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.

Ως προς την ταυτότητα φύλου των συμμετεχόντων-ουσών, οι απαντήσεις ανδρών και γυναικών ακολουθούν την σειρά του συνολικού δείγματος: έτσι, «ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων», «κάποιοι-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο», «κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες» και «κάποιους-ες επιστήμονες» είναι οι 4 συχνότερες απαντήσεις με αυτήν την σειρά και για άνδρες και για γυναίκες (βλ. Πίνακα 21). Παρατηρούνται ελαφρές μόνο διαφοροποιήσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς τις απαντήσεις τους, με πιο ευρείες διαφορές να σημειώνονται ως προς τους κομματικούς/πολιτικούς/ιδεολογικούς χώρους και τους επιστήμονες ή ψευδοεπιστήμονες - αναλογικά, αναγνωρίζονται ως πηγές προέλευσης περισσότερο από άνδρες παρά από γυναίκες συμμετέχουσες - ενώ το αντίστροφο ισχύει ως προς τα ΜΜΕ (βλ. Πίνακα 21).

Ερώτηση 16: Ανεξαρτήτως εάν έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές προέρχονται κυρίως από (έως 3 απαντήσεις):	Ηλικιακή ομάδα				
	18-24	25-39	40-54	55-69	70+
κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους	11 (19,30%)	62 (19,62%)	79 (30,15%)	17 (28,33%)	0
κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.	23 (40,35%)	137 (43,35%)	98 (37,40%)	23 (38,33%)	1 (100%)
κάποιο-α ΜΜΕ	12 (21,05%)	68 (21,52%)	54 (20,61%)	5 (8,33%)	0
κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)	13 (22,81%)	104 (32,91%)	89 (33,97%)	19 (31,67%)	0
κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.	40 (70,18%)	235 (74,37%)	159 (60,69%)	41 (68,33%)	1 (100%)
ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων	46 (80,70%)	221 (69,94%)	181 (69,08%)	36 (60%)	1 (100%)
άλλο	2 (3,51%)	11 (3,48%)	16 (6,11%)	1 (1,67%)	0
δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	2 (0,63%)	6 (2,29%)	2 (3,33%)	0

Πίν.26: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.

Ως προς την ηλικιακή ομάδα, οι ανήκοντες-ουσες στις ηλικιακές ομάδες 18-24 και 40-54 θεωρούν ως κύρια πηγή προέλευσης ομάδες και συλλογικότητες αρνητών της πανδημίας ή/και κατά των περιοριστικών μέτρων και δευτερευόντως χρήστες και ομάδες/κοινότητες στο διαδίκτυο, ενώ για τις ηλικιακές ομάδες 25-39 ετών και 55-69 ισχύει ακριβώς το αντίστροφο (βλ. Πίνακα 22). Ανεξαρτήτως ηλικιακής ομάδας, η τρίτη πιο συχνή απάντηση για την πηγή προέλευσης των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης για την πανδημία ήταν οι θρησκευτική-ές κοινότητα-ες ή Εκκλησία-ες, ενώ η τέταρτη πιο συχνή απάντηση ήταν κάποιοι-ες επιστήμονες ή ψευδοεπιστήμονες (βλ. Πίνακα 22).

Γενικά, σχεδόν 1 στους/στις 2 συμμετέχοντες-ουσες ηλικίας 25-39 ετών θεωρεί ότι οι θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση όπως αυτές που περιλαμβάνονταν στην προηγούμενη ενότητα ερωτήσεων προέρχονται κυρίως από «κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.», ενώ πάνω από 1 στους/στις 2 συμμετέχοντες-ουσες από όλες τις ηλικιακές ομάδες του δείγματος θεωρεί ότι τέτοιες θεωρίες και παραπληροφόρηση μπορούν να προέρχονται από «κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.» και «ομάδες και

συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων».

Οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις ανά απάντηση - μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού – είναι, σύμφωνα με τον Πίνακα 22, οι εξής:

- «κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους» απάντησε το 30,15% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών έναντι του 19,3% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- «κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.» απάντησε το 43,35% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών έναντι του 37,40% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών
- «κάποιο-α ΜΜΕ» απάντησε το 21,52% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών και το 21,05% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι 8,33% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών
- «κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)» απάντησε το 33,97% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών και το 32,91% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών έναντι του 22,81% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- «κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο» απάντησε το 74,37% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών έναντι του 60,69% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών
- «ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων» απάντησε το 80,7% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 60% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών

Ερώτηση 16: Ανεξαρτήτως εάν έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές προέρχονται κυρίως από (έως 3 απαντήσεις):	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Λίγες τάξεις δημοτικού ή απόφοιτος-η Δημοτικού	Απόφοιτος-η Γυμνασίου	Απόφοιτος-η Λυκείου (Γενικού, Επαγγελματικού κ.λπ.) ή Επαγγελματικής Σχολής
κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους	0	1 (33,33%)	14 (21,88%)
κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.	0	1 (33,33%)	22 (34,38%)
κάποιο-α ΜΜΕ	0	0	11 (17,19%)
κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)	0	0	21 (32,81%)
κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.	1 (100%)	2 (66,67%)	38 (59,38%)
ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων	0	2 (66,67%)	42 (65,62%)
άλλο	0	0	5 (7,81%)
δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	1 (33,33%)	0

Πίν.27: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο των συμμετεχόντων-ουσών, «ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων» ήταν η πιο συχνή απάντηση για αποφοίτους-ες Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής, αποφοίτους ΑΕΙ/ΤΕΙ ή και κατόχους μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος, ενώ για αποφοίτους-ες μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αυτές οι ομάδες/συλλογικότητες καθώς και «κάποιοι-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο» αναγνωρίστηκαν στον ίδιο βαθμό ως πιθανή πηγή προέλευσης θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης για την πανδημία - ο αριθμός των συμμετεχόντων-ουσών που έχουν φοιτήσει λίγες τάξεις δημοτικού ή είναι απόφοιτοι μόνο δημοτικού ή μόνο γυμνασίου ήταν εξαιρετικά μικρός, όπως είδαμε παραπάνω (βλ. Πίνακες 23 και 24). Οι απαντήσεις «κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο» και «κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.» ήταν αντιστοίχως η δεύτερη και τρίτη δημοφιλέστερη απάντηση για αποφοίτους-ες Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής,

ΑΕΙ/ΤΕΙ ή και κατόχους μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος (βλ. Πίνακες 23 και 24). Αντίθετα, για τους/τις αποφοίτους-ες μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η τρίτη πιο συχνή απάντηση ήταν «κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)» και μετά «κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.». (βλ. Πίνακα 24). «Κάποιοι-ες επιστήμονες ή ψευδοεπιστήμονες» ως πιθανή πηγή προέλευσης θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης για την πανδημία ήταν η 4η πιο συχνή απάντηση μεταξύ αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής, ΑΕΙ/ΤΕΙ ή και κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος (βλ. Πίνακες 23 και 24).

Οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις ανά απάντηση - μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού – είναι, σύμφωνα με τους Πίνακες 23 και 24, οι εξής:

- «κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους» απάντησε το 27,16% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 17,39% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- «κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.» απάντησε το 46,57% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 30,43% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- «κάποιο-α ΜΜΕ» απάντησε το 28,26% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 17,19% των Αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής
- «κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)» απάντησε το 39,13% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 31,34% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος
- «κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο» απάντησε το 70,45% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ και 69,85% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 59,38% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής και του 58,7% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- «ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων» απάντησε το 72,06% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ έναντι του 63,04% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Ερώτηση 16: Ανεξαρτήτως εάν έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές προέρχονται κυρίως από (έως 3 απαντήσεις):	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Απόφοιτος-η μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. ΙΕΚ ή Ιδιωτικό Κολλέγιο)	Απόφοιτος-η ΑΕΙ ή ΤΕΙ (Ελλάδας ή εξωτερικού)	Κάτοχος μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος
κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους	8 (17,39%)	55 (22,27%)	91 (27,16%)
κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.	14 (30,43%)	89 (36,03%)	156 (46,57%)
κάποιο-α ΜΜΕ	13 (28,26%)	49 (19,84%)	66 (19,7%)
κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)	18 (39,13%)	81 (32,79%)	105 (31,34%)
κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.	27 (58,7%)	174 (70,45%)	234 (69,85%)
ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων	29 (63,04%)	178 (72,06%)	234 (69,85%)
άλλο	6 (13,04%)	7 (2,83%)	12 (3,58)
δεν ξέρω / δεν απαντώ	2 (4,35%)	4 (1,62%)	3 (0,9%)

Πίν.28: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Τέλος, ως προς την επαγγελματική κατάσταση, «ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων» και «κάποιοι-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο» ήταν οι συχνότερες απαντήσεις (με ελαφρές διαφοροποιήσεις ως προς τα ποσοστά και την σειρά κατάταξης 1η ή 2η δημοφιλέστερη απάντηση) μεταξύ των συμμετεχόντων-ουσών ανεξαρτήτως επαγγελματικής κατάστασης (βλ. Πίνακες 25 και 26). «Κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.» και «κάποιοι-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)» ήταν η τρίτη και η τέταρτη πιο συχνή απάντηση αντιστοίχως ανεξαρτήτως επαγγελματικής κατάστασης των συμμετεχόντων-ουσών (βλ. Πίνακες 25 και 26).

Ερώτηση 16: Ανεξαρτήτως εάν έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές προέρχονται κυρίως από (έως 3 απαντήσεις):	Επαγγελματική κατάσταση					
	Δημόσιος-α υπάλληλος	Ιδιωτικός-ή υπάλληλος	Επιχειρηματίας	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – τεχνικά επαγγέλματα	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – επιστήμη και έρευνα	Αγρότης-ισσα
κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους	47 (29,75%)	54 (22,78%)	5 (29,41%)	5 (20,83%)	23 (24,47%)	0
κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.	65 (41,14%)	88 (37,13%)	8 (47,06%)	9 (37,5%)	42 (44,68%)	1 (50%)
κάποιο-α ΜΜΕ	28 (17,72%)	61 (25,74%)	5 (29,41%)	3 (12,5%)	16 (17,02%)	0
κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)	53 (33,54%)	73 (30,8%)	6 (35,29%)	8 (33,33%)	32 (34,04%)	0
κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.	103 (65,19%)	167 (70,46%)	12 (70,59%)	19 (79,17%)	65 (69,15%)	2 (100%)
ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων	114 (72,15%)	154 (64,98%)	11 (64,71%)	18 (75%)	71 (75,53%)	2 (100%)
άλλο	4 (2,53%)	10 (4,22%)	1 (5,88%)	2 (8,33%)	5 (5,32%)	1 (50%)
δεν ξέρω / δεν απαντώ	1 (0,63%)	3 (1,27%)	0	1 (4,17%)	1 (1,06%)	0

Πίν.29: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.

Οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις ανά απάντηση - μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού – είναι, σύμφωνα με τους Πίνακες 25 και 26, οι εξής:

- «κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους» απάντησε το 35,29% των συνταξιούχων, το 29,75% των δημοσίων υπαλλήλων και το 29,41% των επιχειρηματιών έναντι του 21,28% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως επαγγελματική κατάσταση), του 20,85% των ελευθέρων επαγγελματιών – τεχνικών, του 19,1% των ανέργων
- «κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.» απάντησε το 47,06% των επιχειρηματιών και των συνταξιούχων και το 44,68% των ελευθέρων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών έναντι του 37,5% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών και 37,13% των ιδιωτικών υπαλλήλων

- «κάποιο-α ΜΜΕ» απάντησε το 29,41% των επιχειρηματιών και το 25,74% των ιδιωτικών υπαλλήλων έναντι του 12,77% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως επαγγελματική κατάσταση) και 12,5% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών
- «κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)» απάντησε το 35,29% των επιχειρηματιών, το 34,04 των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων, το 33,54% των δημοσίων υπαλλήλων και το 33,33% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών έναντι του 27,66% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως επαγγελματική κατάσταση) και του 23,53% των συνταξιούχων
- «κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο» απάντησε το 79,17% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών και το 73,03% των ανέργων έναντι του 52,94% των συνταξιούχων
- «ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων» απάντησε το 78,72% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως επαγγελματική κατάσταση), το 75,53% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών, το 75% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών και το 72,15% των δημοσίων υπαλλήλων, έναντι του 64,98% των ιδιωτικών υπαλλήλων, του 64,71% των επιχειρηματιών και των συνταξιούχων και του 64,04% των ανέργων.

Ερώτηση 16: Ανεξαρτήτως εάν έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές προέρχονται κυρίως από (έως 3 απαντήσεις):	Επαγγελματική κατάσταση				
	Συνταξιούχος-α	Εισοδηματίας	Οικιακά	Άνεργος-η	Άλλο
κάποιο-ους πολιτικό-ούς, κομματικό-ούς ή ιδεολογικό-ούς χώρο-ους	6 (35,29%)	1 (33,33%)	1 (12,5%)	17 (19,10%)	10 (21,28%)
κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.	8 (47,06%)	2 (66,67%)	1 (12,5%)	38 (42,7%)	20 (42,55%)
κάποιο-α ΜΜΕ	0	0	1 (12,5%)	19 (21,35%)	6 (12,77%)
κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)	4 (23,53%)	1 (33,33%)	4 (50%)	31 (34,83%)	13 (27,66%)
κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.	9 (52,94%)	2 (66,67%)	3 (37,5%)	65 (73,03%)	29 (61,7%)
ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων	11 (64,71%)	3 (100%)	7 (87,5%)	57 (64,04%)	37 (78,72%)
άλλο	0	0	0	1 (1,12%)	6 (12,77%)
δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	0	1 (12,5%)	3 (3,37%)	0

Πίν.30: Προέλευση θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.

Οι συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνα ρωτήθηκαν ακόμα για τους τρόπους και τα μέσα διάδοσης των θεωριών συνωμοσίας ή ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία και τους/τις ζητήθηκε **να επιλέξουν έως και τρεις (03) απαντήσεις από έναν κατάλογο 9 πιθανών απαντήσεων.**

Ερώτηση 17: Ανεξαρτήτως εάν (και πόσο συχνά) έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές διαδίδονται κυρίως μέσω (έως 3 απαντήσεις):	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα	353	50.72%
των παραδοσιακών ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπες εφημερίδες και περιοδικά).	123	17.67%
των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (ιστοσελίδες εφημερίδων/περιοδικών, ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι κ.λπ.)	368	52.87%
των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ομάδες, Σελίδες, κανάλια ή αναρτήσεις και σχόλια μεμονωμένων χρηστών-στριών σε Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.) ή/και προσωπικών ιστολογίων (blogs)	638	91.67%
εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά μέτρα) με φυσική παρουσία	126	18.10%
της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού (π.χ. φυλλάδια, αφίσες, κάρτες) με σχετικό περιεχόμενο	16	2.30%
της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων (π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηνυμάτων κινητής τηλεφωνίας ή προσωπικών μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα) με σχετικό περιεχόμενο	107	15.37%
άλλο	16	2.30%
δεν ξέρω / δεν απαντώ	3	0.43%
Σύνολο	1750	100.00%

Πίν.31: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών.

Η πλέον συχνή απάντηση – με ποσοστό άνω του 90% - ήταν τα κοινωνικά δίκτυα και τα ιστολόγια (βλ. Πίνακας 27). Η δεύτερη πιο συχνή απάντηση – με ποσοστό λίγο άνω του 50% - ήταν τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ (βλ. Πίνακα 27). Για μια ακόμα φορά - μετά τα ανάλογα ευρήματα της βιβλιογραφικής επισκόπησης και της ποιοτικής έρευνας που είδαμε σε προηγούμενες ενότητες της παρούσας διπλωματικής εργασίας - καταδεικνύεται ο κομβικός ρόλος των κοινωνικών δικτύων ειδικά και του διαδικτύου γενικά στο φαινόμενο των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης για την πανδημία.

Η τρίτη πιο συχνή απάντηση – με μικρή διαφορά από την δεύτερη - ήταν μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα», γεγονός που υποδεικνύει ότι αρκετοί-ές εκ των συμμετεχόντων-ουσών ενδεχομένως να έχουν σχετικές εμπειρίες από το προσωπικό, οικογενειακό, φιλικό ή ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον τους. Επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις, τέτοιες θεωρίες ή πληροφορίες μπορούν να διαδίδονται πιο άνετα μεταξύ οικείων προσώπων, οπότε και ο φόβος έντονης αρνητικής αντίδρασης είναι πιο περιορισμένος. Η τέταρτη και πέμπτη πιο συχνή απάντηση – με μικρή διαφορά μεταξύ τους –

ήταν μέσω «εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά μέτρα) με φυσική παρουσία» και «των παραδοσιακών ΜΜΕ» αντιστοίχως (βλ. Πίνακα 27).

Ερώτηση 17: Ανεξαρτήτως εάν (και πόσο συχνά) έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές διαδίδονται κυρίως μέσω (έως 3 απαντήσεις):	Ταυτότητα Φύλου			
	Άνδρας	Γυναίκα	Εκτός διπόλου – μη δυαδικό (non binary)	Άλλο
προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα	95 (48,72%)	254 (51,11%)	3 (100%)	1 (100%)
των παραδοσιακών ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπες εφημερίδες και περιοδικά)	31 (15,9%)	92 (18,51%)	0	0
των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (ιστοσελίδες εφημερίδων/περιοδικών, ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι κ.λπ.)	112 (57,44%)	256 (51,51%)	0	0
των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ομάδες, Σελίδες, κανάλια ή αναρτήσεις και σχόλια μεμονωμένων χρηστών-στριών σε Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.) ή/και προσωπικών ιστολογίων (blogs)	176 (90,26%)	458 (92,15%)	3 (100%)	1 (100%)
εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά μέτρα) με φυσική παρουσία	34 (17,44%)	91 (18,31%)	1 (33,33%)	0
της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού (π.χ. φυλλάδια, αφίσες, κάρτες) με σχετικό περιεχόμενο	5 (2,56%)	11 (2,21%)	0	0
της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων (π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηνυμάτων κινητής τηλεφωνίας ή προσωπικών μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα) με σχετικό περιεχόμενο	32 (16,41%)	74 (14,89%)	0	1 (100%)
άλλο	5 (2,56%)	11 (2,21%)	0	0
δεν ξέρω / δεν απαντώ	1 (0,51%)	1 (0,20%)	1 (33,33%)	0

Πίν.32: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.

Ως προς την ταυτότητα φύλου των συμμετεχόντων-ουσών, οι απαντήσεις ανδρών και γυναικών ακολουθούν την σειρά του συνολικού δείγματος: έτσι, μέσω «των κοινωνικών δικτύων ή/και προσωπικών ιστολογίων», «των ηλεκτρονικών ΜΜΕ» και των «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα» είναι οι 3 δημοφιλέστερες απαντήσεις με αυτήν την σειρά και για άνδρες και για γυναίκες (βλ. Πίνακα 28). Παρατηρείται μάλλον ασήμαντη διαφοροποίηση ως προς τις «εκδηλώσεις κινητοποιήσεις» - 4η δημοφιλέστερη απάντηση για τους άνδρες και πέμπτη για τις γυναίκες – και τα «παραδοσιακά ΜΜΕ» - 4η δημοφιλέστερη απάντηση για τις γυναίκες και 5η για τους άνδρες. Ως προς το ποσοστά δημοφιλίας απαντήσεων ανά φύλο και ανά κατηγορία, παρατηρούνται ελαφρές μόνο διαφοροποιήσεις, με την πιο ευρεία διαφορά

να εντοπίζεται ως προς την σημασία των ηλεκτρονικών ΜΜΕ ως μέσο διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης για την πανδημία –57,44% των ανδρών έναντι 51,51% των γυναικών (βλ. Πίνακα 28).

Ερώτηση 17: Ανεξαρτήτως εάν (και πόσο συχνά) έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές διαδίδονται κυρίως μέσω (έως 3 απαντήσεις):	Ηλικιακή ομάδα				
	18-24	25-39	40-54	55-69	70+
προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα	33 (57,89%)	168 (53,16%)	131 (50%)	20 (33,33%)	1 (100%)
των παραδοσιακών ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπες εφημερίδες και περιοδικά)	11 (19,30%)	59 (18,67%)	44 (16,79%)	9 (15%)	0
των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (ιστοσελίδες εφημερίδων/περιοδικών, ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι κ.λπ.)	31 (54,39%)	167 (52,85%)	135 (51,53%)	35 (58,33%)	0
των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ομάδες, Σελίδες, κανάλια ή αναρτήσεις και σχόλια μεμονωμένων χρηστών-στριών σε Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.) ή/και προσωπικών ιστολογίων (blogs)	48 (84,21%)	292 (92,41%)	244 (93,13%)	53 (88,33%)	1 (100%)
εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά μέτρα) με φυσική παρουσία	12 (21,05%)	61 (19,30%)	41 (15,65%)	12 (20%)	0
της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού (π.χ. φυλλάδια, αφίσες, κάρτες) με σχετικό περιεχόμενο	2 (3,51%)	9 (2,85%)	4 (1,53%)	1 (1,67%)	0
της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων (π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηνυμάτων κινητής τηλεφωνίας ή προσωπικών μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα) με σχετικό περιεχόμενο	10 (17,54%)	40 (12,66%)	43 (16,41%)	13 (21,67%)	1 (100%)
άλλο	0	5 (1,58%)	8 (3,05%)	3 (5%)	0
δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	3 (0,95%)	0	0	0

Πίν.33: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.

Ως προς την ηλικιακή ομάδα η πιο δημοφιλής απάντηση - ανεξαρτήτως ηλικίας - ήταν μέσω «των κοινωνικών δικτύων ή/και προσωπικών ιστολογίων» (βλ. Πίνακα 29). Για τους/τις συμμετέχοντες-ουσες που ανήκαν στις ηλικιακές ομάδες 18-24 και 25-39, η δεύτερη δημοφιλέστερη απάντηση ήταν «μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα», ενώ για τις ηλικιακές ομάδες 40-54 και 55-69 ετών ήταν «μέσω των ηλεκτρονικών ΜΜΕ» (βλ. Πίνακα 29).

Οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις ανά απάντηση - μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού – είναι, σύμφωνα με τον Πίνακα 29, οι εξής:

- μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα» απάντησε το 57,89% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 33,33% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών
- μέσω «των παραδοσιακών ΜΜΕ» απάντησε το 19,30% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 15% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών
- μέσω «των ηλεκτρονικών ΜΜΕ» απάντησε το 58,33% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών έναντι του 51,53% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών
- μέσω «των κοινωνικών δικτύων ή/και προσωπικών ιστολογίων» απάντησε το 93,13% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών και το 92,41% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών έναντι του 84,21% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- μέσω «εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων με φυσική παρουσία» απάντησε το 21,05% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 15,65% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών
- μέσω «της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού με σχετικό περιεχόμενο»: μη σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των διαφορετικών ηλικιακών ομάδων (λιγότερο από 2 μονάδες η μέγιστη διαφορά)
- μέσω «της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων με σχετικό περιεχόμενο» απάντησε το 21-67% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών έναντι του 12,66% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών

Ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο και ανεξαρτήτως αυτού, «μέσω των κοινωνικών δικτύων ή/και προσωπικών ιστολογίων», ήταν η πλέον δημοφιλής απάντηση (βλ. Πίνακες 30 και 31). Για τους/τις αποφοίτους-ες μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ΑΕΙ/ΤΕΙ και τους/τις κατόχους μεταπτυχιακών/διδακτορικών διπλωμάτων, η δεύτερη συχνότερη απάντηση ήταν μέσω «των ηλεκτρονικών ΜΜΕ» ενώ για τους/τις αποφοίτους-ες Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής ήταν μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα» (βλ. Πίνακες 30 και 31).

Ερώτηση 17: Ανεξαρτήτως εάν (και πόσο συχνά) έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές διαδίδονται κυρίως μέσω (έως 3 απαντήσεις):	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Λίγες τάξεις δημοτικού ή απόφοιτος-η Δημοτικού	Απόφοιτος-η Γυμνασίου	Απόφοιτος-η Λυκείου (Γενικού, Επαγγελματικού κ.λπ.) ή Επαγγελματικής Σχολής
προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα	0	0	36 (56,25%)
των παραδοσιακών ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπες εφημερίδες και περιοδικά)	0	0	10 (15,62%)
των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (ιστοσελίδες εφημερίδων/περιοδικών, ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι κ.λπ.)	0	2 (66,67%)	30 (46,88%)
των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ομάδες, Σελίδες, κανάλια ή αναρτήσεις και σχόλια μεμονωμένων χρηστών-στριών σε Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.) ή/και προσωπικών ιστολογίων (blogs)	1 (100%)	1 (33,33%)	53 (82,81%)
εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά μέτρα) με φυσική παρουσία	0	1 (33,33%)	11 (17,19%)
της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού (π.χ. φυλλάδια, αφίσες, κάρτες) με σχετικό περιεχόμενο	0	0	3 (4,69%)
της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων (π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηνυμάτων κινητής τηλεφωνίας ή προσωπικών μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα) με σχετικό περιεχόμενο	0	1 (33,33%)	12 (18,75%)
άλλο	0	2 (66,67%)	3 (4,69%)
δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	0	0

Πίν.34: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις ανά απάντηση - μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού – είναι, σύμφωνα με τους Πίνακες 30 και 31, οι εξής:

- μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα» απάντησε το 56,25% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής έναντι του 47,83% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- μέσω «των παραδοσιακών ΜΜΕ» απάντησε το 19,84% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ και το 19,57% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 15,62% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής
- μέσω «των ηλεκτρονικών ΜΜΕ» απάντησε το 54,66% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ και των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 46,88% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής

Ερώτηση 17: Ανεξαρτήτως εάν (και πόσο συχνά) έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές διαδίδονται κυρίως μέσω (έως 3 απαντήσεις):	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Απόφοιτος-η μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. ΙΕΚ ή Ιδιωτικό Κολλέγιο)	Απόφοιτος-η ΑΕΙ ή ΤΕΙ (Ελλάδας ή εξωτερικού)	Κάτοχος μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος
προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα	22 (47,83%)	121 (48,99%)	174 (51,94%)
των παραδοσιακών ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπες εφημερίδες και περιοδικά)	9 (19,57%)	49 (19,84%)	55 (16,42%)
των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (ιστοσελίδες εφημερίδων/περιοδικών, ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι κ.λπ.)	25 (54,35%)	135 (54,66%)	176 (52,54%)
των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ομάδες, Σελίδες, κανάλια ή αναρτήσεις και σχόλια μεμονωμένων χρηστών-στριών σε Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.) ή/και προσωπικών ιστολογίων (blogs)	41 (89,13%)	222 (89,88%)	320 (95,52%)
εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά μέτρα) με φυσική παρουσία	3 (6,52%)	44 (17,81%)	67 (20%)
της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού (π.χ. φυλλάδια, αφίσες, κάρτες) με σχετικό περιεχόμενο	1 (2,17%)	5 (2,02%)	7 (2,09%)
της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων (π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηνυμάτων κινητής τηλεφωνίας ή προσωπικών μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα) με σχετικό περιεχόμενο	10 (21,74%)	36 (14,57%)	48 (14,33%)
άλλο	4 (8,7%)	3 (1,21%)	4 (1,19%)
δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	1 (0,40%)	2 (0,60%)

Πίν.35: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

- μέσω «των κοινωνικών δικτύων ή/και προσωπικών ιστολογίων» απάντησε το 95,52% των κατόχων μεταπτυχιακών/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 82,81% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής
- μέσω «εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων με φυσική παρουσία» απάντησε το 20% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 6,52% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- μέσω «της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού με σχετικό περιεχόμενο»; παρατηρούνται μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ των συμμετεχόντων-ουσών με μέγιστη διαφορά περίπου 2,5 μονάδες

- μέσω «της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων με σχετικό περιεχόμενο» απάντησε το 21,74% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 14,33% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος
- μέσω «άλλου» μέσου/τρόπου απάντησε το 8,7% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 1,21% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ και 1,19% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος.

Τέλος, ως προς την επαγγελματική κατάσταση, ανεξαρτήτως αυτής, η πλέον δημοφιλής απάντηση ήταν «μέσω κοινωνικών δικτύων ή/και προσωπικών ιστολογίων», ενώ για τους/τις ελεύθερους επαγγελματίες τεχνίτες και επιστήμονες/ερευνητές-τριες συνταξιούχους και όσους-ες δήλωσαν «άλλο» (ως επαγγελματική κατάσταση) η δεύτερη συχνότερη απάντηση ήταν μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα», ενώ για τους/τις δημόσιους-ες και ιδιωτικούς-ές υπαλλήλους, επιχειρηματίες και ανέργους-ες ήταν μέσω «των ηλεκτρονικών ΜΜΕ» (βλ. Πίνακες 32 και 33). Εντοπίζονται οι εξής διαφοροποιήσεις ανά προκαθορισμένη απάντηση και ανά κατηγορία συμμετεχόντων-ουσών (μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού ανά απάντηση), σύμφωνα με τους Πίνακες 32 και 33:

- μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα» απάντησε το 60,64% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών έναντι του 35,29% των επιχειρηματιών
- μέσω «των παραδοσιακών ΜΜΕ» απάντησε το 29,41% των επιχειρηματιών έναντι του 8,33% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών και του 0% των συνταξιούχων
- μέσω «των ηλεκτρονικών ΜΜΕ» απάντησε το 58,82% των επιχειρηματιών και 58,65% των ιδιωτικών υπαλλήλων έναντι του 37,5% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών και του 35,29% των συνταξιούχων
- μέσω «των κοινωνικών δικτύων ή/και προσωπικών ιστολογίων» απάντησε το 97,87% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών και το 94,12% των επιχειρηματιών και των συνταξιούχων έναντι του 89,89% των ανέργων και του 78,72% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως προς την επαγγελματική κατάσταση)
- μέσω «εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων με φυσική παρουσία» απάντησε το 25% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών και το 22,34% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων ερευνητών/τριών έναντι του 11,76% των επιχειρηματιών και των συνταξιούχων

- μέσω «της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού με σχετικό περιεχόμενο» απάντησε το 8,33% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών έναντι του 0% των επιχειρηματιών και των συνταξιούχων
- μέσω «της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων με σχετικό περιεχόμενο» απάντησε το 29,41% των συνταξιούχων και το 27,66% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως επαγγελματική κατάσταση), έναντι του 8,51% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών και 8,33% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών.

Ερώτηση 17: Ανεξαρτήτως εάν (και πόσο συχνά) έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές διαδίδονται κυρίως μέσω (έως 3 απαντήσεις):	Επαγγελματική κατάσταση					
	Δημόσιος-α υπάλληλος	Ιδιωτικός-ή υπάλληλος	Επιχειρηματίας	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – τεχνικά επαγγέλματα	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – επιστήμη και έρευνα	Αγρότης-ισσα
προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα	75 (47,47%)	117 (49,37%)	6 (35,29%)	12 (50%)	57 (60,64%)	1 (50%)
των παραδοσιακών ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπες εφημερίδες και περιοδικά)	28 (17,72%)	46 (19,41%)	5 (29,41%)	2 (8,33%)	14 (14,89%)	0
των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (ιστοσελίδες εφημερίδων/περιοδικών, ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι κ.λπ.)	86 (54,43%)	139 (58,65%)	10 (58,82%)	9 (37,5%)	43 (45,74%)	1 (50%)
των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ομάδες, Σελίδες, κανάλια ή αναρτήσεις και σχόλια μεμονωμένων χρηστών-στριών σε Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.) ή/και προσωπικών ιστολογίων (blogs)	147 (93,04%)	216 (91,14%)	16 (94,12%)	22 (91,67%)	92 (97,87%)	2 (100%)
εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά μέτρα) με φυσική παρουσία	30 (18,99%)	40 (16,88%)	2 (11,76%)	6 (25%)	21 (22,34%)	1 (50%)
της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού (π.χ. φυλλάδια, αφίσες, κάρτες) με σχετικό περιεχόμενο	5 (3,16%)	5 (2,11%)	0	2 (8,33%)	2 (2,13%)	0
της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων (π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηνυμάτων κινητής τηλεφωνίας ή προσωπικών μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα) με σχετικό περιεχόμενο	28 (17,72%)	33 (13,92%)	2 (11,76%)	2 (8,33%)	8 (8,51%)	0
άλλο	2 (1,27%)	7 (2,95%)	0	1 (4,17%)	1 (1,06%)	0
δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	0	0	0	1 (1,06%)	0

Πίν.36: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.

Ερώτηση 17: Ανεξαρτήτως εάν (και πόσο συχνά) έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές διαδίδονται κυρίως μέσω (έως 3 απαντήσεις):	Επαγγελματική κατάσταση				
	Συνταξιούχος-α	Εισοδηματίας	Οικιακά	Άνεργος-η	Άλλο
προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα	8 (47,06%)	3 (100%)	4 (50%)	45 (50,56%)	25 (53,19%)
των παραδοσιακών ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπες εφημερίδες και περιοδικά)	0	0	0	21 (23,6%)	7 (14,89%)
των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (ιστοσελίδες εφημερίδων/περιοδικών, ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι κ.λπ.)	6 (35,29%)	2 (66,67%)	5 (62,5%)	47 (52,81%)	20 (42,55%)
των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ομάδες, Σελίδες, κανάλια ή αναρτήσεις και σχόλια μεμονωμένων χρηστών-στριών σε Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.) ή/και προσωπικών ιστολογίων (blogs)	16 (94,12%)	3 (100%)	7 (87,5%)	80 (89,89%)	37 (78,72%)
εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά μέτρα) με φυσική παρουσία	2 (11,76%)	1 (33,33%)	1 (12,5%)	13 (14,61%)	9 (19,15%)
της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού (π.χ. φυλλάδια, αφίσες, κάρτες) με σχετικό περιεχόμενο	0	0	0	1 (1,12%)	1 (2,13%)
της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων (π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηνυμάτων κινητής τηλεφωνίας ή προσωπικών μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα) με σχετικό περιεχόμενο	5 (29,41%)	0	2 (25%)	14 (15,73%)	13 (27,66%)
άλλο	0	0	1 (12,5%)	3 (3,37%)	1 (2,13%)
δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	0	0	1 (1,12%)	1 (2,13%)

Πίν.37: Τρόποι/μέσα διάδοσης θεωριών συνωμοσίας και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών για την πανδημία. Απόψεις συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.

Οι συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνα ρωτήθηκαν ακόμα αν θεωρούν ότι επικρατεί σύγχυση ή/και διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με την επικινδυνότητα του κορωνοϊού. Σχεδόν οι μισοί-ές συμμετέχοντες-ουσες (48,71%) δήλωσαν κατηγορηματικά «ναι» (βλ. Πίνακα 34). Εάν οι απαντήσεις τους συνδυαστούν και με αυτές εκείνων που δήλωσαν «μάλλον ναι», τότε το ποσοστό όσων απάντησαν «ναι/μάλλον ναι» εκτοξεύεται στο 81,32% ή 566 συμμετέχοντες-ουσες σε σύνολο 696 (βλ. Πίνακα 34).

Ερώτηση 18: Γενικά, θα λέγατε ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός;	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Ναι	339	48.71%
Μάλλον ναι	227	32.61%
Ούτε ναι / ούτε όχι	73	10.49%
Μάλλον όχι	46	6.61%
Όχι	11	1.58%
Σύνολο	696	100.00%

Πίν.38: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών.

Ως προς την ταυτότητα φύλου, παρατηρείται ότι – αναλογικά - οι γυναίκες συμμετέχουσες συμφωνούν λίγο - έως αρκετά - περισσότερο από τους άνδρες συμμετέχοντες ότι επικρατεί σύγχυση ή/και διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με την επικινδυνότητα του κορωνοϊού (βλ. Πίνακα 35).

Ερώτηση 18: Γενικά, θα λέγατε ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός;	Ταυτότητα Φύλου			
	Άνδρας	Γυναίκα	Εκτός διπόλου – μη δυαδικό (non binary)	Άλλο
Ναι	88 (45,13%)	248 (49,9%)	2 (66,67%)	1 (100%)
Μάλλον ναι	62 (31,79%)	164 (33%)	1 (33,33%)	0
Ούτε ναι / ούτε όχι	19 (9,74%)	54 (10,87%)	0	0
Μάλλον όχι	20 (10,26%)	26 (5,23%)	0	0
Όχι	6 (3,08%)	5 (1,01%)	0	0

Πίν.39: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.

Όσον αφορά την ηλικία των συμμετεχόντων-ουσών, ανεξαρτήτως ηλικιακής ομάδας, η πλέον συχνή απάντηση ήταν ότι πράγματι επικρατεί («ναι») σύγχυση ή/και διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με την επικινδυνότητα του κορωνοϊού (βλ. Πίνακα 36). Οι πλέον σίγουροι-ες ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών – 68,42% ψήφισαν «ναι» (βλ. Πίνακα 36). Όμως και οι πλέον αμφιταλαντευόμενοι-ες εντοπίζονται στην ίδια ηλικιακή ομάδα – 12,28% απάντησαν «ούτε ναι / ούτε όχι» (βλ. Πίνακα 36). Αν όμως συνδυαστούν οι απαντήσεις όσων απάντησαν «ναι» και όσων απάντησαν «μάλλον ναι», τότε στην κορυφή ανεβαίνουν οι ανήκοντες-ουσες στην ηλικιακή ομάδα 40-54

ετών καθώς το 82,44% εξ αυτών απάντησε «ναι» / «μάλλον ναι» (βλ. Πίνακα 36). Οι περισσότεροι-ες που – αναλογικά – απάντησαν ότι δεν επικρατεί σύγχυση/διαφωνία («όχι») ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 55-69 ετών (3,33%) (βλ. Πίνακα 36). Αν συνδυαστούν οι απαντήσεις όσων απάντησαν «όχι» ή «μάλλον όχι», τότε και πάλι οι ανήκοντες στην ηλικιακή ομάδα 55-69 ετών θεωρούν – αναλογικά – σε μεγαλύτερο βαθμό ότι δεν επικρατεί ή μάλλον δεν επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία (15%) (βλ. Πίνακα 36).

Ερώτηση 18: Γενικά, θα λέγατε ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός;	Ηλικιακή ομάδα				
	18-24	25-39	40-54	55-69	70+
Ναι	39 (68,42%)	162 (51,27%)	112 (42,75%)	26 (43,33%)	0
Μάλλον ναι	8 (14,04%)	96 (30,38%)	104 (39,69%)	18 (30%)	1 (100%)
Ούτε ναι / ούτε όχι	7 (12,28%)	34 (10,76%)	25 (9,54%)	7 (11,67%)	0
Μάλλον όχι	3 (5,26%)	18 (5,70%)	18 (6,87%)	7 (11,67%)	0
Όχι	0	6 (1,9%)	3 (1,15%)	2 (3,33%)	

Πίν.40: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.

Ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο, ανεξαρτήτως αυτού, η πλέον συχνή απάντηση ήταν ότι επικρατεί («ναι») σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία (βλ. Πίνακες 37 και 38). Οι πλέον σίγουροι-ες ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία ήταν απόφοιτοι-ες Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής – 67,19% ψήφισαν «ναι» (βλ. Πίνακες 37 και 38). Οι πλέον αμφιταλαντευόμενοι-ες ήταν οι κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδασκτορικού διπλώματος – 11,64% απάντησαν «ούτε ναι / ούτε όχι» (βλ. Πίνακες 37 και 38). Αν συνδυαστούν οι απαντήσεις όσων απάντησαν «ναι» και όσων απάντησαν «μάλλον ναι», τότε και πάλι οι απόφοιτοι-ες Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό – 90,63% απάντησαν «ναι» ή «μάλλον ναι», ακολουθούμενοι-ες από τους/τις αποφοίτους-ες μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης - 89,13% απάντησαν «ναι» ή «μάλλον ναι» (βλ. Πίνακες 37 και 38). Οι περισσότεροι-ες που – αναλογικά – απάντησαν ότι δεν επικρατεί σύγχυση/διαφωνία («όχι») ήταν κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδασκτορικού διπλώματος (2,09%) (βλ. Πίνακες 37 και 38). Αν συνδυαστούν οι απαντήσεις όσων απάντησαν «όχι» ή «μάλλον όχι», τότε και πάλι οι κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδασκτορικού διπλώματος θεωρούν – αναλογικά – σε μεγαλύτερο βαθμό ότι

δεν επικρατεί ή μάλλον δεν επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία (9,85%) (βλ. Πίνακες 37 και 38).

Ερώτηση 18: Γενικά, θα λέγατε ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός;	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Λίγες τάξεις δημοτικού ή απόφοιτος-η Δημοτικού	Απόφοιτος-η Γυμνασίου	Απόφοιτος-η Λυκείου (Γενικού, Επαγγελματικού κ.λπ.) ή Επαγγελματικής Σχολής
Ναι	1 (100%)	2 (66,67%)	43 (67,19%)
Μάλλον ναι	0	1 (33,33%)	15 (23,44%)
Ούτε ναι / ούτε όχι	0	0	3 (4,69%)
Μάλλον όχι	0	0	2 (3,12%)
Όχι	0	0	1 (1,56%)

Πίν.41: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Ερώτηση 18: Γενικά, θα λέγατε ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός;	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Απόφοιτος-η μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. ΙΕΚ ή Ιδιωτικό Κολλέγιο)	Απόφοιτος-η ΑΕΙ ή ΤΕΙ (Ελλάδας ή εξωτερικού)	Κάτοχος μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος
Ναι	28 (60,87%)	123 (49,80%)	142 (42,39%)
Μάλλον ναι	13 (28,26%)	77 (31,17%)	121 (36,12%)
Ούτε ναι / ούτε όχι	3 (6,52%)	28 (11,34%)	39 (11,64%)
Μάλλον όχι	2 (4,35%)	16 (6,48%)	26 (7,76%)
Όχι	0	3 (1,21%)	7 (2,09%)

Πίν.42: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Τέλος, όσον αφορά την επαγγελματική κατάσταση, ανεξαρτήτως αυτής, η πλέον συχνή απάντηση ήταν ότι επικρατεί («ναι») σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με την επικινδυνότητα του κορωνοϊού (βλ. Πίνακες 39 και 40), με εξαίρεση τους/τις

ελεύθερους-ες επαγγελματίες επιστήμονες/ερευνητές-τριες για τους/τις οποίες η πιο συχνή απάντηση ήταν «μάλλον ναι» (βλ. Πίνακες 39 και 40). Οι πλέον αμφιταλαντευόμενοι-ες – απάντησαν «ούτε ναι ούτε όχι» - ανήκαν στην ομάδα των δημοσίων υπαλλήλων (13,92%) (βλ. Πίνακες 39 και 40).

Ερώτηση 18: Γενικά, θα λέγατε ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός;	Επαγγελματική κατάσταση					
	Δημόσιος-α υπάλληλος	Ιδιωτικός-ή υπάλληλος	Επιχειρηματίας	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – τεχνικά επαγγέλματα	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – επιστήμη και έρευνα	Αγρότης-ισσα
Ναι	69 (43,67%)	116 (48,95%)	6 (35,29%)	17 (70,83%)	31 (32,98%)	1 (100%)
Μάλλον ναι	56 (35,44%)	83 (35,02%)	6 (35,29%)	5 (20,83%)	41 (43,62%)	1 (100%)
Ούτε ναι / ούτε όχι	22 (13,92%)	22 (9,28%)	2 (11,76%)	0	10 (10,64%)	0
Μάλλον όχι	9 (5,7%)	13 (5,49%)	3 (17,65%)	1 (4,17%)	9 (9,57%)	0
Όχι	2 (1,27%)	3 (1,27%)	0	1 (4,17%)	3 (3,19%)	0

Πίν.43: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.

Αν συνδυαστούν οι απαντήσεις όσων απάντησαν «ναι» και όσων απάντησαν «μάλλον ναι», τότε οι ελεύθεροι-ες επαγγελματίες τεχνικοί συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό (91,66%), ακολουθούμενοι από τους/τις ανέργους- 86,51% δήλωσαν «ναι» ή «μάλλον ναι» (βλ. Πίνακες 39 και 40). Οι περισσότεροι-ες που – αναλογικά – απάντησαν ότι δεν επικρατεί σύγχυση/διαφωνία («όχι») ήταν ελεύθεροι-ες επαγγελματίες τεχνικοί (4,19%), ενώ αν συνδυαστούν οι απαντήσεις όσων απάντησαν «όχι» ή «μάλλον όχι», τότε στις πρώτες θέσεις – πάντα αναλογικά – ανέρχονται οι επιχειρηματίες (17,65%) και οι ελεύθεροι επαγγελματίες επιστήμονες-ερευνητές-τριες (12,76%) (βλ. Πίνακες 39 και 40).

Ερώτηση 18: Γενικά, θα λέγατε ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός;	Επαγγελματική κατάσταση				
	Συνταξιούχος-α	Εισοδηματίας	Οικιακά	Άνεργος-η	Άλλο
Ναι	9 (52,94%)	1 (33,33%)	5 (62,5%)	59 (66,29%)	25 (53,19%)
Μάλλον ναι	5 (29,41%)	1 (33,33%)	2 (25%)	18 (20,22%)	9 (19,15%)
Ούτε ναι / ούτε όχι	0	1 (33,33%)	1 (12,5%)	9 (10,11%)	6 (12,77%)
Μάλλον όχι	3 (17,65%)	0	0	3 (3,37%)	5 (10,64%)
Όχι	0	0	0	0	2 (4,26%)

Πίν.44: Σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.

Οι συμμετέχοντες-ουσες που **απάντησαν «ναι» ή «μάλλον ναι»** στην ερώτηση 18 για το εάν επικρατεί σύγχυση ή/και διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με την επικινδυνότητα του κορωνοϊού, **κλήθηκαν να απαντήσουν σε μια επιπλέον ερώτηση (18β)** ποιον-ους-ες θεωρούν υπεύθυνο-ους-ες για αυτή τη σύγχυση ή/και διαφωνία. Οι συμμετέχοντες-ουσες είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν **έως και τρεις απαντήσεις από ένα σύνολο 9 προκαθορισμένων απαντήσεων**.

Ερώτηση 18β: Εάν απαντήσατε «ναι» ή «μάλλον ναι» στην προηγούμενη ερώτηση, ποιος θεωρείτε ότι ευθύνεται για αυτή τη σύγχυση/διαφωνία (έως τρεις απαντήσεις);	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής	175	30.92%
Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής	238	42.05%
Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά	66	11.66%
Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Ελληνική Αστυνομία, Εθνική Αρχή Διαφάνειας, Διυπηρεσιακή Μονάδα Ελέγχου Αγοράς, Λιμενικό Σώμα, Δημοτική Αστυνομία, Ελεγκτικές Υπηρεσίες Περιφερειών) ή κάποια-ες από αυτές	65	11.48%
Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής	242	42.76%
Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά	294	51.94%
Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας	229	40.46%
Άλλο	37	6.54%
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	10	1.77%
Σύνολο	1356	100.00%

Πίν.45: Ευθύνη για την σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών.

Η πλέον συχνή απάντηση ήταν «τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά» - την επέλεξαν παραπάνω από 1 στους/στις δύο συμμετέχοντες-ουσες (51,94%). Η δεύτερη και η τρίτη πιο συχνή απάντηση – με σημαντική διαφορά από την πρώτη αλλά με ελάχιστη διαφορά μεταξύ τους – ήταν, αντιστοίχως, «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» (42,76%) και «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής» (42,05%) (βλ. Πίνακα 41). Προβληματισμοί για τους χειρισμούς της κυβέρνησης αλλά και την στάση της Εκκλησίας (ή ορισμένων ιεραρχών/ιερέων) και των ΜΜΕ (ή ορισμένων εξ αυτών) απέναντι την πανδημική κρίση έχουν εκφραστεί – όπως είδαμε σε προηγούμενες υποενότητες της παρούσας εργασίας – και από τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στην ποιοτική έρευνα.

Επιπλέον, δεν πρέπει να διαλάβει της προσοχής μας το υψηλό ποσοστό απαντήσεων που συγκέντρωσε και η επιστημονική κοινότητα (30,92%) ως υπεύθυνη για την σύγχυση / διαφωνία που επικρατεί στην κοινωνία αναφορικά με την επικινδυνότητα του κορωνοϊού. Πρόκειται για ένα εύρημα που προκαλεί έντονο προβληματισμό και ανησυχία, καθώς θα αναμενόταν ότι, η επιστημονική κοινότητα – ως παραγωγός έγκυρης, τεκμηριωμένης γνώσης - να παίζει βασικό ρόλο στην πρόληψη της σύγχυσης και της διαφωνίας για την επικινδυνότητα του κορωνοϊού και όχι στην δημιουργία της ή/και στην ενίσχυσή της. Το εύρημα αυτό έρχεται να ενισχύσει ανάλογους προβληματισμούς που εκφράστηκαν από συμμετέχοντες-ουσες στην ποιοτική έρευνα (συνεντεύξεις) - άπαντες-σες με ανώτερες/ανώτατες σπουδές και κάποιοι-ες εξ αυτών και με σημαντική σταδιοδρομία και στον ακαδημαϊκό/ερευνητικό χώρο – όπως είδαμε σε προηγούμενες ενότητες της διπλωματικής εργασίας.

Ερώτηση 18β: Εάν απαντήσατε «ναι» ή «μάλλον ναι» στην προηγούμενη ερώτηση, ποιος θεωρείτε ότι ευθύνεται για αυτή τη σύγχυση/διαφωνία (έως τρεις απαντήσεις);	Ταυτότητα Φύλου			
	Άνδρας	Γυναίκα	Εκτός διπόλου – μη δυαδικό (non binary)	Άλλο
Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής	55 (28,21%)	119 (23,94%)	1 (33,33%)	0
Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής	57 (29,23%)	178 (35,81%)	3 (100%)	0
Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά	20 (10,26%)	46 (9,26%)	0	0
Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Ελληνική Αστυνομία, Εθνική Αρχή Διαφάνειας, Διυπηρεσιακή Μονάδα Ελέγχου Αγοράς, Λιμενικό Σώμα, Δημοτική Αστυνομία, Ελεγκτικές Υπηρεσίες Περιφερειών) ή κάποια-ες από αυτές	20 (10,26%)	45 (9,05%)	0	0
Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής	61 (31,28%)	178 (35,81%)	3 (100%)	0
Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά	66 (33,85%)	228 (45,88%)	0	0
Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας	65 (33,33%)	161 (32,39%)	2 (66,67%)	1 (100%)
Άλλο	11 (5,64%)	26 (5,23%)	0	0
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	3 (1,54%)	7 (1,41%)	0	0

Πίν.46: Ευθύνη για την σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.

Ως προς την ταυτότητα φύλου, η πλέον συχνή απάντηση μεταξύ ανδρών και γυναικών ήταν «τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά», ενώ η δεύτερη πιο συχνή απάντηση για τους άνδρες συμμετέχοντες ήταν «ορισμένοι-ες συμπολίτες μας» και για τις γυναίκες εξίσου «η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής» και «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» (βλ. Πίνακα 42). Παρατηρούνται ορισμένες διαφοροποιήσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών: αναλογικά (σε ποσοστό %), περισσότεροι άνδρες από γυναίκες απάντησαν «Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής», «Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά», «Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων ή κάποια-ες από αυτές», «Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας» και «Άλλο», ενώ περισσότερες γυναίκες απάντησαν «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής», «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» και «Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά» (βλ. Πίνακα 42).

Όσον αφορά την ηλικία, η πιο συχνή απάντηση μεταξύ των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας '18-24, 25-39 ετών και 40-54 ετών ήταν «Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά», ενώ για την ηλικιακή ομάδα 55-69 ετών η πιο συχνή απάντηση ήταν «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» (βλ. Πίνακα 43). Για τους/τις συμμετέχοντες-ουσες ηλικίας 18-24 η δεύτερη συχνότερη απάντηση ήταν «Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας», για τους/τις συμμετέχοντες-ουσες ηλικίας 25-39 ετών η δεύτερη πιο συχνή απάντηση ήταν «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής», για τους/τις συμμετέχοντες-ουσες ηλικίας 40-54 ετών η δεύτερη συχνότερη απάντηση ήταν «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» ενώ για τους/τις συμμετέχοντες-ουσες ηλικίας 55-69 ετών η δεύτερη πιο συχνή απάντηση ήταν «Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά» (βλ. Πίνακα 43).

Ερώτηση 18β: Εάν απαντήσατε «ναι» ή «μάλλον ναι» στην προηγούμενη ερώτηση, ποιος θεωρείτε ότι ευθύνεται για αυτή τη σύγχυση/διαφωνία (έως τρεις απαντήσεις);	Ηλικιακή ομάδα				
	18-24	25-39	40-54	55-69	70+
Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής	11 (19,3%)	71 (22,47%)	78 (29,77%)	15 (25%)	0
Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής	22 (38,6%)	118 (37,34%)	80 (30,53%)	18 (30%)	0
Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά	8 (14,04%)	31 (9,81%)	22 (8,40%)	4 (6,67%)	1 (100%)
Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Ελληνική Αστυνομία, Εθνική Αρχή Διαφάνειας, Διυπηρεσιακή Μονάδα Ελέγχου Αγοράς, Λιμενικό Σώμα, Δημοτική Αστυνομία, Ελεγκτικές Υπηρεσίες Περιφερειών) ή κάποια-ες από αυτές	4 (7,02%)	39 (12,34%)	18 (6,87%)	4 (6,67%)	0
Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής	14 (24,56%)	116 (36,71%)	87 (33,21%)	24 (40%)	1 (100%)
Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά	24 (42,11%)	133 (42,09%)	114 (43,51%)	23 (38,33%)	0
Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας	23 (40,35%)	108 (34,18%)	82 (31,30%)	15 (25%)	1 (100%)
Άλλο	3 (5,26%)	17 (5,38%)	16 (6,11%)	1 (1,67%)	0
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	5 (1,58%)	4 (1,53%)	1 (1,67%)	0

Πίν.47: Ευθύνη για την σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.

Εντοπίζονται οι εξής διαφοροποιήσεις ανά προκαθορισμένη απάντηση και ανά κατηγορία συμμετεχόντων-ουσών (μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού ανά απάντηση), σύμφωνα με τον Πίνακα 43:

- «Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής» απάντησε το 29,77% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών έναντι του 19,3% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής» απάντησε το 38,6%% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 30% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών και του 30,53% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών
- «Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά» απάντησε το 14,04% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 6,67% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών και 8,4% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών
- «Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων ή κάποια-ες από αυτές» απάντησε το 12,34% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών έναντι του 6,67% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών και 6,87% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών
- «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» απάντησε το 40% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών έναντι του 24,56% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- «Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά»: οι συμμετέχοντες-ουσες όλων των ηλικιακών ομάδων απάντησαν σε ποσοστό 42-43,5% ενώ πιο «ελαστικοί-ές» με τα ΜΜΕ ήταν οι συμμετέχοντες-ουσες ηλικίας 55-69 (38,33% δήλωσαν τα ΜΜΕ)
- «Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας» απάντησε το 40,35% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 25% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών
- «Άλλο» απάντησε το 6,11% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών έναντι 1,67% των συμμετεχόντων 55-69 ετών.

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο, «τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά» ήταν η πιο συχνή απάντηση μεταξύ όλων των συμμετεχόντων-ουσών ανεξαρτήτως του εκπαιδευτικού επιπέδου τους (βλ. Πίνακες 44 και 45). «Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας» ήταν η δεύτερη πιο συχνή απάντηση για τους/τις αποφοίτους Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής και μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη

αυτής» ήταν η δεύτερη πιο συχνή απάντηση για τους/τις αποφοίτους ΑΕΙ/ΤΕΙ, ενώ για τους/τις κατόχους μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος η δεύτερη συχνότερη απάντηση ήταν «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» (βλ. Πίνακες 44 και 45).

Ερώτηση 18β: Εάν απαντήσατε «ναι» ή «μάλλον ναι» στην προηγούμενη ερώτηση, ποιος θεωρείτε ότι ευθύνεται για αυτή τη σύγχυση/διαφωνία (έως τρεις απαντήσεις);	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Λίγες τάξεις δημοτικού ή απόφοιτος-η Δημοτικού	Απόφοιτος-η Γυμνασίου	Απόφοιτος-η Λυκείου (Γενικού, Επαγγελματικού κ.λπ.) ή Επαγγελματικής Σχολής
Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής	0	0	16 (25%)
Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής	0	1 (33,33%)	25 (39,06%)
Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά	0	1 (33,33%)	3 (4,69%)
Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Ελληνική Αστυνομία, Εθνική Αρχή Διαφάνειας, Διυπηρεσιακή Μονάδα Ελέγχου Αγοράς, Λιμενικό Σώμα, Δημοτική Αστυνομία, Ελεγκτικές Υπηρεσίες Περιφερειών) ή κάποια-ες από αυτές	1 (100%)	0	3 (4,69%)
Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής	0	0	16 (25%)
Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά	0	1 (33,33%)	32 (50%)
Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας	1 (100%)	1 (33,33%)	27 (42,19%)
Άλλο	0	0	1 (1,56%)
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	1 (33,33%)	0

Πίν.48: Ευθύνη για την σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Εντοπίζονται οι εξής διαφοροποιήσεις ανά προκαθορισμένη απάντηση και ανά κατηγορία συμμετεχόντων-ουσών (μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού ανά απάντηση) σύμφωνα με τον Πίνακα 44:

- «Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής» απάντησε το 36,96% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 22,69% των

κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος και του 25% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής

- «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής» απάντησε το 39,06% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής έναντι του 36,96% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι 30,45% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος
- «Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά» απάντησε το 11,34% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 4,69% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής
- «Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων ή κάποια-ες από αυτές» απάντησε το 15,22% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 4,69% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής
- «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» απάντησε το 39,70% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 21,74% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- «Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά» απάντησε το 54,35% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 39,68% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ
- «Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας» απάντησε το 42,19% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής έναντι του 28,74% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ
- «Άλλο» απάντησε το 6,48% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ έναντι 1,56% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής.

Ερώτηση 18β: Εάν απαντήσατε «ναι» ή «μάλλον ναι» στην προηγούμενη ερώτηση, ποιος θεωρείτε ότι ευθύνεται για αυτή τη σύγχυση/διαφωνία (έως τρεις απαντήσεις);	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Απόφοιτος-η μεταλυκειακής/μετ αδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. ΙΕΚ ή ιδιωτικό Κολλέγιο)	Απόφοιτος-η ΑΕΙ ή ΤΕΙ (Ελλάδας ή εξωτερικού)	Κάτοχος μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος
Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής	17 (36,96%)	66 (26,72%)	76 (22,69%)
Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής	17 (36,96%)	93 (37,65%)	102 (30,45%)
Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά	3 (6,52%)	21 (8,5%)	38 (11,34%)
Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Ελληνική Αστυνομία, Εθνική Αρχή Διαφάνειας, Διυπηρεσιακή Μονάδα Ελέγχου Αγοράς, Λιμενικό Σώμα, Δημοτική Αστυνομία, Ελεγκτικές Υπηρεσίες Περιφερειών) ή κάποια-ες από αυτές	7 (15,22%)	20 (8,10%)	34 (10,15%)
Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής	10 (21,74%)	83 (33,60%)	133 (39,70%)
Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά	25 (54,35%)	98 (39,68%)	138 (41,19%)
Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας	18 (39,13%)	71 (28,74%)	111 (33,13%)
Άλλο	2 (4,35%)	16 (6,48%)	18 (5,37%)
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	5 (2,02%)	4 (1,19%)

Πίν.49: Ευθύνη για την σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Τέλος, σε σχέση με την επαγγελματική κατάσταση, η πιο συχνή απάντηση για δημόσιους-ες και ιδιωτικούς-ές υπαλλήλους, άνεργους-ες και όσους-ες δήλωσαν «άλλο» (ως προς την επαγγελματική κατάσταση) ήταν «Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά», για επιχειρηματίες και ελεύθερους επαγγελματίες τεχνικούς ήταν «Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας», για ελεύθερους-ες επαγγελματίες επιστήμονες/ερευνητές-τριες ήταν «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής», ενώ για τους/τις συνταξιούχους ήταν εξίσου «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» και «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής» (βλ. Πίνακες 46 και 47). Η δεύτερη συχνότερη απάντηση ήταν «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» για τους/τις δημόσιους-ες υπαλλήλους, «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής» για τους/τις ιδιωτικούς-ές υπαλλήλους και τους/τις ανέργους-ες, «Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά» για τους/τις επιχειρηματίες και τους/τις ελεύθερους-ες επαγγελματίες τεχνικούς, «Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας» για τους/τις ελεύθερους-ες επαγγελματίες επιστήμονες/ερευνητές-τριες και

όσους-ες δήλωσαν «άλλο» (ως επαγγελματική κατάσταση) και, τέλος, «Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής» για τους/τις συνταξιούχους-ες (βλ. Πίνακες 46 και 47).

Εντοπίζονται οι εξής διαφοροποιήσεις ανά προκαθορισμένη απάντηση και ανά κατηγορία συμμετεχόντων-ουσών (μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού ανά απάντηση):

- «Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής» απάντησε το 41,18% των συνταξιούχων έναντι του 17,65% των επιχειρηματιών και του 14,89% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως επαγγελματική κατάσταση)
- «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής» απάντησε το 52,94% των συνταξιούχων και το 51,69% των ανέργων έναντι 11,76% των επιχειρηματιών
- «Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά» απάντησε το 10,97% των ιδιωτικών υπαλλήλων και το 10,13% των δημοσίων υπαλλήλων έναντι 0% των επιχειρηματιών και των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών
- «Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων ή κάποια-ες από αυτές» απάντησε το 16,85% των ανέργων έναντι 0% των ελευθέρων επαγγελματιών τεχνικών και 0% των συνταξιούχων
- «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής» απάντησε το 52,94% των συνταξιούχων έναντι του 29,41% των επιχειρηματιών και του 25,53% όσων δήλωσαν άλλο (ως επαγγελματική κατάσταση)
- «Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά» απάντησε το 53,93% των ανέργων έναντι του 23,53% των συνταξιούχων και του 25,53% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων ερευνητών/τριών
- «Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας» απάντησε το 54,17% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών έναντι του 23,53% των συνταξιούχων και του 25,84% των ανέργων.

Ερώτηση 18β: Εάν απαντήσατε «ναι» ή «μάλλον ναι» στην προηγούμενη ερώτηση, ποιος θεωρείτε ότι ευθύνεται για αυτή τη σύγχυση/διαφωνία (έως τρεις απαντήσεις);	Επαγγελματική κατάσταση					
	Δημόσιος-α υπάλληλος	Ιδιωτικός-ή υπάλληλος	Επιχειρηματίας	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – τεχνικά επαγγέλματα	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – επιστήμη και έρευνα	Αγρότης-ισσα
Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής	41 (25,95%)	59 (24,89%)	3 (17,65%)	8 (33,33%)	24 (25,53%)	0
Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής	40 (25,32%)	90 (37,97%)	2 (11,76%)	8 (33,33%)	29 (30,85%)	1 (50%)
Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά	16 (10,13%)	26 (10,97%)	0	0	10 (10,64%)	1 (50%)
Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Ελληνική Αστυνομία, Εθνική Αρχή Διαφάνειας, Διυπηρεσιακή Μονάδα Ελέγχου Αγοράς, Λιμενικό Σώμα, Δημοτική Αστυνομία, Ελεγκτικές Υπηρεσίες Περιφερειών) ή κάποια-ες από αυτές	11 (6,96%)	29 (12,24%)	2 (11,76%)	0	6 (6,38%)	0
Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής	50 (31,65%)	78 (32,91%)	5 (29,41%)	10 (41,67%)	42 (44,68%)	1 (50%)
Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά	68 (43,04%)	111 (46,84%)	7 (41,18%)	11 (45,83%)	24 (25,53%)	0
Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας	48 (30,38%)	81 (34,18%)	8 (47,06%)	13 (54,17%)	32 (34,04%)	1 (50%)
Άλλο	11 (6,96%)	6 (2,53%)	1 (5,88%)	2 (8,33%)	8 (8,51%)	1 (50%)
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	4 (2,53%)	3 (1,27%)	0	0	1 (1,06%)	0

Πίν.50: Ευθύνη για την σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Ερώτηση 18β: Εάν απαντήσατε «ναι» ή «μάλλον ναι» στην προηγούμενη ερώτηση, ποιος θεωρείτε ότι ευθύνεται για αυτή τη σύγχυση/διαφωνία (έως τρεις απαντήσεις);	Επαγγελματική κατάσταση				
	Συνταξιούχος-α	Εισοδηματίας	Οικιακά	Άνεργος-η	Άλλο
Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής	7 (41,18%)	0	0	26 (29,21%)	7 (14,89%)
Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής	9 (52,94%)	0	3 (37,5%)	46 (51,69%)	10 (21,28%)
Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά	1 (5,88%)	0	1 (12,5%)	7 (7,87%)	4 (8,51%)
Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Ελληνική Αστυνομία, Εθνική Αρχή Διαφάνειας, Διυπηρεσιακή Μονάδα Ελέγχου Αγοράς, Λιμενικό Σώμα, Δημοτική Αστυνομία, Ελεγκτικές Υπηρεσίες Περιφερειών) ή κάποια-ες από αυτές	0	0	0	15 (16,85%)	2 (4,26%)
Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής	9 (52,94%)	2 (66,67%)	3 (37,5%)	30 (33,71%)	12 (25,53%)
Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά	4 (23,53%)	1 (33,33%)	4 (50%)	48 (53,93%)	16 (34,04%)
Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας	4 (23,53%)	1 (33,33%)	3 (37,5%)	23 (25,84%)	15 (31,91%)
Άλλο	0	0	0	2 (2,25%)	6 (12,77%)
Δεν ξέρω / δεν απαντώ	0	0	1 (12,5%)	1 (1,12%)	0

Πίν.51: Ευθύνη για την σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός. Γνώμες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Όλοι-ες οι συμμετέχοντες-ουσες ρωτήθηκαν για τα μέσα και τους τρόπους που επιλέγουν για να ενημερωθούν σχετικά με τον κορωνοϊό (βλ. Πίνακα 48). Οι συμμετέχοντες-ουσες κλήθηκαν να επιλέξουν **έως και 4 απαντήσεις μεταξύ 10 προκαθορισμένων απαντήσεων.**

Ερώτηση 19: Εσείς όταν θέλετε να ενημερωθείτε σχετικά με τον κορωνοϊό, συνήθως ποιο-α μέσο-α ή τρόπο-ους επιλέγετε από τα παρακάτω (έως 4 απαντήσεις);	Αριθμός συμμετεχόντων-ουσών	Ποσοστό %
Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει	19	2.73%
Από το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου (φίλοι, συγγενείς, γνωστοί-ές, συνάδελφοι και συνεργάτες-ιδες)	60	8.62%
Από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό	157	22.56%
Παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο ή/και περιοδικά/εφημερίδες συμπεριλαμβανομένων των ηλεκτρονικών εκδόσεων τους)	210	30.17%
Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ (ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι, ηλεκτρονικά περιοδικά ποικίλης ύλης ή ειδικού ενδιαφέροντος κ.λπ.)	238	34.20%
Από άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.)	72	10.34%
Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.ά.	447	64.22%
Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι	300	43.10%
Από διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.	366	52.59%
Άλλο	11	1.58%
Σύνολο	1880	100.00%

Πίν.52: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών.

Η πλέον συχνή απάντηση - 64,22% ή 447 συμμετέχοντες-ουσες – ήταν η επίσημη ενημέρωση που δίνεται από φορείς της κυβέρνησης και του κράτους όπως η Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας ή ο ΕΟΔΥ, γεγονός που υποδεικνύει εμπιστοσύνη προς τους φορείς που εμπλέκονται άμεσα με τη διαχείριση της πανδημίας. Εντούτοις, υπάρχει και το διόλου ευκαταφρόνητο 35,22% - δηλαδή 1 στους/στις 3 – που έχει αντίθετη άποψη. Η δεύτερη πιο συχνή απάντηση ήταν από «από διεθνείς οργανισμούς» - δηλώθηκε απάνω από τους/τις μισούς-ές συμμετέχοντες-ουσες (52,59% ή 366 συμμετέχοντες-ουσες) που παρέχουν σχετική ενημέρωση όπως ενδεικτικά ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, ενώ η τρίτη πιο συχνή απάντηση ήταν «επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι» (43,10% ή 300 συμμετέχοντες-ουσες) (Πίνακας 48). Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν υψηλό ενδιαφέρον για αξιόπιστη, επιστημονικά τεκμηριωμένη ενημέρωση γεγονός όμως που ενδεχομένως σχετίζεται με το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα, καθώς όπως είδαμε προηγουμένως, σχεδόν 1 στους/στις δύο συμμετέχοντες-ουσες (48,13% ή 335 συμμετέχοντες-ουσες) είναι και κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος, ενώ συνδυαστικά με τους/τις αποφοίτους ΑΕΙ/ΤΕΙ

(35,49% ή 247 άτομα), οι συμμετέχοντες-ουσες με ανώτερη/ανώτατη εκπαίδευση είναι 83,62% ή 582 άτομα (βλ. Πίνακα 3).

Παρόμοια ερώτηση περιλαμβάνεται σε πανελλαδικές τηλεφωνικές έρευνες κοινής γνώμης για την πανδημία του κορωνοϊού, που διεξήγαγε η εταιρεία Metron Analysis για την Αστική Μη Κερδοσκοπική εταιρεία «ΔιαΝΕΟσις», τον Απρίλιο, τον Σεπτέμβριο και τον Δεκέμβριο του 2020, δηλαδή κατά τη διάρκεια του πρώτου πανδημικού κύματος, μετά από αυτό και κατά τη διάρκεια του δεύτερου πανδημικού κύματος. Μάλιστα, η έρευνα του Δεκεμβρίου διεξήχθη εντός του χρονικής περιόδου κατά την οποία διεξήγαγα την διαδικτυακή έρευνα για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία των ερευνών που διεξήχθησαν για τη ΔιαΝΕΟσις και παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 49), κατά το πρώτο πανδημικό κύμα (Απρίλιος του 2020) σχεδόν 1 στους/στις δύο συμμετέχοντες-ουσες ενημερωνόταν κυρίως από την «τηλεόραση», 1 στους/στις 3 κυρίως από «ιστοσελίδες/κοινωνικά δίκτυα» και, σε μικρότερο βαθμό – περίπου 1 στους/στις 10 – κυρίως από «προσωπικούς ιατρούς». Τον Σεπτέμβριο του 2020 - αρκετά πριν την επιβολή νέων περιοριστικών μέτρων λόγω έξαρσης της πανδημίας (Νοέμβριος του 2020) - παρατηρείται αντιστροφή: περίπου 1 στους/στις 2 συμμετέχοντες-ουσες δήλωσε ότι ενημερώνεται κυρίως από «ιστοσελίδες/κοινωνικά δίκτυα» και λίγο περισσότεροι από 1 στους 3 δήλωσε ότι ενημερώνεται κυρίως από την «τηλεόραση» - οι «προσωπικοί ιατροί» παρέμειναν στην τρίτη θέση των προτιμήσεων με λίγο μειωμένο ποσοστό.

«Ποια είναι η κύρια πηγή ενημέρωσής σας αναφορικά με την πανδημία του κορωνοϊού; (Μία απάντηση)»	Απρίλιος 2020	Σεπτέμβριος 2020	Δεκέμβριος 2020
«Τηλεόραση»	48,6	38,6	37,3
«Ραδιόφωνο»	3,7	2,5	1,3
«Ιστοσελίδες/Κοινωνικά δίκτυα»	32,9	43,8	43,6
«Εφημερίδες»	1,8	3,6	3
«Οικογένεια/φίλοι»	2,9	1,9	2,4
«Προσωπικοί ιατροί»	9,1	7,4	7,1
«Άλλη (Αυθ.)»	0,4	0,9	1
«Δεν ενημερώνομαι (Αυθ.)»	0,2	1,1	1,4
«ΔΓ/ΔΑ (Αυθ.)»	0,3	0,3	1,4

Πιν.53: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό (ΔιαΝΕΟσις).

Με στοιχεία από: ΔιαΝΕΟσις (2020 Δεκέμβριος). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού - 3ο κύμα, σ. 14.

Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2020/12/pandemic_survey_3rd_wave.pdf

Τον Δεκέμβριο του 2020 - εν μέσω εφαρμογής περιοριστικών μέτρων και με αυξημένα κρούσματα και θανάτους από τον κορωνοϊό – φαίνεται να παγιώνονται οι προαναφερθείσες προτιμήσεις του κοινού ως προς τις πηγές ενημέρωσης για την πανδημία – πρώτη προτίμηση «ιστοσελίδες/κοινωνικά δίκτυα», δεύτερη η «τηλεόραση» και τρίτη οι «προσωπικοί ιατροί» - με ελαφρές αυξομειώσεις. Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, στις έρευνες αυτές δεν γίνεται σαφές σε τι αφορούν οι ιστοσελίδες και τα κοινωνικά δίκτυα ως πηγές ενημέρωσης για την πανδημία: για παράδειγμα, υπάρχουν πολλές διαθέσιμες έγκυρες ιστοσελίδες και λογαριασμοί/Σελίδες στα κοινωνικά δίκτυα που ανήκουν σε επιστημονικούς οργανισμούς, έγκυρα και καταξιωμένα ΜΜΕ κ.ο.κ. όπως αντιστοίχως υπάρχουν άφθονες πηγές διαδικτυακής παραπληροφόρησης και θεωριών συνωμοσίας.

Μεταξύ της διαδικτυακής έρευνάς μου και των ερευνών της Metron Analysis για τη ΔιαΝΕΟσις υπάρχουν κρίσιμες διαφορές τόσο γενικά (διαδικτυακή έρευνα έναντι τηλεφωνικής έρευνας, διαφορές ως προς το μέγεθος του δείγματος και την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος κ.ο.κ.) όσο και ειδικά ως προς το προαναφερθέν ερώτημα (δυνατότητα έως τεσσάρων απαντήσεων έναντι μίας, διαφορετικών αριθμός και περιεχόμενο διαθέσιμων επιλογών/απαντήσεων με ορισμένες μόνο παρεμφερείς διαθέσιμες επιλογές/απαντήσεις). Εντούτοις, συγκρίνοντας τα ερευνητικά αποτελέσματα της διαδικτυακής έρευνάς μου και των ερευνών της Metron Analysis για τη ΔιαΝΕΟσις, μπορούμε να εξάγουμε κάποια **γενικά, κοινά συμπεράσματα**:

- Ο χώρος του διαδικτύου γενικά παίζει σημαντικό ρόλο ως πηγή ενημέρωσης για την πανδημία, και σε κάθε περίπτωση πιο σημαντικό από τα παραδοσιακά ΜΜΕ, συμπεριλαμβανομένης της τηλεόρασης.
- Το προσωπικό/οικογενειακό/φιλικό περιβάλλον δεν φαίνεται να αποτελεί σημαντική πηγή ενημέρωσης για την πανδημία, ενώ ο/η προσωπικός/οικογενειακός ιατρός είναι – σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό – πιο συχνή ή κύρια πηγή ενημέρωσης.
- Οι πολίτες που δεν ενημερώνονται / δεν τους ενδιαφέρει να ενημερωθούν για την πανδημία, αποτελούν μια εξαιρετικά μικρή μειοψηφία.

Πίσω στην διαδικτυακή έρευνά μου, ως προς την ταυτότητα φύλου, οι τρεις πιο συχνές απαντήσεις των συμμετεχόντων-ουσών ακολουθούν την αντίστοιχη κατάταξη του γενικού συνόλου: δηλαδή, η πιο συχνή απάντηση μεταξύ ανδρών και γυναικών ήταν «ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων», η δεύτερη συχνότερη απάντηση ήταν «από διεθνείς οργανισμούς», ενώ η τρίτη συχνότερη ήταν «Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι» (βλ. Πίνακα 49). Για ορισμένες από τις προκαθορισμένες απαντήσεις, παρατηρούνται ελαφρές διαφοροποιήσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών και συμμετεχόντων-ουσών - όπως φαίνεται και στον Πίνακα 49 - οι πλέον ευρείες εκ των οποίων αφορούν:

- ενημέρωση από «Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων» προτιμά 66,2% των γυναικών έναντι 58,97% των ανδρών
- ενημέρωση από «τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό» προτιμά το 23,94% των γυναικών έναντι 19,49% των ανδρών
- ενημέρωση από «παραδοσιακά ΜΜΕ» προτιμά το 32,82% των ανδρών έναντι του 29,185 των γυναικών.

Ερώτηση 19: Εσείς όταν θέλετε να ενημερωθείτε σχετικά με τον κορωνοϊό, συνήθως ποιο-α μέσο-α ή τρόπο-ους επιλέγετε από τα παρακάτω (έως 4 απαντήσεις);	Ταυτότητα Φύλου			
	Άνδρας	Γυναίκα	Εκτός διπόλου – μη δυαδικό (non binary)	Άλλο
Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει	8 (4,1%)	11 (2,21%)	0	0
Από το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου (φίλοι, συγγενείς, γνωστοί-ές, συνάδελφοι και συνεργάτες-ιδες)	21 (10,77%)	39 (7,85%)	0	0
Από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό	38 (19,49%)	119 (23,94%)	0	0
Παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο ή/και περιοδικά/εφημερίδες συμπεριλαμβανομένων των ηλεκτρονικών εκδόσεων τους)	64 (32,82%)	145 (29,18%)	1 (33,33%)	0
Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ (ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι, ηλεκτρονικά περιοδικά ποικίλης ύλης ή ειδικού ενδιαφέροντος κ.λπ.)	71 (36,41%)	166 (33,4%)	1 (33,33%)	0
Από άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.)	24 (12,31%)	46 (9,26%)	2 (66,67%)	0
Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.ά.	115 (58,97%)	329 (66,2%)	2 (66,67%)	1 (100%)
Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι	86 (44,1%)	211 (42,45%)	2 (66,67%)	1 (100%)
Από διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.	107 (54,87%)	255 (51,31%)	3 (100%)	1 (100%)
Άλλο	3 (1,54%)	8 (1,61%)	0	0

Πίν.54: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά ταυτότητα φύλου.

Ερώτηση 19: Εσείς όταν θέλετε να ενημερωθείτε σχετικά με τον κορωνοϊό, συνήθως ποιο-α μέσο-α ή τρόπο-ους επιλέγετε από τα παρακάτω (έως 4 απαντήσεις);	Ηλικιακή ομάδα				
	18-24	25-39	40-54	55-69	70+
Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει	5 (8,77%)	10 (3,16%)	3 (1,15%)	1 (1,67%)	0
Από το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου (φίλοι, συγγενείς, γνωστοί-ές, συνάδελφοι και συνεργάτες-ιδες)	7 (12,28%)	29 (9,18%)	22 (8,4%)	2 (3,33%)	0
Από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό	6 (10,53%)	74 (23,42%)	56 (21,37%)	20 (33,33%)	1 (100%)
Παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο ή/και περιοδικά/εφημερίδες συμπεριλαμβανομένων των ηλεκτρονικών εκδόσεων τους)	15 (26,32%)	97 (30,7%)	76 (29,01%)	21 (35%)	1 (100%)
Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ (ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι, ηλεκτρονικά περιοδικά ποικίλης ύλης ή ειδικού ενδιαφέροντος κ.λπ.)	17 (29,82%)	121 (38,29%)	84 (32,06%)	16 (26,67%)	0
Από άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.)	2 (3,51%)	29 (9,18%)	33 (12,6%)	8 (13,33%)	0
Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.ά.	37 (64,91%)	209 (66,14%)	172 (65,65%)	28 (46,67%)	1 (100%)
Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι	18 (31,58%)	121 (38,29%)	128 (48,85%)	33 (55%)	0
Από διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.	21 (36,84%)	181 (57,28%)	137 (52,29%)	27 (45%)	0
Άλλο	1 (1,75%)	2 (0,63%)	7 (2,67%)	1 (1,67%)	0

Πίν.55: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά ηλικιακή ομάδα.

Ως προς την ηλικία, η πιο συχνή απάντηση για όλες τις ηλικιακές ομάδες ήταν «ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων», με εξαίρεση την ηλικιακή ομάδα 55-69 ετών για την οποία η πιο δημοφιλής απάντηση ήταν «Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι» (βλ. Πίνακα 50). Η δεύτερη πιο συχνή απάντηση ήταν «Από διεθνείς οργανισμούς» για όλες τις ηλικιακές ομάδες, με εξαίρεση την ηλικιακή ομάδα 55-69 ετών για την οποία η δεύτερη πιο συχνή απάντηση ήταν «ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων» (βλ. Πίνακα 50). Εντοπίζονται οι εξής διαφοροποιήσεις ανά προκαθορισμένη απάντηση και ανά κατηγορία συμμετεχόντων-ουσών (μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού ανά απάντηση), σύμφωνα με τον Πίνακα 50:

- «Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει» απάντησε το 8,77% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι 1,15% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών

- Από «το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου» ενημερώνεται το 12,28% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 3,33% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών
- Από «τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό» ενημερώνεται το 33,33% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών έναντι του 10,53% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- Από «Παραδοσιακά ΜΜΕ» ενημερώνεται το 35% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών έναντι του 26,32% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- Από «Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ» ενημερώνεται το 38,29% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών έναντι του 26,67% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών
- Από «άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα» ενημερώνεται το 13,33% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών έναντι του 3,51% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- Από «Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων» ενημερώνεται το 66,14% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών, το 65,65% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 40-54 ετών και το 64,91% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών έναντι του 46,47% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών
- Από «Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι» ενημερώνεται το 55% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 55-69 ετών έναντι του 31,58% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών
- Από «διεθνείς οργανισμούς» ενημερώνεται το 57,28% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 25-39 ετών έναντι του 36,84% των συμμετεχόντων-ουσών ηλικίας 18-24 ετών.

Ερώτηση 19: Εσείς όταν θέλετε να ενημερωθείτε σχετικά με τον κορωνοϊό, συνήθως ποιο-α μέσο-α ή τρόπο-ους επιλέγετε από τα παρακάτω (έως 4 απαντήσεις);	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Λίγες τάξεις δημοτικού ή απόφοιτος-η Δημοτικού	Απόφοιτος-η Γυμνασίου	Απόφοιτος-η Λυκείου (Γενικού, Επαγγελματικού κ.λπ.) ή Επαγγελματικής Σχολής
Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει	1 (100%)	0	3 (4,69%)
Από το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου (φίλοι, συγγενείς, γνωστοί-ές, συνάδελφοι και συνεργάτες-ιδες)	0	0	4 (6,25%)
Από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό	0	2 (66,67%)	17 (26,56%)
Παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο ή/και περιοδικά/εφημερίδες συμπεριλαμβανομένων των ηλεκτρονικών εκδόσεων τους)	0	0	22 (34,38%)
Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ (ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι, ηλεκτρονικά περιοδικά ποικίλης ύλης ή ειδικού ενδιαφέροντος κ.λπ.)	0	0	18 (28,12%)
Από άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.)	0	0	6 (9,38%)
Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.ά.	0	1 (33,33%)	34 (53,12%)
Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι	0	1 (33,33%)	20 (31,25%)
Από διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.	0	2 (66,67%)	26 (40,62%)
Άλλο	0	1 (33,33%)	1 (1,56%)

Πίν.56: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο, οι δύο πλέον συχνές απάντηση ανεξαρτήτως εκπαιδευτικού επιπέδου ακολουθούν τις αντίστοιχες του γενικού συνόλου: η πιο συχνή απάντηση ήταν «Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων» ενώ η δεύτερη συχνότερη απάντηση ήταν «από διεθνείς οργανισμούς» (βλ. Πίνακες 51 και 52). Για τους/τις αποφοίτους-ες μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και τους/τις κατόχους μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος, η τρίτη πιο συχνή απάντηση ήταν «Από διεθνείς οργανισμούς», ενώ για τους/τις αποφοίτους-ες Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής ήταν τα «Παραδοσιακά ΜΜΕ» και για τους/τις αποφοίτους-ες ΑΕΙ/ΤΕΙ ήταν τα «Αποκλειστικών ηλεκτρονικά ΜΜΕ» (βλ. Πίνακες 51 και 52).

Ερώτηση 19: Εσείς όταν θέλετε να ενημερωθείτε σχετικά με τον κορωνοϊό, συνήθως ποιο-α μέσο-α ή τρόπο-ους επιλέγετε από τα παρακάτω (έως 4 απαντήσεις);	Εκπαιδευτικό επίπεδο		
	Απόφοιτος-η μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. ΙΕΚ ή Ιδιωτικό Κολλέγιο)	Απόφοιτος-η ΑΕΙ ή ΤΕΙ (Ελλάδας ή εξωτερικού)	Κάτοχος μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος
Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει	1 (2,17%)	7 (2,83%)	7 (2,09%)
Από το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου (φίλοι, συγγενείς, γνωστοί-ές, συνάδελφοι και συνεργάτες-ιδες)	7 (15,22%)	28 (11,34%)	21 (6,27%)
Από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό	12 (26,09%)	58 (23,48%)	68 (20,30%)
Παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο ή/και περιοδικά/εφημερίδες συμπεριλαμβανομένων των ηλεκτρονικών εκδόσεων τους)	10 (21,74%)	72 (29,15%)	106 (31,64%)
Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ (ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι, ηλεκτρονικά περιοδικά ποικίλης ύλης ή ειδικού ενδιαφέροντος κ.λπ.)	13 (28,26%)	90 (36,44%)	117 (34,93%)
Από άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.)	4 (8,7%)	33 (13,36%)	29 (8,66%)
Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.ά.	29 (63,04%)	158 (63,97%)	225 (67,16%)
Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι	18 (39,13%)	86 (34,82%)	175 (52,24%)
Από διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.	20 (43,48%)	108 (43,72%)	210 (62,69%)
Άλλο	2 (4,35%)	2 (0,81%)	5 (1,49%)

Πίν.57: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά εκπαιδευτικό επίπεδο.

Εντοπίζονται οι εξής διαφοροποιήσεις ανά προκαθορισμένη απάντηση και ανά κατηγορία συμμετεχόντων-ουσών (μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού ανά απάντηση), σύμφωνα με τους Πίνακες 51 και 52:

- «Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει» απάντησε το 4,69% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής έναντι του 2,09% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος
- από «το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου» ενημερώνεται το 15,22% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 6,25% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής
- από «τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό» ενημερώνεται το 26,56% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής και το 26,09% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έναντι του 20,3% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος
- από «Παραδοσιακά ΜΜΕ» ενημερώνεται το 34,38% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής έναντι του 21,74% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- από «Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ» ενημερώνεται το 36,44% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ έναντι του 28,12% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής και του 28,26% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- από «άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα» ενημερώνεται το 13,36% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ έναντι του 8,66% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος και του 8,7% των αποφοίτων μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- από «Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων» ενημερώνεται το 67,16% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 53,12% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής
- από «Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι» ενημερώνεται το 52,24% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 31,25% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής
- από «διεθνείς οργανισμούς» ενημερώνεται το 62,69% των κατόχων μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος έναντι του 40,62% των αποφοίτων Λυκείου/Επαγγελματικής Σχολής.

Τέλος, ως προς την επαγγελματική κατάσταση, η πιο συχνή απάντηση μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων, ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών, ανέργων, συνταξιούχων και όσων δήλωσαν «άλλο» (ως προς την επαγγελματική κατάσταση) ήταν «ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων», ενώ για επιχειρηματίες και ελεύθερους-ες επαγγελματίες τεχνικούς η πιο συχνή απάντηση ήταν «από διεθνείς οργανισμούς» (βλ. Πίνακες 53 και 54). Για δημοσίους-ες και ιδιωτικούς-ες υπαλλήλους, ελεύθερους-ες επαγγελματίες επιστήμονες, ανέργους-ες και όσους-ες δήλωσαν «άλλο» (ως προς την επαγγελματική κατάσταση), η δεύτερη πιο συχνή απάντηση ήταν «από διεθνείς οργανισμούς» (βλ. Πίνακες 53 και 54). Για τους/τις συνταξιούχους-ες, η δεύτερη πιο συχνή απάντηση ήταν εξίσου «από διεθνείς οργανισμούς» και «από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό», ενώ για επιχειρηματίες και ελεύθερους-ες επαγγελματίες τεχνικούς, η δεύτερη πιο συχνή απάντηση ήταν «ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων» (βλ. Πίνακες 53 και 54).

Ερώτηση 19: Εσείς όταν θέλετε να ενημερωθείτε σχετικά με τον κορωνοϊό, συνήθως ποιο-α μέσο-α ή τρόπο-ους επιλέγετε από τα παρακάτω (έως 4 απαντήσεις);	Επαγγελματική κατάσταση					
	Δημόσιος-α υπάλληλος	Ιδιωτικός-ή υπάλληλος	Επιχειρηματίας	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – τεχνικά επαγγέλματα	Ελεύθερος-ή επαγγελματίας – επιστήμη και έρευνα	Αγρότης-ισσα
Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει	2 (1,27%)	7 (2,95%)	1 (5,88%)	0	1 (1,06%)	1 (50%)
Από το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου (φίλοι, συγγενείς, γνωστοί-ές, συνάδελφοι και συνεργάτες-ιδες)	13 (8,23%)	23 (9,7%)	0	0	6 (6,38%)	0
Από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό	36 (22,78%)	53 (22,36%)	4 (23,53%)	5 (20,83%)	18 (19,15%)	0
Παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο ή/και περιοδικά/εφημερίδες συμπεριλαμβανομένων των ηλεκτρονικών εκδόσεων τους)	53 (33,54%)	75 (31,65%)	5 (29,41%)	4 (16,67%)	28 (29,79%)	0
Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ (ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι, ηλεκτρονικά περιοδικά ποικίλης ύλης ή ειδικού ενδιαφέροντος κ.λπ.)	62 (39,24%)	82 (34,60%)	7 (41,18%)	7 (29,17%)	29 (30,85%)	0
Από άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.)	17 (10,76%)	22 (9,28%)	2 (11,76%)	2 (8,33%)	9 (9,57%)	0
Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.ά.	107 (67,72%)	142 (59,92%)	9 (52,94%)	17 (70,83%)	68 (72,34%)	1 (50%)
Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι	75 (47,47%)	87 (36,71%)	5 (29,41%)	12 (50%)	51 (54,26%)	1 (50%)
Από διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.	77 (48,73%)	121 (51,05%)	10 (58,82%)	18 (75%)	60 (63,83%)	1 (50%)
Άλλο	2 (1,27%)	3 (1,27%)	0	1 (4,17%)	2 (2,13%)	0

Πίν.58: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.

Εντοπίζονται οι εξής διαφοροποιήσεις ανά προκαθορισμένη απάντηση και ανά κατηγορία συμμετεχόντων-ουσών (μεγαλύτερο έναντι μικρότερου ποσοστού ανά απάντηση), σύμφωνα με τους Πίνακες 53 και 54:

- «Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει» απάντησε το 5,88% των επιχειρηματιών και το 5,62% των ανέργων έναντι 0% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών και των συνταξιούχων, 1,06% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών και του 1,27% των δημοσίων υπαλλήλων
- από «το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου» ενημερώνεται το 17,65% των συνταξιούχων έναντι του 6,38% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών
- από «τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό» ενημερώνεται το 35,29% των συνταξιούχων έναντι του 19,15% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών και του 14,89% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως προς την επαγγελματική κατάσταση)
- από «Παραδοσιακά ΜΜΕ» ενημερώνεται το 33,54% των δημοσίων υπαλλήλων και το 31,65% των ιδιωτικών υπαλλήλων έναντι του 16,67% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών
- από «Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ» ενημερώνεται το 41,18% των επιχειρηματιών και το 39,24% των δημοσίων υπαλλήλων έναντι του 23,53% των συνταξιούχων και του 27,66% όσων δήλωσαν «άλλο» (ως προς την επαγγελματική κατάσταση)
- από «άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα» ενημερώνεται το 23,53% των συνταξιούχων έναντι του 8,33% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών και του 9,28% των ιδιωτικών υπαλλήλων
- από «Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων» ενημερώνεται το 72,34% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών και το 70,83% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών έναντι του 47,06% των συνταξιούχων και του 52,94% των επιχειρηματιών
- από «Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι» ενημερώνεται το 54,26% των ελεύθερων επαγγελματιών επιστημόνων/ερευνητών-τριών και το 52,94% των συνταξιούχων έναντι του 29,41% των επιχειρηματιών
- από «διεθνείς οργανισμούς» ενημερώνεται το 75% των ελεύθερων επαγγελματιών τεχνικών έναντι του 35,29% των συνταξιούχων.

Ερώτηση 19: Εσείς όταν θέλετε να ενημερωθείτε σχετικά με τον κορωνοϊό, συνήθως ποιο-α μέσο-α ή τρόπο-ους επιλέγετε από τα παρακάτω (έως 4 απαντήσεις);	Επαγγελματική κατάσταση				
	Συνταξιούχος-α	Εισοδηματίας	Οικιακά	Άνεργος-η	Άλλο
Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει	0	0	0	5 (5,62%)	2 (4,26%)
Από το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου (φίλοι, συγγενείς, γνωστοί-ές, συνάδελφοι και συνεργάτες-ίδες)	3 (17,65%)	0	1 (12,5%)	9 (10,11%)	5 (10,64%)
Από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό	6 (35,29%)	1 (33,33%)	2 (25%)	25 (28,09%)	7 (14,89%)
Παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο ή/και περιοδικά/εφημερίδες συμπεριλαμβανομένων των ηλεκτρονικών εκδόσεων τους)	5 (29,41%)	0	3 (37,5%)	23 (25,84%)	14 (29,79%)
Αποκλειστικώς ηλεκτρονικά ΜΜΕ (ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι, ηλεκτρονικά περιοδικά ποικίλης ύλης ή ειδικού ενδιαφέροντος κ.λπ.)	4 (23,53%)	1 (33,33%)	2 (25%)	31 (34,83%)	13 (27,66%)
Από άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.)	4 (23,53%)	0	0	10 (11,24%)	6 (12,77%)
Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.ά.	8 (47,06%)	2 (66,67%)	4 (50%)	58 (65,17%)	31 (65,96%)
Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι	9 (52,94%)	3 (100%)	2 (25%)	37 (41,57%)	18 (38,30%)
Από διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.	6 (35,29%)	3 (100%)	2 (25%)	45 (50,56%)	23 (48,94%)
Άλλο	0	0	0	1 (1,12%)	2 (4,26%)

Πίν.59: Τρόποι/μέσα ενημέρωσης σχετικά με τον κορωνοϊό. Συνήθειες συμμετεχόντων-ουσών ανά επαγγελματική κατάσταση.

3.3. Σύνοψη - κύρια συμπεράσματα πρωτογενούς έρευνας

Οι συνεντευξαζόμενοι-ες είχαν – ως επί το πλείστον - καλή κατανόηση των όρων «θεωρία συνωμοσίας» και «παραπληροφόρηση» και, τις περισσότερες φορές, ήταν σε θέση να παρέχουν ορισμούς κοντά σε αντίστοιχους ορισμούς που εντοπίζονται στην επιστημονική βιβλιογραφία αλλά και χρησιμοποιούνται από διεθνείς φορείς. Ορισμένοι-ες εξ αυτών

αναφέρονταν σε «σκόπιμη» ή «μη σκόπιμη» παραπληροφόρηση αντί των όρων παραπληροφόρηση και εσφαλμένη πληροφόρηση αντιστοίχως. Οι ορισμοί που έδωσαν οι συνεντευξιαζόμενοι-ες και η προσέγγιση των εννοιών αυτών - όπως ήταν αναμενόμενο – γινόντουσαν υπό το πρίσμα της επιστημονικής ειδικότητάς τους ή/και της σχετικής (π.χ. ερευνητικής) εμπειρίας τους.

Όλοι-ες οι συνεντευξιαζόμενοι-ες έχουν έρθει σε επαφή με περιεχόμενο θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης ή/και παραπληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό, συνήθως στα κοινωνικά δίκτυα και στα ηλεκτρονικά ΜΜΕ, αλλά και εντός του οικογενειακού, φιλικού ή/και ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος τους και στην καθημερινότητά τους. Η έντονη παρουσία αυτού του περιεχομένου στα κοινωνικά δίκτυα και ευρύτερα στο διαδίκτυο επιβεβαιώνεται και από τη βιβλιογραφική έρευνα (**ΚΕΦ. 2**) και από την διαδικτυακή έρευνα, που διεξήχθη για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στην τελευταία, αυτές οι θεωρίες ή εσφαλμένες πληροφορίες ή η παραπληροφόρηση, διαδίδονται κυρίως από «τα κοινωνικά δίκτυα ή/και προσωπικά ιστολόγια» και με διαφορά, από «ηλεκτρονικά ΜΜΕ» αλλά και μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα»: το τελευταίο εύρημα συμφωνεί επίσης με το αντίστοιχο εύρημα της ποιοτικής έρευνας (συνεντεύξεις) περί εντοπισμού τέτοιων θεωριών και ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών εντός του προσωπικού ή ευρύτερου κοινωνικού κύκλου.

Οι καταστάσεις κρίσης όπου κυριαρχεί ο φόβος και αναζητούνται απαντήσεις και εξηγήσεις – ενίοτε εύκολες και εύπεπτες - για όσα συμβαίνουν, ο κλονισμός της ψυχολογικής κατάστασης εν μέσω της κρίσης όπου δημιουργούνται ή/και ενισχύονται φόβοι και ανασφάλειες, οι προϋπάρχουσες προκαταλήψεις, στερεότυπα και ο συνωμοτικός τρόπος σκέψης, το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, η απουσία ή περιορισμένη κριτική σκέψη, οι περιορισμένες ψηφιακές δεξιότητες, το θρησκευτικό υπόβαθρο, η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις Αρχές που διαχειρίζονται την πανδημική κρίση - ή/και σε συνδυασμό με μια προβληματική επικοινωνία από τις Αρχές αυτές που ανατροφοδοτεί την κρίση εμπιστοσύνης - η άγνοια ή η προκατάληψη για την επιστήμη και τον επιστημονικό τρόπο σκέψης και έρευνας, ο αρνητικός ρόλος των θεσμικών παραγόντων ή/και των ΜΜΕ ως πηγών αλλά και ως μέσων (ανά)μετάδοσης, η ίδια η

φύση του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ταχύτατη μετάδοση πληροφοριών, άρθρωση δημοσίου λόγου από αναρίθμητους-ες χρήστες-στριες), αναγνωρίστηκαν από αρκετούς-ές συνεντευξιαζόμενους-ες ως αίτια εμφάνισης ή/και ενίσχυσης των θεωρών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης και της εσφαλμένης πληροφόρησης, κατά την διάρκεια της παρούσας κρίσης. Ορισμένα από αυτά τα αίτια εμφάνισης και παράγοντες ενίσχυσης του φαινομένου έχουν αναφερθεί και στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία (**ΚΕΦ. 2**).

Όσον αφορά ειδικά τη χώρα μας, η σχέση μεταξύ προϋπάρχουσας πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας (γενικά) και σε πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό έχει επιβεβαιωθεί και από σχετική έρευνα στην Ελλάδα (Γεμενής, 2020), εντούτοις, σύμφωνα με την ίδια πηγή, τα κοινωνικά δημογραφικά χαρακτηριστικά – μεταξύ των οποίων το εκπαιδευτικό επίπεδο – δεν φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο, όπως θεωρούν ορισμένοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες. Από την άλλη πλευρά, όπως είδαμε στην **υποενότητα 2.1.2.**, σε ορισμένες περιπτώσεις (χώρες), το εκπαιδευτικό επίπεδο φαίνεται να σχετίζεται με αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένες ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες ενώ σε άλλες όχι. Μια εξήγηση είναι ότι, είναι άλλος-οι παράγοντες είναι εκείνος-οι που παίζει-ουν κρίσιμο ρόλο, κάποιες φορές και σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Επίσης, όσον αφορά ειδικά την κλονισμένη ψυχολογική κατάσταση - οι συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν συγκεκριμένα σε αισθήματα «φόβου» και «πανικού» - όπως είδαμε στην **υποενότητα 2.1.4.** και σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, τα αισθήματα αβεβαιότητας και απώλειας ελέγχου σχετίζονται με αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας, όπως και η κατάθλιψη – για την τελευταία υπάρχει σχετική έρευνα και στην χώρα μας (Fountoulakis κ.ά. 2021) που τεκμηριώνει αυτή τη σχέση.

Όσον αφορά τις πηγές προέλευσης των θεωριών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης ή της εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό, αναγνωρίστηκαν ως τέτοιες (πηγές) ο συντηρητικός ή ακροδεξιός πολιτικός-ιδεολογικός χώρος ή γενικότερα χώροι (μη κατονομασμένοι) που εξυπηρετούν πολιτικά ή οικονομικά συμφέροντα, διάφορες ομάδες πολιτών που προωθούν τέτοιες θεωρίες, εσφαλμένη πληροφόρηση ή παραπληροφορούν, σε εγκληματικά δίκτυα και οργανώσεις με κίνητρο το οικονομικό κέντρο, ΜΜΕ ή/και κοινωνικά δίκτυα - ορισμένες φορές με οικονομικά-διαφημιστικά κίνητρα - internet bots, κρατικές υπηρεσίες. Όλες αυτές οι πηγές αναγνωρίζονται επίσης από την σχετική βιβλιογραφία (**Βλ.**

ΚΕΦ. 2). Επιπλέον, αρκετοί-ές εκ των συνεντευξιαζόμενων αναγνωρίσαν τον ρόλο της θρησκείας ή/και της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ή/και θρησκευτικών «σεκτών» ως πηγές ανά-παραγωγής θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης ή παραπληροφόρησης για την πανδημία, αλλά και τον ρόλο μέρους της επιστημονικής κοινότητας που είτε παραπληροφορεί χάριν σκοπιμοτήτων ή παρέχει εσφαλμένη πληροφόρηση επειδή αδυνατεί να επικοινωνήσει με σωστό τρόπο ή πέφτει σε αντιφάσεις.

Σύμφωνα με τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στην διαδικτυακή έρευνα, κύρια πηγή αποτελούν «ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών του κορωνοϊού ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων» - ο ρόλος των οποίων ως πηγή προέλευσης αναγνωρίστηκε και από τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες. Επίσης, συμμετέχοντες-ουσες στη διαδικτυακή έρευνα και συνεντευξιαζόμενοι-ες συμφωνούν ότι, Εκκλησία/θρησκευτικές κοινότητες/σέκτες και επιστημονική κοινότητα είναι μέρος του προβλήματος καθώς γίνονται πηγές ανά-παραγωγής εσφαλμένης πληροφόρησης, παραπληροφόρησης ή/και θεωριών συνωμοσίας για τον κορωνοϊό. Οι συμμετέχοντες-ουσες στην διαδικτυακή έρευνα αναγνωρίσαν ως βασική πηγή (δεύτερη δημοφιλέστερη απάντηση) και «κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.». Επομένως, σύμφωνα πάντα με τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στη διαδικτυακή έρευνα, ως πρωταρχική πηγή θεωρούνται ομάδες/συλλογικότητες που έχουν συσταθεί και λειτουργούν στο πλαίσιο της πανδημικής κρίσης και η δράση των οποίων συνοδεύεται με διασπορά θεωριών συνωμοσίας και παραπληροφόρησης ή εσφαλμένης πληροφόρησης αλλά και από χρήστες ή ομάδες χρηστών στα κοινωνικά δίκτυα – όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ορισμένοι εκ των πρώτων ενδέχεται να ταυτίζονται με τους/τις δεύτερους-ες.

Επίσης, κατά τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στη διαδικτυακή έρευνα, αυτές οι θεωρίες ή εσφαλμένες πληροφορίες ή η παραπληροφόρηση, διαδίδονται κυρίως από «τα κοινωνικά δίκτυα ή/και προσωπικά ιστολόγια» και με διαφορά, από «ηλεκτρονικά ΜΜΕ» ή μέσω «προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα». Άρα, διαδίκτυο και κοινωνικά δίκτυα παίζουν βασικό ρόλο τόσο ως πηγή όσο και ως μέσο διάδοσης θεωριών συνωμοσίας, παραπληροφόρησης ή/και εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό, ισχυρισμός που

επιβεβαιώνεται και από την βιβλιογραφική επισκόπηση **(ΚΕΦ. 2)** και από την ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες συνεντεύξεις **(ΚΕΦ. 4)**.

Ακόμα, περίπου 2 στους 3 συμμετέχοντες-ουσες δήλωσαν ότι, «όταν θέλουν να ενημερωθούν σχετικά με τον κορωνοϊό», συνήθως επιλέγουν επίσημες κρατικές πηγές («Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.ά.») και σε μικρότερο βαθμό αξιόπιστους σχετικούς διεθνείς φορείς («διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.») και σε ακόμα μικρότερο βαθμό «επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι». Βέβαια, το εύρημα αυτό δεν προξενεί εντύπωση ούτε ξενίζει, καθώς σχεδόν 1 στους/στις 2 συμμετέχοντες-ουσες είναι κάτοχος μεταπτυχιακού/διδακτορικού διπλώματος, ενώ λίγο πάνω από το 35% των υπόλοιπων είναι απόφοιτοι ανώτερης/ανώτατης εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια, άνω του 80% των συμμετεχόντων-ουσών είναι κάτοχοι τουλάχιστον πτυχίου ΑΕΙ/ΤΕΙ.

Όσον αφορά την ευρύτητα και τη σοβαρότητα του φαινομένου στην Ελλάδα οι απαντήσεις των συνεντευξαζόμενων ποικίλουν. Ορισμένοι-ες θεωρούν ότι, η έκταση και σοβαρότητα του φαινομένου στη χώρα μας είναι εξαιρετικά μεγάλη και σημαντική, ενώ άλλοι-ες θεωρούν ότι, κινείται μάλλον σε μέτρια ή χαμηλά επίπεδα. Όμως, οι ενδείξεις που προκύπτουν από δημοσκοπικά ευρήματα και συλλήψεις από τη Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος (βλ. **υποενότητα 3.1.5.**) αλλά και τη διαδικτυακή έρευνα συνηγορούν υπέρ της σημαντικής έκτασης και σοβαρότητας του φαινομένου στη χώρα μας: η συντριπτική πλειοψηφία των θεωριών συνωμοσίας και των ισχυρισμών/προϊόντων παραπληροφόρησης ή εσφαλμένης πληροφόρησης σχετικά με την πανδημία του κορωνοϊού ήταν γνωστές στην επίσης συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων-ουσών στην διαδικτυακή έρευνα. Το δεδομένο αυτό σε συνδυασμό με το ανώτερο/ανώτατο εκπαιδευτικό επίπεδο και της πλειοψηφίας συμμετεχόντων-ουσών καθώς και το νεαρό της ηλικίας (έως 39 ετών), υποδηλώνει ότι εξεταζόμενες θεωρίες και ψευδείς/λανθασμένοι-ες ισχυρισμοί/πληροφορίες καταφέρνουν να

διακινηθούν εκτός του περιθωρίου και να φτάσουν έως τα μάτια και τα αυτιά του πλέον μορφωμένου και δυναμικού τμήματος του πληθυσμού.

Σύμφωνα με τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες που θεωρούν ότι, η έκταση και η σοβαρότητα του φαινομένου στη χώρα μας είναι μεγάλη, τα αίτια περιλαμβάνουν την χαμηλή ποιότητα της ενημέρωσης από τα ΜΜΕ, το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, την ποιότητα του δημόσιου λόγου σχετικά με την πανδημία που έρχεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα και την προβληματική επίσημη επικοινωνία από τις αρμόδιες αρχές. Ο προβληματισμός για την ποιότητα του δημόσιου λόγου και την επίσημη επικοινωνία επιβεβαιώνεται και από την διαδικτυακή έρευνα: η μεγάλη πλειοψηφία των συμμετεχόντων-ουσών (81,32%) σε αυτήν, θεωρεί ότι «επικρατεί» ή «μάλλον» «επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός». Για την σύγχυση αυτή, σύμφωνα με τους/τις συμμετέχοντες-ουσες, ευθύνονται κυρίως «τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά» - συμφωνούν δηλαδή με τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες αναφορικά με τον κομβικό ρόλο των ΜΜΕ. Επίσης, ρόλο στην σύγχυση που επικρατεί, παίζει – σύμφωνα με τους/τις συμμετέχοντες-ουσες - «Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής», «Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής», «ορισμένοι-ες συμπολίτες μας» και, σε μικρότερο ποσοστό αλλά αξιοσημείωτα μεγάλο (30,92%) «η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής».

Σε σύγκριση με άλλες χώρες της ΕΕ και, γενικότερα, του εξωτερικού, αρκετοί-ές συνεντευξιαζόμενοι-ές θεωρούν ότι, δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές ως προς την έκταση και τη σοβαρότητα του φαινομένου, ενώ ορισμένοι-ες θεωρούν ότι, η κατάσταση σε άλλες χώρες είναι χειρότερη - τουλάχιστον σε επίπεδο οργανωμένων και μαζικών κινητοποιήσεων. Πράγματι, δεν εντοπίστηκαν στη σχετική βιβλιογραφία (βλ. **ΚΕΦ. 2**) αναφορές για τέτοιες μαζικές κινητοποιήσεις στην Ελλάδα είτε εναντίον των περιοριστικών μέτρων είτε/και εναντίον της επιστημονικά τεκμηριωμένης ύπαρξης και επικινδυνότητας του ιού («αρνητές») είτε στο πλαίσιο δράσεων εμφορούμενων από θεωρίες συνωμοσίας όπως για παράδειγμα, οι κινητοποιήσεις εναντίον εγκαταστάσεων 5G. Ένας/μία συνεντευξιαζόμενος-η παρατήρησε διαφοροποιήσεις μεταξύ Ελλάδας και άλλων χωρών ως προς τη δημοφιλή ορισμένων θεωριών συνωμοσίας ή ψευδών/παραπλανητικών ή εσφαλμένων πληροφοριών, ενώ άλλος-η

συνεντευξιαζόμενος-η επεσήμανε ότι, ειδικά η έκταση του φαινομένου της παραπληροφόρησης από εγκληματίες με στόχο το κέρδος είναι μικρότερη στη χώρα μας σε σχέση με άλλες χώρες.

Οι συνεντευξιαζόμενοι-ες αναγνώρισαν επίσης κινδύνους και απειλές που προκύπτουν για την ασφάλεια από τη διάδοση θεωριών συνωμοσίας και την παραπληροφόρηση για την πανδημία τόσο γενικά όσο και ειδικά στην Ελλάδα: κίνδυνοι για την υγειονομική ασφάλεια, κίνδυνοι οικονομικής εξαπάτησης από εγκληματίες, άλλοι κίνδυνοι για τη δημόσια τάξη/εσωτερική ασφάλεια συμπεριλαμβανομένων των κινδύνων στοχοποίησης και επιθέσεων κατά πληθυσμιακών ομάδων με ρατσιστικά κίνητρα γεγονός που μπορεί να οδηγήσει και σε διεθνείς εντάσεις, κίνδυνοι για τη διεθνή ασφάλεια – ύπαρξη υβριδικών απειλών, ενδυνάμωση εξτρεμιστών. Όλες αυτές οι απειλές και κίνδυνοι επίσης εντοπίστηκαν στη διεθνή βιβλιογραφία (βλ. **ΚΕΦ. 2**). Επιπλέον αυτών, οι συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν και σε άλλες απειλές και κινδύνους που έχουν τις ρίζες τους σε θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένη πληροφόρηση ή παραπληροφόρηση για τον κορωνοϊό όπως: η απαξίωση και έλλειψη εμπιστοσύνης προς την επιστημονική γνώση αλλά και τις αρχές, ανά-τροφοδότηση μια νέας οικονομικής κρίσης σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, κόπωση των σωμάτων ασφαλείας. Τέλος, ένας/μία εκ των συνεντευξιαζόμενων σημείωσε ότι, οι θεωρίες συνωμοσίας και η εσφαλμένη πληροφόρηση παραμένουν μέρος του δημοκρατικού διαλόγου και της πολυφωνίας, άρα, σύμφωνα με τον ίδιο-α, δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται ως πηγές κινδύνων και απειλών για την ασφάλεια, αλλά να αντιμετωπίζονται με πειθώ και επιχειρήματα.

Ως μέτρα που υλοποιούνται σε άλλες χώρες ή/και διεθνείς φορείς για τον περιορισμό των θεωριών συνωμοσίας, της εσφαλμένης πληροφόρησης και της παραπληροφόρησης ή/και ή/και για την αντιμετώπιση των κινδύνων και συνεπειών για την ασφάλεια που προκύπτουν από αυτές, αναφέρθηκαν: δράσεις της Europol, της Interpol, του Π.Ο.Υ. (WHO), της UNESCO, των ΗΕ, της ΕΕ, δραστηριότητες οργανώσεων ελέγχου/διασταύρωσης γεγονότων (fact checkers) ή προώθησης της έγκυρης επιστημονικής γνώσης και ενάντια στην παραπληροφόρηση, μέτρα των πλατφορμών των κοινωνικών δικτύων, παραγωγή συγκεκριμένων λογισμικών, δράσεις από διεθνή ΜΜΕ, λήψη μέτρων από κρατικές αρχές (π.χ. Νέα Ζηλανδία) με βάση τα επιστημονικά ευρήματα.

Η πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων δεν είχε υπόψιν της μέτρα της Πολιτείας για την ανάλυση του φαινομένου ή/και δήλωσαν ευθέως ότι η ελληνική Πολιτεία είναι απλώς απύσχα.

Κάποιοι-ες εκ των συνεντευξιαζόμενων αναφέρθηκαν θετικά στις δράσεις ενημέρωσης ή/και ευαισθητοποίησης από διάφορους φορείς – συμπεριλαμβανομένων φορέων της κυβέρνησης και Κρατικών Υπηρεσιών: δράσεις ενημέρωσης και ενδυνάμωσης των πολιτών από τη Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος με παραγωγή υλικού ή/και μετάφραση σχετικού υλικού από άλλους φορείς, διαρκής και έγκυρη ενημέρωση από τη Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας με ποικίλα μέσα, προσπάθεια της Γενικής Γραμματείας Ενημέρωσης για ευαισθητοποίηση των ΜΜΕ με σκοπό την υπεύθυνη ενημέρωση των πολιτών, αντιμετώπιση αξιόποινων συμπεριφορών από τη Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, η ερευνητική δραστηριότητα ομάδων εντός του ακαδημαϊκού χώρου ή/και των πολιτικών κομμάτων, δράσεις ενημέρωσης, εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης γύρω από τις θεωρίες συνωμοσίας, την παραπληροφόρηση και την εσφαλμένη πληροφόρηση ή/και τα δικαιώματα στον ψηφιακό κόσμο από φορείς της κοινωνίας των πολιτών όπως τα «Ελληνικά Hoaxes» ή η οργάνωση «Homo Digitalis» ή δράσεις που αφορούν στην προαγωγή της υγείας και τον διαμοιρασμό τεχνογνωσίας με άλλους φορείς (=αναφέρθηκαν από συνεντευξιαζόμενο-η που δεν επιθυμούσε να κατονομάσει τον φορέα τον οποίο εκπροσωπούσε και ο οποίος υλοποιεί τις δύο αυτές δράσεις).

Τέλος, οι συνεντευξιαζόμενοι-ες πρότειναν μέτρα για την αντιμετώπιση του φαινομένου της παραπληροφόρησης, της εσφαλμένης πληροφόρησης και των θεωριών συνωμοσίας στην Ελλάδα σχετικά με την πανδημία του κορωνοϊού. Οι προτάσεις τους θα μπορούσαν να ομαδοποιηθούν ως εξής:

- μέτρα σε επίπεδο κεντρικής διαχείρισης ή άσκησης εξουσίας: διαύγεια σε όλα τα επίπεδα (δεδομένα, λήψη αποφάσεων, επικοινωνία), σύνταξη ενός εθνικού σχεδίου ενάντια στην παραπληροφόρηση, πρωτοβουλία για αυστηριοποίηση σχετικού νομοθετικού πλαισίου

- μέτρα επικοινωνιακού (και συμβολικού) χαρακτήρα: εφαρμογή των περιοριστικών/προστατευτικών μέτρων πρώτα και κύρια από τα ίδια τα μέλη της κυβέρνησης, θετικές δημόσιες παρεμβάσεις θεσμικών παραγόντων, συμμετοχή προσωπικοτήτων αυξημένου κύρους ή αξιοπιστίας σε σχετικές ενημερωτικές δράσεις,
- μέτρα που αφορούν στα ΜΜΕ: κινητοποίηση ΜΜΕ και συνδικαλιστικών-επαγγελματικών ενώσεων δημοσιογράφων για την πρόληψη και καταπολέμηση του φαινομένου, βελτίωση της ποιότητας της ενημέρωσης των ΜΜΕ και ενίσχυση του εποπτικής δράσης του ΕΣΡ προς την ίδια κατεύθυνση,
- μέτρα που αφορούν στην ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και ενίσχυση των δεξιοτήτων των πολιτών: ενίσχυση γνώσεων και δεξιοτήτων των πολιτών ώστε να αναγνωρίζουν το φαινόμενο και να προστατεύονται από αυτό μέσω εκπαιδευτικών και ενημερωτικών δράσεων και εκστρατειών από και με ποικίλα μέσα, εμπλοκή της ακαδημαϊκής-επιστημονικής κοινότητας με σκοπό την ευαισθητοποίηση και ενημέρωση του κοινού – παραγωγή εκλαϊκευμένης γνώσης, αγωγή υγείας των πολιτών, καταπολέμηση στερεοτύπων και προκαταλήψεων, επαναλαμβανόμενα ενημερωτικά μηνύματα από διάφορα μέσα και ενίσχυση της συμμετοχής διαφορετικών φωνών στο δημόσιο διάλογο, ενημερωτικές τηλεοπτικές εκπομπές για την διάψευση θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης ή/και παραπληροφόρησης γύρω από τον κορωνοϊό,
- μέτρα που αφορούν στον εντοπισμό, στη διερεύνηση και στη μελέτη του φαινομένου: δημιουργία ενός νέου φορέα με κρατική χρηματοδότηση με αντικείμενο τον έλεγχο αξιοπιστίας των γεγονότων, οικονομική ενίσχυση φορέων ελέγχου αξιοπιστίας γεγονότων, ενίσχυση επιστημονικής έρευνας για βελτίωση της ετοιμότητας, ανοιχτά και προσβάσιμα δεδομένα σε όλους-ες.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, επανέρχομαι στα αρχικά ερευνητικά ερωτήματά μου (βλ. **ΕΙΣΑΓΩΓΗ**), επιδιώκοντας να συμπυκνώσω τα ερευνητικά αποτελέσματά μου από την έρευνα δευτερογενών πηγών (βιβλιογραφική επισκόπηση) και από την πρωτογενή έρευνα μου (ημιδομημένες συνεντεύξεις – οι οποίες αποτελέσαν το κύριο μέρος της έρευνας αυτής – και διαδικτυακή έρευνα με ερωτηματολόγιο αυτόματης συμπλήρωσης), υπό τη μορφή απαντήσεων:

- *Ποιοι είναι οι λόγοι εμφάνισης και ενίσχυσης των θεωριών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης και της εσφαλμένης πληροφόρησης για τον κορωνοϊό για την πανδημία του κορωνοϊού στην Ελλάδα και στον κόσμο; Ποιες είναι οι πηγές προέλευσης και τα μέσα διάδοσης τους;*

Απάντηση: Από την βιβλιογραφική επισκόπηση και την έρευνα πεδίου (ημιδομημένες συνεντεύξεις) διαπιστώθηκε ότι, στην Ελλάδα και στον κόσμο, μια κατάσταση γενικευμένης κρίσης - όπως η τρέχουσα πανδημική - όπου κυριαρχεί η αγωνία και ο φόβος για το αύριο και όπου οι άνθρωποι αναζητούν - ενίοτε «εύκολες» και γρήγορες - απαντήσεις και εξηγήσεις για όσα συμβαίνουν γύρω τους, συνιστούν ένα ευνοϊκό κλίμα για την εμφάνιση ή/και ενίσχυση του φαινομένου. Ακόμα, ο συνωμοτικός τρόπος σκέψης ή προϋπάρχουσα πίστη σε θεωρίες συνωμοσίες (γενικά) και η κλονισμένη ψυχολογική κατάσταση (κατάθλιψη, έντονα αισθήματα αβεβαιότητας/ανασφάλειας) κατά τη διάρκεια της πανδημίας, καθιστούν ευάλωτους τους ανθρώπους. Η χαμηλή εμπιστοσύνη προς την επιστημονική κοινότητα και στην επιστήμη γενικότερα επίσης συνδέεται με αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένες ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για τον κορωνοϊό σύμφωνα με τη βιβλιογραφία αλλά αρκετούς-ές συνεντευξιαζόμενους-ες: ειδικά όσον αφορά στη χώρα μας και σύμφωνα με ορισμένους-ες συνεντευξιαζόμενους-ες, αυτή η κρίση εμπιστοσύνης μπορεί να ανατροφοδοτείται (και) από την επικοινωνιακές αστοχίες ή αντιφάσεις της ίδιας επιστημονικής κοινότητας.

Επιπλέον των προαναφερθέντων παραγόντων και σύμφωνα με τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες, το χαμηλό μορφωτικό – πολιτισμικό κεφάλαιο, η περιορισμένη ή ανύπαρκτη κριτική σκέψη, η ύπαρξη στερεοτύπων και προκαταλήψεων, οι συντηρητικές έως ακροδεξιές και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι περιορισμένες ή ανύπαρκτες

ψηφιακές δεξιότητες, συνδέονται με αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένες ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες και ειδήσεις για τον κορωνοϊό.

Ορισμένες από αυτές τις απόψεις των συνεντευξιζόμενων επιβεβαιώνονται από τη σχετική βιβλιογραφία, αν και για ορισμένους ισχυρισμούς τους όπως αυτός της σύνδεσης του φαινομένου με το (χαμηλό) εκπαιδευτικό επίπεδο, οι απόψεις στη σχετική βιβλιογραφία δίστανται. Επίσης, αν και σύμφωνα με ορισμένες έρευνες επιβεβαιώνεται η σχέση μεταξύ συντηρητικών/ακροδεξιών πεποιθήσεων και αυξημένες πίστης σε θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένες ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για τον κορωνοϊό, σύμφωνα με άλλες έρευνες, οι πολιτικές πεποιθήσεις (γενικά) δεν διαδραματίζουν (σημαντικό) ρόλο. Επίσης, οι συνεντευξιζόμενοι-ες δεν αναφέρθηκαν σε άλλους παράγοντες που ενδεχομένως να συνδέονται με χαμηλότερη ή πιο αυξημένη πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για τον κορωνοϊό - και οι οποίοι εντοπίστηκαν στη σχετική βιβλιογραφία - όπως η ηλικία.

Ως προς τις πηγές προέλευσης, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία και τους/τις συνεντευξιζόμενους-ες, ο ακροδεξιός-συντηρητικός πολιτικός χώρος, ηγετικές πολιτικές φυσιогνωμίες (κάποιες φορές προέρχονται από τον προαναφερθέντα χώρο), εγκληματικές οργανώσεις, ξένες κυβερνήσεις και ξένες κρατικές υπηρεσίες, εξτρεμιστικές και τρομοκρατικές οργανώσεις, διάφορες συλλογικότητες (αρνητών του κορωνοϊού, τεχνοφοβικοί κ.ά.), ανά-παράγουν θεωρίες συνωμοσίας και περιεχόμενο παραπληροφόρησης ή εσφαλμένης πληροφόρησης για εξυπηρέτηση ποικίλων (γεωπολιτικών, εσωτερικών – πολιτικών και οικονομικών) συμφερόντων ή/και την προώθηση των πεποιθήσεων τους.

Ειδικά όσον αφορά την Ελλάδα και σύμφωνα με την έρευνα πεδίου (ημιδομημένες συνεντεύξεις και διαδικτυακή έρευνα), ομάδες αρνητών του κορωνοϊού, χρήστες-στριες και ομάδες στο διαδίκτυο (συχνά, οι πρώτοι ταυτίζονται με τους/τις δεύτερους-ες), η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος - ή, έστω (σημαντικό), μέρος αυτής - ΜΜΕ αλλά και η ίδια η επιστημονική κοινότητα αναγνωρίστηκαν ως βασικές πηγές ανά-παραγωγής συνωμοσιολογίας, παραπληροφόρησης ή/και εσφαλμένης πληροφόρησης, ενώ επισημάνθηκαν και αστοχίες και προβλήματα σε επίπεδο κεντρικής (πολιτικής – κυβερνητικής) επικοινωνιακής διαχείρισης και επικοινωνίας από επιστημονικούς παράγοντες με κομβικό ρόλο στη διαχείριση της πανδημικής κρίσης. Η σημασία του λόγου και της συμπεριφοράς θεσμικών (πολιτικών, θρησκευτικών κ.ά.) παραγόντων στη

διόγκωση ή - αναλόγως - στην αντιμετώπιση του φαινομένου και στους κινδύνους και στις απειλές ασφαλείας που απορρέουν από αυτό, έχει επίσης επιβεβαιωθεί από τη σχετική βιβλιογραφία.

Όσον αφορά ειδικά την Εκκλησία, αν και τόσο αρκετοί-ές συνεντευξιαζόμενοι-ες όσο και οι συμμετέχοντες-ουσες στη διαδικτυακή έρευνα αναφέρθηκαν στον (αποκλειστικά) αρνητικό ρόλο που έπαιξε αυτή στην ανά-παραγωγή θεωριών συνωμοσίας, εσφαλμένης πληροφόρησης ή παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό - ισχυρισμός που εντοπίστηκε και στη βιβλιογραφία και, ακόμα πιο σημαντικό, γίνεται ουσιαστικά αποδεκτός ακόμα και από μέλη της ίδιας της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος - εντούτοις, σε ορισμένα κρίσιμα ζητήματα γύρω από τα οποία εκδηλώθηκε έντονα το φαινόμενο - όπως, για παράδειγμα, η σκοπιμότητα και η ασφάλεια των εμβολίων, η Εκκλησία έπαιξε - σε ανώτατο επίπεδο (Αρχιεπίσκοπος και αρκετοί Μητροπολίτες) - θετικό ρόλο, ενθαρρύνοντας ανοικτά και κατ' επανάληψη τους/τις πιστούς-ές να εμβολιαστούν. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι για τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνα (ημιδομημένες συνεντεύξεις και διαδικτυακή έρευνα) η στάση της Εκκλησίας - πέραν των όποιων θετικών ενεργειών αυτής (υπήρξαν και αυτές και ήταν αρκετές όπως είδαμε) - θα έπρεπε να είναι (πολύ) πιο συνεπής και υπεύθυνη, γεγονός που επισημάνθηκε και στη σχετική βιβλιογραφία (Παπαϊωάννου, 2021; Σακελλαρίου, 2020). Επίσης, φαίνεται ότι, η αρνητική εντύπωση που προκάλεσαν η μη θετική / μη εποικοδομητική στάση της Εκκλησίας σε άλλα ζητήματα που άπτονται στην αντιμετώπιση της κρίσης υγείας - όπως, ενδεικτικά, η συνέχιση της Θείας Μετάληψης με μία κοινή λαβίδα – καθώς και ορισμένα περιστατικά αντίδρασης και ανυπακοής στα περιοριστικά μέτρα, ήταν πιο ισχυρή - βοηθούσης ίσως και της αυξημένης προβολής που τύγχαναν οι αρνητικές συμπεριφορές - από τις εντυπώσεις που προκάλεσε η θετική της στάση της Εκκλησίας σε άλλα ζητήματα διαχείρισης της κρίσης.

Τέλος, όσον αφορά τα MME και σύμφωνα πάντα με την έρευνα πεδίου, αυτά αναγνωρίστηκαν ως πηγή αλλά και ως μέσο διάδοσης του φαινομένου στη χώρα μας. Κοινωνικά δίκτυα και ευρύτερα το διαδίκτυο αναγνωρίστηκαν ως τα κυριότερα μέσα διάδοσης στην Ελλάδα, ενώ σημαντική συνεισφορά στη διάδοση του φαινομένου έχουν και οι διαπροσωπικές σχέσεις και επαφές.

- *Πόσο σοβαρή είναι η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα και στο εξωτερικό; Υπάρχουν διαφορές και εάν ναι ποιες;*

Απάντηση: Όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία – αλλά και σύμφωνα με αρκετούς-ές συνεντευξιαζόμενους-ες - το φαινόμενο έχει λάβει ανησυχητικές διαστάσεις σε πολλές χώρες του εξωτερικού, προκαλώντας ποικίλους κινδύνους και απειλές ασφάλειας.

Όμως, σύμφωνα με τους/τις συνεντευξιαζόμενους-ες και όσον αφορά την Ελλάδα, η κατάσταση μάλλον κρίνεται καλύτερη σε ορισμένους τομείς που αφορούν σε κινδύνους και απειλές ασφαλείας που συνδέονται με θεωρίες συνωμοσίας, παραπληροφόρηση ή εσφαλμένη πληροφόρηση: για παράδειγμα, δεν έχει εμφανιστεί το φαινόμενο - τουλάχιστον όχι στην ίδια έκταση - των μαζικών κινητοποιήσεων αρνητών του κορωνοϊού ή των καταναλωτικών απατών (π.χ. εμπορία «θαυματουργών» θεραπειών για τον κορωνοϊό) όπως συνέβη σε άλλες χώρες. Επίσης, κάποιοι-ες συνεντευξιαζόμενοι-ες θεωρούν ότι η έκταση του φαινομένου στη χώρα δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική.

Εντούτοις, δεν συμμερίζονταν όλοι-ες οι συνεντευξιαζόμενοι-ες αυτήν την άποψη, ενώ, από την διαδικτυακή έρευνα διαπιστώθηκε μια γενική συμφωνία των συμμετεχόντων-ουσών ότι, επικρατεί σύγχυση στην ελληνική κοινωνία ως προς την επικινδυνότητα του κορωνοϊού - γεγονός που, κατά τους/τις ίδιους-ες, οφείλεται κυρίως στην ενημέρωση από τα ΜΜΕ αλλά και σε θεσμικούς παράγοντες όπως η κυβέρνηση, η Εκκλησία αλλά και η επιστημονική κοινότητα. Ακόμα, προϋπάρχοντα σχετικά δημοσκοπικά ευρήματα αναφορικά με την πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένες ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες για τον κορωνοϊό αλλά και συλλήψεις από την Ελληνική Αστυνομία για διασπορά ψευδών ειδήσεων, είναι επιπλέον ενδείξεις της σοβαρότητας της έκτασης του φαινομένου στη χώρα. Κακή ποιότητα της δημοσιογραφικής ενημέρωσης, χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και προβληματικός δημόσιος λόγος αναγνωρίστηκαν ως κύρια αιτία της σοβαρότητας του φαινομένου (στην Ελλάδα) από ορισμένους-ες συνεντευξιαζόμενους-ες.

- *Ποιοι είναι οι πιθανοί κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια που προκύπτουν από την διάδοση θεωριών συνωμοσίας, την παραπληροφόρηση ή την εσφαλμένη πληροφόρηση για την πανδημία του κορωνοϊού στην Ελλάδα και στον κόσμο;*

Απάντηση: Παραδείγματα κινδύνων και απειλών ασφαλείας που προκύπτουν από την παραγωγή ή χρήση θεωριών συνωμοσίας, την παραπληροφόρηση ή την εσφαλμένη πληροφόρηση για την πανδημία του κορωνοϊού και αναγνωρίστηκαν από τους/τις συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνά μου (ημιδομημένες συνεντεύξεις) αλλά εντοπίζονται

και στη σχετική βιβλιογραφία περιλαμβάνουν: κινδύνους και απειλές για την δημόσια υγεία, την εσωτερική ασφάλεια και δημόσια τάξη (επιθέσεις κατά πληθυσμιακών ομάδων με ρατσιστικά κίνητρα, οικονομικές απάτες, ενίσχυση εξτρεμιστών) την εξωτερική/διεθνή ασφάλεια (υβριδικές απειλές – δραστηριότητες ξένων κυβερνήσεων και υπηρεσιών, ενίσχυση διεθνούς τρομοκρατίας). Όπως προαναφέρθηκε, σε αντίθεση με άλλες χώρες του εξωτερικού, στην Ελλάδα δεν εμφανίστηκαν – τουλάχιστον όχι στην ίδια έκταση - μαζικές κινητοποιήσεις αρνητών του κορωνοϊού, ενώ το φαινόμενο των απατών με δήθεν θαυματουργές θεραπείες ή προστατευτικά μέτρα από τον κορωνοϊό ήταν επίσης πιο περιορισμένο στην Ελλάδα. Ακόμα, οι συμμετέχοντες-ουσες στην έρευνά μου (ημιδομημένες συνεντεύξεις), δεν αναφέρθηκαν - όσον αφορά πάντα στην Ελλάδα - σε διεξαγωγή εκστρατειών παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό από ξένες κυβερνήσεις ή υπηρεσίες στη χώρα μας, ούτε σε στοχοποίηση, διακρίσεις και επιθέσεις κατά ανθρώπων που θεωρούνται ότι ήρθαν σε επαφή με τον κορωνοϊό ή ότι συνδέονται με αυτόν με οποιονδήποτε τρόπο, ούτε σε επιθέσεις κατά ελεγκτών-γκτριών γεγονότων ή κατά εργαζομένων στον τομέα των τηλεπικοινωνιών ή/και κατά υποδομών ασύρματων δικτύων 5^{ης} γενιάς (που δήθεν συνδέονται με τον κορωνοϊό) ούτε σε άλλα φαινόμενα κατά της ασφάλειας, που πήραν διαστάσεις σε άλλες χώρες του εξωτερικού.⁹⁸

⁹⁸ Κατά τη γνώμη μου, υποθέσεις εργασίας για την μην εμφάνιση - έστω όχι στον ίδιο βαθμό και ένταση - ορισμένων εκ των προαναφερθεισών απειλών και κινδύνων ασφαλείας μπορεί να είναι:

- για την μη ύπαρξη ή περιορισμένη ύπαρξη διακρίσεων και επιθέσεις κατά ανθρώπων που θεωρούνται ότι ήρθαν σε επαφή με τον κορωνοϊό ή ότι συνδέονται με αυτόν με οποιονδήποτε τρόπο: η μάλλον περιορισμένη παρουσία κινεζικού μεταναστευτικού πληθυσμού καθώς και μεταναστών με φυλετικά χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά των Κινέζων (π.χ. Ιάπωνες κ.ά.) στην Ελλάδα (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η παρουσία τους θα συνοδευόταν αυτομάτως με κρούσματά ρατσιστικής βίας), η εξαιρετικά περιορισμένη ενημέρωση των πολιτών (που μπορεί να συνδέεται με ποικίλους παράγοντες, από την ανεπάρκεια ή μη θέληση των αρχών να ενημερώσουν τους πολίτες έως και σημαντικά ποσοστά αναλφαριθμητισμού) ή/και η εκτεταμένη διάδοση δεισιδαιμονιών, προκαταλήψεων και αντιλήψεων περί «μιάσματος» και στιγματισμού κάθε νοσούντα σε αποκομμένες ή/και υπανάπτυκτες (τοπικές ή μη) κοινωνίες
- για τη μη (ή περιορισμένη) διεξαγωγή εκστρατειών παραπληροφόρησης για τον κορωνοϊό από ξένες κυβερνήσεις ή υπηρεσίες στη χώρα μας: η χώρα μπορεί να μην θεωρείται στόχος πρώτης ή σημαντικής προτεραιότητας για την εξυπηρέτηση (συγκεκριμένων) γεωπολιτικών συμφερόντων
- για την μη (ή περιορισμένη) μαζική κινητοποίηση αρνητών κορωνοϊού, διαφόρων ομάδων συνωμοσιολόγων και τεchnοφοβικών και την απουσία ή περιορισμένη ύπαρξη κρούσμάτων επιθέσεων κατά ελεγκτών-γκτριών γεγονότων ή τηλεπικοινωνιακών υποδομών (π.χ. όσων συνδέουν την πανδημία με την τεχνολογία ασύρματων δικτύων 5^{ης} γενιάς): στην ικανοποιητική ενημέρωση των πολιτών σχετικά με την πανδημία, στη γενικότερη απαξίωση και περιθωριοποίηση όλων αυτών ως γραφικών στη δημόσια σφαίρα αλλά και λόγω περιορισμένης παρουσίας ισχυρών πηγών ανά-τροφοδότησης του φαινομένου – για παράδειγμα, λίγοι πολιτικοί ή κόμματα συνδέονται με τέτοιες αντιλήψεις, ενώ και εντός της Εκκλησίας όπου υπήρξαν κρούσματα συνωμοσιολογίας, παραπληροφόρησης ή εσφαλμένης πληροφόρησης, εμφανίστηκε και έναν αντίθετο ρεύμα που καλεί τους/τις πιστούς-ες σε συμμόρφωση με τα μέτρα και σε εμβολιασμό.

- Ποια είναι τα εφαρμοζόμενα μέτρα απόκρισης (ή οι σχετικές καλές πρακτικές) απέναντι στο φαινόμενο των θεωριών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης και της εσφαλμένης πληροφόρησης και των κινδύνων ασφαλείας που προκύπτουν από αυτές, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό;

Απάντηση:

Ευρωπαϊκή Ένωση, Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και πλατφόρμες κοινωνικών δικτύων - ο ρόλος των οποίων είναι κρίσιμος για την ανάσχεση του φαινομένου - πήραν πρωτοβουλίες ή ενίσχυσαν ήδη υπάρχουσες προσπάθειες τους για να παράσχουν αποτελεσματική απόκριση. Ειδικά η ΕΕ και ο ΠΟΥ αναγνώρισαν από την αρχή την έκταση και την επικινδυνότητα του φαινομένου και ξεκίνησαν δράσεις και ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης του κοινού - αργότερα η ΕΕ θα λάβει πρόσθετες πρωτοβουλίες π.χ. χρηματοδοτώντας τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου Ψηφιακών Μέσων (EDMO) ή η δημοσίευση εγγράφου καθοδήγησης για την ενίσχυση του κώδικα δεοντολογίας για την παραπληροφόρηση. Ακολούθησαν οι πλατφόρμες των κοινωνικών δικτύων οι οποίες - άλλοτε με δική τους πρωτοβουλία και, κάποιες φορές, κατόπιν πιέσεων και κριτικής που δέχτηκαν – έλαβαν τόσο προληπτικά (π.χ. εκτεταμένοι έλεγχοι) όσο και κατασταλτικά μέτρα (π.χ. αφαίρεση περιεχομένου ή/και διαγραφή λογαριασμών). Εντούτοις, η παρουσία του φαινομένου στα κοινωνικά δίκτυα παραμένει έντονη και υπάρχουν περιθώρια βελτίωσης. Οι συνεντευξιαζόμενοι-ες αναφέρθηκαν επιπλέον σε θετικές πρωτοβουλίες διεθνών ΜΜΕ για αξιόπιστη ενημέρωση, δράσεις διεθνών οργανισμών όπως η Europol και η Interpol, παραγωγή ειδικών λογισμικών προγραμμάτων ή/και σε σωστή κεντρική διαχείριση με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα κάθε φορά όπως στην περίπτωση της κυβέρνησης της Νέας Ζηλανδίας.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, πολλοί-ές συνεντευξιαζόμενοι-ες δεν μπορούσαν να κατονομάσουν σχετικά μέτρα της Πολιτείας ή βεβαίωναν με σιγουριά ότι δεν εφαρμόζονται τέτοια μέτρα από αυτήν. Έγιναν θετικές αναφορές στο ενημερωτικό αλλά και κατασταλτικό έργο της της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, της Γενικής Γραμματείας Ενημέρωσης (ευαισθητοποίηση των ΜΜΕ για υπεύθυνη ενημέρωση), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας (διαρκής και έγκυρη ενημέρωση με χρήση πολλαπλών μέσων). Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί ότι ορισμένες από αυτές τις θετικές

Εντούτοις, όπως προανάφερα, τα παραπάνω συνιστούν υποθέσεις εργασίας – η στοχευμένη επιστημονική έρευνα θα μπορούσε να δώσει τεκμηριωμένες απαντήσεις.

αναφορές προέρχονταν από συνεντευξιαζόμενους-ες που εργάζονταν σε αυτούς τους φορείς και υπηρεσίες. Τέλος, έγιναν θετικές αναφορές για την ερευνητική δραστηριότητα ομάδων εντός του ελληνικού ακαδημαϊκού χώρου ή/και των πολιτικών κομμάτων - αν και για κάποιο-α από τα τελευταία υπάρχουν αντίθετες αναφορές στη βιβλιογραφία - καθώς και για ενημερωτικές δράσεις αναφορικά με την παραπληροφόρηση, τα ψηφιακά δικαιώματα ή την αγωγή υγείας από φορείς της κοινωνίας των πολιτών (και πάλι ορισμένες από αυτές τις θετικές αναφορές προέρχονταν από συνεντευξιαζόμενους-ες που εργάζονταν σε αυτούς τους φορείς).

- *Ποια μέτρα πρόληψης ή/και αντιμετώπισης του φαινομένου και των κινδύνων ασφαλείας που απορρέουν από αυτό, θα πρέπει να εφαρμοστούν στη χώρα μας από την Πολιτεία ή/και από άλλους φορείς;*

Απάντηση:

Οι συνεντευξιαζόμενοι-ες πρότειναν αρκετά μέτρα πάνω σε πέντε βασικούς άξονες, καταδεικνύοντας έτσι την ανάγκη βελτιώσεων σε πολλαπλά επίπεδα: μέτρα σε επίπεδο κεντρικής διαχείρισης ή άσκησης εξουσίας, μέτρα επικοινωνιακού και συμβολικού χαρακτήρα, μέτρα που αφορούν στα ΜΜΕ, μέτρα που αφορούν στην ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και ενίσχυση των δεξιοτήτων των πολιτών, μέτρα που αφορούν στον εντοπισμό, στη διερεύνηση και στην μελέτη του φαινομένου. Πολλά από τα προτεινόμενα μέτρα αφορούν κυρίως δράσεις ενημέρωσης και ευαισθητοποίησής του κοινού με διάφορους τρόπους και μέσα και με τη συμμετοχή ποικίλων παραγόντων, υπογραμμίζοντας τόσο τη σημασία των εν λόγω μέτρων όσο και την έλλειψή ή περιορισμένη ή/και προβληματική εφαρμογή τους στη χώρα μας. Ακόμα, συνεντευξιαζόμενοι-ες στάθηκαν αρκετά στο ζήτημα της επικοινωνιακής διαχείρισης της πανδημίας τόσο σε κεντρικό (κυβερνητικό) επίπεδο όσο και σε επίπεδο επιστημονικής κοινότητας αλλά και εις ό,τι αφορά την ποιότητα των συμπεριφορών και του δημόσιου λόγου προσωπικοτήτων και παραγόντων κύρους (π.χ. θεσμικών) και της επίδρασης αυτών. Επομένως, οι προτάσεις τους περιλαμβάνουν και αρκετά μέτρα προς αυτήν την κατεύθυνση. Η ανάγκη βελτίωση της παρεχόμενης από τη ΜΜΕ ενημέρωσης με την εμπλοκή συνδικαλιστικών οργανώσεων αλλά και εποπτικών αρχών ήταν ακόμα ένα ζητούμενο, όπως και η βελτίωση της ετοιμότητας μέσω σχετικής επιστημονικής έρευνας και η σύνταξη ενός εθνικού σχεδίου για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης.

Κλείνοντας, δεν θα μπορούσα ποτέ να ισχυριστώ ότι, η παρούσα εργασία εξάντλησε το εξεταζόμενο ζήτημα: περισσότερο, λειτουργεί σαν ερέθισμα, σαν εφαλτήριο για νέες έρευνες.

Στην Ελλάδα, χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για τη σκιαγράφηση του κοινωνικού/δημογραφικού προφίλ, τη διερεύνηση των πεποιθήσεων, των συνηθειών, των αναγκών, των ανησυχιών, της αντίληψης κινδύνου αλλά και της επίδρασης της πανδημίας στις ζωές εκείνων των συμπολιτών μας που ενστερνίζονται θεωρίες συνωμοσίας, εσφαλμένες ή ψευδείς/παραπλανητικές πληροφορίες σχετικά με τον κορωνοϊό. Η έρευνα αυτή θα συμβάλλει στην περαιτέρω αύξηση της κατανόησής μας για τους μηχανισμούς εμφάνισης και ενίσχυσης ενός φαινομένου, στον εντοπισμό πληθυσμών αυξημένης τρωτότητας και στον σχεδιασμό στοχευμένων μέτρων ετοιμότητας και απόκρισης.

Τέλος, η διερεύνηση των παραγόντων που επηρεάζουν την εμφάνιση ή την απουσία απειλών και κινδύνων ασφαλείας που συνδέονται με το φαινόμενο των θεωριών συνωμοσίας, της παραπληροφόρησης ή της εσφαλμένης πληροφόρησης σε ορισμένες χώρες, θα επιτρέψει σε κυβερνήσεις και αρχές ασφαλείας να λάβουν εγκαίρως τα απαραίτητα μέτρα προστασίας και, κυρίως, πρόληψης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Adja, K., Golinelli, D., Lenzi, J., Fantini, M. P., & Wu, E. (2020). Pandemics and social stigma: Who's next? Italy's experience with COVID-19. *Public health*, 185, 39–41.
[doi: 10.1016/j.puhe.2020.05.054](https://doi.org/10.1016/j.puhe.2020.05.054)
- Andriukaitis, L. (2021 Απρίλιος 13). «Anti-NATO COVID narratives from 2020 come back to haunt Defender 21 exercise», Digital Forensic Research Lab. Ανακτήθηκε από:
<https://medium.com/dfrlab/anti-nato-covid-narratives-from-2020-come-back-to-haunt-defender-21-exercise-c8070485e5e5>
- Aavaaz (2021 Απρίλιος 28). Left Behind: How Facebook is neglecting Europe's infodemic. Ανακτήθηκε από:
https://avaazimages.avaaz.org/facebook_neglect_europe_infodemic_report.pdf
- Bagcchi S. (2020). Stigma during the COVID-19 pandemic. *The Lancet. Infectious diseases*, 20(7), 782. [doi: 10.1016/S1473-3099\(20\)30498-9](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(20)30498-9)
- Barua, Z., Barua, S., Aktar, S., Kabir, N., & Li, M. (2020). Effects of misinformation on COVID-19 individual responses and recommendations for resilience of disastrous consequences of misinformation. *Progress in Disaster Science*, 8, 100119.
[doi: 10.1016/j.pdisas.2020.100119](https://doi.org/10.1016/j.pdisas.2020.100119)
- BBC (2021 Μάρτιος 18). John Magufuli: Tanzania's president dies aged 61 after Covid rumours. Ανακτήθηκε από: <https://www.bbc.com/news/world-africa-56437852>
- Bechis, D. F. & Carrer, G. (2020 Μάρτιος 31). How China unleashed Twitter bots to spread COVID-19 propaganda in Italy, *Formiche*. Ανακτήθηκε από:
<https://formiche.net/2020/03/china-unleashed-twitter-bots-covid19-propaganda-italy/>
- Betschka, J. & Kluge, C. (2020 Απρίλιος 18). Kritik an Corona-Maßnahmen Das steckt hinter der Querfrontdemonstration in Berlin, *Der Tagesspiegel*. Ανακτήθηκε από:
<https://m.tagesspiegel.de/berlin/kritik-an-corona-massnahmen-das-steckt-hinter-der-querfrontdemonstration-in-berlin/25752958.html>

- Borja, M., Jeung, R., Yello Horse, A., Gibon, J., Gowing, S., Lin, N., Navins, A., & Power, E. (2020, Ιούνιος 17). Anti-Chinese rhetoric tied to racism against Asian Americans: Stop AAPI hate report. Ανακτήθηκε από:
http://www.asianpacificpolicyandplanningcouncil.org/wp-content/uploads/AntiChina_Rhetoric_Report_6_17_20.pdf
- Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K.. (2020 Απρίλιος 7). Types, sources and claims of COVID-19 misinformation. Reuters Institute. Ανακτήθηκε από:
<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/types-sources-and-claims-covid-19-misinformation>
- Brito, C. (2020 Ιούλιος 28). Facebook, Twitter and YouTube take down false coronavirus "cure" video shared by Trump, *CBS News*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.cbsnews.com/news/facebook-twitter-youtube-removing-false-covid-19-information-video-trump-share/>
- Brown, P. (2020 Μάρτιος 21). «Iranian province 'has more deaths from alcohol poisoning than virus», *BBC*. Ανακτήθηκε από: <https://www.bbc.com/news/live/world-51984399/page/3>
- Cepulus, L. (2020 Απρίλιος 26). «5G arsonists turn up in continental Europe», *POLITICO*. Ανακτήθηκε από: <https://www.politico.com/news/2020/04/26/5g-mast-torchers-turn-up-in-continental-europe-210736>
- Chu, J. & McDonald, J. (2020 Ιανουάριος 29). «Helping the world find credible information about novel #coronavirus», Twitter. Ανακτήθηκε από:
https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/authoritative-information-about-novel-coronavirus.html
- Chung, R. Y-N & Li, M.M. (2020) Anti-Chinese sentiment during the 2019-nCoV outbreak. *Lancet*; 395 (10225), 686-687. [doi:10.1016/S0140-6736\(20\)30358-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30358-5)
- Chopra, K. K., & Arora, V. K. (2020). Covid-19 and social stigma: Role of scientific community. *The Indian journal of tuberculosis*, 67 (3), 284–285.
[doi: 10.1016/j.ijtb.2020.07.012](https://doi.org/10.1016/j.ijtb.2020.07.012)
- Clegg, N. (2020 Μάρτιος 25). «Combating COVID-19 Misinformation Across Our Apps», Facebook. Ανακτήθηκε από: <https://about.fb.com/news/2020/03/combating-covid-19-misinformation/>
- Collins English Dictionary Complete and Unabridged, 12th Edition 2014, HarperCollins Publishers.

- Comerford, M. & Gerster, I. (2021). THE RISE OF ANTISEMITISM ONLINE DURING THE PANDEMIC. A study of French and German content, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε από:
<https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2021/06/the-rise-of-antisemitism-during-the-pandemic.pdf>
- Commission on Human Security (2003). *HUMAN SECURITY NOW*, New York: Commission on Human Security. Ανακτήθηκε από:
<https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/91BAEEDBA50C6907C1256D19006A9353-chs-security-may03.pdf>
- Commissioner for Justice and Consumers Didier Reynders (2020 Μάρτιος 23). «Covid 19 scams – letter to platforms». Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/covid_19_scams_letter_to_platforms_march_2020.pdf
- Cook, S. (2020 Απρίλιος 26). “Beijing’s Coronavirus Propaganda Has Both Foreign and Domestic Targets”, Freedom House. Ανακτήθηκε από:
<https://freedomhouse.org/article/beijings-coronavirus-propaganda-has-both-foreign-and-domestic-targets>
- Cyranoski, D. (2020 Μάιος 6). «China is promoting coronavirus treatments based on unproven», *Nature*. [doi:10.1038/d41586-020-01284-x](https://doi.org/10.1038/d41586-020-01284-x)
- De Coninck D, Frissen T, Matthijs K, d’Haenens L, Lits G, Champagne-Poirier O, Carignan M-E, David MD, Pignard - Cheynel N, Salerno S & Génèreux M (2021 Απρίλιος 16) Beliefs in Conspiracy Theories and Misinformation About COVID-19: Comparative Perspectives on the Role of Anxiety, Depression and Exposure to and Trust in Information Sources. *Frontiers in Psychology*, 12, 646394. [doi: 10.3389/fpsyg.2021.646394](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.646394)
- Digital Forensic Research Lab (2020 Μάρτιος 6). «Coronavirus used to stoke fear of NATO exercise in Europe». Ανακτήθηκε από: <https://medium.com/dfrlab/coronavirus-used-to-stoke-fear-of-nato-exercise-in-europe-c2de92522a7d>
- Digital Forensic Research Lab (2020 Απρίλιος 29). «Fact-checker’s identity stolen to spread disinfo about NATO and COVID-19». Ανακτήθηκε από:
<https://medium.com/dfrlab/fact-checkers-identity-stolen-to-spread-disinfo-about-nato-and-covid-19-111a2eef70a0>

- EEAS - EUvsDiSiNFO (2019 Μάρτιος). RAPID ALERT SYSTEM STRENGTHENING COORDINATED AND JOINT RESPONSES TO DISINFORMATION. Ανακτήθηκε από:
https://eeas.europa.eu/sites/default/files/ras_factsheet_march_2019_0.pdf
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάρτιος 13). «DISINFO: COVID-19 WILL ALLOW TOTAL CONTROL OF THE POPULATION THROUGH FORCED VACCINATION AND CHIPS». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/covid-19-will-allow-total-control-population-forced-vaccination-chips/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάρτιος 23). «DISINFO: FREQUENT HAND WASHING DOES NOT PROTECT YOU FROM COVID-19». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/covid-19-frequent-hand-washing-does-not-protect-you-from-covid-19/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάρτιος 24). «DISINFO: VACCINES DON'T HEAL; THEIR PRODUCTION IS PART OF THE AGENDA FOR A NEW WORLD ORDER». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/vaccines-dont-heal-their-production-is-part-of-the-agenda-for-a-new-world-order/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάρτιος 26). «DISINFO: WE HAVE NOTHING TO LOSE BY USING HYDROXYCHLOROQUINE TO TREAT COVID-19». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/we-have-nothing-to-lose-by-using-hydroxychloroquine-to-treat-covid-19/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάρτιος 30). «DISINFO: CORONAVIRUS MORTALITY FIGURES ARE INSIGNIFICANT». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/coronavirus-mortality-figures-are-insignificant/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάρτιος 31α). «DISINFO: IT IS TOO EARLY TO TELL WHETHER ANY EXTRA PEOPLE WILL DIE BECAUSE OF COVID-19». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/it-is-too-early-to-tell-whether-any-extra-people-will-die-because-of-covid-19/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάρτιος 31β). «DISINFO: TRADITIONAL MEDICINE CAN HEAL COVID-19, BUT CORPORATE-CONTROLLED INTERNET ASSERTS THE CONTRARY». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/traditional-medicine-heal-coronavirus-corporate-controlled-internet-wont-let-you-know/>

- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Απρίλιος 3). «DISINFO: ZINC COULD HELP KILL CORONAVIRUS». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/zinc-kills-coronavirus/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Απρίλιος 6). «DISINFO: BILL GATES, ROCKEFELLER AND CO ASPIRE TO A POPULATION REDUCTION; THE SURVIVORS WILL BE POISONED WITH VACCINES». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/bill-gates-rockefeller-and-co-aspire-to-a-population-reduction-the-survivors-will-be-poisoned-with-vaccines/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Απρίλιος 10). «DISINFO: CORONAVIRUS PANDEMIC IS EXAGGERATED IN ORDER TO TURN COUNTRIES INTO FASCIST HYGIENE DICTATORSHIPS». Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/report/coronavirus-pandemic-is-exaggerated-in-order-to-turn-countries-into-fascist-hygiene-dictatorships/>
- EEAS - Strategic Communications (2021 Μάρτιος 5). « “My Friend Thinks Bill Gates Will Microchip Humanity”. Now what? ». Ανακτήθηκε από:
https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/93863/%E2%80%9Cmy-friend-thinks-bill-gates-will-microchip-humanity%E2%80%9D-now-what_en
- EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division (2020 Μάρτιος 19). EEAS SPECIAL REPORT: DISINFORMATION ON THE CORONAVIRUS – SHORT ASSESSMENT OF THE INFORMATION ENVIRONMENT. Ανακτήθηκε από: <https://euvsdisinfo.eu/eeas-special-report-disinformation-on-the-coronavirus-short-assessment-of-the-information-environment/>
- EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division (2020 Απρίλιος 1). EEAS SPECIAL REPORT UPDATE: SHORT ASSESSMENT OF NARRATIVES AND DISINFORMATION AROUND THE COVID-19 PANDEMIC. Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/eeas-special-report-update-short-assessment-of-narratives-and-disinformation-around-the-covid-19-pandemic/>
- EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division (2020 Μάιος 20). EEAS SPECIAL REPORT UPDATE: SHORT ASSESSMENT OF NARRATIVES AND DISINFORMATION AROUND THE COVID-19 PANDEMIC (UPDATE 23 APRIL – 18 MAY). Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/eeas-special-report-update-short-assessment-of-narratives-and-disinformation-around-the-covid19-pandemic-updated-23-april-18-may/>

- EEAS Strategic Communications and Information Analysis Division (2020 Δεκέμβριος 2). EEAS SPECIAL REPORT UPDATE: SHORT ASSESSMENT OF NARRATIVES AND DISINFORMATION AROUND THE COVID-19 PANDEMIC (UPDATE MAY - NOVEMBER). Ανακτήθηκε από:
<https://euvsdisinfo.eu/eeas-special-report-update-short-assessment-of-narratives-and-disinformation-around-the-covid-19-pandemic-update-may-november/>
- EEAS - EUvsDiSiNFO (2020 Μάιος 3). «DISINFO: BILL GATES AND OTHER GLOBALISTS USE THE CORONA PANDEMIC TO IMPLANT MICROCHIPS IN THE WHOLE OF HUMANITY». Ανακτήθηκε από: <https://euvsdisinfo.eu/report/bill-gates-and-other-globalists-use-the-corona-pandemic-to-implant-microchips-in-the-whole-of-humanity/>
- European Commission (χ.χ.). Coronavirus Response. Fighting disinformation. Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response/fighting-disinformation_en
- European Commission (2020 Απρίλιος 3). Detailed replies provided by the platforms (March 2020). Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/info/publications/detailed-replies-provided-platforms_en
- European Commission (2020 Απρίλιος 30). Daily News 30/04/2020 - «Coronavirus: Commission intensifies work on all fronts to prevent scams and protect consumers online». Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/mex_20_782
- European Commission (2020 Ιούνιος 2). Daily News 02/06/2020 - «Understanding and fighting disinformation: the European Digital Media Observatory kicks off». Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/mex_20_987
- European Commission (2021 Ιανουάριος 28). Shaping Europe's digital future – «Latest set of reports and the way forward - Fighting COVID-19 Disinformation Monitoring Programme». Ανακτήθηκε από:
<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/latest-set-reports-and-way-forward-fighting-covid-19-disinformation-monitoring-programme>
- European Commission (2021 Μάιος 26). COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL

COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS European Commission Guidance on Strengthening the Code of Practice on Disinformation, Brussels, COM(2021) 262 final. Ανακτήθηκε από:

<https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/76495>

- European Commission / Consumer Protection Cooperation (CPC) Network (2020 Μάρτιος 20). *COMMON POSITION OF CPC AUTHORITIES - Stopping scams and tackling unfair business practices on online platforms in the context of the Coronavirus outbreak in the EU.*

Ανακτήθηκε από:

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/live_work_travel_in_the_eu/consumers/documents/cpc_common_position_covid19.pdf

- Europol (2020 Απρίλιος 3). *Catching the virus cybercrime, disinformation and the COVID-19 pandemic*, European Union Agency for Law Enforcement Cooperation. Ανακτήθηκε από:

<https://www.europol.europa.eu/publications-documents/catching-virus-cybercrime-disinformation-and-covid-19-pandemic>

- Europol (2021), *European Union Terrorism Situation and Trend Report*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε από:

<https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2021-tesat>

- Facebook (2020 Ιανουάριος 30). Latest News. Ανακτήθηκε από:

<https://about.fb.com/news/2020/12/coronavirus/>

- Facebook (2020 Απρίλιος). April 2020 Coordinated Inauthentic Behavior Report. Ανακτήθηκε από: <https://about.fb.com/wp-content/uploads/2020/05/April-2020-CIB-Report.pdf>

- Farinelli, F. (2021). *Conspiracy theories and right-wing extremism – Insights and recommendations for P/CVE*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/ran_conspiracy_theories_and_right-wing_2021_en.pdf

- Farr, C. & Rodriguez, S. (2020 Φεβρουάριος 14). Facebook, Amazon, Google and more met with WHO to figure out how to stop coronavirus misinformation, *CNBC*. Ανακτήθηκε από:

<https://www.cnn.com/2020/02/14/facebook-google-amazon-met-with-who-to-talk-coronavirus-misinformation.html>

- Fildes, N., Di Stefano, M. & Murphy, H. (2020 Απρίλιος 16). How a 5G coronavirus conspiracy spread across Europe, *Financial Times*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.ft.com/content/1eedb71-d9dc-4b13-9b45-fcb7898ae9e1?desktop=true&segmentId=7c8f09b9-9b61-4fbb-9430-9208a9e233c8%25252523myft:notification:daily-email:content>
- Fountoulakis, K.N., Apostolidou, M.K., Atsiova, M.B., Filippidou, A.K., Florou, A.K., Gousiou, D.S., Katsara, A.R., Mantzari, S.N., Padouva-Markoulaki, M., Papatriantafyllou, El., Sacharidi, P.I., Tonia, A.I., Tsagalidou, E.G., Zymara, V.P., Prezerakos, P.E., Koupidis, S.A., Fountoulakis, N.K. & Chrousos, G.P., (2021) Self-reported changes in anxiety, depression and suicidality during the COVID-19 lockdown in Greece, *Journal of Affective Disorders, Volume 279*, 624-629. doi: [10.1016/j.jad.2020.10.061](https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.10.061)
- FRA European Union Agency for Fundamental Rights (2018). Experiences and perceptions of antisemitism Second survey on discrimination and hate crime against Jews in the EU, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε από:
https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-experiences-and-perceptions-of-antisemitism-survey_en.pdf
- Frankland, A., Schafer, B. & Schrader, M. (2020 Μάιος 4). Hamilton Weekly Report: April 25-May 1, 2020, GMF's Alliance for Securing Democracy. Ανακτήθηκε από:
<https://securingdemocracy.gmfus.org/hamilton-weekly-report-april-25-may-1-2020/>
- Frankland, A., Schafer, B. & Schrader, M. (2020 Μάιος 11). Hamilton Weekly Report: May 2-8, 2020, GMF's Alliance for Securing Democracy. Ανακτήθηκε από:
<https://securingdemocracy.gmfus.org/hamilton-weekly-report-may-2-8-2020/>
- Gallagher, A., Davey, J. & Hart, M. (2020). *The Genesis of a Conspiracy Theory. Key trends in QAnon activity since 2017*. London: ISD, σ. 3 Ανακτήθηκε από:
<https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2020/07/The-Genesis-of-a-Conspiracy-Theory.pdf>
- Georgiou, N., Delfabbro, P., & Balzan, R. (2020). COVID-19-related conspiracy beliefs and their relationship with perceived stress and pre-existing conspiracy beliefs. *Personality and individual differences*, 166, doi: [10.1016/j.paid.2020.110201](https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110201)
- Ginwala, F. (2003). Rethinking security: An imperative for Africa? στο Commission on Human Security (2003). *HUMAN SECURITY NOW*, New York: Commission on Human Security, σσ. 3. Ανακτήθηκε από:

<https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/91BAEEDBA50C6907C1256D19006A9353-chs-security-may03.pdf>

- Grimm, S. (2004) Human security: placing development at the heart of EU's external relations. Briefing document for Dóchas Irish EU Presidency Project. Ανακτήθηκε από: <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/4803.pdf>
- Hamilton, I.A. (2020 Μάιος 7). 77 cell phone towers have been set on fire so far due to a weird coronavirus 5G conspiracy theory, *Business Insider*. Ανακτήθηκε από: <https://www.businessinsider.com.au/77-phone-masts-fire-coronavirus-5g-conspiracy-theory-2020-5>
- Health Care in Danger (2020 Μάιος). DECLARATION BY THE HEALTH CARE IN DANGER COMMUNITY OF CONCERN ABOUT THE CURRENT SITUATION OF VIOLENCE AGAINST HEALTH CARE. Ανακτήθηκε από: https://healthcareindanger.org/resource-centre/declaration-by-the-health-care-in-danger-community-of-concern-about-the-current-situation-of-violence-against-health-care/?_hstc=246532443.e6ade57f5f8e15e20e0056ba810d73fd.1622755433796.1622755433796.1622755433796.1&_hssc=246532443.454544549454544600.1622755433797&_hsp=2239660768
- IFRC, UNICEF & World Health Organization (2020 Φεβρουάριος 24). Social Stigma associated with COVID-19. Ανακτήθηκε από: <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/covid19-stigma-guide.pdf>
- Imhoff, R., & Lamberty, P. (2020). A Bioweapon or a Hoax? The Link Between Distinct Conspiracy Beliefs About the Coronavirus Disease (COVID-19) Outbreak and Pandemic Behavior. *Social Psychological and Personality Science*, 11(8), 1110–1118. doi.org/10.1177/1948550620934692
- Kao, J., ProPublica & Shuang Li, M. (2020 Μάρτιος 26). «How China Built a Twitter Propaganda Machine Then Let It Loose on Coronavirus», *PROBULICA*. Ανακτήθηκε από: <https://www.propublica.org/article/how-china-built-a-twitter-propaganda-machine-then-let-it-loose-on-coronavirus>
- LinkedIn (2020 Μάρτιος 16). LinkedIn Corporate Communications – «COVID-19 joint industry statement». Ανακτήθηκε από: <https://news.linkedin.com/2020/march/covid-19-joint-industry-statement>

- Meese, J., Frith, J. & Wilken, R. (2020) COVID-19, 5G conspiracies and infrastructural futures, *Media International Australia, Volume 177 issue 1*, 30-46.
[doi: 10.1177/1329878X20952165](https://doi.org/10.1177/1329878X20952165)
- Miller, J. M. (2020). Psychological, Political, and Situational Factors Combine to Boost COVID-19 Conspiracy Theory Beliefs. *Canadian Journal of Political Science*, 53, 327–334.
[doi: 10.1017/S000842392000058X](https://doi.org/10.1017/S000842392000058X)
- Ministry of National Defence Republic of Lithuania (2020 Απρίλιος 21). «Another disinformation attack against NATO presence in Lithuania». Ανακτήθηκε από:
https://kam.lt/en/news_1098/current_issues/another_disinformation_attack_against_nato_presence.html
- Nath, H. K. (2020 Μάρτιος 2). Cow urine, dung can treat coronavirus, says Assam BJP MLA, *INDIA TODAY*. Ανακτήθηκε από: <https://www.indiatoday.in/india/story/cow-urine-dung-can-treat-coronavirus-says-assam-bjp-mla-1651708-2020-03-02>
- National Support Center for Extremism [Landelijk Steunpunt Extremisme LSE] (2020 Μάιος). «Violent extremism and conspiracy theories in the age of Corona: a multidisciplinary approach by the Dutch National Support Center for Extremism» στο Radicalization Awareness Network, *Spotlight - Violent Right-Wing Extremism in Focus*. Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/docs/ran_brochure_violent_right_wing_extremism_in_focus_en.pdf
- O'Connor, C. & Ayad, M. (2021 Απρίλιος 13). COVID-19 Vaccine Misinformation Monitor: MENA, Institute for Strategic Dialogue Ανακτήθηκε από:
https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/covid-19-vaccine-misinformation-monitor-mena-jan-1-feb-28-2021/
- Ogata, S. (2003). Human security and state security στο Commission on Human Security (2003). *HUMAN SECURITY NOW*, New York: Commission on Human Security, σσ. 5. Ανακτήθηκε από:
<https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/91BAEEDBA50C6907C1256D19006A9353-chs-security-may03.pdf>
- Oleksy, T., Wnuk, A., Maison, D., & Łyś, A. (2021). Content matters. Different predictors and social consequences of general and government-related conspiracy theories on COVID-19. *Personality and individual differences*, 168.

[doi: 10.1016/j.paid.2020.110289](https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110289)

- Overly, S. (2020 Μάρτιος 11). White House seeks Silicon Valley help battling coronavirus, *Politico*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.politico.com/news/2020/03/11/white-house-seeks-silicon-valley-help-battling-coronavirus-125794>
- Pamment, J. (2020 Σεπτέμβριος 24). «The EU's Role in Fighting Disinformation: Crafting A Disinformation Framework», Carnegie Endowment for International Peace. Ανακτήθηκε από:
<https://carnegieendowment.org/2020/09/24/eu-s-role-in-fighting-disinformation-crafting-disinformation-framework-pub-82720>
- Plohl, N. & Musil, B. (2021) Modeling compliance with COVID-19 prevention guidelines: the critical role of trust in science, *Psychology, Health & Medicine*, 26:1, 1-12, [doi: 10.1080/13548506.2020.1772988](https://doi.org/10.1080/13548506.2020.1772988)
- Reporters Without Borders, 2019 World Press Freedom Index. Ανακτήθηκε από:
<https://rsf.org/en/ranking/2019>
- Reporters Without Borders, 2020 World Press Freedom Index. Ανακτήθηκε από:
<https://rsf.org/en/ranking/2020>
- Reporters Without Borders (2020 Μάρτιος 24). "If the Chinese press were free, the coronavirus might not be a pandemic," argues RSF. Ανακτήθηκε από:
<https://rsf.org/en/news/if-chinese-press-were-free-coronavirus-might-not-be-pandemic-argues-rsf>
- Reliefweb (2020 Μάιος 11). Countering misinformation about COVID-19. Ανακτήθηκε από:
<https://reliefweb.int/report/world/countering-misinformation-about-covid-19>
- Rogers, K., Jakes, L. & Swanson, A. (2020 Μάρτιος 18). Trump Defends Using 'Chinese Virus' Label, Ignoring Growing Criticism, *The New York Times*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.nytimes.com/2020/03/18/us/politics/china-virus.html>
- Rosen, G. (2020 Απρίλιος 16 – ενημερώθηκε 12 Μαΐου 2020, 15 Δεκεμβρίου 2020 και 8 Φεβρουαρίου 2021). «An Update on Our Work to Keep People Informed and Limit Misinformation About COVID-19», Facebook. Ανακτήθηκε από:
<https://about.fb.com/news/2020/04/covid-19-misinfo-update/>

- Roth, Y. και Pickles, N. (2020 Μάιος 11). Updating our approach to misleading information, Twitter. Ανακτήθηκε από: https://blog.twitter.com/en_us/topics/product/2020/updating-our-approach-to-misleading-information.html
- RUPTLY (2020 Απρίλιος 15). Germany: Suspected left-wing extremists target Berlin institute developing coronavirus app. Ανακτήθηκε από: <https://www.ruptly.tv/en/videos/20200415-009>
- Shimizu K. (2020). 2019-nCoV, fake news, and racism. *Lancet*, 395 (Issue 10225), 685-686. [doi:10.1016/S0140-6736\(20\)30357-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30357-3)
- Siddiqui, D. (2020 Μάρτιος 14). Hindu group offers cow urine in a bid to ward off coronavirus, *Reuters*. Ανακτήθηκε από: <https://www.reuters.com/article/health-coronavirus-india-cow-urine-party-idINKBN2110CF?edition-redirect=in>
- Spring, M (2020 Οκτώβριος 6). Trump Covid post deleted by Facebook and hidden by Twitter, *BBC*. Ανακτήθηκε από: <https://www.bbc.com/news/technology-54440662>
- Stoica, C.A. & Umbres, R. (2021) Suspicious minds in times of crisis: determinants of Romanians' beliefs in COVID-19 conspiracy theories, *European Societies*, 23:sup1, S246-S261. [doi: 10.1080/14616696.2020.1823450](https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1823450)
- Strick, B. (2020 Μάιος 5). «Uncovering A Pro-Chinese Government Information Operation On Twitter and Facebook: Analysis Of The #MilesGuo Bot Network», *Bellingcat*. Ανακτήθηκε από: <https://www.bellingcat.com/news/2020/05/05/uncovering-a-pro-chinese-government-information-operation-on-twitter-and-facebook-analysis-of-the-milesguo-bot-network/>
- Sumbaly, R., Miller, M., Shah, H., Xie, Y., Culatana, S. C., Khatkevich, T., Luo, E., Strauss, E., Szilvasy, G., Puri, M., Manadhata, P., Graham, B., Douze, M., Yalniz, Z. και Jegou, H. (2020 Μάιος 12). Using AI to detect COVID-19 misinformation and exploitative content, *FACEBOOK AI*. Ανακτήθηκε από: <https://ai.facebook.com/blog/using-ai-to-detect-covid-19-misinformation-and-exploitative-content>
- Tambo E, Djuikoue I.C., Tazemda G.K., Fotsing M.F., Zhou X.N. (2021). Early-stage risk communication and community engagement (RCCE) strategies and measures against the coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic crisis. *Global Health Journal*, 5 (1), 44-50. [doi: 10.1016/j.glohj.2021.02.009](https://doi.org/10.1016/j.glohj.2021.02.009)
- The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2020 Μάιος 14). Briefing by Foreign Ministry Spokesperson Maria Zakharova, Moscow. Ανακτήθηκε από:

https://www.mid.ru/en/web/guest/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4122532#10

- The White House (2021 Ιανουάριος 26). Presidential actions – «Memorandum Condemning and Combating Racism, Xenophobia, and Intolerance Against Asian Americans and Pacific Islanders in the United States». Ανακτήθηκε από:
<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2021/01/26/memorandum-condemning-and-combating-racism-xenophobia-and-intolerance-against-asian-americans-and-pacific-islanders-in-the-united-states/>
- The White House (2021 Μάρτιος 30). Statements and releases – «FACT SHEET: President Biden Announces Additional Actions to Respond to Anti-Asian Violence, Xenophobia and Bias». Ανακτήθηκε από:
<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/03/30/fact-sheet-president-biden-announces-additional-actions-to-respond-to-anti-asian-violence-xenophobia-and-bias/>
- The White House (2021 Απρίλιος 23). Statements and releases – «Statement of President Joe Biden on Senate Passage of the COVID-19 Hate Crimes Act». Ανακτήθηκε από:
<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/23/statement-of-president-joe-biden-on-senate-passage-of-the-covid-19-hate-crimes-act/>
- The White House (2021 Μάιος 20). Speeches and remarks – «Remarks by President Biden at Signing of the COVID-19 Hate Crimes Act». Ανακτήθηκε από:
<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/05/20/remarks-by-president-biden-at-signing-of-the-covid-19-hate-crimes-act/>
- Thomas, Z. (2020 Φεβρουάριος 13). WHO says fake coronavirus claims causing 'infodemic', *BBC*. Ανακτήθηκε από: <https://www.bbc.com/news/technology-51497800>
- Thomas, E., Zhang, A. & Currey, E. (2020 Αύγουστος) COVID-19 disinformation and social media manipulation: pro-Russian vaccine politics drives new disinformation narratives, Australian Strategic Policy Institute Limited. Ανακτήθηκε από:
https://s3-ap-southeast-2.amazonaws.com/ad-aspi/2020-08/Pro%20Russian%20vaccine%20politics.pdf?vMuk2m7DIWP_GG25A86MqWZ_bg_jxlXL=
- Twitter Public Policy (2020 Μάρτιος 4). Stepping up our work to protect the public conversation around Covid-19. Ανακτήθηκε από:

https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/stepping-up-our-work-to-protect-the-public-conversation-around-covid-19.html

- Twitter Safety (2019 Ιούνιος 27). Defining public interest on Twitter, Twitter. Ανακτήθηκε από:
https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2019/publicinterest.html
- Twitter Safety (2020 Δεκέμβριος 16). COVID-19: Our approach to misleading vaccine information. Ανακτήθηκε από:
https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/covid19-vaccine.html
- UNESCO (2020). «#ThinkBeforeSharing - Stop the spread of conspiracy theories». Ανακτήθηκε από: <https://en.unesco.org/themes/gced/thinkbeforesharing>
- UNESCO & European Commission (2020). «CONSPIRACY THEORIES. What are they? Why do they flourish? ». Ανακτήθηκε από:
<https://en.unesco.org/sites/default/files/unesco-conspiracy-english-0.jpg>
- United Nations (2012 Οκτώβριος 25). Resolution 66/290. Follow-up to paragraph 143 on human security of the 2005 World Summit Outcome - adopted by the General Assembly. Ανακτήθηκε από:
<https://www.unocha.org/sites/dms/HSU/Publications%20and%20Products/GA%20Resolutions%20and%20Debate%20Summaries/GA%20Resolutions.pdf>
- United Nations Development Programme (1994). *Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security*. New York - Oxford: United Nations Development Programme (UNDP) & Oxford University Press. Ανακτήθηκε από:
http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf
- United Nations Human Rights (2020 Απρίλιος 7). COVID-19 AND THE HUMAN RIGHTS OF MIGRANTS: GUIDANCE. Ανακτήθηκε από:
https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Migration/OHCHRGuidance_COVID19_Migrants.pdf
- United Nations Trust Fund for Human Security (2016 Ιανουάριος). *HUMAN SECURITY HANDBOOK. An integrated approach for the realization of the Sustainable Development Goals and the priority areas of the international community and the United Nations system*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.un.org/humansecurity/wp-content/uploads/2017/10/h2.pdf>

- Uscinski, J. E., Enders, A. M., Klofstad, C. A., Seelig, M. I., Funchion, J. R., Everett, C., Wuchty, S., Premaratne, K. & Murthi, M. N. (2020). Why do people believe COVID-19 conspiracy theories?, *The Harvard Kennedy School (HKS) Misinformation Review, Volume 1, Special Issue on COVID-19 and Misinformation*. [doi: 10.37016/mr-2020-015](https://doi.org/10.37016/mr-2020-015)
- Wagner, K. (2020 Μάρτιος 31). Facebook, Twitter, YouTube Remove Posts From Bolsonaro, *Bloomberg*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-31/facebook-twitter-pull-misleading-posts-from-brazil-s-bolsonaro>
- Waldrop, T., Alsup, D. and McLaughlin, E. C. (2020 Μάρτιος 25). Fearing coronavirus, Arizona man dies after taking a form of chloroquine used to treat aquariums, *CNN*. Ανακτήθηκε από:
<https://edition.cnn.com/2020/03/23/health/arizona-coronavirus-chloroquine-death/index.html>
- Wong, J. C. (2020 Αύγουστος 6). Facebook removes Trump post over false Covid-19 claim for first time, *The Guardian*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.theguardian.com/technology/2020/aug/05/facebook-donald-trump-post-removed-covid-19>
- World Health Organization – WHO (χ.χ.α). Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public: Mythbusters. Ανακτήθηκε από:
<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters>
- World Health Organization - WHO (χ.χ.β). «How to report misinformation online». Ανακτήθηκε από:
https://www.who.int/campaigns/connecting-the-world-to-combat-coronavirus/how-to-report-misinformation-online?gclid=CjwKCAiA9bmABhBbEiwASb35Vz8fbkigZUcF5SG8wVuOlghWspqsMm65mx_h1Eo7yRGJPGx8MtOIHhoCaQwQAvD_BwE
- World Health Organization – WHO (χ.χ.γ). «Infodemic». Ανακτήθηκε από:
https://www.who.int/health-topics/infodemic#tab=tab_1
- World Health Organization - WHO (χ.χ.δ). «Risk communications». Ανακτήθηκε από:
<https://www.who.int/emergencies/risk-communications>

- World Health Organization - WHO (2015 Μάιος 8). WHO issues best practices for naming new human infectious diseases. Ανακτήθηκε από: <https://www.who.int/news/item/08-05-2015-who-issues-best-practices-for-naming-new-human-infectious-diseases>
- World Health Organization - WHO (2017). *Communicating risk in public health emergencies: a WHO guideline for emergency risk communication (ERC) policy and practice*, Geneva: World Health Organization. Ανακτήθηκε από: <http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/259807/9789241550208-eng.pdf;jsessionid=771FFC6C6417325C3C3EACCF1BC72E3B?sequence=2>
- World Health Organization – WHO (2020 Φεβρουάριος 15). Munich Security Conference. Ανακτήθηκε από: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/munich-security-conference>
- World Health Organization - WHO (2020 Μάρτιος 18). Mental health and psychosocial considerations during the COVID-19 outbreak. Ανακτήθηκε από: <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/mental-health-considerations.pdf>
- World Health Organization - WHO (2020 Απρίλιος 17). «Q&A on coronaviruses (COVID-19)». Ανακτήθηκε από: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/q-a-coronaviruses>
- World Health Organization - WHO (2020, Μάιος 11). Countering misinformation about COVID-19. A joint campaign with the Government of the United Kingdom. Ανακτήθηκε από: <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/countering-misinformation-about-covid-19>
- World Health Organization - WHO (2020, Ιούνιος 29). «Timeline of WHO's response to COVID-19». Ανακτήθηκε από: <https://www.who.int/news-room/detail/29-06-2020-covidtimeline>
- Xu, J., Sun, G., Cao, W., Fan, W., Pan, Z., Yao, Z. & Li, H. (2021). Stigma, Discrimination, and Hate Crimes in Chinese-Speaking World amid Covid-19 Pandemic. *Asian Journal of Criminology* 16:51–74. doi: [10.1007/s11417-020-09339-8](https://doi.org/10.1007/s11417-020-09339-8)
- @Vijaya & Derella, M. (2020 Μάρτιος 16). An update on our continuity strategy during COVID-19, Twitter. Ανακτήθηκε από: https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/An-update-on-our-continuity-strategy-during-COVID-19.html

Β. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- *Αθηναϊκό – Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων* (2021 Απρίλιος 15). Ιερόνυμος στο ΑΠΕ-ΜΠΕ: Το εμβόλιο μας προσφέρει τη δυνατότητα επαναφοράς της κανονικότητας. Ανακτήθηκε από: <https://www.amna.gr/home/videos/545398/leronumos-sto-APE-MPE-To-embolio-mas-prosferei-ti-dunatotita-epanaforas-tis-kanonikotitas>
- *ANT1 TV* (2021 Απρίλιος 28), «Α. Τσίπρας - Πρόεδρος ΣΥΡΙΖΑ – ΚΑΛΗΜΕΡΑ ΕΛΛΑΔΑ». Ανακτήθηκε από: <https://www.youtube.com/watch?v=W0zYxbywdB0>
- Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας (2020 Αύγουστος 21). ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ. Στον Εισαγγελέα (21) περιπτώσεις αναφορών στο διαδίκτυο για τον κορωνοϊό Covid-19. Ανακτήθηκε από: http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&lang=%27..%27&perform=view&id=96709&Itemid=2498&lang=
- Babbie, E. (2018). *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*, επιμέλεια Ιωάννης Κατερέλος, Σεβαστή Χατζηφωτίου, μετάφραση Αγαμέμνων Μήλιος, Παρασκευή Παπαδοπούλου, Γιάννης Βογιατζής, Αθήνα: Κριτική.
- Βεΐζης, Α. (2021). «COVID-19 και μετακινούμενοι πληθυσμοί: Τι μπορούμε να κάνουμε για την προστασία τους» στο Η. Κονδύλης & Α. Μπένος (επιμ.), *Πανδημία COVID-19 και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία* (σ. 99-106). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος & Κέντρο Έρευνας & Εκπαίδευσης στη Δημόσια Υγεία, την Πολιτική Υγείας & την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγεία (ΚΕΠΥ).
- Bourke, J. (2011). *Φόβος. Στιγμιότυπα από τον πολιτισμό του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα*, μετάφραση Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα: Σαββάλας.
- Bryman, A. (2016). *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*, επιμέλεια Αθανάσιος Αϊδίνης, μετάφραση Παναγιώτης Σακελλαρίου, Αθήνα: Gutenberg.
- Γεμενής, Κ. (2020). Ποιοι πιστεύουν στις θεωρίες συνωμοσίας για τον νέο κορωνοϊό, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, 97-108. [doi:10.12681/grsr.23523](https://doi.org/10.12681/grsr.23523)
- Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης και Επικοινωνίας (2021 Απρίλιος 28). Δήλωση-απάντηση με αφορμή τοποθέτηση του Αρχηγού της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης για τους εμβολιασμούς (28/4/21). Ανακτήθηκε από:

<https://media.gov.gr/dilosi-apantisi-me-aformi-topothetisi-tou-archigou-tis-aksiomatikis-antipolitefsis-gia-tous-emvoliasmous-28-4-21/>

- ΔιαΝΕΟσις (2020 Οκτώβριος). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού - 2ο κύμα. Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2020/10/covid10_public_opinion_poll_september2020.pdf
- ΔιαΝΕΟσις (2020 Δεκέμβριος). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού - 3ο κύμα. Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2020/12/pandemic_survey_3rd_wave.pdf
- ΔιαΝΕΟσις (2021 Μάρτιος). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού - 5ο κύμα. Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2021/03/pandemic_questionnaire_wave_5-1.pdf
- ΕΘΝΟΣ (2021 Φεβρουάριος 8). Κάλυμνος: Ιερέας «καρατέκα» ταμπουρώθηκε σε εκκλησία για να μην συλληφθεί. Ανακτήθηκε από: https://www.ethnos.gr/ellada/145115_kalymnos-iereas-karateka-tampoyrothike-se-ekklisia-gia-na-min-syllifthei
- ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE, 2021 (Φεβρουάριος 9). ΣΥΝΕΛΗΦΘΗ Ο ΑΝΤΑΡΤΗΣ ΙΕΡΕΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΜΝΟ ΓΙΑ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΡΩΝ. Ανακτήθηκε από: <https://www.ekklisiaonline.gr/nea/synelifthi-o-antartis-iereas-stin-kalymno-gia-paraviasiton-metron/>
- Εκκλησία της Ελλάδος (2020 Μάρτιος 9). Δελτίο Τύπου «Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος για το ζήτημα του κορωνοϊού». Ανακτήθηκε από: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2603&what_sub=d_typou
- Εκκλησία της Ελλάδος (2020 Μάρτιος 10). Εγκύκλιος «Ενημέρωσις τοῦ Χριστεπωνύμου Πληρώματος περί τοῦ νέου κορωνοϊοῦ (Covid19)», Πρωτ. 1223. Ανακτήθηκε από: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2631&what_sub=egyklloi
- Εκκλησία της Ελλάδας (2020 Μάρτιος 11). Εγκύκλιος «Ενημέρωσις περί τῆς λήψεως μέτρων γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἐπιδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ», Πρωτ. 1292. Ανακτήθηκε από: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2632&what_sub=egyklloi
- Εκκλησία της Ελλάδος (2020 Απρίλιος 2). Εγκύκλιος «Περί τῶν Ἀποφάσεων τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς 1.4.2020, ὡς πρός τό ζήτημα τοῦ νέου κορωνοϊοῦ Covid-19», Πρωτ. 1626. Ανακτήθηκε από: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2615&what_sub=egyklloi

- *ΕΘΝΟΣ* (2020 Δεκέμβριος 28). Κορονοϊός: Εμβολιάστηκε ο πρώτος Ιεράρχης, Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος. Ανακτήθηκε από:
https://www.ethnos.gr/ekklisia/139227_koronoios-emboliastike-o-protos-ierarhis-mitropolitis-naypaktou-ierotheos
- *ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ* (2020 Δεκέμβριος 12). Μητροπολίτης Κερκύρας: Η πανδημία είναι πρόσχημα για να μην κοινωνούμε! Ανακτήθηκε από:
<https://enimerosi.com/article/52189/Mitropolitis-Kerkuras-I-pandimia-einai-proxima-gia-na-min-koinonoume>
- ΕΟΔΥ (2020 Δεκέμβριος 31). «Ημερήσια έκθεση επιδημιολογικής επιτήρησης λοίμωξης από το νέο κορωνοϊό (COVID-19) Δεδομένα έως 28 Φεβρουαρίου 2021, ώρα 15:00». Ανακτήθηκε από: <https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2021/02/covid-gr-daily-report-20210228.pdf>
- *Ergasia-press.gr* (2021 Μάιος 5). Δηλώσεις του Σεβ. Μητροπολίτη κ. Παύλου μετά τον εμβολιασμό του: «Θα καταθέσω στην Εισαγγελία για παραπτώματα 4-5 ιερέων μου» (Φωτογραφίες – Βίντεο). Ανακτήθηκε από: <https://ergasia-press.gr/diloseis-tou-sev-mitropoliti-k-pavlou-meta-ton-emvoliasmo-tou-tha-katatheso-stin-eisangelia-gia-paraptomata-4-5-iereon-mou-fotografies-vinteo/>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (χ.χ.α). «Απάτες που σχετίζονται με την πανδημία COVID-19». Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/consumer-rights-and-complaints/enforcement-consumer-protection/scams-related-covid-19_el
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (χ.χ.β). «Καταπολέμηση της παραπληροφόρησης». Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/fighting-disinformation_el
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (χ.χ.γ). «Πώς εντοπίζονται οι θεωρίες συνωμοσίας». Ανακτήθηκε από:
https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/fighting-disinformation/identifying-conspiracy-theories_el
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018 Απρίλιος 26). ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ «Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο: μια Ευρωπαϊκή Προσέγγιση» COM(2018) 236 final, Βρυξέλλες. Ανακτήθηκε από:
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0236&from=el>

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020 Απρίλιος 24). Δελτίο Τύπου: «Παγκόσμια αντίδραση στον κορονοϊό: η ΕΕ δρομολογεί τη συγκέντρωση δωρεών». Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_710
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020 Ιούνιος 10). Ειδήσεις - «Κορονοϊός: η ΕΕ ενισχύει τη δράση για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης». Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/greece/news/20200610_1_el
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2021 Μάιος 26). «Η Επιτροπή δημοσιεύει έγγραφο καθοδήγησης για την ενίσχυση του κώδικα δεοντολογίας για την παραπληροφόρηση». Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_21_2585
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Υπάτη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2016 Απρίλιος 6). ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ Κοινό πλαίσιο για την αντιμετώπιση υβριδικών απειλών Απόκριση της Ευρωπαϊκής Ένωσης JOIN(2016) 18 final, Βρυξέλλες. Ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016JC0018&from=el>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Υπάτη Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2018 Δεκέμβριος 5). ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ, ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ, ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ, ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ. Σχέδιο δράσης κατά της παραπληροφόρησης JOIN(2018) 36 final, Βρυξέλλες. Ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018JC0036&from=en>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή & Υπάτος Εκπρόσωπος της Ένωσης για Θέματα Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (2020 Ιούνιος 10). ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ «Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης για την COVID-19 – Αγώνας για τη σωστή παρουσίαση των γεγονότων» JOIN(2020) 8 final, Βρυξέλλες. Ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020JC0008&from=EN>
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο – Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2020 Απρίλιος 3). Βιντεοδιάσκεψη των υπουργών Εξωτερικών, 3 Απριλίου 2020. Ανακτήθηκε από: <https://www.consilium.europa.eu/el/meetings/fac/2020/04/03/>

- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2020 Μάρτιος 26). Κοινή δήλωση των μελών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Ανακτήθηκε από: <https://www.consilium.europa.eu/media/43086/26-vc-euco-statement-el.pdf>
- Heywood, A. (2014). *Εισαγωγή στην πολιτική, μετάφραση Γιάννης Μεταξάς*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* (2020 Δεκέμβριος 27). Έκανε το εμβόλιο ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος. Ανακτήθηκε από: <https://www.kathimerini.gr/society/561208627/ekane-to-emvolio-o-mitropolitis-naypaktoy-ierotheos/>
- *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* (2021 Ιανουάριος 10). Μητροπολίτης Συμεών: Διαθέσιμοι ναοί για αίθουσες διδασκαλίας και πνευματικά κέντρα για εμβολιασμούς. Ανακτήθηκε από: <https://www.kathimerini.gr/society/561222160/mitropolitis-symeon-diathesimoi-naoi-gia-aithoyses-didaskalias-kai-pneumatika-kentra-gia-emvoliasmoys/>
- Θανόπουλος, Θ. (2020 Νοέμβριος 6). Κυθήρων σε Πρωθυπουργό: «Μη μας αναγκάζετε να έλθουμε σε ανοικτή σύγκρουση μαζί σας», ΡΟΜΦΑΙΑ. Ανακτήθηκε από: <https://www.romfea.gr/epikairotita-xronika/40344-kuthiron-se-prothupourgo-mi-mas-anagkazete-na-elthoume-se-anoikti-sugkrousi-mazi-sas>
- *iefimerida.gr* (2020 Νοέμβριος 8). «Νέα Σμύρνη: Ιερέας και πιστοί αγνόησαν τα νέα μέτρα και συνωστίστηκαν σε εκκλησία». Ανακτήθηκε από: <https://www.iefimerida.gr/ellada/nea-smyrni-iereas-pistoi-agnoisan-metra-ekklisia>
- Ιερά Μητρόπολη Δημητριάδος (2021 Μάιος 6). Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΕ 60''- «Θέλω κάτι να σου πω Δέσποτα...». Ανακτήθηκε από: <https://www.youtube.com/watch?v=-cE15saaJpE>
- Interview (2020 Μάιος 7) Πανελλαδική Έρευνα κοινής γνώμης, με πρόθεση ψήφου και επίκαιρα θέματα σχετικά με την νόσο Covid 19. Ανακτήθηκε από: <https://www.interview.com.gr/wp-content/uploads/2020/05/%CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%83%CE%B7 %CE%92%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%99%CE%9D%CE%91 %CE%9C%CE%91%CE%99%CE%9F%CE%A3 2020 interview.pdf>
- Καλύβας, Α. (2020). «Σχόλια για τη χρήση της λαβίδας» στο Ν. Δημητριάδης (επιμ.) *Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας. Μπορεί η παρούσα κρίση πανδημίας να οδηγήσει την ορθόδοξη εκκλησία σε λειτουργική αναγέννηση;* (σ. 135-142). Θεσσαλονίκη: CEMES.

- Καρατράντος, Τ. (2020 Ιούνιος) *Η Εργαλειοποίηση της Πανδημίας από τις Εξτρεμιστικές Οργανώσεις*, Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ). Ανακτήθηκε από:
<https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2020/06/Policy-brief-124-%CE%86%CE%BA%CE%B7%CF%82-%CE%9A%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%AC%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%82.pdf>
- Κονδύλης, Η., Ταραντίλης, Φ., Σερέτης, Σ. & Μπένος, Α. (2021). «Η επιδημία του COVID-19 στην Ελλάδα: Μια κριτική αποτίμηση των πολιτικών αντιμετώπισής της» στο Η. Κονδύλης & Α. Μπένος (επιμ.), *Πανδημία COVID-19 και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία* (σ. 55-83). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος & Κέντρο Έρευνας & Εκπαίδευσης στη Δημόσια Υγεία, την Πολιτική Υγείας & την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας (ΚΕΠΥ).
- McMillen, C. W. (2020). *Πανδημίες*, μετάφραση Νίκος Αποστολόπουλος, Μεταμόρφωση - Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- McNeill, W. H. (2021). *Λαοί και επιδημίες*, μετάφραση Γιάννης Βογιατζής, Μεταμόρφωση - Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Μητροπολίτης Αργολίδος Νεκτάριος (2021 Απρίλιος 22). «Το σύνδρομο του πρωτόπαπα Αββακούμ», Ιερά Μητρόπολη Αργολίδος. Ανακτήθηκε από:
<https://imargolidos.gr/%ce%b1%cf%81%ce%b3%ce%bf%ce%bb%ce%af%ce%b4%ce%bf%cf%82-%ce%bd%ce%b5%ce%ba%cf%84%ce%ac%cf%81%ce%b9%ce%bf%cf%82-%cf%84%ce%bf-%cf%83%cf%8d%ce%bd%ce%b4%cf%81%ce%bf%ce%bc%ce%bf-%cf%84%ce%bf%cf%85/>
- Μητροπολίτης Εδέσσης Ιωήλ (2020 Μάρτιος 27). «Δεν αποδεχόμαστε ότι υπάρχει κίνδυνος μετάδοσης ασθένειας μέσω της Εκκλησίας», *ΡΟΜΦΑΙΑ*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.romfea.gr/epikairotita-xronika/36137-edessis-ioil-den-apodexomaste-oti-uparxei-kindunos-metadosis-astheneias-meso-tis-ekklisias>
- Μητροπολίτης (πρώην) Καλαβρύτων Αμβρόσιος (2020 Ιούνιος 25). «Κορωνοϊός, ένα δαιμονικό σχέδιο για την διάλυση της κοινωνίας», *ΡΟΜΦΑΙΑ*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/37786-ambrosios-korono%CF%8Aos-ena-daimoniko-sxedio-gia-tin-dialusi-tis-koinonias>
- Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος (2021 Μάιος 13). Ομιλία στο 6ο Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών «Η πανδημία του Covid-19 και η Εκκλησία της Ελλάδος»,

παρατίθεται στο Romfea.gr. Ανακτήθηκε από: <https://www.romfea.gr/epikairoτητα-xronika/43569-mitropolitis-messinias-i-pandimia-tou-covid-19-kai-i-ekklisia-tis-ellados>

- Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος (2020 Δεκέμβριος). «Γιατί Εμβολιάστηκα», Εκκλησιαστική Παρέμβαση. Ανακτήθηκε από: https://www.parembasis.gr/index.php/el/6537-2020-12-27b?fbclid=IwAR1j_V7i2_Wo0VCcs5d91VCJDao3v53Wk8NZtGNy4PJxIJPndcZpLmRLW_A
- ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 4619 Τεύχος Α' 95/11.06.2019 Κύρωση του Ποινικού Κώδικα. Ανακτήθηκε από: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/529099>
- Παπαϊωάννου, Κ. (2021). *Κερδοσκοποί του φόβου; Δεξιός λαϊκισμός και η κρίση του COVID-19 στην Ευρώπη. Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Friedrich Ebert Stiftung. Ανακτήθηκε από: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/athen/17587.pdf>
- ΠΡΟΕΔΡΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 283 ΦΕΚ Α' 106/31.05.1985 «ΠΟΙΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ». Ανακτήθηκε από: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/434231>
- PRORATA SA (2020 Απρίλιος 26). Η Ελλάδα Στην Εποχή Του Κορονοϊού. Η Τρίτη Έρευνα. Ανακτήθηκε από: <https://prorata.gr/2020/04/26/i-ellada-stin-epoxi-koronoiou-i-triti-ereyna/>
- PRORATA SA & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (2020 Ιούλιος 27). Έρευνα «Αξίες Στην Κρίση» – «Values In Crisis». Ανακτήθηκε από: <https://prorata.gr/wp-content/uploads/2020/07/WVS-EKKE-COVID19.pdf>
- Pulse RC (2020 Ιούνιος 15) «Δημοσκόπηση Καθημερινή-PULSE: Ενας στους δύο πιστεύει ότι ο ιός είναι κατασκεύασμα (γραφήματα)». Ανακτήθηκε από: <https://pulserc.gr/632/%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%cf%83%ce%ba%cf%8c%cf%80%ce%b7%cf%83%ce%b7-%ce%ba%ce%b1%ce%b8%ce%b7%ce%bc%ce%b5%cf%81%ce%b9%ce%bd%ce%ae-pulse-%ce%b5%ce%bd%ce%b1%cf%82-%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%85%cf%82-%ce%b4/>
- RPN.GR (2020 Δεκέμβριος 13). Πρόστιμο 1500 € σε ναό του Κορωπίου και 300 € στην νεωκόρο και σύλληψη του ιερέα: Πως το σχολίασε ο Μητροπολίτης Μεσογαίας κ.κ Νικόλαος. Ανακτήθηκε από: <https://rpn.gr/prostimo-1500-e-se-nao-toy-koropioy-kai/>
- Σακελλαρίου, Α. (2020). *Θρησκεία και πανδημία στην ελληνική κοινωνία. Σχέσεις εξουσίας, θρησκευτικός λαϊκισμός και η μετέωρη εκκοσμίκευση*, Θεσσαλονίκη: iWrite.

- ΣΚΑΪ (2021 Μάιος 2). «Καμπάνες» για παραβίαση των μέτρων: 1.500 ευρώ σε ιερέα, 300 ευρώ σε 15 πιστούς. Ανακτήθηκε από: <https://www.skai.gr/news/greece/kampanes-gia-paraviasi-ton-metron-1500-eyro-se-ierea-300-eyro-se-15-pistous>
- ΤΑ ΝΕΑ (2021 Μάιος 7). «Θεσσαλονίκη: Στη δικαιοσύνη έξι ιερείς που έκαναν Ανάσταση τα μεσάνυχτα». Ανακτήθηκε από: <https://www.tanea.gr/2021/05/07/greece/law/thessaloniki-sti-dikaiosyni-eksi-iereis-pou-ekanan-anastasi-ta-mesanyxta/>
- Taguieff, P. A. (2015). *Συνωμοσιολογική σκέψη και «θεωρίες συνωμοσίας»*. Μια κριτική εισαγωγή, επιμ. - μετάφραση Αναστασία Ηλιαδέλλη, πρόλογος Ανδρέας Πανταζόπουλος, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- ΤΟ ΠΟΝΤΙΚΙ (2020 Μάρτιος 30). Αμετανόητος παπάς άνοιξε το ναό και κοινωνούσε πιστούς – Τον «πρόδωσαν» στο 112. Ανακτήθηκε από: <https://www.topontiki.gr/2020/03/30/ametanoitos-papas-anixe-to-nao-ke-kinonouse-pistous-ton-prodosan-sto-112/>
- Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη (2020 Αύγουστος 4). Δελτίο Τύπου σχετικά με αναρτήσεις στο διαδίκτυο με αναφορές σε μη εφαρμογή των μέτρων περιορισμού διάδοσης της πανδημίας. Ανακτήθηκε από: http://www.mopocp.gov.gr/index.php?option=ozo_content&lang=&perform=view&id=7147&Itemid=702
- Χαραλαμπίκης, Μ. (2021, Ιούνιος 7). Μητροπολίτης Ανθιμος: «Ο μονόδρομος λέγεται εμβόλιο», ΤΑ ΝΕΑ. Ανακτήθηκε από: <https://www.tanea.gr/2021/06/07/interviews/mitropolitis-anthimos-o-monodromos-legetai-emvolio/>
- VORIA.GR (2020 Νοέμβριος 11). ΙΕΡΕΑΣ ΣΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΣΕ ΜΕ ΠΙΣΤΟΥΣ ΠΑΡΑ ΤΑ ΜΕΤΡΑ – ΔΥΟ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ. Ανακτήθηκε από: <https://www.voria.gr/article/chalkidiki-episodiaki-litourgia-me-tris-travmaties-ke-dio-sillipsis>
- *Xalkidiki Politiki* (2021 Μάιος 2) Ν. Σίλατα: Ο Ιερέας απαγορεύει εμβολιασμένους και όσους φορούν μάσκα να πάνε στην εκκλησία (vid). Ανακτήθηκε από: <https://www.youtube.com/watch?v=AIBAz4qTzW4&t=142s>

Παράρτημα Α' - Ερωτηματολόγιο συνεντεύξεων

Κατανόηση, ερμηνεία και συνέπειες του φαινομένου

1. Πως αντιλαμβάνεστε τους όρους «θεωρία συνωμοσίας» και «παραπληροφόρηση»; Θα μπορούσατε να μου δώσετε έναν ορισμό τους;
2. Τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα, εμφανίστηκαν θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση αναφορικά με την πανδημία. Έχετε έρθει προσωπικά σε επαφή – με οποιονδήποτε τρόπο – με τέτοιες θεωρίες ή λανθασμένες/ψευδείς πληροφορίες; Εάν ναι, που/με ποιον τρόπο μάθατε γι' αυτές;
3. Ποια θεωρείτε ότι είναι τα γενεσιουργά αίτια αυτών των θεωριών συνωμοσίας και των λανθασμένων/ψευδών πληροφοριών για την πανδημία;
4. Ποιοι παράγοντες παίζουν ρόλο – κατά τη γνώμη σας - στην ταχεία διάδοση και, μερικές φορές, αξιοσημείωτη δημοφιλία αυτών των θεωριών και ψευδών/λανθασμένων πληροφοριών σχετικά με την πανδημία;
5. Κατά τη γνώμη σας ή με βάση της γνώσεις και την εμπειρία σας, υπάρχουν συγκεκριμένες πηγές προέλευσης αυτών των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης (π.χ. συγκεκριμένοι κομματικοί-ιδεολογικοί χώροι, πολιτικές οργανώσεις, εκκλησίες, δόγματα και θρησκευτικές κοινότητες, ΜΜΕ, (ψευδο)επιστήμονες κ.λπ.) και, εάν ναι, ποιες είναι αυτές;
6. Πόσο ευρύ και σοβαρό θεωρείτε ότι είναι το φαινόμενο των θεωριών συνωμοσίας και της παραπληροφόρησης για την πανδημία στην Ελλάδα; Και σε σύγκριση με άλλα κράτη-μέλη της ΕΕ ή άλλες χώρες του Δυτικού κόσμου; Είναι περισσότερο ή λιγότερο ευρύ και σοβαρό και γιατί;
7. Ποιοι κατά τη γνώμη σας είναι οι κίνδυνοι και οι απειλές που προκύπτουν για την ασφάλεια (π.χ. υγειονομική, δημόσιας τάξης, εθνικής κ.λπ.) από τη διάδοση τέτοιων θεωριών και ψευδών/λανθασμένων πληροφοριών τόσο γενικά στον κόσμο όσο και ειδικά στη χώρα μας;

Μέτρα και προτάσεις αντιμετώπισης

8. Έχετε υπόψη σας κάποια μέτρα που υλοποιούνται σε κάποια άλλη χώρα ή από κάποιον διεθνή φορέα/οργανισμό για τον μετριασμό του φαινομένου (παραπληροφόρηση και διάδοση θεωριών συνωμοσίας) και των κινδύνων και συνεπειών για την ασφάλεια που απορρέουν από αυτό; Αν ναι μπορείτε να δώσετε κάποια παραδείγματα; Πόσο στοχευμένα και αποτελεσματικά θεωρείτε ότι είναι;
9. Ποια είναι τα ανάλογα μέτρα που έχει λάβει η Ελληνική Πολιτεία ή/και ειδικότερα ο/η φορέας/οργανισμός/Υπηρεσία/Υπουργείο σας για την αντιμετώπιση του φαινομένου της παραπληροφόρησης και των θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία; Παρακαλώ, αναφέρετε ορισμένα παραδείγματα. Θεωρείτε ότι είναι αποτελεσματικά και επαρκή αυτά τα μέτρα; Αν όχι γιατί; Ποια είναι κατά τη γνώμη σας κάποια επιπλέον μέτρα που θα μπορούσε να λάβει η Πολιτεία ή/και ειδικότερα ο/η φορέας/οργανισμός/Υπηρεσία/Υπουργείο σας και γιατί;
10. Υπάρχει κάτι που θα θέλατε να προσθέσετε ή επισημάνετε;

Παράρτημα Β' - Φόρμα συναίνεσης

Τίτλος διπλωματικής εργασίας	<i>Θεωρίες συνωμοσίας και παραπληροφόρηση για την πανδημία του COVID-19: κίνδυνοι και απειλές για την ασφάλεια</i>
Όνομα ερευνητή	Θανάσης Θεοφιλόπουλος
Πανεπιστημιακό ίδρυμα	Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σχολή	Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας & Εφαρμοσμένων Οικονομικών
Τμήμα	Γεωγραφίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών	Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση του Χώρου
Κατεύθυνση	Διαχείριση Φυσικών και Ανθρωπογενών Κινδύνων και Καταστροφών
Ακαδημαϊκό έτος	2020-2021
Όνομα, Βαθμίδα, Τμήμα και Πανεπιστήμιο Επιβλέποντος	Γεώργιος Κρητικός, Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σκοπός της έρευνας	Βασικός σκοπός της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση - μέσω συνδυασμού ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων - των πιθανών κινδύνων και απειλών που προκύπτουν για την ασφάλεια από την παραπληροφόρηση και τη διάδοση θεωριών συνωμοσίας αναφορικά με την προέλευση, την έκταση, τα χαρακτηριστικά και την αντιμετώπιση της πανδημίας του κορωνοϊού (COVID-19).

Διαδικασία	Θα παραχωρήσετε μία (01) ημιδομημένη συνέντευξη διάρκειας περίπου μίας (01) ώρας, η οποία θα ηχογραφηθεί. Θα ερωτηθείτε σχετικά με την κατανόηση, τη γνώση, τις εμπειρίες και τις απόψεις σας αναφορικά το φαινόμενο της παραπληροφόρησης και των θεωριών συνωμοσίας αναφορικά με την προέλευση, την έκταση, τα χαρακτηριστικά και την αντιμετώπιση της πανδημίας του κορωνοϊού (COVID-19), τους/τις (πιθανούς-ές) κινδύνους και απειλές για την ασφάλεια που προκύπτουν ως αποτέλεσμα του φαινομένου και τα μέτρα αντιμετώπισής του. Πρέπει να είστε τουλάχιστον 18 ετών για να λάβετε μέρος στην έρευνα.
Κοινοποίηση αποτελεσμάτων έρευνας	Τα ευρήματα αυτής της έρευνας θα δημοσιευτούν σε μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, η οποία θα είναι διαθέσιμη σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή στη Βιβλιοθήκη του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου. Η αναμενόμενη ημερομηνία δημοσίευσης είναι εντός του 2021 (προσωρινή ημερομηνία).
Εμπιστευτικότητα	<u>Δεν θα αναφερθούν προσωπικές, ταυτοποιητικές πληροφορίες στη διπλωματική εργασία. Οι πληροφορίες που παρέχετε θα χρησιμοποιηθούν μόνο σε ανώνυμη μορφή. Όλα τα στοιχεία που ενδεχομένως επιτρέπουν την ταυτοποίησή σας θα καταργηθούν.</u> Επιπλέον, πρόσβαση στις απαντήσεις σας θα έχουν αποκλειστικά ο ερευνητής-συγγραφέας της (Θανάσης Θεοφιλόπουλος). Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας και εντός των προαναφερθέντων περιορισμών, θα διατίθενται σε εσάς κατόπιν σχετικού αιτήματός σας. Όπως προαναφέρθηκε, η έρευνα για τις ανάγκες της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας περιλαμβάνει ηχογράφιση της συνέντευξης που θα παραχωρήσετε. Τα απομαγνητοφωνημένα τμήματα από την ηχογράφιση της συνέντευξης σας μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε δημοσιευμένα κείμενα (π.χ. άρθρα επιστημονικών περιοδικών και κεφάλαια βιβλίων). Σε περίπτωση δημοσίευσης, δεν θα αναφερθούν προσωπικές, ταυτοποιητικές πληροφορίες στη διπλωματική εργασία. Οι πληροφορίες που παρέχετε θα χρησιμοποιηθούν μόνο σε ανώνυμη μορφή. Όλα τα στοιχεία που ενδεχομένως επιτρέπουν την ταυτοποίησή σας θα καταργηθούν.

	Η ηχογράφηση, τα κείμενα αυτά και άλλα έγγραφα που δημιουργήθηκαν ή συλλέχθηκαν στο πλαίσιο αυτής της έρευνας θα αποθηκευτούν στον προσωπικό υπολογιστή του ερευνητή-συγγραφέα ο οποίος προστατεύεται με κωδικό πρόσβασης.
Αποζημίωση	Δεν θα σας χορηγηθεί καμία υλική αποζημίωση για τη συμμετοχή σας.
Δικαίωμα υπαναχώρησης και διατύπωσης ερωτημάτων	Η συμμετοχή σας σε αυτήν την έρευνα είναι εντελώς εθελοντική. Μπορείτε να επιλέξετε να μην λάβετε μέρος. Εάν αποφασίσετε να συμμετάσχετε σε αυτήν την έρευνα, μπορείτε να υπαναχωρήσετε ανά πάσα στιγμή. Εάν αποφασίσετε να μην συμμετάσχετε σε αυτήν την έρευνα ή αν σταματήσετε να συμμετέχετε ανά πάσα στιγμή, δεν θα σας επιβληθεί κανενός είδους ποινή ούτε χάσετε κάποιο όφελος το οποίο θα διακαιόσασταν διαφορετικά. Εάν αποφασίσετε να σταματήσετε να συμμετέχετε στη μελέτη, εάν έχετε ερωτήσεις, ανησυχίες ή παράπονα ή εάν πρέπει να αναφέρετε έναν τραυματισμό που σχετίζεται με την έρευνα, επικοινωνήστε με τον ερευνητή/συγγραφέα στα emails gp219103@hua.gr / thanostheofilopoulos@hotmail.com
Δήλωση συγκατάθεσης	Με την υπογραφή μου δηλώνω ότι είμαι τουλάχιστον 18 ετών, έχω διαβάσει αυτήν τη φόρμα συναίνεσης ή μου την έχουν διαβάσει. Οι ερωτήσεις μου έχουν απαντηθεί ικανοποιητικά και συμφωνώ αυτοβούλως ότι θα συμμετάσχω σε αυτήν την έρευνα. Θα λάβω ένα αντίγραφο αυτής της υπογεγραμμένης φόρμας συναίνεσης. Εάν συμφωνείτε να συμμετάσχετε, παρακαλούμε υπογράψτε και συμπληρώστε το όνομά σας παρακάτω.

Ηχογράφηση	Συγκατατίθεται να ηχογραφηθεί η συνέντευξη που παραχωρώ. ☐ Ναι ☐ Όχι	
Δευτερογενής χρήση	Συγκατατίθεται για την επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών μου για τις ανάγκες αυτής της έρευνας. Κατανοώ ότι, οι πληροφορίες αυτές θα χρησιμοποιηθούν ως <u>αυστηρά εμπιστευτικές</u> σύμφωνα με τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (GDPR 2016/679). ☐ Ναι ☐ Όχι	
	Συγκατατίθεται να αναφέρεται στη διπλωματική εργασία καθώς και σε δημοσιεύσεις (π.χ. άρθρο σε επιστημονικό περιοδικό) βάσει αυτής της συνέντευξης, η επωνυμία του φορέα, οργανισμού, Υπηρεσίας κ.λπ. όπου εργάζομαι (π.χ. Υπουργείο Υγείας, Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας, Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών κ.λπ.) χωρίς καμία αναφορά στη θέση μου και στο ρόλο μου σε αυτόν-ή ή άλλη πληροφορία που μπορεί να οδηγεί αυτομάτως στην ταυτοποίησή μου. ☐ Ναι ☐ Όχι	
Υπογραφή και Ημερομηνία	ΟΝΟΜΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΟΣ ΑΤΟΜΟΥ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΕΥΝΗΤΗ-ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ
	ΥΠΟΓΡΑΦΗ	ΥΠΟΓΡΑΦΗ
	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ

Παράρτημα Γ' - Διαδικτυακή έρευνα

COVID-19: Έρευνα για τις θεωρίες συνωμοσίας και την παραπληροφόρηση

Αγαπητέ-ή συμμετέχοντα-ουσα

Η έρευνα αυτή είναι μέρος της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου στην Κατεύθυνση «Διαχείριση Φυσικών και Ανθρωπογενών Κινδύνων και Καταστροφών» του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, με επιβλέποντα τον Καθηγητή του Τμήματος, κ. Γεώργιο Κρητικό. Βασικός σκοπός της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου είναι η διερεύνηση πιθανών κινδύνων και απειλών για την ασφάλεια που προκύπτουν από την εμφάνιση και διάδοση θεωριών συνωμοσίας καθώς και την παραπληροφόρηση σχετικά με την πανδημία του κορωνοϊού (COVID-19).

Η εργασία μου περιλαμβάνει την εφαρμογή ποιοτικής (ημι-δομημένες συνεντεύξεις με ειδικούς-ές εμπειρογνώμονες, στελέχη/εκπροσώπους αρμόδιων θεσμικών φορέων και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη) και ποσοτικής (η παρούσα ηλεκτρονική έρευνα) ερευνητικής μεθόδου.

Η παρούσα έρευνα είναι ΑΝΩΝΥΜΗ και περιλαμβάνει ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής. Θα χρειαστείτε λιγότερο από δέκα (10) λεπτά για να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις.

Εκτιμώ ιδιαίτερα την εθελοντική συμμετοχή σας σε αυτήν έρευνα και σας ευχαριστώ θερμά για την πολύτιμη συνδρομή σας σε αυτή!

Εάν χρειάζεστε επιπλέον πληροφορίες σχετικά με την παρούσα έρευνα, μην διστάσετε να επικοινωνήσετε μαζί μου στο email gp219103@hua.gr

Με εκτίμηση

Θανάσης Θεοφιλόπουλος κοινωνιολόγος, μεταπτυχιακός φοιτητής Π.Μ.Σ. Γεωγραφίας Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, Κατεύθυνση Α

☐ Συμφωνώ να συμμετάσχω στην έρευνα για τις ανάγκες προετοιμασίας της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας του Θανάση Θεοφιλόπουλου, μεταπτυχιακού φοιτητή Π.Μ.Σ. Γεωγραφίας Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, Κατεύθυνση «Διαχείριση Φυσικών και Ανθρωπογενών Κινδύνων και Καταστροφών», συμπληρώνοντας το παρόν ανώνυμο ερωτηματολόγιο και δηλώνω υπεύθυνα ότι κατανοώ τα κάτωθι:

- οι πληροφορίες που θα αντληθούν από εμένα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη σύνταξη ή/και τη δημοσίευση της προαναφερθείσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, καθώς και για την πιθανή μελλοντική σύνταξη και δημοσίευση άλλων επιστημονικών/ερευνητικών δημοσιεύσεων και εκδόσεων (εκθέσεις, άρθρα, βιβλία)
- η συμμετοχή μου στην έρευνα είναι εθελοντική και είμαι ελεύθερος-η να μην συμπληρώσω το ερωτηματολόγιο, χωρίς να αναφέρω τους λόγους
- μπορώ να ζητήσω επιπλέον πληροφορίες ή διευκρινήσεις για την έρευνα οποιαδήποτε στιγμή και να επικοινωνήσω με το υπεύθυνο ερευνητή Θανάση Θεοφιλόπουλο, κοινωνιολόγο, μεταπτυχιακό φοιτητή ΠΜΣ Γεωγραφίας Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, στο email gp219103@hua.gr

Γνώση συγκεκριμένων απόψεων και θεωριών σχετικά με τον κορωνοϊό (COVID-19)

Οδηγίες: Θα διαβάσετε ορισμένες απόψεις που κυκλοφορούν σχετικά με την προέλευση και τα χαρακτηριστικά του κορωνοϊού (COVID 19), καθώς και την αντιμετώπισή του. Παρακαλώ διαβάστε τις παρακάτω προτάσεις και επιλέξτε το πεδίο (κουτάκι) που αντιστοιχεί στην απάντησή σας.

1. «Δεν υπάρχει κορωνοϊός (COVID 19)». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:
☐ Ναι
☐ Όχι
☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ
2. «Ο κορωνοϊός (COVID 19) είναι μια συνηθισμένη μορφή γρίπης και τίποτε άλλο». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:
☐ Ναι
☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

3. «Δεν υπάρχουν κρούσματα ή/και νεκροί από τον κορωνοϊό (COVID 19)». ή «οι λεγόμενοι νεκροί του κορωνοϊού πεθαίνουν κυρίως συνήθως από άλλα αίτια».

Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:

☐ Ναι

☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

4. «Ο κορωνοϊός κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:

☐ Ναι

☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

5. «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού (COVID 19) ξεκίνησε από ένα ατύχημα διαρροής/διαφυγής του ιού από κάποιο εργαστήριο στην Κίνα ή αλλού». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:

☐ Ναι

☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

6. «Η λεγόμενη πανδημία του κορωνοϊού (COVID 19) είναι στην πραγματικότητα ένα πείραμα που σχεδιάστηκε και υλοποιείται με κάποιον-ους συγκεκριμένο-ους σκοπούς». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:

☐ Ναι

☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

7. «Ο αριθμός των κρουσμάτων ή/και των νεκρών από τον κορωνοϊό (COVID 19) είναι μικρότερος αλλά μεγεθύνεται επίτηδες για κάποιον-ους σκοπούς». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:

☐ Ναι

☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

8. «Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό – αν όχι αποκλειστικά – για τη διάδοση του κορωνοϊού στη χώρα μας». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:
- ☐ Ναι
- ☐ Όχι
- ☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ
9. «Υπάρχει ήδη θεραπεία ή εμβόλιο για τον κορωνοϊό αλλά τα κρατάνε μυστικά για κάποιον-ους λόγο-ους». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:
- ☐ Ναι
- ☐ Όχι
- ☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ
10. «Υπάρχουν συγκεκριμένες τροφές, η κατανάλωση των οποίων μας προστατεύει από τον κορωνοϊό». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:
- ☐ Ναι
- ☐ Όχι
- ☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ
11. «Μέτρα – όπως ο περιορισμός των μετακινήσεων ή η εργασία από το σπίτι (τηλεργασία) – δεν έχουν ως σκοπό την προστασία μας από τον κορωνοϊό (COVID 19) αλλά τη συμμόρφωσή μας με έναν άλλο/νέο τρόπο ζωής ή τάξη πραγμάτων». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:
- ☐ Ναι
- ☐ Όχι
- ☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ
12. «Η χρήση μάσκας είναι επικίνδυνη για την υγεία». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:
- ☐ Ναι
- ☐ Όχι
- ☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ
13. «Η χρήση μάσκας μπορεί να προκαλέσει ακόμα και τον θάνατο κάποιων ανθρώπων». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:
- ☐ Ναι
- ☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

14. «Οι μάσκες περιέχουν κάποιον κρυφό μηχανισμό - π.χ. μικροσίπ ή μικρή κεραία – με σκοπό την παρακολούθηση ή/και τον έλεγχο μας». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:

☐ Ναι

☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

15. «Σκοπός του εμβολίου για τον κορωνοϊού δεν θα είναι η προστασία μας από αυτόν, αλλά η εμφύτευση ενός μικροσίπ». Έχετε ακούσει ή διαβάσει (οπουδήποτε) αυτή την άποψη:

☐ Ναι

☐ Όχι

☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

Πηγές προέλευσης, μέσα και παράγοντες διάδοσης

Διαβάστε τις παρακάτω ερωτήσεις και επιλέξτε το πεδίο που αντιστοιχεί στην απάντησή σας.

16. Ανεξαρτήτως εάν έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές προέρχονται κυρίως από (έως 3 απαντήσεις):

☐ κάποιο-ους πολιτικό-ούς ή/και κομματικό-ούς χώρο-ους.

☐ κάποια-ες θρησκευτική-ές κοινότητα-ες, εκκλησία-ες κ.λπ.

☐ κάποιο-α ΜΜΕ

☐ κάποιους-ες επιστήμονες (ή/και ψευδοεπιστήμονες)

☐ κάποιους-ες χρήστες και κοινότητες στο διαδίκτυο: απλοί-ές χρήστες-στριες, ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα, bloggers κ.λπ.

☐ ομάδες και συλλογικότητες ανθρώπων αρνητών της πανδημίας ή/και κατά των περιοριστικών / προστατευτικών μέτρων

☐ άλλο

☐ δεν ξέρω / δεν απαντώ

17. Ανεξαρτήτως εάν (και πόσο συχνά) έχετε διαβάσει ή ακούσει τις παραπάνω απόψεις, θα λέγατε ότι αυτές διαδίδονται κυρίως μέσω (έως 3 απαντήσεις):

☐ προσωπικών επαφών/από στόμα σε στόμα

- ☐ των παραδοσιακών ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, έντυπες εφημερίδες και περιοδικά).
- ☐ των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (ιστοσελίδες εφημερίδων/περιοδικών, ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι κ.λπ.)
- ☐ των κοινωνικών δικτύων (π.χ. ομάδες, Σελίδες, κανάλια ή αναρτήσεις και σχόλια μεμονωμένων χρηστών-στριών σε Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.) ή/και προσωπικών ιστολογίων (blogs)
- ☐ εκδηλώσεων – κινητοποιήσεων (π.χ. ενάντια στα περιοριστικά -προστατευτικά μέτρα) με φυσική παρουσία
- ☐ της διανομής έντυπου ενημερωτικού υλικού (π.χ. φυλλάδια, αφίσες, κάρτες) με σχετικό περιεχόμενο
- ☐ της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων (π.χ. μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηνυμάτων κινητής τηλεφωνίας ή προσωπικών μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα) με σχετικό περιεχόμενο
- ☐ άλλο
- ☐ δεν ξέρω / δεν απαντώ

18. Γενικά, θα λέγατε ότι επικρατεί σύγχυση/διαφωνία στην **ελληνική** κοινωνία αναφορικά με το αν και πόσο επικίνδυνος είναι ο κορωνοϊός;

- ☐ Ναι
- ☐ Μάλλον ναι
- ☐ Ούτε ναι / ούτε όχι
- ☐ Μάλλον όχι
- ☐ Όχι

18β. Εάν απαντήσατε «ναι» ή «μάλλον ναι» στην προηγούμενη ερώτηση, ποιος θεωρείτε ότι ευθύνεται για αυτή τη σύγχυση/διαφωνία (**έως τρεις απαντήσεις**);

- ☐ Η ελληνική επιστημονική κοινότητα ή κάποια μέλη αυτής
- ☐ Η ελληνική κυβέρνηση ή κάποια μέλη αυτής
- ☐ Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ή κάποιο-α από αυτά
- ☐ Οι Αρχές ελέγχου εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Ελληνική Αστυνομία, Εθνική Αρχή Διαφάνειας, Διυπηρεσιακή Μονάδα Ελέγχου Αγοράς, Λιμενικό Σώμα, Δημοτική Αστυνομία, Ελεγκτικές Υπηρεσίες Περιφερειών) ή κάποια-ες από αυτές
- ☐ Η Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποιοι ιεράρχες ή κληρικοί αυτής

- ☐ Τα ΜΜΕ στη χώρα μας ή κάποια από αυτά
- ☐ Ορισμένοι-ες συμπολίτες μας
- ☐ Άλλο
- ☐ Δεν ξέρω / δεν απαντώ

19. Εσείς όταν θέλετε να ενημερωθείτε σχετικά με τον κορωνοϊό (COVID 19), συνήθως ποιο-α μέσο-α ή τρόπο-ους επιλέγετε από τα παρακάτω (έως 4 απαντήσεις);

- ☐ Δεν ενημερώνομαι / δεν με ενδιαφέρει
- ☐ Από το προσωπικό, κοινωνικό ή επαγγελματικό δίκτυο γνωριμιών μου (φίλοι, συγγενείς, γνωστοί-ές, συνάδελφοι και συνεργάτες-ιδες).
- ☐ Από τον/την προσωπικό/οικογενειακό γιατρό.
- ☐ Παραδοσιακά ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο ή/και περιοδικά/εφημερίδες συμπεριλαμβανομένων των ηλεκτρονικών εκδόσεων τους)
- ☐ Ηλεκτρονικά (αποκλειστικά) ΜΜΕ (ηλεκτρονικοί ενημερωτικοί ιστότοποι, ηλεκτρονικά περιοδικά ποικίλης ύλης ή ειδικού ενδιαφέροντος κ.λπ.)
- ☐ Από άλλους χρήστες-στριες και ομάδες, Σελίδες ή κανάλια στα κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, YouTube κ.λπ.).
- ☐ Ανακοινώσεις, δελτία Τύπου και άλλο ενημερωτικό υλικό κυβερνητικών/κρατικών φορέων όπως του Υπουργείου Υγείας, του Εθνικού Οργανισμού Υγείας (ΕΟΔΥ), της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας κ.λπ.
- ☐ Επιστημονικά περιοδικά ή βιβλία σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, επιστημονικοί ιστότοποι
- ☐ Από διεθνείς οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), το Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τη μείωση των κινδύνων καταστροφών (UNDRR), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.
- ☐ Άλλο

Κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά

Σε αυτήν την τελευταία ενότητα ερωτήσεων, θα σας ζητηθούν να δώσετε ορισμένες πληροφορίες για το κοινωνικό/δημογραφικό προφίλ σας. Διαβάστε τις παρακάτω ερωτήσεις και επιλέξτε το πεδίο που αντιστοιχεί στην απάντησή σας.

1. Σε ποια ηλικιακή ομάδα ανήκετε;⁹⁹

☐ 18-24

☐ 25-39

☐ 40-54

☐ 55-69

☐ 70+

2. Ποια είναι η ταυτότητα του φύλου σας;

☐ Άνδρας

☐ Γυναίκα

☐ Εκτός διπόλου – μη δυαδικό (Non binary)

☐ Άλλο

3. Ποιο είναι το εκπαιδευτικό σας επίπεδο

☐ Λίγες τάξεις δημοτικού ή απόφοιτος-η Δημοτικού

☐ Απόφοιτος-η Γυμνασίου

☐ Απόφοιτος-η Λυκείου (Ενιαίου, Γενικού, Επαγγελματικού κ.λπ.) ή Επαγγελματικής

Σχολής

☐ Απόφοιτος-η μεταλυκειακής/μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. ΙΕΚ ή Ιδιωτικό

Κολλέγιο).

☐ Απόφοιτος-η ΑΕΙ ή ΤΕΙ (Ελλάδας ή εξωτερικού)

☐ Κάτοχος μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος

Σας ευχαριστώ θερμά για τη συμμετοχή σας!

⁹⁹ Ο διαχωρισμός σε ηλικιακές ομάδες έγινε λαμβάνοντας υπόψιν τον αντίστοιχο διαχωρισμό που εφαρμόστηκε κατά το πλέον πρόσφατο τακτικό ευρωβαρόμετρο (European Commission, Standard Eurobarometer 92. Ανακτήθηκε από: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2255>).